

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Azat AİTKALİ

ARKEOLOJİK VE TARİHİ AÇIDAN DOĞU KAZAKİSTAN'DAKİ
TÜRK DÖNEMİ ANITLARI (VI-XII. yy)

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Azat AİTKALİ

ARKEOLOJİK VE TARİHİ AÇIDAN DOĞU KAZAKİSTAN'DAKİ
TÜRK DÖNEMİ ANITLARI (VI-XII. yy)

Danışman

Prof. Dr. Ekrem KALAN

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Azat AİTKALİ'nin bu çalışması, jürimiz tarafından Arkeoloji Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	(İmza)
Üye (Danışmanı)	: Prof. Dr. Ekrem KALAN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Gül IŞIN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Anıl YILMAZ	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. İsa KIZGUT	(İmza)

Tez Başlığı: Arkeolojik ve Tarihi Açından Doğu Kazakistan'daki Türk Dönemi Anıtları (VI-XII.yy)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 24/12/2020

Mezuniyet Tarihi : 14/01/2021

(İmza)

Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Arkeolojik ve Tarihi Açıdan Doğu Kazakistan’daki Türk Dönemi Anıtları (VI-XII. yy)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Azat AİTKALİ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Azat AİTKALİ
Öğrenci Numarası	20155202001
Enstitü Ana Bilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (x) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ekrem KALAN
Tez Başlığı	Arkeolojik ve Tarihi Açından Doğu Kazakistan'daki Türk Dönemi Anıtları (VI-XII. yy)
Turnitin Ödev Numarası	1483202411

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 139 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 05/01/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 1

alıntılar dahil % 1

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

05/01/2021

(imzası)

Prof. Dr. Ekrem KALAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU KAZAKİSTAN'DAKİ ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARIN TARİHÇESİ

1.1. XVIII. ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Çalışmalar	4
1.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başı Arasında Yapılan Çalışmalar	15
1.3. Sovyet Dönemindeki Çalışmalar	20
1.4. Kazakistan'ın Bağımsızlık Döneminde Gerçekleştirilen Çalışmalar	27

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL VE KÜLTÜREL AÇIDAN ERKEN TÜRK DÖNEMİ (VI-VIII. YY.)

ARKEOLOJİK ESERLERİ

2.1. Yazılı Kaynaklar ve Maddi Kültür Verileri Işığında Türk Tarihinin Erken Dönemi.....	32
2.2. Erken Türk Dönemi Kurganları	38
2.3. Erken Türk Dönemi Kutsal Alan Mimarisi	45
2.4. Erken Türk Dönemi Kaya resimleri	58
2.5. Erken Türk Dönemi Taş Heykelleri	69
2.5. Eski Türkler'de İnanç Dünyası.....	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMEK-KIPÇAK DÖNEMİ (VIII-XII. YY) ARKEOLOJİK ESERLERİ

3.1. Yazılı Kaynaklara Göre Kimek-Kıpçak Tarihi	93
3.2. Kimek Kültürünün Arkeolojik Anıtları	106
3.3. Srostki Kültürü ve Kıpçak Anıtlarının Tespiti Meselesi	113
3.4. Kimek-Kıpçak Dönemi Kutsal Alan Mimarisi ve Taş Heykeller	119
3.5. Kimek-Kıpçak Döneminde Din Olgusu ve Arkeolojik Eserlerdeki Yansıması	124
SONUÇ	132
KAYNAKÇA KISALTMALARI.....	138
KAYNAKÇA.....	139

EK-1: DOĞU KAZAKISTAN MÜZELERİNDEN GELEN TAŞ HEYKELLER

KATALOĞU	171
LEVHALAR DİZİNİ	205
LEVHALAR	214
Ö Z G E Ç M İ Ş	293

KISALTMALAR LİSTESİ

AN	Akademiya Nauk (Bilim Akademisi)
Cm.	Santimetre
Ç.	Çast
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
GU.	Gosudarstvenni Universitet
Hzl.	Hazırlayan
İzd.	İzdatelstvo
K.	Kniga
KazSSR	Kazahskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
L.	Leningrad
m.	Metre
M.	Moskva
MGU	Moskovski Gosudarstvenni Universitet
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Ser.	Seriya
SSSR	Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
T.	Tom
vb.	Ve başkaları
vd.	Ve devamı
Vıp.	Vıpusk
Vol.	Volum
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıllar

ÖZET

Erken Orta Çağ dönemi, Orta Asya nüfusunun ve bitişik bölgelerin etnik-kültürel oluşumundaki ana dönemlerden biridir. M.S. I. binyılın ikinci yarısında Orta Asya ve Güney Sibirya topraklarında Gök-Türk, Uygur Kağanlıkları, Yenisei'deki Kırgız ve İrtiş'teki Kimek-Kıpçak konfederasyonu ve diğer bir dizi devlet düzeyindeki birlikleri ortaya çıktı, zirveye ulaştı ve yıkıldılar. Sayısız çeşitli arkeolojik anıtlar bırakmış Doğu Kazakistan kavimleri de bu devlet birliklerinin oluşturulmasında önemli yer aldılar. Bölgenin görkemli anıtları arasında kurganlar, taş heykeller, dörtgen ritüel yapılar, steller ve kaya resimleri bulunmaktadır. Coğrafi olarak, Doğu Kazakistan bölgesi bozkır ve orman-bozkır bölgesidir, kuzeyde güney Sibirya ile sınırlıdır. Doğu Kazakistan her zaman insan yaşamı için son derece elverişli bir bölge olmuştur. İrtiş ırmağının geniş vadileri, verimli toprakları, muhteşem çeşitli otlakları, sayısız demir dışı metal yatakları, çeşitli av hayvanları ile buzul sonrası dönemden beri insanları cezbetmiştir. Sibirya ve Altay'ı Yedisu ve tüm Orta Asya ile bağlayan bu bölge, kuşkusuz halkların tarihsel gelişiminde önemli bir rol oynadı. Ancak bu geniş mekânda Orta Çağ'da gerçekleşen tarihi olaylar ve insan kültürünün gelişim aşamaları hakkında bilgilerimiz eksik ve henüz daima bir kronolojik tablo oluşturmak için bilgiler yetersizdir. Kısmen bu araştırmada, bu kronolojik tablodaki en önemli tarihsel dönemlerden biri için bu boşluğu doldurumaya çalışırız.

Tezin ana amacı, Orta Çağ Doğu Kazakistan topraklarında bulunan ve kronolojik ölçekte tahsis edilen Erken Türk Dönemi ve Kimek-Kıpçak kültürlerinin arasındaki sürekliliği maddi kültür verileri üzerine analiz yaparak göstermektedir. Araştırma süreci geniş bir kronolojik aralığı kapsamaktadır (M.S. I binyılın ortsası – M.S. II binyılın başlangıcı) ve bölgesel bir nitelikte yapılan çalışmadır. Temel araştırma yöntemleri, karşılaştırmalı-tipolojik ve retrospektif analiz unsurlarını içerir. Ek olarak, alan araştırmaları yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Kazakistan, Türk kültürü, Kimek-Kıpçaklar, Orta Çağ Anıtları, Erken Demir Çağı Anıtları.

SUMMARY

AN ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL POINT OF VIEW TURKIC MONUMENTS OF EAST KAZAKHSTAN (VI-XII th CENTURIES)

The early Middle Ages are one of the main periods in the ethno-cultural formation of the Central Asian population and adjacent regions. In the second half of the 1st millennium BC, the Turkic, Uyghur Khaganites, the Kyrgyz in Yenisei and the Kimek-Kipchak confederation in Irtysh and a number of other large state unions emerged, reached its peak and collapsed. The tribes of East Kazakhstan, who left countless various archaeological monuments, also took an important part in the formation of these state unions. Among the magnificent monuments of the region are kurgans, stone sculptures, ritual structures, steles and rock paintings. Geographically, the East Kazakhstan region is a steppe and forest-steppe, bounded in the north to southern Siberia. East Kazakhstan has always been an extremely favorable region for human life. Irtysh's wide valleys, fertile lands, magnificent diverse pastures, numerous non-ferrous metal deposits, various game animals have attracted people since the post- Pleistocene period. This region, which connects Siberia and Altai with Zhetysu and the whole of Central Asia, undoubtedly played an important role in the historical development of the peoples. However, our knowledge about the historical events and the development of human culture in this vast space in the Middle Ages is still very inadequate and has not yet gathered a general picture. Partially in research we fill this gap for one of the most important historical periods here.

The main purpose of the study is to show the continuity between the cultures in the Middle Ages East Kazakhstan territories and allocated on a chronological scale by analyzing material culture data. The research process covers a wide chronological range (mid-I millennium and beginning of II millennium) and is a regional study. Basic research methods include comparative-typological and retrospective analysis elements. In addition, field research method was used.

Keywords: East Kazakhstan, Turkic culture, Kimek-Kipchaks, Monuments of the Middle Ages, Early Iron Age Monuments.

TEŞEKKÜR

Doktora tez konumun belirlenmesinde ve çalışmam süresince bana destek olan, akademik bilgi ve tecrübesi ile beni yönlendiren hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen değerli danışmanım, Prof. Dr. Ekrem KALAN'a, değerli hocalarım, Prof. Dr. Gül IŞIN'a ve Prof. Dr. Anıl YILMAZ'a sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Yurtdışında yaptığım çalışma sırasında tezime rehberlik yapan değerli hocalarım L.N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi Tarih Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Zainolla SAMASEV'a, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Tarih Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Gani OMAROVA'a ve A.H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ederim.

Çalışmam süresince gösterdikleri anlayış ve sabır için sevgili aileme, ayrıca desteğini esirgemeyen dostlarım Erbolat RAKHMANKULOV'a, Aydın ZHUNİSKHANOV'a ve Baurzhan BESETAYEV'a minnettarım.

Azat AİTKALİ
Antalya 2021

ÖNSÖZ

Araştırmada M.S. I. binyılın ikinci yarısında Doğu Kazakistan topraklarında tahsis edilen eski Türk arkeolojik kültürünün iki dönemi ele alınmıştır. Onlar Erken Türk ve Kimek-Kıpçak dönemleri olarak adlandırılır. Ancak bir durum göz önüne alınmalıdır, eski Türk kültürü varlığı boyunca, onunla doğrudan temas halinde olan diğer göçebe etnik grupların kültürleri üzerine önemli bir etkiye sahipti. Bu etki aynı şekilde Kimek-Kıpçak nüfusunun maddi kültüründe yansımıştır. Böylece, bu kültürün bir parçası olarak, dönüştürülmüş bir biçimde, hem at ile cenaze töreni hem de heykellerin bulunduğu kült-anma yapıları ve diğer maddi kültürün tüm ana unsurları korunmuştur. Bu nedenle çalışmada bu kültürlerin arasındaki sürekliliği maddi kültür verilerini analiz etme yolu ile ispatlamaya çalışılacaktır.

Ayrıca, çalışmada mümkün olduğunca kültürlerin kronolojik gelişim aşamaları ve bu kültürlerin her birinin yerel özellikleri tanımlanır. Bu süreçler, yazılı kaynakların vasıtasıyla erken Orta Çağ devlet düzeyindeki birliklerinin siyasi tarihinin olaylarıyla senkronize edilmektedir.

Bügüne kadar, gerçekleştirilen çalışmalar sayesinde, sistematizasyon, yeniden anlayış ve genelleme gerektiren önemli arkeolojik materyaller elde edilmiştir. Bir önceki araştırma döneminde, Doğu Kazakistan topraklarında bulunan Türk kültürünün anıtları ile ilgili bir dizi yeni, belgelenmiş, tarihsel açıdan çok bileşenli veriler bilimsel dolaşıma sokulmuştur. Ancak, ilk kez, bu çalışmada Doğu Kazakistan topraklarında yaşayan Orta Çağ Türk kültürünün gelişme tarihi üzerine çok çeşitli arkeolojik kaynaklar sistemleştirildi. Böyle bir çalışmada acil bir ihtiyaç duyuldu, çünkü incelenen anıtların bilimsel sonuçları farklı yayınlarda parçalanmış, genellikle yetersiz tamamlanmış halde dağılmıştır ve bazen ön sonuçlar bile hiç mevcut değildir. Özellikle, Kimek-Kıpçak dönemi arkeolojik anıtları bugüne kadar hiç çalışılmamıştır, bu konuda dünya çapında yalnızca bir monografi yayınlanmıştır. Bu durum dikkate alınarak, Doğu Kazakistan topraklarından gelen arkeolojik eserlerin içeriği, üslubu, heykellerde tasvir edilen semboller, kaya resimlerinin süjeleri, damgalar, kült nesneleri ve Türklerin dünya görüşü konuları ele alındı. Onları karakterize ederken, mezar yapılarının yapıcı özelliği, bölgede yaşayan eski nüfusun sosyal yapısı ve dini inançları ile ilişkilendirmeye çalışıldı. Yukarıda anlatılanlar, bugünkü Doğu Kazakistan topraklarında bulunan eski Türk anıtlarının incelenmesindeki durumu açıkça tanımlamakta ve araştırmacılarının önünde, son elli yılda biriken materyalleri analiz etme görevini belirlemektedir.

Çalışmanın Coğrafi Kapsamı: Araştırmanın coğrafi kapsamı Doğu Kazakistan toprakları ile sınırlıdır. Doğu Kazakistan dediğimizde esas olarak Kazakistan Cumhuriyeti'nin idari sistemine dahil olan modern Doğu Kazakistan bölgesi anlaşılabacaktır. Doğu Kazakistan bölgesi, Avrasya'nın kilit bölgesi olarak önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Burada en büyük dört devletin sınırları birleştirildi onlar: Rusya, Çin, Kazakistan ve Moğolistan. Doğu Kazakistan bölgesi ayrı bir idari birim olarak 1932'de kuruldu, 1997'de Semey bölgesi de bölge topraklarına dahil edildi. Bölgenin toprakları bugün 283,3 bin metrekaredir ve bu Kazakistan topraklarının % 10.2'si. Bölge kuzeyden güneye 800 km, batıdan doğuya 600 km uzanır. Bu bölgenin büyüklüğünü daha iyi anlamak için bir örnek veriyoruz: Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk gibi üç Avrupa ülkesi bu bölgede özgürce yer alabilir.¹ Yönetim merkezi, 1720 yılında kurulan ve İrtiş ve Ulba nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Ust-Kamenogorsk şehridir. Günümüzde, bölgede 15 ilçe, 10 şehir, 713 yerleşim yerleri ve 239 kırsal alan bulunmaktadır.²

Doğu Kazakistan'ın yüzeyinin çoğu 1000 ile 2000 m yüksekliğindeki dağlarla kaplıdır, sadece doğunun en ucunda 4500 m'ye ulaşır. Bölgenin geri kalanı Semey İrtiş'in düz alanları ve diğer küçük ovalardan oluşmaktadır. Ayrıca, Doğu Kazakistan bölgesine Altay'ın güneybatısı, Zaysan ovası, Saur-Tarbagatai ve Kalba sıradağları, İrtiş havzası ve Sarıarka veya Kazakistan Tepecikleri olarak bilinen küçük dağ vahalarının doğu kısmı dahildir. Genel olarak, bölgenin doğu (Altay) ve güney (Saur-Tarbagatai) yönleri için mutlak yüksekliklerin artması yönünde açık bir eğilimi vardır.³

Bölgenin toprakları su kaynakları bakımından zengindir, burada toplam uzunluğu 10 bin km'nin üzerinde olan 800'den fazla nehir akmaktadır. Ana su kaynağı İrtiş nehridir (uzunluğu – 4,248 km, bölge içinde – 1,311 km), onun çok sayıda su kolları vardır: Buhturma, Ulba, Uba, Karakaba, Kaljır, Kurçum, Narım ve diğerleri. Bölgede Zaisan, Markakol, Alakol, Sasykkol büyük gölleri bulunmaktadır. Ayrıca, çok sayıda küçük göl ve rezervuarlar var, arasında en büyüğü olan Buhturmadır.⁴

Doğu Kazakistan bölgesi topraklarından geçen İrtiş nehri sınıraşan bir nehirdir, aynı zamanda Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya'da da akar. İrtiş/Ertiş adı Orhun yazıtlarında ve Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divân-ı Lügati't-Türk'te (XI. yüzyıl) geçer: "Yemek bozkırlarında bulunan bir nehrin adı [İrtiş]. Pek çok kola sahip olan bu nehir bir göle akar; ertiş suwı olarak

¹Mambetkazyeva vd., 2011: 4; <http://e-priroda.gov.kz/index.php/ru/prirodnye-usloviya-i-resursy-vko/vostochno-kazakhstanskaya-oblast/fiziko-geograficheskoe-polozhenie> (erişim tarihi: 31.03.2020).

² <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1620> (erişim tarihi: 31.03.2020).

³ Nehoroşev, 1967: 8.

⁴ <http://www.akimvko.gov.kz/ru/region/> (erişim tarihi: 01.04.2020).

anılır. Bu ad Ertiş: bir yerden bir yere geçerken hangimizin daha güçlü olduğunu belirlemek için benimle boy ölçüş kökünden türemiştir".⁵

Bölgenin iklim koşulları son derece çeşitlidir. Bunun başlıca nedeni, tarif edilen bölgenin neredeyse Asya kıtasının merkezindeki coğrafi konumu, geniş deniz havzalarından uzaklığı, bir yandan Orta Asya çöllerinin ve Kazakistan bozkırlarının yakınlığı ve diğer yandan Gornıy (Dağlı) ve Moğol Altayının dağlık bölgelerinden kaynaklanmasıdır. Genel olarak, iklim keskin bir şekilde karasal, kışlar soğuk ve donuk, yazlar sıcak ve dağlarda yağışlı geçer. Ortalama olarak, çok az yağış vardır; topraklar üzerindeki dağılımları son derece düzensizdir. Büyük kısmı sıcak mevsimde yağar, genellikle yüzde 50'den fazla. Kar örtüsü Ekim ayının sonunda ortaya çıkar ve genellikle Nisan ayının ilk yarısında kaybolur. Kar örtüsünün kalınlığı 0,5 ile 2-5 m arasında değişir. Dağlarda donlar yıl boyunca görülür. Toprak-bitki örtüsü büyük ölçüde iklim ve arazi özellikleri tarafından belirlenir ve çok çeşitlidir.⁶

Ayrıca, Doğu Kazakistan bölgesi tarihinin çeşitli dönemlerinde idari bakımdan farklı olarak adlandırılmış ve farklı idari birimlere girdiği göz önüne alınması gerekmektedir. Bu nedenle, Doğu Kazakistan'ın eski nüfusunun tarihi hakkında bilimsel araştırmalarda bulunduğumuzda, yalnızca bu engin araziden değil, başka da bitişik bölgelerden gelen arkeolojik malzemelere de başvurduk. Mesela, bazı durumlarda, Doğu Kazakistan'ın idari sınırların ötesine geçerek modern Pavlodar bölgesinin ilçeleri de dahil olmak üzere diğer bölgelerin anıtlarının incelemesiyle ilgilendik.

Çalışmanın Kronolojik Çerçevesi: Araştırmanın kronolojik çerçevesi VI. yüzyıldan başlayarak XII. yüzyıla kadar yani oldukça önemli bir dönemi kapsamaktadır. Arkeolojik literatürde bu döneme şartlı olarak Erken/Eski Türk dönemi denir. Tarihsel ve kronolojik bakımdan, Türk dönemi kavramı çok geniş arazide Türkçe konuşan farklı etnik gruplar ortamında maddi kültürde ortak niteliklerin ortaya çıkması ve varlığı ile ayırt edilir. Bu hususiyetler maddi kültürde çok açık bir şekilde gözüküyor bilhassa ev eşyaları, at koşum takımı, silah, mücevher ve kapların formlarında. Erken Türk kültürünün ortak hususiyetini belirleyen önemli unsurlar arasında elbette runik yazıtı ve Türk Kağanlıklarının bünyesinde yer alan boyların cenaze töreni ve VII. yüzyıldan itibaren yayılan at ile definlerdir. Bu kronolojik aralıkta, yalnızca güçlü Göktürk Kağanlığı değil üstelik Karahanlı, Uygur, Yenisey Kırgızları ve Kimek-Kıpçak devleti de varlığını sürdürdü.

⁵Mahmud Kaşgarlı, 2005: 264.

⁶Mambetkaziyeva vd., 2011: 4-7; Nehoroşev, 1967: 13-14.

Çalışmada kullanılan dönemlerin atamaları, söz konusu erken Orta Çağ Doğu Kazakistan topraklarında yaşayan arkeolojik kültürlerin gelişim aşamalarını yansıtmaktadır. Bu aşamalar çeşitli yazılı kaynaklarda kaydedilen tarihsel olaylarla ilişkilendirilir ve Doğu Kazakistan'da belirlenen bu süre içerisinde gerçekleşen tarihsel olayları hayal etmemize yardım ederler.

Çalışmanın Kaynak Tabanı: Araştırma Doğu Kazakistan bölgesinin farklı ilçelerinde uzun yıllarca süren arkeolojik keşif çalışmalarına ve kazıların sonuçlarına dayanmaktadır. Çalışma, yazarın bu döneme ait bir dizi anıtın araştırılmasına doğrudan katılımı ve diğer arkeologlar tarafından elde edilen bilgileri analizi etme yolu ile hazırlanmıştır. Bu çalışmaların sonuçları ise meslektaşlarla hazırlanan ortak yayınlarda yansıtılmaktadır.⁷ Ayrıca, çalışma Doğu Kazakistan bölgesi araştırma tarihi boyunca uzmanlar tarafından elde edilen çok sayıda bilimsel verileri içermektedir ve iki kaynak kategorisine dayanmaktadır: yazılı ve arkeolojik. Ancak, önceliğin çalışmanın temelini oluşturan arkeolojik materyallere verildiğini belirtiyoruz. Bu araştırma kapsamında sözü edilen döneme ait kurganlar, anıt yapılar, kaya resimleri ve taş heykeller anlamsal şekillerine ve üretme tekniğine göre değerlendirilmiştir.

Yazılı kaynaklara gelince, onlar esas olarak, erken Türk dönemi cenaze törenini karakterize etmek için ek bir yardım olarak yer alırlar. Arkeolojik ve yazılı kaynaklarla birlikte, Orta Çağ Türkçe konuşan kavimlerin dini ve inanç dünyasına dair en azından bazı bilgileri yansıtan etnografya verileri dahil edilmiştir. Ünlü Fransız oryantalist ve Türkolog Jean-Paul Roux "Türklerin ve Moğolların Eski Dini" adlı çalışmasında etnografya araştırmalarını şu şekilde değerlendirdi: "Orta Asya ve Sibirya'nın etnografik incelenmesi haklı olarak arkeolojik araştırmalardan çok daha etkin bir şekilde sürdürülmüştür. Aslında bu gereklidir, çünkü hem etnik hem dil açısından azınlıkların hızlı bir şekilde eriyerek kaybolma eğiliminin olduğu ve çok daha kalabalık toplulukların bile geleneklerini kaybettiği bir zamanda yaşıyoruz."⁸ Ayrıca, çalışmaya Doğu Kazakistan'ın Semey ve Öskemen şehirlerinde bulunan müze koleksiyonları dahil edilmiştir.

Araştırma Konusunun Bilgi Derecesi: Günümüzde erken Orta Çağ Doğu Kazakistan tarihine ilişkin özel bir çalışma yoktur. Ayrıca, yerli ve yabancı arkeoloji alanında Türk kültürü üzerine yapılan çalışmalar genel niteliktedir. Çoğu durumda, bilim adamları Pasifik Okyanusu'ndan Hazar Denizi'ne kadar tüm Avrasya bozkırlarındaki göçebelerin kesişen tarihini incelemiştir. Ancak, çok az sayıda bilim adamları belli bir bölgelerde gelişen Türk

⁷ Aitkali, 2013: 99; Samaşev vd., 2014: 207; Ahmetov, vd., 2019: 8.

⁸ Roux, 2011: 49.

kültürünün tarihini ele almaktadır. Bilindiği gibi, bir bütün ayrı parçalardan oluşur. Bu bakımdan, Türk kültürünü bireysel bölgelerde incelemek, bize o dönemde gerçekleşen tarihsel süreçler hakkında bütünsel bir anlayış kazandırmaktadır.

Çalışmanın Pratik Önemi: bu araştırma neticesinde, Batı Türk Kağanlığı'nın (VI – VIII. yy.) ve Kimek-Kıpçak Devleti (IX-XI. yy.) tarihinin Güney Sibirya ve Orta Asya'da az çalışılan devletlerden biri olarak incelenmesinde katkıda bulunacaktır. Üstelik, çalışma bulguları Orta Asya ve Sibirya halklarının Eski ve Orta Çağ tarihi hakkında genelleme çalışmalar yazılırken daha fazla bilimsel sonuçları elde etmek ve Orta Asya ve Güney Sibirya halklarının tarihi, arkeolojisi ve etnik oluşumu üzerine üniversitelerin özel derslerinde, yanı sıra müze ve bilimsel-eğitim çalışmaları çıkarlarında kullanılabilir.

Çalışma Yapısı: Araştırma, giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça, kısaltmalar listesi ve kataloğu içeren eklerden oluşmaktadır. İlk bölümde, Türk tarihinin erken dönemleri ile ilgili gerçekleştirilen arkeolojik araştırmaların başlangıcı açıklanmaktadır. Ayrıca, kaynak tabanı oluşumu ve araştırma yöntemlerinin gelişme süreci anlatılmakta ve XVIII. yüzyıldan itibaren eski Türk dönemine ait çalışmaların ilk aşamaları dikkate alınır. Bölgedeki arkeolojik alanların keşifleri büyük ölçüde bu bölgede Rus çarlığı yürüttüğü kimyasal maddeler ve değerli metaller arama çabaları ile bağlantılıydı. İlk başta, bir dizi sebeplerden dolayı, bölgeye yeni gelen yabancı göçmenler kendilerine yeterli maddi refah sağlamak amacıyla değerli metaller, eski kültürlere ait el sanatı ürünlerini bulmak için eski definlerin kazılarına yöneldiler. Daha sonra, çarlık yönetiminin yetkilileri de Sibirya'da başlayan mezar altın aramasına katıldı. Böylece, hazine avcıları grupları örgütlenmiş ve bulunan değerlerin önemli bir payını Rus çarlık merkezi aldı. Bu durum XX. yüzyılın 20'lerin ortalarına kadar sürdü. Bir sonraki dönem XX. yüzyılın başından 90'ların başına kadar sürer. Sovyet Birliği döneminde, Rus İmparatorluğunun bilimsel potansiyeli kısmen korunmuştur, yeni yazılı anıtlar incelenmiş, Güney Sibirya ve Orta Asya'da geniş şekilde arkeolojik kazılar organize edildi, Türk ve Moğol halklarının etnografyası üzerine önemli eserler yazılmış. Bütün bunlar, Marksist ideolojinin arka planında gerçekleşti. Sonraki aşama, XX yüzyılın 90'ların başından ve günümüze kadar sürmüş, bu zaman aralığında farklı ülkelerin uzmanları katılımı ile uluslararası düzeyde işbirliği geliştirilmiştir ve karşılıklı entegrasyon süreçleri hakkında konuşmak mümkündür. Bu dönemde Orta Çağ eski Türk kültürünü temsil eden arkeolojik anıtların araştırılması devam etmekte ve bu alanda mevcut olan sorunların geniş şekilde yer aldığı bir dizi genelleme çalışmalar ortaya çıkmaktadır.

İkinci bölümde, Türklerin menşei meselesi yazılı ve arkeolojik kaynaklar temelinde incelenmektedir. Ayrıca, etnografik materyallerin yardımıyla Türklerin dini ve inanç dünyası

konuları ele alınmaktadır. Özellikle, ilk Türk Kağanlığı tarihinin başlangıç dönemi ve ortak bir emperyal kültürünün oluşum süreci ile tamamlanmış durumunu yansıtan anıtlar (kurganlar, anı yapıları, kaya resimleri, taş heykelleri) tanımlanmaktadır.

Üçüncü bölüm, Orta Asya'nın kuzeyinde oluşan erken Orta Çağ'ın en son devleti sayılan ve merkezi İrtiş havzasında bulunan Kimek-Kıpçak kabilelerine ayrılmıştır. Orta Çağ ünlü coğrafyacısı ve tarihçisi Gerdizi tarafından kaydedilen Kimeklerin soybilimsel efsanesinde yansıtılan Kimek-Kıpçak federasyonunun karmaşık etnik kompozisyonu açıklanmaktadır. Kimek-Kıpçak federasyonunun gelişmiş yerleşim yerleri olduğu ve komşu bölgelerin nüfusu katılan büyük devletin oluşum aşamaları ayırt edilir. Kimek-Kıpçaklara ait cenaze töreni, kurganlar, taş heykeller ve ritüel anıtların özelliklerine ilgili aydınlatıcı bilgi verilmektedir.

GİRİŞ

Bozkır, dağ sistemleri ve nehir vadileri, Avrasya Büyük Bozkırındaki sığır yetiştiricilerinin doğal-coğrafi ortamının ve ekonomik yönetiminin en önemli özellikleridir. Buradaki bozkır toplumlarının gelişimindeki önemli sıçrama göçebe sığır yetiştiriciliğine geçişle gerçekleşti. Arkeoloji alanında ilk göçebe sığır yetiştiricilerine erken göçebeler veya erken göçebe kültürü adı verildi. Bu dönemde, İskit-Saka ortamında tarihi-kültürel, sosyal gelişim ve maddi kültür düzeyinde önemli gelişmeler gözlenmektedir. Ayrıca, İskit-Saka bozkır geleneklerinin gelişimindeki halefleri ve takipçileri ilk önce Hunlar ve daha sonra Türkler oldu. Eski Türklerin siyasi, etnik ve kültürel oluşumu doğrudan Altay bölgesi ile ilişkilidir. Burada, ilk göçebelerin maddi kültürünün dünyaca önemli seçkin anıtları Berel, Pazarık, Başadar, Şilikti keşfedildi. Siyasal bakımdan örgütlenmiş göçebe birliklerin yüksek düzeydeki maddi ve manevi açıdan gelişimi, tam anlamıyla bozkır Türk uygarlığı kavramı üzerine konuşmamızı sağlar.

Bu arada, modern tarih yazımında uygarlık kavramı ana nitelikleri olarak devlet oluşumu, şehircilik ve yazı dilinin varlığı ile ifade edilir. Uygarlığın ana bileşenleri olarak tanımlanan bu anlayış, tarım ekonomisi temelinde oluşan yerleşik kültürlerin gelişim modellerinden kaynaklanır. Ancak, göçebe bir kültürün temeli ve oluşum süreci çok farklıdır. Bununla birlikte, yerleşik toplum kültürünün bazı kendine has özgüllüğü ile bozkır kültürüne de tezahürleri vardır. Göçebe yaşam tarzının özgünlüğü toplumda ayırıcı niteliklerin gelişmesine yol açar. Çoğu araştırmacı göçebe toplumun en önemli hususiyeti olarak toprak değil nüfus olduğunu vurguladı. Göçebeler, toprağa bağlı bir tarım nüfusu aksine belli bir bölge çerçevesinde hareket ederler veya daha uzun mesafede bulunan arazilere göç edebilirler. Göçebe ortamda, millet olacaksa toprak da olacak prensibi uygulandı. Bu bağlamda, Büyük Bozkır'da araziye göre daha çok nüfusa değer verilmesi gibi ilke, bozkır medeniyetini anlamak için en önemli metodolojik temeldir.

İlk göçebeler ortaya çıktığı dönemde ekonomideki üretici güçlerin gelişmesinde radikal bir dönüşüm yaşanmıştır. Bilim adamlarına göre, biniciliğe geçişle, aynı zamanda, bir göçebe için tasarlanmış at koşum takımı ve uygun silah donatımı ortaya çıkınca, yerleşik kültürlerin teknolojik gelişimi yerine üretici güçleri geliştirmenin biyolojik yolu öncelik haline gelmiş. Bu çağın önemli işareti, sığırların cinsleri ve renkleri ile ilişkili genel yön seçildi. Örneğin, Çin yıllıklarında belirtildiği gibi, Hunların süvari güçleri iyi eğitilmiş ve dayanıklı atları rengine göre farklılık gösteren ordulara ayrıldı. Uzun mevsimsel göçlere

uygun hayvan türlerinin yetiştirilmesi, meraların ve su kaynaklarının kullanımına yönelik yöntemlerin geliştirilmesi, bozkır kültürünün ekolojik bir temelini oluşturmuştur. Zararlı dış etkilerin yokluğu durumunda, böyle bir yaşam tarzı ekolojik çevreye zarar vermeden üretim artışını sağlar.

İlk Türk Kağanlığı, bozkır kültürü için devlet düzeyini kazandıran yeni bir gelişme aşamasını getirdi ve böylelikle Pasifik Okyanusu'ndan Karadeniz'e kadar toprakları kapsayan ilk Avrasya imparatorluğunu kuruluşunu teşvik etmiştir. Türk kağanları, Büyük İpek Yolu'nun en önemli kısımlarını kontrol altına alarak, o zamanın nice devletleri sayılan Çin, İran ve Bizans ile askeri, siyasi ve ekonomik ilişkiler sistemine sıkı sıkıya dahil olmuştur. Türklerin konfederasyon yapısı, etnik birimlerin her birinin hanedan, sosyal ve politik düzeyine göre sıkı bir şekilde düzenlenmiştir. Sosyal yapısına göre kabileler, katı bir şekilde kurulmuş hiyerarşik ilişkilerle birbirine bağlı aristokrat, bağımlı ve vasal olarak ayrılmış. Büyük Bozkır göçebe devletlerinde klan ve kabileler hiyerarşisi, sosyal ve devlet gelişiminin temel bir ilkesiydi. Bu birliklerin kendi yasaları vardı, bozkır kanunu geliştirilmiş ve bağımlı olan kabilelerden vergi alınmış.

Ayrıca, eski Türklerin kendi şehirleri ve yerleşim yerleri mevcuttu. Şehir ve bozkır, tek bir ekonomik organizmanın ayrılmaz birbirine bağlı parçaları olmuştur. Eski Türklerin ideolojik temeli, gök tanrısı olan Tengri'ye inanç, ataların ruhuna ve diğer doğa unsurlarına ibadet olmuştur. Bu dönemin, en büyük başarılarından biri de, eski Türk runik alfabenin ortaya çıkması ve geniş yayılmasıdır. Bu yazı otoktonluk ve özgünlük gibi iki temel tartışılmaz niteliklere sahipti. Eski Türk alfabesi, Türk dillerinin ve lehçelerinin fonetik örüntülerinin aktarılması için en uygun olanıydı. Böylece, Altay ve Moğolistan, Hakasya ve Tuva'da, Doğu Türkistan ve Yedisu'da, İtil ve Tuna bölgelerinde yüzlerce yazılı anıtlar korunmuştur. Açıkçası, bu yazıya ihtiyaç idari, ekonomik ve diplomatik ilişkilerin gelişme ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Daha sonra, Türk Kağanlığı'nın yıkılışıyla Orhun ve İtil bölgesi arasında birkaç göçebe devlet birlikleri meydana gelmiş onlar: İtil'de Bulgar, Hazar denizi bölgesinde Hazar, Siri Derya'da Oğuz, Yedisu'da Karluk, Yenisey'de Kırgız, İrtiş'te Kimek-Kıpçak ve Orhun bölgesinde Uygur. Bütün bu siyasi birlikler selefleri olan eski Türklerin geleneklerini sürdürdü. Toplumsal yapı, siyasi örgütlenme benzerliği ve etnik-kültürel açıdan yakınlığı, bozkır kültür tarihindeki bu siyasi varlıkların yaşam zamanını tek bir tarihsel-kültürel dönem olarak görmemizi sağlamaktadır. Arkeolojik literatürde bu dönem için erken Türk dönemi denir.

Ayrıca, Türk kültürünü bireysel bölgelerde incelemek, bize o dönemde gerçekleşen tarihsel süreçler hakkında bütünsel bir anlayış kazandırmaktadır. Böyle önemli bir arazi Doğu

Kazakistan bölgesidir. Doğu Kazakistan doğal koşulları, zengin kaynakları ve en önemlisi yol kavşağında elverişli konumu nedeniyle, eski çağlardan beri Orta Asya'da gerçekleşen önemli olayların ve büyük göçlerin çalkantılı bir girdabında olmuştur. Sonuç olarak, bölgede tüm arkeolojik dönemlere ait çok sayıda yerleşimler, bireysel eserler, maden kaynakları, kurganlar, kaya resimleri, kült-anma yapıları ve taş heykeller ile temsil edilen maddi kültür unsurları burada yoğunlaşmaktadır. Orta Çağ'da, Doğu Kazakistan bölgesi Batı Türk Kağanlığı'nın ve Kimek-Kıpçak Devleti'nin bir parçası olmuş, bu nedenle bölgenin anıtları o zamanın etnik-kültürel durumunu ve tarihsel süreçlerini doğrudan yansıtmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU KAZAKİSTAN'DAKİ ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARIN TARİHÇESİ

1.1. XVIII. ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Çalışmalar

Doğu Kazakistan'ın arkeolojik anıtları hakkındaki ilk bilgiler Orta Çağ Çin, Arap, Fars tarihçileri, coğrafyacıları ve gezginlerine aittir (Lev.1). Onlar yazılarında şahsen gördüklerinden ya da hikayelerden öğrenilen olağanüstü nesnelerden, görüntülerden, kalıntı ve binalardan bahsetmişlerdir.

Yeni dönemde, yani XVIII. yüzyılda Doğu Kazakistan'ın antik eserlerinin keşfedilmesine Rusya'da hizmet eden bilim adamları, gezginler, yöneticiler, doktorlar, maden işi mühendisleri ve zanaatkarlar önemli katkı sağlamışlar. Bu araştırmacıların birçoğu Kuzey ve Orta Asya halklarının tarihine, kültürüne ve eski buluntuların koleksiyonlarına ilgi göstermiştir. Keşfedilen ve incelenen arkeolojik anıtlar, biriktirilmiş antik buluntular koleksiyonu, haritalar, planlar ve çizimler bilim dünyasında büyük ilgi uyandırmış.

Doğu Kazakistan'ın antik eserlerinin araştırılması ve buluntuların toplanması XVIII. yüzyılda yırtıcı kurgan kazıları sonucunda başlamıştır. Bu kazılardan elde edilen bireysel eserler XVIII yüzyılda Sibirya'da görev yapan meraklı yabancıların eline geçmiştir.

Bu dönemde Avrupalılar arasında Sibirya buluntularına ilgi duyan kişilerden biri Hollandalı N.K. Vitzen olmuştur⁹. O, Sibirya'daki defnecilerin kazılarından gelen büyük bir mücevher koleksiyonu toplamış. Buluntuların bazıları ise Altay ve Yukarı İrtiş bozkır bölgelerindeki İskit ve Hun-Sarmat dönemi anıtlarından gelmiş. Bu değerli eserlerin büyük kısmı Avrupalılar da dahil olmak üzere Rusya'da görev yapan insanlar tarafından N.K. Vitzen'e gönderilmiş veya bağışlanmıştır. Daha sonra koleksiyon içeren buluntuların resimleri çizilerek önemli bir çalışmasına dahil edilerek yayınlanmıştır. "Severnaya i Vostochnaya Tataria" adlı bu çalışması için 28 yıl boyunca materyaller toplamıştır. N.K. Vitzen'in yaşamı boyunca bu çalışma Hollanda'da 1692 ve 1705'te yıllarında iki kez ve ölümünden sonra da 1785 yılında üçüncü kez basılmıştır. Koleksiyon içeren materyaller sayısı bakımından çok değerli sayılan bu çalışma XIX-XX. yüzyıllarda bilim insanları tarafından büyük takdir kazanmıştır.

Rusya hükümdarı I. Petro Hollanda'da kaldığı süre N.K. Vitzen koleksiyonu ile tanışınca Sibirya antikalarına ilgi duymaya başlamış ve sonuç olarak Rusya'daki ilk müze "Kunstkamera" kurulmuştur. Aynı zamanda, bu olay antik eserlerin devlet hazinesine teslim

⁹ Zavituha, 1999.

edilmesi ve kaçak kazıların yasaklanması için ünlü kararnamelerin çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, bu faaliyetlerin bir sonucu olarak 1701 yılında Tobolsk bölgesinin yüksek rütbeli bir beyinin oğlu S. Remezov tarafından “Sibirya Çizim Kitabı” kaleme alınmıştır. Eser, coğrafi verilerle birlikte Kazak bozkırlarının arkeolojik anıtları hakkında da önemli bilgiler içermiştir¹⁰.

XVIII. yüzyılda meydana gelen çok sayıda eski mezar yağmaları aslında Esil Nehri civarında yaşayan Rus defincilerinin işi olmuş. Kaynaklara göre, bir birine yakın köylerden 200-300 kişilik bir gruplar halinde örgütlenen soyguncular, 20-30 günlük mesafedeki bozkır şeridine yani Obye Nehri’ne kadar mezar yağmaları için gidiyorlardı. Genellikle onlar mezar yağmaları için ilkbaharda gidip sonbaharda dönüyorlardı. Mezarların yağmalanması, o zamanlarda eski anıtların korunması üzerine bir devlet yasası bulunmamasından kaynaklanmıştır. Daha sonra, 1718 yılında I. Petronun iki kararnamesi yayımlanmıştır. İlk kararnameye göre kazılıp çıkarılmış olan her sanat eserleri Moskova ve St. Petersburg şehirlerine teslim edilmesi gerekiyordu. İkinci kararname ise kurganlardan çıkarılan nesneler için verilen ücrete ilgilidir. Mezar yağmacısı, teslim ettiği bir mevtanın bütün kemikleri için bin, kafatası için ise beş yüz ruble para kazanabilirdi. Eğer para ve diğer değerli eşyaların üzerinde yazılar varsa ücretin iki katı verilmiştir. Ayrıca değerli ürünler bulunursa bulunduğu yerlerin çizimlerinin yapılması talimatı da verilmişti. Daha sonra her nesne detaylı şekilde profesyonel ressamcılar tarafından çizilmiş ve en değerlileri bakır plakalar üzerinde kopyası yapılmıştır. 1727 yılında "I. Petro Altın Koleksiyonu" adlandırılan bu koleksiyon St. Petersburg şehrindeki "Kunstkamera" müzesine ve daha sonra 1859 yılında Hermitaj Müzesi’ne gönderilmiştir. Bu koleksiyon, günümüze dek Hermitaj Müzesi’nde muhafaza edilmiştir.

Rusya hükümdarının emiri ile D.G. Misserşmid önderlik ettiği ilk bilimsel sefer Sibirya topraklarına yapılmıştır. Misserşmid’in vazifelerinden biri de arkeolojik anıtların incelenmesi ve eski eserlerin toplanması olmuştur.¹¹

1715 yılında Tagil bölgesinde fabrika sahibi olan A.N. Demidov adlı zengin bir işçi, I. Petro’ya ve kraliçe I.Elizaveta’ya Sibirya kurganlarından elde edilen sanat ürünlerini hediye etmiştir.¹² Bu muhteşem sanat ürünlerini gören I. Petro onlara karşı aşırı derece ilgi duymuştur. Daha sonra Sibirya’daki başkumandanı olan vali M.P. Gagarin’a aynı benzeri nesnelerin aramasını ve bulunduğu durumlarda kendisine gönderilmesini emretmiştir¹³.

¹⁰ Potanin, 1883.

¹¹ Vadetskaya, 1973: 95.

¹² Demin, 1989: 11.

¹³ Zavituhina, 1977a: 41.

Böylece, I. Petro bu faaliyetleri neticesinde 1715-1718 yılları arasında "Sibirya Altın Koleksiyonu" toplamıştır. Ardından 1960 yılından itibaren bu eserler "I. Petro Altın Koleksiyonu" olarak adlandırılmıştır. Bu koleksiyon altından imal edilmiş 250 sanat eserini içerdi. Ağırlığı toplam 74 libredir. Koleksiyon saf altından yapılmış bardaklar, kaplar, zırhlar, kalkanlar, taçlar, küpeler, yüzükler ve kolyeler gibi buluntulardan oluşmaktadır.

Bu şahane eserlerin bulunduğu arazi günümüzdeki Kuzeydoğu Kazakistan ve Altay bölgeleri yani İrtiş ve Obye nehirleri arasındaki arazilerdir. Günümüzde bilinen tarihî ve arkeolojik kaynaklara göre koleksiyonu oluşturan sanat ürünlerinin büyük kısmı M.Ö. VII.-III. yüzyıllarda Sibirya ve Kazakistan'da yaşayan "Saka" ya da "Asya İskitleri" olarak adlandırılan göçebe kavimlere aittir.¹⁴

P. Stupin ve İ.M. Liharev, Yukarı İrtiş nehri boyunca askeri seferleri sırasında 1716 ve 1719 yılları arasında, Jungarlara ait Lamaist manastırlarının kalıntılarını tespit etmiş ve Tibet el yazmalarını bulmuştur. Çin'deki Rus elçilik heyetinin bir üyesi İngiliz D. Bell, bu eski el yazmaları olan kâğıt demetini Tobolsk'deki bir askerden satın almıştır¹⁵. Tomsk şehrindeki hazine avcısı ise definlerden birinde bakırdan yapılan atlı süvari figürü de dâhil olmak üzere ortaya çıkarılan buluntular hakkında bilgi vermiş. Verilen açıklamalara bakılırsa, D. Bell, Yukarı İrtiş ve Altay bozkır bölgelerinden gelen Kimek kültürünün kurganlarından gelen bulgulara rastlamıştır.

1720'de Tibet el yazmaları ile İrtiş bölgesinden elde edilen bronz heykelcik içeren koleksiyon Yarkent şehrine altın arama için gönderilen binbaşı İ.M. Liharev tarafından I.Petro'ya teslim edilmiştir¹⁶. Petro'nun buluntulara ve Tibet el yazmalarına büyük ilgi göstermesi 1721'de Fransız gazetesinde bir bildiri olarak yayınlanmıştır. Onun emriyle buluntuların ve el yazmasının çizimleri Almanya ve Fransa'daki bilim insanlarına gönderilmiştir. Alman bilim adamı B. Menke, Tibet el yazmasının bir sayfasını yayınlamış ve böylece bilim için büyük önemi olan bu eser modern döneme kadar ulaşmıştır. Heykelciğin çizimleri ise İ.D. Şumaher tarafından yapılmış ve B. Monfokon aracılığıyla da yayınlanmıştır. I. Petro'nun ölümünden sonra, buluntular Kunstkamera'ya teslim edilip G. Kaçalov, I. Sokolov, F. Berens, F. Mattarnovi tarafından çizimi yapılmıştır. Ancak daha sonra bu eserler, 1747'de müzede çıkan yangın sırasında kaybolmuştur. Birçok araştırmacı bu koleksiyonun analizini XVIII. ve XX. yüzyıllarda defalarca yapmışlar. Muhtemelen, bu

¹⁴ Zavituhina, 1977b: 63.

¹⁵ Zinner, 1968: 50-51.

¹⁶ Knyajetskaya, 1989: 21-32.

koleksiyon XVIII. yüzyılın başlarında İrtiş vadisini ziyaret eden yabancı askeri memurlar tarafından uzun bir süre içerisinde toplanmıştır¹⁷.

Bu dönemde, ekonomik hedeflerle Altay eteklerinde ve İrtiş vadisinde Rusya'ya fayda getiren çok sayıda kaleler inşa edilmeye başlanmıştır. Rusya güneye doğru ilerlemesi bu bölgelerde bol miktarda altın yığınları varlığı hakkında söylentilerin ortaya çıkması sebep olmuştur. Bu rivayetleri I. Petro göz ardı edemedi. Böylece XVIII. yüzyılda altın ve gümüş madenlerinin arayışı da sürdürülmüş olsa da özellikle I. Petro zamanında daha yoğun şekilde gerçekleşmiştir. Özellikle, bu bölgelerde eski anıtların tespit edilmesinde 1727-1728 yıllarında madencilik endüstrisinin gelişiminin ve işçi A.N. Demidov'un Altay bölgesinde inşaa ettiği Kolivano-Voskresenski bakır eritici fabrikasının da büyük öneme sahipti. Umut verici maden yataklarının arayışına çok sayıda yabancı cevher ustaları da katılmıştır.

Bu bölgeleri 1734 yılında ziyaret eden G.F. Miller, kendi seyahat açıklamalarında bu dağlarda birçok yerde büyük eski çukurların izleri olduğunu belirtmiştir. Bu husus bölgenin eski yerel sakinlerinin metal aramayı unutmadıklarını açıkça göstergesidir. 1734 yılında, G.F. Miller ve İ.G. Gmelin'in sefer rotaları Altay ve Yukarı İrtiş bozkır bölgelerinin topraklarından geçmiştir. Araştırmacılar, Doğu Kazakistan'ın modern Semey şehri civarındaki anıtları, Yedi Çadır, Ablaykit Oirat manastırlarının kalıntılarını, kurganları, eski maden cevherlerini ziyaret etmişlerdir¹⁸. Daha sonra, G.F. Miller ressam I.V. Larsenius ile birlikte kurganların iç yapısını tespit etmek amacıyla bunların birkaçını kazmıştır (Lev.2).¹⁹ Bundan başka, Ob ve İrtiş nehirleri arasındaki bölgede yağmacılar tarafından kazılarla elde ettiği çok sayıda eski buluntularından oluşan bir koleksiyon toplamışlardır. Bunların arasında İskit ve Türk dönemlerine ait küpeler, plakalar, kaplamalar, kolyeler, tahttaki Buda'nın görüntüsü olan heykelcik mevcuttu.²⁰ G.F. Miller hazırladığı makalelerinde, gördüğü anıtlar ve bazı buluntular üzerine açıklamalar vermiştir. Onun gözlemlerine göre, en zengin definler İrtiş ve Ob nehirleri arasında bulunmuştur. Doğu Kazakistan'daki modern Semey ve Öskemen şehirleri civarında yapılan kurgan kazılarının değerlendirmesine göre, buluntular paslı olan nesnelerden oluşuyordu ve bu sebeple onların fonksiyonları hakkında bilgi edinmek imkansız olduğu açıklanmıştı. İ.G. Gmelin kendi kitabında G.F. Miller'in çalışmalarından bahsederek onun yerel, açılmamış bazı definlere vardığını anlatır²¹. Açılan definlerde ceset çukur dibinde, kıyafetsiz sırtında uzanıyordu. Başı doğuya dönük, tüm kemikleri doğal bir pozisyondaydı ama tamamen çürümüş haldeydi. Ek olarak, bu kemiklerin arasında paslı ve bu nedenle

¹⁷ Borisenko ve Hudyakov, 1997: 129-132.

¹⁸ Miller, 1996: 17-26.

¹⁹ Demin, 1989: 21-22.

²⁰ Miller, 1937: 432-480.

²¹ Gmelin, 1994: 141-144.

fonksiyonları belli olmayan birkaç demir parça bulunmuştur. Mezar çukuru üzerinden ise sanki bir nehir yatağı olmuş gibi tamamen çakıl taşlarla kaplanmıştır.

Kunstkamera’da 1747 yılında çıkan yangın sonucunda müze koleksiyonuna büyük zarar verilmiş ve çok sayıda değerli sergi eşyaları yok edilmişti. Bu nedenle imparatorluk bürosu bu kayıpların yerini doldurmak için harekete geçti. Bakmeister’e göre sergi kayıpları ilk olarak Kunstkamera’ya G.F. Miller tarafından ile devredilen Sibiry kurganlarından gelen altın, gümüş ve bakır buluntuları ile doldurulmuştur.²² G.F. Miller bizzat kendi koleksiyonundan alınmış ve müzeye devredilen buluntular hakkında yazılar bırakmıştır. Bu koleksiyondan günümüze kadar ulaşan eserler arasında Saka kültürüne ait geyikle dağ keçisi figürleri ve Orta Çağ dönemine alakalı demir gem ile üzengiler vardı.²³

Rusya’da madencilik ve metalurji uzmanı olan V.I. Gennin 1735 yılında Sibiry ve Urallarda madencilik üretimi hakkındaki çalışmasında Kolivano-Voskresenski bakır eritme fabrikalarının tanımlamasını verirken yerel eski anıtları bir kenara bırakmamış²⁴. Onun yaptığı araştırmalarına göre, Şulba Nehri’nin ağzına yakın bir yerde gümüş cevherinin cüraf kalıntıları ve beş eski metal eritme fırınları bulunmuştur. Bölgedeki maden cevherlerine ek olarak, toprak ve taş karışımı ile yapılan çok sayıda kurganlar da kaydedilmiş. Hazine avcıları bu definlerden kıyafet kalıntıları ile birlikte mevtanın boyun kısmı ve kollarında bulunan bakır, altın, gümüş eşyaları ve koşum takımlarıyla atları da bulmuşlardır. Bunların büyük bir kısmı İskit ve Türk dönemlerine aittir²⁵. Gennin, üzerinde altın levhalarla kıyafetleri olan ve altın sandukalara gömülen insanların kurganları hakkında halk arasında oldukça bilinen bir efsaneni kaydetmiştir. Onun tahminine göre, kurgandan yaklaşık 1 pud yani 16 kilo ağırlığında altın çıkarılabilmek mümkün olmuştur.

M.F. Rozen yaptığı etütlere göre Altay bölgesinde yaklaşık 90-100 kadar eski maden cevherleri bilinmektedir²⁶. General G. Veimarn ise çalışmasında yeni maden yataklarını keşfetmek ve onları geliştirmek maksadıyla eski maden filizleri arama gerektiğini konusunda bir yazı bırakmıştır²⁷. Memur, bu eski maden cevherleri modern yerel halka değil ama daha eski dönemde yaşayan nüfusa ait olduğuna inanmıştır²⁸.

Doğu Kazakistan’da daha büyük çapta maden cevherleri araması, 1786’da Rus hükümeti kararnamesi yayınlandığı zamandan sonra başlamıştır. Kararnameye göre sadece

²² Bakmeister, 1779: 128.

²³ Zavituhina, 1978: 37-40.

²⁴ De Gennin, 1937: 627.

²⁵ Borisenko ve Hudyakov, 1998: 171.

²⁶ Rozen, 1983: 29.

²⁷ Kontev, 2004: 121.

²⁸ Veymarn, 1766: 61.

madenler değil aynı zamanda her türlü değerli taşlar ve faydalı minerallerin aranması da emredilmiştir. Emrin yerine getirilmesi için dokuz arama seferleri düzenlenmiştir. Özellikle F. Ridder'in önderliğindeki ekibin araştırmaları başarılı olmuştur.²⁹ 31 Mayıs 1786'da eski maden yatakları bulunduğu bölgede birçok zengin maden cevheri keşfedilmiştir. Maden cevheri tespit edilen kişi onuruna Ridder olarak adlandırılmıştır. Rusça yazılmış F. Ridder'in el yazısı raporları St. Petersburg'deki İ.F. German arşivinde bulunmaktadır.

Bölgede 1790 yılında Buhturma adlandırılan bir maden yatağı daha saptanmış. Böylece, Ulba ve Buhturma nehirleri havzasındaki ilk maden cevherlerinin keşfi ile bu bölgenin Rus yönetimi tarafından ekonomik olarak zapt edilmesinin temeli atılmıştır. Böylece, bu araziler geniş jeolojik araştırmalar için önemli yerleşim noktası olarak da kullanılmıştır. Bu faaliyetler sırasında aynı zamanda arkeolojik anıtlar da incelenmiştir.

St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin üyesi P.S. Pallas 1771 yılında Doğu Kazakistan bölgesini ziyaret etmiştir. Bu sene bilim insanının geçtiği güzergâh şöyledir: Çelyabinsk, Omsk, Semey, Ube nehri civarındaki Krasnoyarsk köyü, Barnaul, Tomsk, Açinsk, Abakansk, Krasnoyarsk³⁰. Pallas çeşitli doğa bilimlerine ek olarak, Kuzey ve Orta Asya halklarının eski anıtları, kültür ve dilleriyle ilgili çalışmalarda da bulunmuştur. Üstelik, Pallas İrtiş civarındaki Ablaykit anıtını da ziyaret etmiştir³¹. Seleflerinden, hazine avcılarından gelen bilgilere ve kendi gözlemlerine dayanarak Güney Sibirya'nın eski mezarları konusunda kendi sınıflandırmasını önermiştir. Özellikle bilim adamı dikkatini eski maden cevherleri çekmiş, ayrıntılı olarak eski taş ocaklarını, madenleri, galerileri, siperleri kazılar ile çöplük yerleri saptanmıştır. Buna ek olarak, eski bir maden ocağında bulunan mezarın keşfedilmesinden de bahsetmektedir. Ayrıca, araştırmacının metalleri eritme konusundaki düşünceleri ve Sibirya ile Macaristan eski madenlerinin benzerliği dile getirilmektedir.³² Genel olarak, Altay'daki eski madencilik işinin incelenmesi konusunda Pallas'ın büyük emeği olduğunu vurgulamak gerekir.

Araştırmacının gözlemlerine göre, o zamanlar maden cevheri sığ alanlardan bakırdan döküm ile imal edilen kazma aletleri ve taş çekiçlerle çıkarılırdı. Daha sonra, doğal altın kesekleri elle toplanarak ezilen sıvı tahta kovalarda yıkanıp atıkları yakın çevreye bırakılırdı. Ayrıca, eski dönemlerde cevherlerin eritilmesi işleminin maden yerlerinin yakınında gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Delil olarak, nehirlerin yanında dökümcülük kalıntıları ve ustaların metal erittiği küçük toprak çukurlar bulunmuştur.

²⁹ Alekseenko ve Pizikov, 1970: 30

³⁰ Knyajetskaya, 1989: 13-18.

³¹ Pallas, 1786: 190-194.

³² Pallas, 1780: 312-337.

Altay bölgesinde, altının uzun süredir çıkartılma gerçeği yalnızca cevher kalıntıları ile değil aynı zamanda bölgenin coğrafi adının açıklamalarıyla da doğrulanmaktadır. Türk-Moğol dillerinde, "alt" kelimenin kökü "altın" anlamına gelir. Böylece, Altay kelimesi “altın olan bir yer” olarak çevrilebilir³³.

P. S. Pallas'ın dikkatini yalnızca madencilik ve metalürji üretiminin kalıntıları değil bununla birlikte Altay Eski Çağ kültürünün diğer anıtları da çekmiştir. Onun gezi notlarında coğunlukla kurganlar, taş heykeller ve eski yazıtlar kaydedilmişti. Açıklamalarında genellikle kurganların inşası için nehir, göl, dağların yakınındaki engin vadiler, yüksek noktalar ve en açık yerlerin seçildiğinden söz edilir. P.S. Pallas, hazine avcıları tarafından kazılan kurganları inceleyerek, onlardan yağmacılık işlerini sırasında gördükleri hakkında bilgi edinmiştir. Araştırmacıya göre yalnızca eşyaların paha biçilemez değeri değil bu arkeolojik eserlerin temelinde eski çağların bir hatırası oluşturulabilir³⁴.

Pallas, Sibiry'a eski nüfusunun tarihini genel olarak üç aşamaya ayırdı. Ona göre, bölgenin en eski sakinleri, ev eşyalarını demirden yapmışlar ve birinci grubun mezarlarını bırakmış olanlardır. İlk tipteki mezar anıtı türü, taşla kaplı yığınlardan veya dörtgen ritüel yapılardan oluşmuştu. İçlerinde taş levhaların üzerine koyulan bir adamın iskeleti bulunurdu ve ahşap tabut izleri yoktu. Gömülen kişi bir at iskeleti eşliğinde yanında da zengin olmayan eşyalarla gömülürdü. Sadece kabile reislerine ait mezarların bazılarında değerli metallerden ustalıklarla işlenen nesneler bulunmuştur. Daha sonra bu tür mezar anıtı yerini ikinci tip mezar türü değiştirmiş. Muhtemelen onları inşaa edenler bakır ile altın madencilik işinde başarılı olan kabileler olmuştur. Toprakta inşa edilen kurganlar ise bu ikinci grubun mezar anıtlarının dış görünümünü belirlemektedir. Gömülenler, ahşap çerçeveler veya tabutlar içinde toprağa verilmiştir. Definlerde bolca bulunan bakır, altın ve gümüşten yapılmış yerel üretime ait çeşitli ürünler bulunmuştur. Altay bölgesinde bu ikinci tip kurganları inşa eden kabilelere ait çok sayıda madencilik ve eritme ocaklarının izleri kaydedilmiştir³⁵. Araştırmacıya göre, bakır ve altın eşya imalatında ustalaşan bu kabileler demir kullanımını bilmiyorlardı veya takdir etmiyorlardı. Onlardan sonra bu topraklara Moğol-Tatarlar yerleşmişti. XVIII. yüzyılda Güney Sibiry'a'nın birçok yerli halkı bu isimle adlandırılmıştır. Modern arkeoloji bilimi açısından P.S. Pallas'ın bu teorik düşüncelerinin zayıf tarafları net olarak fark edilmiştir. Araştırmacı bronz ve demir çağlarının kronolojik aralıklarını yanlış belirtmiş olsa bile kendi zamanı için gayet başarılı olmuş. Pallas, çok büyük arkeolojik malzeme biriktirmiş ve ilk

³³ Molçanova, 1978: 130-131.

³⁴ Demin, 1989: 26-28.

³⁵ Demin, 1989: 26-28.

Sibiryaya arkeolojik eserlerinin tipolojisini oluşturmuştur. Pallas'ın arkeolojik kaynaklar konusundaki hipotezleri daha sonraki yazarlar için bir örnek olmuştur.³⁶

1769-1773 yıllarında Sibiryaya bölgesinde botanikçi doktor İ.P. Falk rehberliğinde bir keşif seferi gerekleřtirilmiřtir³⁷. Ekibin önemli isimleri arasında Kuzey ve Doğu Kazakistan, Petropavlovsk'tan Ayagz'e kadar arazileri dolaşan H. Bardanes vardı. Araştırımcı Kazak bozkırlarında İrtiş Nehri boyunca Semey şehri ve civarında bulunan şulbinsk ilçelerinden geçmiştir. Ayrıca Bardanes, Kazak bozkırındaki yakın geçmişte yıkılmış birçok şehir kalıntıları olduğunu belirtmiş ve Ayagz Nehri civarında büyük Kozı-Krpeş anıtının kalıntılarını üzerine bilgi aktarmıřtır³⁸.

P.S. Pallas ve Falk tarafından toplanan buluntulardan bazıları 1772-1779 yılları arasında "Rusya kütüphanesi" dergisinde İ. Bakmeister tarafından yayınlanmıştır. 1779'da, I. Bakmeister İmparatorluk Kunstkamera koleksiyonlarının ve kütüphanesinin oluşum tarihini üzerine bir kitap yayınlamıştır. İçeriğinde Ablaykit'ten gelen Tangut ve Moğol el yazmalarının kütüphanede yer aldığı hakkında bilgiler vermiřtir³⁹. Özellikle kitapta kısaca kaplar, süs eşyaları, asker donatımı, zırhlar ve hayvan görüntüleri dâhil olmak üzere eski anıtlardan elde edilen bulgular tanımlanmıştır. Yazar bu eserlerin "Tatarların" büyük bir hazinesi olduğuna inanmıştır.

Orta Asya ve Sibiryaya antik koleksiyoncularından biri G.I. Spassky olmuş. Araştırımcı, Sibiryaya ve Kazakistan arkeolojisi ile ilgili birçok ilginç makale yayınlamış ve bozkır kabilelerinin kültürü üzerine görüşlerini bildirmiştir. Ayrıca, Orta Asya ve Sibiryaya anıt tipleri ve onların sınıflandırılmasını hakkında da bilgi vermiştir. Spassky, Sibiryaya'da on üç yıl çalışmış ve bunun sekiz yılı Altay bölgesinde geçirmiştir. Kolıvano-Voskresenski retimevindeki madencilik iş bölümünde çalışırken çok seyahat etmiş ve Doğu Kazakistan'daki Buhturma nehrinin st kesimleri ile Kazak Altay'ını ziyaret etmiřtir⁴⁰. Bu gezileri sırasında Eski ağ anıtlarının dış görünümü ve topografik özelliklerini araştırmış, arkeolojik kazılar yapmış ve eski buluntular içeren koleksiyonu toplamıřtır⁴¹. Spassky'nin arkeolojik koleksiyonunda çok sayıda at koşum takımı detayları, muhteşem bronz aynalar, ev aletleri ve bronz silahlar mevcuttu. Muazzam eski Sibiryaya zanaatkrlarının sanatsal ürünleri arasında üzerinde yırtıcı hayvanların tasvirleri ile bronzdan hançer kılıfı, Orta Asya eski faunası motifleriyle kemikten gem detayları, çiçeklerle zengin şekilde dekore edilmiş Türk

³⁶ Borodkin, 1983: 4.

³⁷ Kontev, 2000: 30.

³⁸ Baypakov ve Taymagambetov, 2006: 14.

³⁹ Borisenko ve Hudyakov, 1997: 129-132.

⁴⁰ Sergeev, 1970: 132-134.

⁴¹ Spassky, 1818 a: 28-64.

dönemi bronz plakaları vardı. Daha sonra, bu dikkat çekici koleksiyonun içerdiği nesnelerin çoğu Moskova'daki Tarih Müzesi'nin kurucusu A. Uvarov'un ve Rus tarihçisi M. P. Pogodin'in eski eserler koleksiyonuna dahil edilmiştir.⁴²

Ayrıca, G. I. Spassky St. Petersburg'da "Sibirski vestnik" ve daha sonra "Azyatski vestnik" popüler bilim dergilerinin yayınlanmasını düzenlemiş ve onların basımlarında Sibiry'a arkeolojisi üzerine bilgiler iletilmiştir. Makalelerinin çoğunda, bölgedeki başlıca arkeolojik anıt türlerinin ayrıntılı bir tanımı verilmiştir⁴³. Onun yaptığı açıklamalarına göre, kurganlar genellikle yuvarlak veya uzun biçimdeki taş ve toprak karışımı ile yapılardan oluşmuştu. Bazı kurganların üzerine insan, hayvan ve diğer nesnelerin ana hatları ile heykeller veya kaya taşları dikilmiştir. G. I. Spassky'nin varsayımına göre mezar taşları görünümündeki ayrıntılar farklı etnik gruplara ait olduğunun göstergesidir. Kurganlarda ölümlerle birlikte genellikle at iskeletleri ve diğer kült nesneleri bulunmuştur. Bahsedilen ölü gömme adetlerinden yola çıkarak araştırmacı Sibiry'a'nın modern yerli halkları ortamında bu eski geleneğin devamlılığını görmüştür.

G.I. Spassky, 1857 yılında uzun araştırmaların sonucu olarak «O Dostoprıçatelneișih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostey i Shodstve Nekotorih iz nih s Velikoruskimi» adlı eserini yayınladı⁴⁴. Çalışmada, bozkır kabilelerinin kültürünün kökenine ilişkin görüşünü, taş heykeller ve kayalardaki yazılar hakkındaki bilgilerini sunmuştur. Ünlü eserinin bir kısmı Doğu Kazakistan ve Sibiry'a topraklarında bulunan eski yazıtların analizine adanmıştır. İlginçtir ki, o zaman bile çalışmada arkeolojik anıtların, yazıtların, kaya resimlerinin, taş heykellerin ve diğer arkeolojik eserlerin korunması sorunu gündeme getirilmiş. Buna ek olarak, G.I. Spassky'nin birçok Orhun ve Uygur adlandırılan yazıtlarını da keşfettiği not edilmelidir. Onlardan dokuz tanesi İrtiş Nehri'ndeki bir mağarada, Buhturma kalesinden 12 km mesafedeki bir bölgede ve Zıryan maden cevheri civarında bulunmuştur. Muhabirler tarafından bazı runik yazıtlar hakkında bilgi verilmiştir. Yazıtların bir kısmı ise deşifre edilmesi için oryantalist Abel Remüze'ye gönderilmiştir. Remüze, çalışmasında İrtiş Nehri'nde bulunan Orhun yazıtları hakkında onların kuzey runik yazıtlarına benzediğini ve kuşkusuz Çinliler arasında Usun adıyla bilinen Zaysan Gölü'nün batısındaki yaylalarda yaşayan bir millet tarafından kullanıldığını dile getirmişti. Araştırmacı, tamamen bilimsel araştırmalar çerçevesinde kendisini kısıtlamamış ve acil siyasi sorunları çözmek için arkeolojik kaynakları kullanmıştı. Örneğin, Çin imparatorluğunun Sibiry'a topraklarına olan isteklerini çürütmek maksadıyla eski madencilik işi ve diğer bilimsel alanlara ait verilerden

⁴² Pogodin, 1844: 169.

⁴³ Spassky, 1818 b: 149-154.

⁴⁴ Spassky, 1857.

yararlanmıştır. Ona göre, Güney Sibirya’da Eski Çağ’da maden cevherlerin işlenmesi ile uğraşanlar, Çinliler veya Moğollar değildir ama Çin’e tabi olmayan tamamen farklı bir halklardır. Bu sebeple Çinliler oradaki yerlerin kullanma hakkına sahip değil çünkü daha önce de bu arazilere hiç bir zaman sahip olmamışlardı.⁴⁵

1826 yılında Altay ve Doğu Kazakistan bölgelerinde Dorpat Üniversitesi’nden gelen profesör botanikçiler K.F. Ledebura, A.A. Bunge ve K.A. Meyer bir araştırma seferi gerçekleştirdiler. Onlar Altay ve Doğu Kazakistan bölgelerinin bitki örtüsü, eski anıtları ve yerli halkın kültürü ile ilgilenmişler. Doğu Kazakistan’daki yol güzergahları ise Zıryan, Öskemen, Semey, Buhturma, Zaysan ve başka modern şehirleri ve kasabalarından geçmiş⁴⁶. Gezginlerin günlük defterleri 1829-1830 yıllarında Berlin’de yayınlanmıştır.

1829 yılında ünlü Alman bilim adamı ve gezgin A. Gumboldt Altay, Doğu Kazakistan ve Sibirya’ya seyahat etmiş. Gezgin, Zıryan ve Ridder maden cevherlerini, Buhturma ve Zaysan göllerini ziyaret etmiştir⁴⁷. Uzun yolculuğu sonrası yazdığı eserinde A. Gumboldt bu toprakların Eski Çağ tarihine dair sorunların üzerine değindi. Araştırmacı, Eski Çağ’da Altay bölgesinde Herodotos’un "Tarih" isimli önemli eserinde belirtilen Arimasp ve "altınları koruyan grifler"in yaşadığını ileri sürmüştü. İskitlerin de Altay ve Ural bölgeleri maden yataklarından altın işlediklerini iddia etmiş.

1829-1830 yıllarında tuğgeneral S.B. Bronevski “Zapiski o Kirgiz-Kaisakah Srednei Ordı” adıyla yayınlanan başlıca eserinde Kazak halkının ekonomisinin özelliklerine, yaşam biçimlerine, geleneklerine, manevi kültürüne özel önem vererek bölgenin eski anıtları hakkında da bilgiler vermiş⁴⁸. O, Doğu Kazakistan’da bulunan Semey şehrinin çevresindeki anıtları ve Ayagöz bölgesindeki X-XI. yüzyıla ait “Kozı Korpeş Bayan Sulu” Türbesini ziyaret etmiş. Anıt tanımlamasında, türbenin içinde bir erkek ve iki kadın heykeli olduğunu belirtmektedir.

1840-1843 yılları arasında botanikçi A.I. Şrenk Altay ve Kazak bozkırlarını gezmiştir. Gezgin, eski kabilelerin maddi kültürünün eserlerine büyük ilgi göstermiş. Araştırmacı, Karkaralı bölgesinde kurgan kazılarını yapmış. Mezar içinde hiçbir eşya bulunmasa da yapının tüm tasarım özellikleri dikkatlice tanımlanmıştır. Araştırmacının topladığı arkeolojik koleksiyonu çok değerli sayılır. Koleksiyona dâhil olan birçok şey Altay ve Doğu Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinden gelmişti. Bunların arasında bronz ve demir ok uçları, balta, bronz mızrak ucu, at koşum takımı detayları, kabartma ile dekore edilmiş gümüş tabak

⁴⁵ Spassky, 1818 c: 39-41.

⁴⁶ Ledebur, 1993: 3.

⁴⁷ Gumboldt, 1915: 92-100.

⁴⁸ Bronevski, 1830: 194.

mevcuttu. Koleksiyonun bir kısmı Leningrad Antropoloji ve Dünya Halklarının Etnografya Müzesi'nde saklanmıştır.⁴⁹

1845 yılında Zıryan bölgesi madencilik işi şefi ve Binbaşı Tsiolkovski'ye Buhturma Nehri'nin civarında birkaç kurganın kazılması talimatı verilmiş. Tapolga köyü yakınlarında toplamda topraktan yapılmış yedi kurgan araştırılmıştır. En zengin olan kurganda insan ve at kemikleriyle birlikte mızrak ucu, kılıç ve demir çubuk bulunmuş. Diğer bir kurganda demirden üzengi parçaları, kemikten kamçı ve eyer çerçeve kalıntıları çıkarılmış. Başkalari ise yağma edilmiş, sadece dağınık durumda insan ve at kemikleri, demirden üzengi kalıntıları saptanmıştır. Buhturma'daki kurganlardan elde edilen buluntular, Barnaul şehrinin müzesine teslim edildikten sonra kaybolmuştur.⁵⁰

1850'lerin sonlarında, Semey şehrinin civarında I.A. Armstrong muhtemelen kadına ait metal süs eşyaları bulunduğu zengin Kimek dönemi kurganını araştırmıştır (Lev.3)⁵¹. Bu koleksiyon horoz figürü biçimindeki üstleri, küpeleri, şakak halkaları, kuş şeklindeki uçlu saç tokasını, çingirakları ve turna şeklinde yapılan benzersiz ilikleri içermiştir.

Sonuç olarak, yukarıda verilen bilgileri şu şekilde değerlendirebiliriz. XVIII. ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Kazakistan eski tarihine ilişkin ilk arkeolojik veri tabanı oluşturulmuştur. Bu dönemde arkeoloji biliminde, ilk başta arazilerin genel tanımı ötesine geçilemediğine dikkat edilmelidir. Arkeoloji ekonomik gelişme, coğrafi tanımı ve bölgenin doğal kaynaklarının araştırılması konusundaki çalışmalardan ayırt edilmemiştir. İlk araştırmacıların temel başarısı, Doğu Kazakistan antikalarının keşfi ve birincil tespiti olmuştur. Onların verdiği bilgilerin değeri ve bazen de eşsizliği bölgede Rus idari merkezi tarafından daha sonra gerçekleştirilen ekonomik fethin yıkıcı sonuçları henüz yaşanmamışken arkeolojik anıtların tahrip edilmemiş durumda tanımlanması olmuştur. Örneğin, Eski Çağ madencilik anıtları daha sonra Rus sanayicileri tarafından tahrip edilmiştir. Doğu Kazakistan'daki kurganların bilimsel kazıları nadir durumlarda yapılmıştır. Çoğunlukla arkeolojik eserler, geniş şekilde hazine avcılığı tarafından kurganlar tahrip edilmesi sonucunda biriktirilmiştir. Ancak bu göndermeler, mezar kültürünün diğer öğelerinin zararına yalnızca geri dönüşümlü maddelerden yapılan değerli metallere ve parlak bronz döküm örneklerinden oluşmaktadır. Araştırmacıların yazılarında, sadece Eski Çağ dönemlerine ait anıtların ve buluntuların tanımlanmasını vermemiş aynı zamanda elde edilen materyallerin ilk kez yorumlanması girişimlerinde bulunmuştur. Kazakistan arkeolojisinin gelişimindeki bu aşama ilk aşama olarak nitelendirilebilir.

⁴⁹ Demin, 1989: 52

⁵⁰ Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del, 1845: 491-493.

⁵¹ Armstrong, 1860: 30.

1.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başı Arasında Yapılan Çalışmalar

1861 yılında Rus İmparatoru II. Aleksandr, Rus köylülerin toprak köleliğinden serbest bırakılması konusunda manifesto imzalamıştır⁵². Böylece, zorunlu çalışma kaldırıldığı için bölgede demir dışı metallerin üretimi azalmış, madenler boşalmış, işletmeler kapanmıştır. Madencilik üretimindeki derin kriz, keşif ve madencilik faaliyetlerinde tahsis ödeneklerinin azalmasına da neden olmuştur. Daha önceki zamanlarda bölgenin eski anıtlarının geniş şekilde incelenmesi, madencilik işinin gelişmesi gibi ekonomik ihtiyaçlardan kaynaklanıyordu ama bu zamandan itibaren bu faktör değerini artık kaybetmiştir. Eski maden yataklarıyla bölgelerden çıkarılan arkeolojik buluntular çok daha az gelmeye başlamıştır. Diğer arkeolojik malzeme biriktirme yolu hazine avcıları tarafından elde edilen arkeolojik eserleri toplama zaman içerisinde adım adım ortadan kaybolmuştur. Kurganlardan nadir olarak değerli olan süs eşyaları çıkarılmaya başlamış ve kâr amaçlı kazılar çok az gelir getirdiği için önemini kaybetmiştir.⁵³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus arkeolojisi bağımsız bir bilim dalı haline gelmiş. Önceki dönemde ise, İmparatorluğun bilim alanında akademik ve diğer bilimsel dernekler arkeolojik araştırmalarda önemli bir rol oynarken bu zamandan itibaren yeni yerel arkeolojik merkezler bu çalışmalara aktif olarak dâhil olmuştur. Ayrıca arkeolojik araştırmaların sayısı artmış. XIX. yüzyılın ilk yarısında bilim insanları eski anıtların sistematik olarak araştırılması fikrini kuvvetli bir şekilde ileri sürmüşler ve böylece arkeolojik keşifler için zemin sağlamışlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak bozkırlarının eski anıtları İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu, Tarih Müzesi, Moskova Arkeoloji Topluluğu ve Rusya'nın diğer bilim kurumlarının dikkatini çekmiş.⁵⁴

Yerel araştırma ekiplerinin bölgenin arkeolojik çalışmalarındaki rolü artınca bazı yerel araştırmacılar da ortaya yalnızca keşifçiler ve eski arkeolojik eserlerin koleksiyoncuları olarak kalmamışlar. Yerel araştırmacılar hedefli olarak arkeolojik kazılar organize etmişler ve çözümünü zor tarihsel sorunlara cevap almak maksadıyla yeni arkeolojik materyaller elde etmeye planlamışlar. Örneğin, Altay bölgesi ana arşivinde çalışan N.S. Gulyaev. O, ünlü Sibirya araştırmacısı olan ve bölgenin eski tarihi ile ilgili çalışmalarıyla bilinen S.I. Gulyaev'in evladı⁵⁵. Araştırmacı 1896 yılından başlayarak ve hayatının sonuna kadar bu görevi hiö bırakmamış. Arşivde çalışırken Altay'ın tarihi konusunda arşiv belgelerini titizlikle incelemiş, mineraloji, madencilik, istatistik bilgiler ile ilgilenmiş ve arkeolojik

⁵² Ryazanov, 2011: 3.

⁵³ Demin, 1989: 58.

⁵⁴ Baypakov ve Taymagambetov, 2006: 16.

⁵⁵ Gulyayev, 1851: 1-41.

eserlere merak duymuştur. N. S. Gulyayev'in faaliyetlerinin en önemli yanı arkeolojik materyallerin toplanması ve bölgenin eski anıtları hakkında bilgi edinmesidir. Çoğunlukla kendi koleksiyonunu oluşturmak için yerel tarih meraklıları ile temasa geçerek, alışveriş ve kazılar yaparak arkeolojik eserler toplamıştır. Kaya resimlerinin eski çağ tarihi için önemini değerlendirmiş ve Doğu Kazakistan bölgesinin Bolşenarım ilçesindeki Soldatovo köyü yakınlarında keşfedilen bir dizi petroglifleri yayınlamıştır⁵⁶. N. S. Gulyaev sayesinde sanatsal ve tarihsel açıdan değerli olan onlarca arkeolojik eserler bilim için korunabilmiştir. Araştırmacı, 1898'de Arkeoloji Komisyonu'na esas olarak Altay bölgesinden toplanan yüz otuzdan fazla buluntuları teslim etmiştir. Koleksiyon, eski dönem Sibiry ustalarının döküm üretiminin örneklerini: bronzdan balta, bıçak, hançer, ayna, seramik, demirden at koşum takımı aksesuarlarını, taş ve kemikten ok uçlarını içermektedir. N. S. Gulyaev'in arkeolojik araştırma yöntemlerine gelince, o zamanlardaki araştırmacıların çoğu gibi, onun da kullandığı kazı tekniği kusurlu olmuştur. Kurganlar "kuyu" şeklinde veya hendek gibi kazılmıştır.

1862'den başlayarak Doğu Kazakistan'daki arkeolojik çalışmaları, ünlü Türkolog V.V. Radlov yürütmüştür⁵⁷. Rusya'da bilimsel nitelikte yapılan ilk kazılar onun adıyla bağlantılıdır. Radlov, 1837'de Berlin'de doğmuş, öğrenci yıllarında Oryantalizme ilgi duymaya başlamış ve Berlin Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Rusya'nın Asya kısmının az bilinen etnik gruplarını incelemek amacıyla Rusya'ya gelmiştir. 1859'da St. Petersburg'da kurulan Arkeoloji Komisyonu V. V. Radlov'un çalışmalarına destek ve maddi yardımda bulunmuştur. V. V. Radlov, Kuzey-Doğu Kazakistan ve Sibiry'daki arkeolojik eserlerin sınıflandırılmasını yapmış. Bu bölgelerin kültür tarihini Bakır ve Bronz Çağ, Eski Demir Çağ, Yeni Demir Çağ ve Erken Orta Çağ olarak dönemlere ayırmıştır⁵⁸. Araştırmacı Doğu Kazakistan'da bulunan Berel Mezarlığı da dâhil Altay'daki donmuş kurganların keşfini ve kazılarını gerçekleştirmiştir⁵⁹. Buzla korunan çarpıcı parlak buluntuların yayınları Altay'ın diğer "donmuş kurganlarının" sonraki dönem kazılarına da teşvik etmiştir. Dünyada çapında ünlü en eski renkli halının keşfi etkileyen heyecan verici olay olmuştur. Kurganlardan birinde dört tekerlekli araba bulunmuş ve görünüşe göre dört atla sürülen bu araba mezar alanına kabile reisinin tabutunu taşımak amacıyla kullanılmıştır. Başka bir kurganda, insanın mumyalanan gövdesi üzerinde mitolojik ve gerçek hayvanların tasvirleri ile dövmeler korunmuştur. Kurganlarda bulunan günlük eşyalar, at koşum takımı detayları, sanat ve dini nitelikte eşyaların bolluğu ve çeşitliliği M.Ö. I binyılda Altay bölgesinin orijinal medeniyetini

⁵⁶ Gulyayev, 1916: 259-261.

⁵⁷ Radlov, 1884: 27.

⁵⁸ Radlov, 1896: 11.

⁵⁹ Radlov, 1989: 449.

yeniden kurgulamak için olanak sağlamıştır. Buluntuların büyük sanatsal ve tarihsel değeri, Sovyet ve yabancı bilim ortamında çok sayıda yayınların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fakat V.V. Radlov'un incelemeleri bu dönem arkeolojisindeki en parlak olayı sayılmaktadır.

V. V. Radlov, Altay'ın eski nüfusunun etnik kökeninin sorunlarını incelerken arkeolojik materyallerle birlikte doğu yazılı kaynaklarından gelen bilgilere, etnografya ve dilbilim verilerine de dayanmaktadır.⁶⁰ Üstelik, araştırmacı Altay bölgesinin Demir Çağ'ı kurganlarının büyük çoğunluğunun eski Türk kabileleriyle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Ancak V. V. Radlov'un kazı tekniklerinde bazı eksikleri de vardı ve pratik tecrübesi olmadan Güney Sibirya anıtlarının arkeolojik incelemesine başlamıştır. Bu nedenle, birçok anıt kabaca kazılmıştır. Zaten arkeoloji bilimi o dönemde metodolojik alanı geliştirmeye yeni başlamış dönemde olmuştur. Daha sonra, bu çalışmalar Sovyet arkeologları tarafından daha yüksek bilimsel ve metodolojik düzeyde sürdürülmüştür. Araştırmacının faaliyetleri sonucunda bölgenin en önemli anıtlarından Berel mezarlığındaki erken Türk dönemi kurganları incelenmeye başlamıştır. Günümüzde, V. V. Radlov'un bu eserleri hala değerini kaybetmemiş ve çalışmaları Kazakistan arkeolojisinin gelişiminde atılan büyük adımlardan biri olmuştur.

Daha sonra, Doğu Kazakistan'ın eski anıtlarının incelenmesi Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibirya bölümüyle, Semey yerel tarih meraklıları ve 1883'te Semey Müzesi tarafından yapılmıştır. Bölge tarihinde E.P. Mihaelis belirgin bir iz bırakmış.⁶¹ 1861 yılının sonbaharında Rusya'nın başkentinde öğrenci huzursuzluğu başladığında E.P. Mihaelis gösterinin liderlerinden biri olmuş. Bu sebeple tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Böylece Doğu Kazakistan'ın merkezi şehri Semey'e gelmiş. Batı Sibirya Genel Valisinin izniyle o Semey bölgesel yönetiminin ekonomi departmanında işe alınmış. Kuramda çalışırken bölgeyi inceleme fırsatı da olmuş. Araştırma sonuçları ise Rus Coğrafya Cemiyeti'nde yayınlanmıştır. Mihaelis'in Semey Müzesine bağışladığı şahsi koleksiyonuyla ve kendi aktif faaliyetleri ile kurumun bünyesinde arkeoloji bölümü açılmış⁶². Müze koleksiyonu, Doğu Kazakistan kurganlarında bulunan çeşitli eşyalardan oluşuyordu. Müze koleksiyonunu sürekli dolduranlar arasında F.I. Albreht, V.G. Gerasimova, V.K. Galimonta, M.S. Suhoterina.

Ayrıca, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibirya bölümü, bölgenin eski eserleri hakkında bilgi toplamak ve kazıları yürütmek amacıyla özel seferler düzenlemiştir. Bu yöntemde çalışan meraklıları arasında A.V. Adrianov, G. Vasiliev, V. Nikitin, N. Konşin, B. Kamenski, A. Beloslyudov, F. Pedaşenko, V. Slovtsov bulunmaktadır. N. Konşin, Pavlodar

⁶¹ B., G., 1914:1-13.

⁶² B., G., 1913:1-7.

ve Karkaralı şehirleri arasındaki alanlarda bulunan Doğu Kazakistan bölgesinin arkeolojik anıtlarının bir listesini hazırlamıştır⁶³ ve bu listede çeşitli dönemlere ait pek çok kurgan, taş heykel, kaya resimleri ve diğer buluntuların tanımlamaları yer almıştır.

V. Nikitin, Doğu Kazakistan bölgesi arkeolojik materyallerini “Kratkoe Opisanie Pamyatnikov Drevnosti Semipalatinskoy Oblasti” adlı ilk makalelerinden birini yayınlamıştır. Ayrıca o çalışmada Doğu Kazakistan’ın Karkaralı, Zaysan, Öskemen, Semey, Pavlodar ilçelerinin mezarlık alanları, kaya resimleri, taş heykelleri ve diğer arkeolojik eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.⁶⁴

Diğer ünlü araştırmacı A.V. Andrianov, yaklaşık otuz yıl boyunca önce Doğu ve ardından da Batı Sibiryada bölgesinde çalışmıştır. Andrianov, Altay’da çeşitli noktalarda uzun yıllar süren araştırmalar sayesinde bölgenin herhangi bir dönemine ait materyaller toplamıştır. 1911 yılında A.V. Andrianov Rusya, Orta ve Doğu Asya Çalışmaları Komitesi’nin fonlarıyla Doğu Kazakistan’ın modern topraklarındaki Buhturma, Narın nehirleri civarında ve diğer yerlerde kazılar yapmıştır.⁶⁵ O, arkeolojik anıtların birincil olarak kaydedilmesi ve ayrıntılı tanımlaması ile paralel olarak kazıları da yürütmüştür. Araştırmacı karşılaştığı tüm anıtları kurganlar, halka biçimli veya karmaşık geometrik şekilli diğer yapılar, yazıtlar, taş heykeller, eski madenler olarak gruplara ayırarak tanımlamış ve sistematik hale getirmiştir. Arkeoloğun, arkeolojik araştırma metodlarını kullanması konusunda birçok avantajlı tarafları olmuş. Kurganlar, "kuyu" veya "hendek" şeklinde kazılmasına rağmen araştırma sırasında her detayın ayrıntılı tanımlamaları ve çizimleri yapılarak arkeolojik buluntuların fotoğrafları çekilmiştir. A. V. Andrianov aktif olarak bilim için geri dönüşü olmayan, anıtlara zarar verecek her türlü kaçak kazıya karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Teorik düşünceleri söz konusu olduğunda ise istisnalar dışında bilinçli olarak hipotez yorumlardan ve sonuçlardan kaçınmış. Kendi faaliyetlerini kazılarla, eski arkeolojik eserlerin toplanması ve tanımlanması gibi çerçevede çalışmıştır. Bununla birlikte araştırmacı tarafından yapılan bazı açıklamalarda Altay arkeolojisinin karşılaştığı sorunlardan bahsedilmiştir. Böylece Altay bölgesindeki her türlü kurgan tipine bakarak araştırmacı bu anıtların bir değil iki ya da daha fazla nesil tarafından bırakıldığı fikrine varmıştır. Araştırmacı, arkeolojik çalışmalar elde edilen materyalleri karşılaştırmak ve çeşitliliğini belirlemek maksadıyla küçük bir alan kazılarında yoğunlaşmanın gerektiğini belirtmiştir. Buna ek olarak, arkeolojik araştırmalara böyle bir yaklaşım getirilmesi bilim insanlarını Altay arkeolojik anıtlarının etnik-kronolojik tüpolojisini netleştirmeye teşvik etmiştir. Aynı zamanda bölgenin ilkel kültürleri incelenmesi için geniş

⁶³ Konşin, 1903:1-32.

⁶⁴ Nikitin, 1902: 103-111.

⁶⁵ Andrianov, 1886: 1-10.

fırsatlar sunacağı da gösterilmiştir. Adrianov, Güney Sibirya'nın eski dönemleriyle ilgili sistematik bir çalışma yapılması gerektiğini savunarak arkeolojik anıtlar üzerine derin ve kapsamlı bir çalışma dönemi çok uzakta olmadığına inanmıştır⁶⁶.

1903 yılında F.N. Pedaşenko Semey şehrine bitişik olan ilçelerden gelen farklı dönemlere ait 72 taş, 54 bronz, 8 demir ve çok miktarda çanak çömlek parçaları da dâhil olmak üzere ilginç bir koleksiyon toplamıştır. Buluntular, Semey şehri bölgesel müzesine devredilmiştir⁶⁷.

1909-1910 yıllarında Semey şehrinde çalışan hidrolik mühendisi G. I. Boki Şilikti vadisinin antikalarını incelemiştir⁶⁸. Şağanoba adlı mezarlığı kurganlarından birini kazmaya başlamış ancak bazı sebeplerden dolayı araştırmayı tamamlayamamıştır. Mezar alanında 47 mezar anıtı tespit edilmiştir.

1910 yılında V.N. Kamenski, A. Beloslyudov ve V. Piletiç ile birlikte Rus Orta ve Doğu Asya Çalışma Komitesi desteği ile Semey bölgesindeki kurganları araştırma maksadıyla keşif gezisi düzenlemiştir⁶⁹. Anıtların kazıları ise bölgenin çeşitli noktalarında gerçekleştirilmiştir. V. Kamensky, Malıy Koytas vadisinde, Kızılsu ve Karaozek nehirlerinin boyundaki ve Karajal köyü civarında bulunan kurganları kazmış, N. Bobkov ise Eigenbulak, Aşutasbulak ve Bazarka bölgelerinde incelemeler yapmış. V.Piletiç ise Markaköl ve Kurşüm nehirleri civarındaki anıtları kaydetmiş. 1911 yılında V.A. Obruçev, N.N. Pavlov ile birlikte Kalba sıradağında altın üretilen eski maden cevherlerini incelemiştir.

XX. yüzyılın başında Doğu Kazakistan arkeolojik anıtları incelemesine Orenburg Arşiv Komisyonu büyük katkı getirmiştir. Komisyonun üyeleri, anıtların tescili ve korunması ile ilgili büyük bir iş başarmışlar. Bu amaçla özel olarak derlenen veri toplama anketleri ilçelere gönderilmiş ve bu durum kaydedilen anıtların listesini önemli ölçüde genişletmiştir. Daha sonra komisyon bünyesinde Kazakistan Merkezi Müzesi'ne dönüşen bir müze kurulmuştur. Arşiv Komisyonu üyeleri arasında I.A. Kastanye isminin özellikle belirtilmesi gereklidir⁷⁰. Bu bilim adamı çok sayıda mezar alanları, mimari yapıları, yerleşim kalıntılarını incelemiştir. Aynı zamanda, 1910 yılına kadar bilinen tüm Kazakistan arkeolojik anıtlarının ayrıntılı bir listesini ve sınıflandırmasını yapmış. "Drevnosti Kirgizskoi Stepi i Orenburgskogo Kraya" adlı eserinde zamanımızda da önemini kaybetmeyen Kazakistan arkeolojik eserleri üzerine uzun yıllar boyunca yapılan araştırmaların sonuçları verilmiştir.

⁶⁶ Adrianov, 1916: 1-4.

⁶⁷ Pedaşenko, 1907: 14-28

⁶⁸ Çernikov, 1965: 11.

⁶⁹ Baypakov ve Taymagambetov, 2006: 19.

⁷⁰ Kastaniye, 1910: 115.

Ayrıca eserde Doğu Kazakistan bölgesinin Semey ve Öskemen ilçelerinin tarihi, etnografyası, mimarisi ve arkeolojik anıtları ilk defa sistemleştirilmiştir⁷¹.

Sonuç olarak, yukarıda verilen bilgileri şu şekilde değerlendirebiliriz. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Doğu Kazakistan topraklarından gelen arkeolojik kaynaklar biriktirilmiştir ve teorik genellemelere konu olan çok sayıda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, arkeolojik veri tabanı yalnızca rastgele bulgularla değil, büyük ölçüde hedeflenen kazı ve keşif çalışmalarının sonucu olarak genişletilmiştir. Bu zamandan itibaren, tarihsel ve arkeolojik kazı seferlerine katılan araştırmacılar, bireysel meraklılar ve yerel tarihçilerin eline geçen materyaller kesin bir konuma sahipti ve mezar ayının özelliklerine dikkat edilerek tanımlanmıştır. Bu durum, araştırmacılara tarihsel sorunların çözümünü daha ikna edici şekilde yürütmek için fırsat vermiştir.

Elde edilen yeni arkeolojik verilerin teorik olarak yorumlanması ve tarihsel nitelikte genelleme sonuçlarının yapılması, bu dönem arkeolojisinin en üretken ve aynı zamanda en zayıf yönlerinden biri olmuştur. Bu durum yeni bir bilimsel disiplin olarak arkeolojinin gelişiminin başlangıç noktasında olmasından kaynaklanıyordu. Herhangi bir bilim dalında olduğu gibi arkeoloji, yeni gelişmeye başladığı sürecinde veri tabanı oluşturmak maksadıyla hızla malzemeler biriktirmiş ama yorumlama ve açıklama konusunda önemli ölçüde geride kalmıştır. Arkeolojik bulguların kronolojik olarak eski zamanlara kadar uzanması, yazılı kaynakların eksikliği ve arkeolojik materyallerin incelenmesi için kullanılan yöntemlerin gelişmemiş olması güvenilir bilimsel sonuçların ortaya koyulmasına engel olmuştur. Bu dönemdeki yerel araştırma ekiplerin ana başarısı olarak bölgenin eski anıtları hakkında kişisel bilgilerin toplanması ve arkeolojik malzemelerin depolanması sayılır.

1.3. Sovyet Dönemindeki Çalışmalar

1917 Ekim Devrimi'nin esas önemi devlet ideolojisinde, ekonomisinde ve iç yapısında köklü değişikliklere neden olmuştur. Toplumun gelişimi araştırılması konusunda toplumsal gelişme aşamaları yaklaşımı uygulanmıştır⁷². Temsilcileri K. Marx, F. Engels, V.I. Lenin vb. olan toplumsal gelişme aşamaları yaklaşıma göre, toplumlar gelişim sürecinde ilkel toplum, kölelik, feodalizm, kapitalizm ve komünizm gibi ardışık sosyo-ekonomik aşamalardan geçmiştir. Ancak, tarihin gösterdiği gibi toplumsal gelişme aşamaları yaklaşımının dezavantajlı tarafları mevcuttu. Sovyet Birliği ülkeleri hiçbir şekilde bu yaklaşımın savunucuları tarafından önerilen “uyumlu” programa tam anlamıyla uymuyorlardı. Örneğin,

⁷¹ Kastaniye, 1911: 3.

⁷² Formozov, 2006: 33.

birçok ülke kölelik gibi sosyo-ekonomik aşama yoktu. Genel olarak, Orta Asya ve diğer bazı Doğu ülkeleri tarihsel gelişmeleri kendine özgü nitelikte olmuştur. Üstelik, toplumsal gelişme aşamaları yaklaşımı ekonomik bir temel oluşturmuş olsa da, bu her zaman mantığa uymamış ve aynı zamanda nesnel gelişim yasalarına öncelik vererek insan faktörünün tarihteki rolünü arka plana itmiştir ⁷³. Bu yaklaşım yaklaşık 70 yıl Sovyetler Birliğinde sürmüştür.

1917 yılı Ekim Devriminden sonra arkeolojik araştırmalar esas devlet desteği ile devam etmiştir. 1919 yılında St. Petersburg’da Maddi Kültür Tarihi Akademisi ve 1920’de Taşkent’te Türkistan Müzeler ve Antik Anıtları, Sanat ve Doğa Koruma Komitesi kurulmuştur. V.V. Barthold’un önerisiyle komitenin acil görevi olarak Türkistan arkeolojik haritasının hazırlanması belirlenmiştir. Böylece bu faaliyetler, devlet düzeyinde arkeolojik eserlerin incelenmesi, korunması ve kayıt edilmesinin başlangıcı olmuştur ⁷⁴.

1930’lu yıllarda gerçekleştirilen bir dizi büyük keşif seferleriyle birçok bölgeleri kapsamıştır. Bu araştırmalarla daha önce 1938 yılına kadar Doğu Kazakistan’ın ilçesi olan Pavlodar bölgesini de içine almışlar. P. Dravert, Jasıbay Gölü yakınında Bayanaul köyünden 7 km kuzey batıdaki bir mağarada bulunan kırmızı boya ile işlenmiş kaya resimlerini incelemiştir ⁷⁵. Daha sonraları bu mağara onun ismiyle anılmaya başlanmıştır. Araştırmacı, gölün doğu kıyısında nukleuslar, bıçak benzeri taş levhalar, scraperler, ok uçları, cüruf parçaları ve bakır nesnelerinden oluşan koleksiyon toplamıştır. Araştırmacı, aynı benzeri nesneleri Sabındı Gölü civarında bulmuş ve Bayanaul köyünün 5 km güney doğusundaki kurganlar grubuyla geniş bir alanı tanımlamıştır.

Araştırmacı yazılarında yerel etnograf V.F. Sorokin ile beraber birkaç kurgan kazmışlar ve onların içinen çıkartılan bakır ve altın ürünleri hakkında bilgiler vermiş. Bundan başka bu bölgede 4 taş heykel bulunduğu da belirtilmiştir. Ancak bu anıtların kronolojisi, etnik ve kültürel özellikleri ile ilgili sorunlar ele alınmamıştır.

1946 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi’nin kurulmasıyla devlete ait arkeolojik anıtların araştırılması Ç.Ç. Valihanov adını taşıyan Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu zamandan itibaren arkeolojik araştırmaların merkezi Almatı şehrine taşınmış ve ilk arkeoloji bölümü oluşturulmuştur. Birinci başkanı olarak ünlü Sovyet ve Kazak arkeoloğu A.H. Marğulan seçilmiştir. Arkeoloji bölümüne ise E.I. Ageeva, G.I. Patseviç, T.N. Senigova, A.G. Maksimova ve daha sonra K.A. Akişev, G.V. Kuşayev,

⁷³ Kleyn, 2011: 4-5.

⁷⁴ Akişev ve Baypakov, 1979: 12.

⁷⁵ Dravert, 1930: 231.

A.M. Orazbayev, M.K. Kadirbaev vd. çalışmışlar. Göreve getirilenler ise aktif olarak her bölgede arkeolojik araştırma çalışmalarını yürütmüşlerdir.⁷⁶

1935 yılında Sovyet Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü'nün S.S. Çernikov önderliğindeki bir seferiyle Doğu Kazakistan'da bakır, kalay ve altın eski maden cevherleri araştırılması gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, eski maden işletilmesiyle ilgili yöntemler, maden çıkarılması için kullanılan aletlerin formları ve çeşitleri tespit edilmiştir⁷⁷. 1935 ve 1937 yıllarında arkeolog, İrtiş Nehri'nin üst kısımlarına yani Kızılsu Nehri'nin ağzından ve Çin sınırına kadar olan sahada bir dizi önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Böylece, kaya resimlerinin çoğunlukla Kalba ve Narım sıradağlarında çeşitli noktalarda yoğunlaştığı saptanmıştır.

Yeni keşif ve kazı seferleriyle Doğu Kazakistan'ın güney kesimi incelemiştir. Tarbağatai dağlarındaki Şilikti Vadisi arkeolojik alanları hakkında bilgiler denetlenmiş olup Şıngıstau dağları civarında kurganlar araştırılmıştır. Toplamda 113 kurgan grubu kaydedilmiştir. Araştırma neticesinde, mezar alanlarının çoğunlukla kış yaylalarında büyük baş hayvanların otlatılması için en uygun olan konumlarda dağların etekleri veya nehir vadilerinde yer aldığı saptanmıştır. Araştırmacıyla kurganlar açık bozkır alanlarında veya yazlık meraların diğer elverişli olmayan bölgelerinde hiç rastlanmadığı vurgulanmıştır⁷⁸. Ayrıca, arkeolog Kazak ve Kırgızlar arasında hâla kesilmeyen ölüleri yalnızca kışlık alanlarda gömme geleneğinin hiç şüphesiz eskiden kalma olduğunu dile getirmiştir. Kurganların dağılımındaki bu düzen, eski göçebelerin yerleşim alanlarını saptamak için sonraki dönem yapılacak kazılara katkı sağlamıştır.

1947 yılından itibaren Doğu Kazakistan Arkeolojik Seferine yine Leningradlı bilim adamı S.S. Çernikov başkanlık etmiştir. Keşif çalışmalarının asıl görevi olarak Öskemen ve Buhturma hidroelektrik santrallerinin yapılacak inşası ile bağlantılı olarak taşkın bölgelerinde bulunan anıtların tanımlanması ve incelenmesi ortaya koyulmuştur. Burada Neolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar uzanan çok sayıda anıtlar kaydedilmiş ve Doğu Kazakistan'ın en eski tarihi geçmişi karakterize eden materyaller çıkarılmıştır.

1949 yılında ve daha önceki yıllarda gerçekleşen araştırmalar, Doğu Kazakistan'ın tüm alanlarını kapsamaktadır. Bu durumda araştırmacı mevcut tüm materyalleri göz önüne alarak bazı genel sonuçlar çıkarmak için olanak sağlamıştır. Doğu Kazakistan topraklarında Tunç Çağı'ndan başlayarak esas ekonomi türü göçebe hayvancılık olduğu ve bölgede eskiden

⁷⁶ Akişev vd., 1996: 19.

⁷⁷ Baypakov ve Taymagambetov, 2006: 21.

⁷⁸ Çernikov, 1951: 144.

çiftçilik varsa da her zaman önem bakımından ikincil bir rol oynadığı saptanmıştır⁷⁹. Doğu Kazakistan'ın başlıca arkeolojik anıtları arasında, erken göçebelere atfedilen çok sayıda kurganlarının olduğu ve aynı zamanda bölgenin karakteristik anıtları arasında da çok sayıda bakır, kalay, altın maden cevherleri ve kaya resimleri olduğu tespit edilmiştir⁸⁰.

Genel olarak, 1940'lı yılların sonu ve 1950'lili yıllar kapsamlı arkeolojik araştırmalar ile ayırt edilen bir dönem olmuştur. Bu çalışmalar, Kazakistan'ın tüm bölgelerini içine almış ve çeşitli kronolojik dönemlere ait anıtların ayırıcı niteliği ortaya koyulmuştur. 1954-1956 yılları arasında Sovyet Birliğinde uygulanan politikaya göre devlet toprakları işlenmesi gerekiyordu. Böylece, Kazakistan'ın birçok bölgesinde yıkılabilir anıtlar hakkında bilgi biriktirmeyi başaran özel arkeolojik ekipler organize edilmiş⁸¹. Bu dönemin önemli keşifleri arasında Güney Kazakistan'daki Paleolitik yerleşim yerlerinin keşifleri yer almaktadır⁸². Doğu Kazakistan'daki Şilikti ve İli vadilerinde Saka ve Vusun dönemlerinin yüksek tabakaya ait büyük kurgan yapıları saptanmış ve ünlü Tamğalı kaya resimleri de dahil olmak üzere diğer mühim araştırmalar gerçekleştirilmiştir⁸³. Ancak, bahsedilen dönemde Orta Çağ anıtları amaçlı olarak değil başka kronolojik dönemlere ait anıtların kazıları sırasında araştırılmıştır.

1946'da başlayan uzun vadeli büyük arkeolojik çalışmaları özetleyen Kazakistan arkeolojisinin bu gelişme aşamasının bir sonucu olarak 1960 yılında "Kazakistan Arkeolojik Anıtları Haritası" adlı kitabı yayınlamıştır.⁸⁴ Devlet topraklarının çeşitli bölgelerinden gelen materyallerin dahil edildiği bu eser bugün de değerini kaybetmemiştir.

Bir sonraki Kazakistan arkeolojisinin gelişim aşaması 1960-1970 yıllarını kapsar. Bu dönemde, yalnızca yeni anıtlara ilgili araştırmalar yapılmamış aynı zamanda önemli bilimsel sorunların çözümüne yönelik uzun vadeli kazılar düzenlenmiştir. 1970 yılları gerçekleştirilen ve Kazakistan arkeolojisini tanımlayan bir başka husus petrogliflerin incelenmesi olmuş. Bu tür arkeolojik anıtlar, M.K. Kadirbaev, A.N. Maryaşev, A.G. Medoev, Z. Samaşev ve başka bilim adamlarının amaçlı araştırma objeleriydi.⁸⁵ Birçok dağlık bölgelerde kaya resimlerine alakalı anıtların tespit edilmesi işi bu isimlerle ilişkilidir.

Kazakistan'ın arkeoloji tarihindeki bir sonraki aşama 1980'lerde başlamıştır. Bu aşama arkeoloji alanındaki örgütsel değişim ile karakterize edilebilir. Bölgede arkeolojik çalışmaları genişleten yeni arkeolojik merkezler açılmıştır. Arkeolojinin güncel konularına

⁷⁹ Çernikov, 1975: 282-287.

⁸⁰ Çernikov, 1951: 148-149.

⁸¹ Akişev vd., 1996: 20-21.

⁸² Alpısbayev, 1961.

⁸³ Rogozhinski, 2010a.

⁸⁴ Ageyeva vd., 1960.

⁸⁵ Baytleu, 2007.

yönelik çok sayıda makale ve monografiler yayınlanmış, yeni yöntemler oluşturulmuş ve arkeolojide doğa bilimleri metodları kullanılmıştır. Böylece, 1981 yılında, Kazakistan ve Orta Asya'nın Orta Çağ kent kültürünün sorunlarına ilişkin Sovyetler Birliği'nin Konferansı Almatı'da gerçekleşmiştir. Yeni bir yön olarak Geç Orta Çağ Arkeolojisi tahsis edilmiştir. 1987 yılında, Almatı'da göçebe ve yerleşik kültürlerin etkileşimi konusuna ilişkin uluslararası bir sempozyum düzenlenmiştir.⁸⁶ Sempozyumda göçebe ve yerleşik nüfus arasındaki etkileşim konusunda birikmiş bilgileri analiz etme ihtiyacı ve bu problemin yorumlanmasında kalıcı olan stereotip görüşleri kesinlikle reddedilmesi gerektiği belirlenmiştir. Genel olarak, tarihin çeşitli kronolojik dönemlerinde kültürler arası etkileşimin ana yöntemlerini tanımlamak ve bu sürecin bölgesel özelliklerini incelemek gibi konuların altı çizilmiştir. Sempozyumun önemli bir sonucu olarak yeni materyaller, güncel sorunlar ve bilimsel çözümleri gösterildiği bir kitap yayınlanmıştır. Ayrıca, bu dönemde Kazakistan tarihi ve kültürünün anıtları hakkında bilgilerin biriktirilmesi ve kaydedilmesi ile ilgili bir çalışma hazırlıkları başlamıştır. Bu tür bir ansiklopedik yayın, arkeoloji alanında stratejik araştırmaların geliştirilmesinde ve kültürel mirasın korunması daha güçlendirilmesi için ehemmiyetli olmuştur.

1980-1983 yıllarında Doğu Kazakistan'da Şulbinsk Hidroelektrik Santralinin inşaatı sahasında A.G. Maksimova ve S.M. Ahınjanov başkanlığındaki Şulbinsk arkeolojik kazı seferi gerçekleştirilmiştir⁸⁷. Kapsamlı arkeolojik araştırmalar Taş Devri, Bronz, Erken Demir Çağ'ı, Orta Çağ göçebelerinden kalma anıtların kazılarını ve kaya resimlerinin incelenmesini hedeflemiştir. Araştırmacı ekibi arasında Z.K. Taymağambetov, Z.S. Samaşev, Y.I. Trifonov, A.S. Ermolaeva yer almıştır. Orta Çağ Kimek ve Kıpçak tarihine ilişkin yeni materyaller ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, taş heykeller, ritüel yapılar ve Türklerin mezar anıtları hakkında önemli makaleler yayınlanmıştır.

Kazakistan'ın arkeolojik araştırılmasında ve arkeoloji okulunun oluşumunda A.M. Orazbayev'in büyük katkısı vardır. Orazbayev 1958, 1985, 1986, 1987, 1988'de Doğu Kazakistan arkeolojik seferlerini ve 1989 ile 1990'da Semey ilçesinde kazıları yöneterek Neolitik, Bronz Çağı ve erken göçebelerin anıtlarını keşifini, tescilini ve araştırmasını yapmıştır⁸⁸.

Kimek-Kıpçak dönemi arkeolojik anıtlarını inceleyen önemli araştırmacılarından biri F.H. Arslanova idi. Arkeolog, Öskemen Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde çalışarak arkeolojik seferlere 1965-1974 yıllar arasında sadece 9 yıl öncülük ettiyse de adı sonsuza dek Avrasya

⁸⁶ Baypakov ve Smagulov, 1989.

⁸⁷ Akişev, 1987.

⁸⁸ Toleubayev, 2010: 7-15.

Türk arkeoloji tarihinde yazılı olacak şekilde kalmıştır. F. H. Arslanova, Doğu Kazakistan'ın Orta Çağ göçebeleri tarihi ve kültürünü rekonstrüksiyonunu yaparak ilk genelleme yorumlar yapmış. Üstelik, Kimek-Kıpçak dönemi arkeolojik malzemelerini ilk olarak sistematik hale getirmiştir⁸⁹. Tüm bu bilgiler Arslanova'nın 1964 yılında savunduğu "Orta İrtiş'in Arkeolojik Anıtları" tezinde özetlenmiştir. Tez, Kimek-Kıpçak dönemi arkeolojik eserleri ile Orta ve Yukarı İrtiş bozkırlarında yapılan çalışmalara adanmıştır. Araştırmacının, İrtiş Nehri boyundaki Kimek-Kıpçak kabilelerinin anıtlarının incelenmesine olan katkısı paha biçilmezdir. Bu dönemlere ait Trofimovski I ve II, Pokrovski, Bobrovski II, Kaçirski, Podstepniy, Jdanovski, Leontievski, Kenjeköl mezar alanlarının kazılarında elde edilen materyaller sayesinde çok sayıda makaleler de yayınlanmıştır. Araştırmacı yaptığı kazı çalışmaları sırasında toplam 52 kurgan incelenmiş. Ayrıca, İrtiş civarındaki VII-XII. yüzyılların kurganlardan gelen malzemeler sistematik hale getirilmiştir. F.H. Arslanova, elde edilen malzemeleri VII-IX ve X-XII asırlara ait olanlar sayarakonları iki aşamaya ayırmıştır. Böylece araştırılan anıtlar sayesinde Kimek-Kıpçak dönemi tipolojik-kronolojik bir tablosu oluşturulmuş ve günümüzde araştırmacılar tarafından arkeolojik anıtların tarihlendirilmesi için hâla kullanılmaktadır.

F.H. Arslanova'nın yayınları listesi esas olarak 80 makaleden ibarettir. 1970 yıllarında Arslanova, Kimek ve Kıpçaklar hakkında büyük bir çalışmanın yayınlamak istemiş ama ne yazık ki vefat etmiştir. Ancak, araştırmacının bu hayalî 2013 yılında gerçekleşmiş. A.H. Marğulan adını taşıyan Arkeoloji Enstitüsünün Astana'daki şubesinin yayın grubunun çalışmaları sayesinde F.H. Arslanova'nın "Oçerki Srednevekovoyarheologii Verhnego Priirtışya" adlı eseri yayınlanmıştır. Çalışma, araştırmacının 1970-1990 yıllarında yayınladığı Doğu Kazakistan'ın Orta Çağ anıtlarının incelemesine adanan makalelerini ve bazı yayınlanmayan bibliyografik nadir eserlerini de içerir.⁹⁰

Doğu Kazakistan Türk döneminin taş heykelleri üzerine A.A. Çarikov'un çalışmaları dikkat çekmeye değerdir. 1970-1980 yılları arasında Çarikov, F. H. Arslanova ile birlikte yaklaşık yüz yeni heykel kaydetmiş ve tanımlamasını vermiştir.⁹¹ Araştırmacı makalelerinin çoğu taş heykellerde tasvir edilen saç örgüsü, şapkalar ve kapların tipolojisine adanmıştır. Ayrıca, Çarikov İrtiş bölgesinde bulunan taş heykellerin karakteristik özelliklerini belirlemeye de gayret etmiştir⁹².

⁸⁹ Orazbayeva, 2014: 428-434.

⁹⁰ Arslanova, 2013.

⁹¹ Lagutkina ve Moykina, 2011: 69.

⁹² Çarikov, 1979: 179-190.

1988-1993 yıllarında Ş.Valihanov adındaki Kazak Bilimler Akademisinin Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü ve Kemerovo Devlet Üniversitesi işbirliği anlaşması temelinde Y.P.Alehin öncülüğünde Doğu Kazakistan bölgesinde arkeolojik çalışmalar yürütülmüştür. Keşif çalışmalarının amacı arkeolojik anıtların tanımlanması, belgelenmesi ve araştırılması; Arkeolojik anıtlar hakkında bilgilere kolay ulaşmak için veri tabanı hazırlanmıştır.⁹³ Arkeolojik kurumlara ek olarak, bu çalışmaları diğer kurumlar da desteklemişler onların arasında: Kazakistan Kültür Bakanlığı, Cumhuriyet Tarihi ve Kültürel Anıtları Koruma Derneği, Semey Bölgesel Kültür Bakanlığı, arkeolojik eserlerin aktarıldığı müzeler. Sefer etkinlikleri, Semey Bölgesel Kültür Bakanlığı ve Cumhuriyet Tarihi ve Kültürel Anıtları Koruma Derneği'nin Semey Bölgesel Konseyi tarafından finanse edilmiştir. Böylece bu kurumların desteği ile Doğu Kazakistan bölgesinin tüm ilçelerinde uzun vadeli arkeolojik araştırmalar yapılması planlanmıştır. 1993 yılına kadar, kazı seferleriyle Novoşulbinsk, Boroduliha ve Beskarağai ilçelerinde araştırmalar yapılmış ve Janasemey bölgesinin araştırmasına başlanmıştır.⁹⁴ Ancak, finansman eksikliği nedeniyle kazı çalışmaları 1994 yılında durdurulmuştur. Kemerovo Devlet Üniversitesi'nin Semey arkeolojik keşif ve kazı seferleriyle yapılan çalışmalar sonucunda daha önce bilinmeyen 100'den fazla arkeolojik anıt keşfedilmiş ve araştırılmıştır.

Keşif çalışmalarına ek olarak, sürekli imha tehdidi altındaki pek çok kurgan incelenmiş ve acil durum yerleşim yerlerinde arkeolojik malzemeler toplanmıştır. Bu çalışmalar sırasında elde edilen arkeolojik materyaller Doğu Kazakistan bölgesinin yerel tarihi ve güzel sanatlar müzeleri fonlarını ve sergi salonlarını doldurmuştur. Kayıt belgeleriyle 1114 Eski Çağ ve Orta Çağ buluntuları bu müzelere devredildi.

Genel olarak, Kemerovo Devlet Üniversitesi'nin Semey arkeolojik çalışmaları sonucunda Doğu Kazakistan'ın Eski ve Orta Çağ tarihini büyük ölçüde tanımlamasını mümkün kılan önemli bilimsel veriler elde edilmiştir. Bundan başka, bölgede VIII-X. yüzyıllarda ikamet eden Türkçe konuşan halkların etnik siyasi gelişme aşamaları ve inanç dünyalarına dair geniş bilgi edinmek için olanak sağlamış. Kuşkusuz, bu çalışmalar Kazakistan'ın tarihi ve kültürel mirasının korunması, tanıtımı ve müze fonunun yenilenmesine katkıda bulunmuştur.⁹⁵

Sonuç olarak, yukarıda verilen bilgileri şu şekilde değerlendirebiliriz. Büyük Ekim Devrimi'nden sonra bölgede gerçekleşen arkeolojik çalışmalarda tamamen yeni bir dönemin başladığı anlaşılır. Devrim öncesi yapılan çalışmalar ve Sovyet arkeologlarının yayınlarında

⁹³ Alehin, 2011: 90-95.

⁹⁴ Alehin, 1992: 12-15.

⁹⁵ Trifonov vd., 1998: 220-223.

süreklilik hissedilebilir. Her şeyden önce, devrim öncesi dönemde oluşturulmuş büyük veri tabanı yani arkeolojik anıtların tanımlaması ve bulunduğu konumlarına ilgili bilgilerden yararlanmıştır. Sovyet döneminde Doğu Kazakistan tarihine ilişkin ilk yayınlar, büyük ölçüde rasgele bulgular ve devrim öncesi dönemde yapılan kazıların sonuçlarına dayanmıştır. Bununla birlikte, Sovyet Cumhuriyeti'nin maddi zorlukları ve sosyo-kültürel alanı finanse etmenin kalıcı ilkesi ve bu sorunun çözülmesine yönelik bürokratik yaklaşım tarihi eserlere ciddi zarar verilmesine ve geri dönüşü olmayan kayıplara yol açmıştır. Ancak bu dönemin avantajlı tarafları da bulunmuştur. Çok sayıda yeni arkeolojik anıtlar keşfedilmiş ve tespit edilen anıtların yeni, gelişmiş yöntemlerle araştırılmasına başlanmıştır. Orta Çağ Türk kültürü anıtlarına ilişkin veri tabanı genişletilmiş.

1.4. Kazakistan'ın Bağımsızlık Döneminde Gerçekleştirilen Çalışmalar

Bağımsız Kazakistan arkeoloji biliminin gelişiminde yeni bir aşama devletin ilan yılı olan 1991'de başlamış. Bu dönemde, yeni bir nesil araştırmacılar bilim alanına gelmiş. Ancak, başlangıçta Sovyet Birliği'nin çöküşü ile alakalı sosyo-ekonomik ve politik değişimler toplumda ideoloji dahil olmak üzere çok sayıda dengesizlikler yaratmış. Bununla birlikte, Sovyet dönemi tarih bilimi metodolojisinde ideolojik etkilerin bıraktığı izleri sorunu keskin bir şekilde ortaya çıkmış. Bunun nedeni Sovyet Birliği döneminde bilimin siyasallaştırılması durumunda terminolojik olarak K. Marx ve F. Engels'in toplumun aşamalı gelişme kavramına dayanan bir dizi metodolojik stereotipler ortaya çıkmış.⁹⁶

Yeni aşama ise bu eski ideolojik tutumların silip atılarak yeniden meydana getirmekle ilgili karmaşık süreçle öte yandan etnik oluşuma bağlı olan tarihsel mitlerin ortaya çıkması ve geniş yayılımıyla karakterize edilebilir. Yeni dönem arkeolojisinin asıl görevi, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulusal birliğinin oluşumunu ve devletin egemenliğinin güçlendirilmesini etkileyen tarihi bütünsel resmini oluşturmaktır. Bilindiği gibi tarih bilimi ideolojide kapsamında bireyde ve tüm kitlede millet olma yolunda milliyetçilik vasıtasıyla yurtseverliğe eğitmiştir.

Kazakistan arkeolojisinde en belirleyici olaylardan biri 1991 yılında A.H. Marğulan adını taşıyan Arkeoloji Enstitüsü'nün oluşumuydu.⁹⁷ Bağımsızlık döneminde arkeoloji biliminin geliştiği yirmi yılda araştırmacılar Orta Çağ kültürü dâhil olmak üzere Kazakistan'ın eski tarihinin bütünsel bir resmini oluşturmaya çalışmışlar. 1991 yılında açılan Arkeoloji Enstitüsü belirlediği araştırma yöntemleri arasında Orta Çağ Türk halklarının etnik oluşumu

⁹⁶ Kleyn, 2011: 4-5.

⁹⁷ Beisenov vd., 2017: 11-46.

ve Türk anıtlarının incelenmesi olmuştur. Asıl bu görevleri yerine getirmek için Enstitü bünyesinde Orta Çağ Arkeolojisi Bölümü oluşturuldu. Çalışanlar, ülkenin belli bölgelerinde kazı yapmaya yönelmişler. Doğu Kazakistan bölgesinde ise gerçekleşen kazı seferlerinin çoğuna Z.S. Samaşev başkanlık etmeye başlamıştır.

Zor geçiş süresi şartlarında eski bilimsel temaslar kopmuş ve eski Birleşik Cumhuriyetlerindeki kütüphanelerde, müze fonlarında, arşivlerde çalışmak imkansız hale gelmiş. Buna rağmen kurumun çalıştığı ilk yıllarda Kazakistanlı bilim insanları, UNESCO uluslararası “Büyük İpek Yolu - Kültürlerin Diyalog Yolu” projesinde yer almış ve UNESCO’yla birlikte Almatı’da uluslararası bir konferans düzenlemiştir.⁹⁸ Böylece Kazakistan’a uzak ülkelerden uzmanlar gelmeye başlamışlar. Buna çarpıcı bir örnek 1990’lı yıllarda Botai kültürünü incelemek amacıyla için Kazak-Fransız ve Kazak-Amerikan birleşik ekipleri çalışmıştır. Araştırmalar sırasında ortak bilimsel amaçlı programlar onaylanmıştır. 1994’te Botai kültürü konusunda birkaç İngiliz üniversitelerinde ders verilmiş ve Cambridge Arkeoloji Müzesi’nde bir sergi düzenlenmiştir. Ayrıca, 1995 yılında Botai’da yakın ve uzak 16 ülkelerden 80 bilim adamının katıldığı uluslararası “Avrasya At Yetiştiricileri” isimli sempozyumu tertip edilmiştir.⁹⁹

1997 yılında, Fransa tarafından Orta Asya’da arkeolojik çalışmaları yürüten personelin ve İtalya, İsveç araştırma merkezlerinin katılımıyla Profesör Dr. Z.S. Samaşev’in önderliğinde Doğu Kazakistan’da uluslararası keşif çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Keşif çalışmalarının ana görevi Kazak Altay’ındaki eski göçebelerin anıtlarının incelenmesiydi. Uluslararası proje çerçevesinde Mayemer, Tar Asu, Berel mezar alanları incelenmiş ve yeni kaya resimleri keşfedilmiştir¹⁰⁰. Berel Nekropolü özellikle 11 No’lu kurganın incelenmesi sansasyonel sonuçlar vermiştir. Bu mezarlık çeşitli dönemlere ait olup Sak, Hun ve Türk dönemi anıtları bulunmuştur. 11 No’lu kurganın taş yığını altında oluşan buz olgusu nedeniyle mumyalanan insan kalıntıları, gömülü hayvanlar, ahşap, keçe derisinden mükemmel bir şekilde korunan sanat ürünleri keşfedilmiştir¹⁰¹. Bu buluntular, çeşitli literatürlerde geniş bir şekilde yayınlanarak dünya çapında olağanüstü bir keşif olarak kabul görmüş ve Altay’ın eski göçebelerinin kültürü üzerine çalışmalara önemli bir katkı sağlamıştır. Berel mezarlığının arkeolojik incelenmesi bugün de devam etmektedir.

1998 yılı Kazakistan arkeologları için çok mühim olmuş zira bu yıl Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararı ile Ulusal Birlik ve Ulusal Tarih Yılı olarak ilan

⁹⁸ Baypakov, 1993: 5.

⁹⁹ Zaybert, 2005.

¹⁰⁰ Samaşev vd., 1998: 174-176.

¹⁰¹ Samaşev vd., 2000.

edilmiştir. Aynı yıl “İpek Yolu’nun Tarihi Merkezlerinin Yeniden Canlandırılması, Türk Dili Konuşan Devletlerin Kültürel Mirasının Korunması ve Turizm Altyapısının Oluşturulması” adlı devlet programı onaylanmıştır.¹⁰² Bu program, Büyük İpek Yolu’nun Kazakistan topraklarında bulunan kısmında Orta Çağ dönemine ait 30 anıtın korunması, açık hava müzelerine dönüştürülmesi ve restorasyonu vs. bir dizi kararları içermiştir.

1990’lı yıllar Kazakistan arkeolojisi için ehemmiyetli bir dönem olarak hatırlanmıştır. Bu dönem bilim alanının ve bilim adamlarının piyasa ekonomisi yeni koşullarına bir adaptasyon süreci olmuştur. Saha araştırmalarını gerçekleştirmek maksadıyla özel, yasal ve korporatif kurumlardan, uluslararası fonlardan mali destek alınmıştır. Doksanlı yıllarda, bu keşif gezileriyle 115 arkeolojik alanda Doğu Kazakistan bölgesi de dahil olmak üzere ülke genelinde devamlı arkeolojik kazılar ve geniş çaplı keşifler gerçekleştirilmiştir.

XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başlangıcı Kazakistan arkeolojisinde bölgede araştırma merkezleri ve arkeoloji enstitülerinin açılışı ile işaretlenmiştir. Özellikle üniversiteler bünyesinde açılan arkeoloji merkezlerini not etmek lazım. Almatı şehrindeki Al-Farabi adındaki Kazak Milli Üniversitesinin Doğu Kazakistan’daki arkeolojik araştırmaları dikkat çekmektedir.¹⁰³ Arkeoloji bölümü üyeleri Profesör Dr. A.T. Toleubaev ve Doçent Dr. G.K. Omarov 2000 yılının başından bu yana Şilikti ve Markaköl vadilerinde bulunan Saka ve Erken Türk dönemi anıtları üzerine araştırmalar yapmaktadırlar.¹⁰⁴

1998-2000 yılları arasında, Kazakistan-Rusya kazı seferinin Markakol arkeolojik ekibi Doğu Kazakistan bölgesindeki Kurçum ilçesinin topraklarında çalışmıştır. Bu çalışmalar “Eski Çağlardan Günümüze Sayano-Altay’da Demografik Süreçlerin İncelenmesi” araştırma projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Projeye, A.H. Marğulan Arkeoloji Enstitüsü’nün (Kazakistan, Almatı), St. Petersburg Üniversitesi’nin (Rusya, St. Petersburg) ve Altay Devlet Üniversitesi’nin (Rusya, Barnaul) temsilcileri katılmıştır.

Çalışmanın genel koordinasyonunu ise Profesör Dr. Z.S. Samaşev ve Rus arkeoloğu Profesör Dr. Y.F. Kırıuşin yürütmüştür. Ekip, Aina-Bulak arkeolojik bölgesinde planların çizilmesi anıtların tanımı yapılarak Eski ve Orta Çağ kurganları kazı işleri başarıyla tamamlanmıştır. Genel olarak, Aina-Bulak arkeolojik bölgesinde 3 mezarlıkta (Aina-Bulak I, Aina-Bulak II, Baige-Töbe) IX.-X. asırlar ile tarihlendirilen sekiz kurgan araştırılmıştır. Ayrıca, anıtların tarihlendirilmesi amacıyla kesin bilimlere ilgili analizler ve veri tabanı

¹⁰² Baypakov ve Peteneva, 2001: 8.

¹⁰³ Orazbayev ve Omarov, 1998.

¹⁰⁴ Toleubayev, 1998: 83.

oluşturmak için buluntulardan örnekler alınmıştır. Daha sonra araştırmacılar tarafından elde edilen veriler daha sonar yayınlanmış monografi temelini oluşturmuş.¹⁰⁵

Erken Türk Dönemi sanatı ve heykelleri konusunda Kemerova Devlet Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi olan Doçent Dr. L.N. Ermolenko'nun çalışmalarına özellikle dikkat çekmek gerekmektedir. 1991 yılında araştırmacı Kazakistan bozkırlarının Orta Çağ heykellerine adanan tezini savunmuş ve konuya alakalı elliden fazla bilimsel makale yayınlamıştır. En önemli eseri de "Kazak Bozkırlarının Orta Çağ Heykelleri" adıyla 2004 yılında basılmıştır.¹⁰⁶ Eser VI.-XII. asırlara ait Kazak bozkırlarında dağılmış olan Orta Çağ heykelleri üzerine çok önemli bir incelemedir. Çalışmada, sistematik hale getirilen 120 heykelin tüpolojik analizi ve detaylı tanımlamaları sunulmuştur. Özellikle yazılı kaynaklar, folklor ve etnografya temelinde Erken Türk Dönemi heykellerinin semantiği dikkate alınmış. Ayrıca, araştırmacı eski Türklerin askeri ideolojisi konusunu yeni bir bakış açısıyla tanımlama girişiminde bulunulmuştur. Ermolenko, halen resimsel ve heykel materyallere, yazılı kaynaklara ve kahramanlık destanlara dayanarak Eski ve Orta Çağ göçebelerinin askeri ideolojisi sorununu yeni perspektif yollar ile incelemeye devam etmektedir.

Doğu Kazakistan Orta Çağ Türk dönemi anıtlarının bilimsel araştırılmasında Semey şehrinin Şakarım Üniversitesi Tarih Bölümü üyeleri aktif rol aldı. Böylece, 2000-2002 yıllarında Profesör Dr. A. İsin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından Doğu Kazakistan bölgesi Abay ilçesindeki Sarıköl Gölü'nün civarında VI-VIII. yüzyıllara ait taş heykelleri ile kare veya dörtgen kült-anma yapıları kazıları gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁷ Daha sonra bu anıtların üzerindeki araştırmalar 2004 yılında Arkeoloji Enstitüsü tarafından devam ettirilmiştir.¹⁰⁸ Bu anıt hakkında detaylı olarak erken Türk dönemi (VI-VIII. yy.) bölümünde duracağız.

2010'da Profesör Dr. Z.S. Samaşev faaliyetleri ile A.H. Marğulan adını taşıyan Arkeoloji Enstitüsü'nün bir şubesi Astana'da resmen kurulmuştur. Şube, ülkenin çeşitli bölgelerinde saha araştırmalarını gerçekleştirmeyi ve ülkenin Eski ve Orta Çağ tarihini inceleyerek teorik metodolojik problemlerini çözmek amacıyla arkeolojik kaynakları biriktirmeyi hedeflemiştir. Şube kuruluşundan bu yana uluslararası entegrasyon sürecine aktif olarak katılarak Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'daki birçok uluslararası bilimsel konferans ve diğer etkinliklerin hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde yer almıştır. Örneğin, 2012 yılında New York Üniversitesi'ndeki Eski Dünya Araştırmaları Enstitüsü ve Amerika Birleşik Devletleri Smithsonian Enstitüsü ile birlikte New York ve

¹⁰⁵ Daşkovski vd., 2007: 3-7.

¹⁰⁶ Ermolenko, 2004.

¹⁰⁷ İsin, 2004a.

¹⁰⁸ Samaşev, vd., 2008: 100.

Washington'da "Göçebeler ve Onların Uzaydaki Bağları" isimli uluslararası bir sergi düzenlenmiş ve başarıyla tamamlanmıştır. 2013'ün başında Bochum (Almanya) şehrinde "Bilinmeyen Kazakistan" adlandırılan diğer büyük sergi düzenlenmiştir. Aynı zamanda, Alman Madencilik Müzesi ve Berlin'deki Alman Arkeoloji Enstitüsü ile birlikte "Asya'nın Kalbindeki Arkeoloji" olarak adlandırılan bilgilendirici kataloglar ve konferans materyalleri yayınlanmıştır. Şube, 2011 yılından itibaren Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Bilim Komitesi'nden alınan maddi destek temelinde birçok alanda faaliyet göstermiştir. Önemli projelerin araştırma konularından bahsetmek önemlidir. Onlar şu şekilde adlandırılmıştır: Eski ve Orta Çağ'larda Kazakistan bozkırlarındaki kültürel süreçler gelenekler ve inovasyonlar; Kazak Altay'ındaki Türklerin mirası: din ve inanç dünyası. Bu projeler çerçevesinde erken Türk dönemi kurganları ve ritüel yapıları da incelenmiştir.¹⁰⁹

Genel olarak bu dönem, Kazakistan'daki eski ideolojik tutumların yeniden oluşturulmasıyla ilgili karmaşık süreçlerle, yurt içinde ve dışında kültürel mirasın propagandası konularına büyük dikkat verilmesi ile karakterize edilebilir. Aynı zamanda, 1991'den ve 1997'ye kadar olan zaman aralığında pazar ekonomisinin yeni koşullarına uyum süreci, 1998'den 2004'e kadar ise stabilizasyon ve 2004'ten yılından bu yana Kazakistan Cumhuriyeti'nin ekonomik büyümesi sağladığı bir gelişme dönemi olarak karakterize edilebilir.

Böylece bağımsız Kazakistan arkeolojisinde, önceki dönemde temeli atılan araştırmalar ve bu dönemde gerçekleşen yeni çalışmalar sayesinde Orta Çağ Türk kültürü de dâhil olmak üzere devletin bütünsel bir tarihi resmi oluşturulmuştur. Özellikle, Türk kültürü arkeolojisi gelişiminde Kazakistan Arkeoloji Enstitüsü'nün 1991 yılında kuruluşu önemli bir aşama olduğu belirtilmelidir. Bu kurumun bünyesinde Orta Çağ arkeolojisi bölümü açılmış ve Doğu Kazakistan Türk kültürü üzerine kazı seferleri Prof. Dr. Z. S. Samaşev tarafından yürütülmüştür. Onun liderliğindeki bu araştırmalar günümüzde de devam etmektedir.

¹⁰⁹ Onğar, 2012: 11-12.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL VE KÜLTÜREL AÇIDAN ERKEN TÜRK DÖNEMİ (VI-VIII. YY.)

ARKEOLOJİK ESERLERİ

2.1. Yazılı Kaynaklar ve Maddi Kültür Verileri Işığında Türk Tarihinin Erken Dönemi

Herhangi bir etnik toplumun etnogenezinin ilk aşamalarının problemlerini çözmek için ilk oluşum bölgesini belirlemek önemlidir. Yeni etnik toplumun oluşum yerinin doğru bir şekilde belirlenmesi, hem başlangıç bileşenleri hem de zaman ve mekandaki gelişiminin müteakip göstergeleri ile ilgili birçok süreci anlamamanın anahtarıdır. Erken Türklerin tarihinde mesela bu durum hala aktüeldir. Daha önce birçok bilim adamı Türklerin menşei meselesini ele almıştır.¹¹⁰ Araştırmacılar Türklerin ilk yerleşim alanı sorununu yazılı kaynakları analiz ederek çözmeye çalışmışlardır. Yakın gelecekte bu konuda yeni yazılı kaynakların ortaya çıkması muhtemel olmadığından, bu soruna ilave bir çözüm, esas olarak Orta Asya ve bitişik bölgelerden gelen M.Ö. V-VI. yüzyılların arkeolojik anıtlarının incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Ama önce Erken Türk kültürünün oluşumunun ilk bölgesiyle ilgili var olan hipotezlere değinelim. Daha sonra bu döneme ait arkeolojik anıtların değerlendirilmesine geçeriz.

Türklerin ilk çıktıkları yer meselesi ve erken tarihi hakkında bilgiler çoğunlukla efsanevidir. Aynı zamanda, çeşitli kaynaklarda kaydedilen erken Türk dönemine ait efsanelerinin temelinde, bazı gerçek olayların yankıları olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Bu kaynakların içinde gerçek halkların ve gerçek coğrafi alanların görünmesi tesadüf değildir. Erken Türk dönemine ait efsanevi rivayetlerin analizi, güvenilir bir yeniden yapılanma olmasa da, en azından erken Türklerin menşeiyle ilgili genel bir fikrin oluşmasında katkıda bulunur.

Türk halklarının folklorunda belki de en yaygın biçimde yayılan versiyonlara göre, Göktürkler eski zamanlarda Batı Denizi'nin batı kıyısında yaşamış olan bir Hun koludur. Daha sonra düşmanların saldırısına uğramış ve yok edilmiş.¹¹¹ Sadece on yaşındaki bir çocuk hayatta kalmayı başarmış. Düşmanlar onun bacaklarını kesip, perişan çimenli bir bataklığa ölmeye terk etmişler. Vahşi hayvanların etiyle besleyerek çocuğu kaçınılmaz ölümden bir kurt kurtarır. Daha sonra, çocukla kurt arasındaki münasebetlerin bir sonucu olarak dişi kurt gebe kalır. Bir süre sonra, düşman kabilenin hükümdarı, bu çocuğun mucizevi kurtuluşunu öğrenir ve askerlerine onu öldürmeyi emreder. Askerler, emri yerine getirir ve aynı zamanda dişi kurdu öldürmeye çalışırlar ama o hayatını kurtarmayı başarır. Böylece, o Kao-ch'ang

¹¹⁰ Eberhard, 1996: 86-88.

¹¹¹ Ögel, 1957: 83-99.

bölgesinin kuzeybatısında bulunan dağlara gider. Kaynaklardaki açıklamalara bakılırsa dağda bir mağara varmış içindeyse büyük ot ve çayırırla kaplı bir ova bulunuyormuş. Mağaranın dört yanı da dik dağlarla çevrili imiş. Burada dişi kurt bir kerede on oğlan doğurur. Büyüdükçe onlar Kao-ch'ang kadınlarıyla evlenirler. Aşina (A-shih-na) adında bir dişi kurdun oğullarının en zeki ve enerjik olanı, hızla büyüyen kabile reisi olur. Daha sonra, annesine hürmet göstererek çadırının kapıları üzerine bir kurt kafası tasvir edilen sancak asar.¹¹²

Birkaç nesil geçtikten sonra Aşina soyundan gelen A-Hsien Şad kendi kabilesi ile Altın Dağ'a göç ederler ve bu zamandan itibaren Juan-juanlara tabii olurlar. Yeni yerleştikleri topraklarda o demir çıkarma ve işlenmesi ile uğraştılar. Aynı zamanda bu bölgenin şekli miğfere benzediği için onlar "T'u-chüe" (Türk) unvanını aldılar.¹¹³

Geleneksel olarak, bilimsel çalışmalarda, Kao-ch'ang bölgesi "Wei Shu" Çin kaynağına göre Turfan ile tanımlanmaktadır. Bu bilgilere bakılırsa, bu bölgeye Türklerin ilk taşındıkları dönemde yerleşik nüfusun onların üzerine büyük bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, S. G. Klyastorniy, Aşina soyunun Doğu Türkistan'daki hayatı boyunca yerel halkla karıştığı dönemde içlerine yeni bir etnik unsur dahil ettiğini ifade etmiştir. Bilim adamı, Aşina kabilesinin yaşadığı bu bölgede, III. yüzyılın sonundan ve 460 yılına kadar İran (Soğd) ve Tohar (Hint-Avrupa) nüfusu Aşinan'ın dilini ve kültürel geleneklerini etkilediğini ileri sürmüştür. Dahası, Soğdlar'ın erken Türk kültür ve devlet geleneği üzerine büyük bir etkisi olduğunu ve yakın Türk-Soğd bağlarının başlangıcını bu bölge ile ilişkilendirmektedir. Efsanede adı geçen Altın dağ (Jinshan) da Altay olarak neredeyse şüphesiz tanımlanır. Böylece, erken Türklerin göç güzergahı şöyledir: Batı Denzinin Batı kıyısı - Turfan – Altay dağları.¹¹⁴

Batı Denizi'nin batı kıyısında imha edilen Hun kabilesinin yaşadığı bu bölgenin konumu hala belli değil. Çin kaynaklarında belirtilen "Sihai" adıyla farklı dönemlerde çeşitli su kaynak isimleri ortaya çıkmaktadır: Kuku Nor, Issık Göl, Balhas, Aral ve Hazar Denizleri. S.G. Klyastorniy, bu konuyu araştırırken, belirtilen zamanda bu adın, kolları birçok küçük göl ve tuz bataklığı ile çevrili Gaşunnor ve Sogonor nehirlerine akan Gobi Altayının eteklerinde bulunan Erdzingol (Etsin Göl) Nehri'nin engin deltası ile güvenle özdeşleştirildiğini belirtmektedir.¹¹⁵

¹¹² Gumilev, 1967: 21-25.

¹¹³ Taşağıl, 2014: 14.

¹¹⁴ Klyastorniy, 1965: 278-280.

¹¹⁵ Klyastorniy ve Savinov, 2005: 76.

Bugüne kadar çözülemeyen sorunlardan biri, Aşina adının anlamı konusu üzerindeki tartışmalar.¹¹⁶ Ancak, bu döneme ilişkin kaynaklarda bu ismin kesin bir açıklaması olmadığı düşünülmektedir. Aşina teriminin transkripsiyonu, Saka dilinin Kotan lehçesine ait *asana*’ya yakın olduğu ve Vusunların *asman* "gök", "göksel" isimleriyle karşılaştırılır. Türkologlar, aşina (*asseina-assena*) kelimesinin Saka etimolojisi ile mavi anlamını verdiğini ve fonetik ile anlamsal olarak kusursuz olduğunu iddia etmektedir.¹¹⁷ Eski Farsçada ise Türk kelimesi "miğfer" anlamına gelmektedir. "Sui Shu" (VI-VIII. yüzyıl) Çin kroniğinde de Türk kelimesi Moğolcadan *duulga* yani "miğfer" kelimesinden türediği belirtilir.¹¹⁸

Yukarıda Göktürklerin Hunların ortamından ortaya çıkmış boy olduğuna dair kısaca bilgi verdik. Ancak, Göktürklerin Vusunlardan türediklerine dair bir versiyon daha var. Y.A. Zuev, Göktürk efsanesini, Vusunların totemik mitiyle karşılaştırırken iki efsanenin ortak özelliklerine de dikkat eder. Böylece, kronikler Vusunların eski ikametlerini Tsinlyan ve Dunhuang arasındaki bol otlarla kaplı göl ya da bataklık olarak tanımlar. Göktürk efsanesinde Aşina da benzeri bir bölgede, Batı Denzinin batısında bulunuyordu. Vusunların efsanesinde onlar Hunların batı sınırındaki küçük bir prenslik idi. Göktürk efsanesinin tüm versiyonlarında Aşina kabilesi Hunların ayrı bir dalı olarak belirtilir. Her iki efsanede Vusun kabilesi ve Aşina soyu komşuları tarafından mağlup edildikten sonra, sadece bir çocuk hayatta kalabilmiş. Her iki durumda da dişi kurt çocuğu kurtarmıştır.¹¹⁹

E.I. Kışanov, Vusun ve Göktürk efsaneleri arasında pek çok ortak nokta olduğunu belirtmektedir¹²⁰ Kısaca iki efsane arasındaki benzerlikler listesi bu şekildedir: düşman saldırısı, çocuğun hayatta kalabilmesi ve dişi kurt tarafından beslenmesi. Ancak, ikinci hikaye anlatımında iki efsane arasında farklılıklar mevcuttur. Kurtarılan Vusun çocuğu Hunların hükümdarı tarafından korunmuş ve büyüyünce Vusun hükümdarı olmuştur. Göktürk efsanesinde ise, oğlan dişi kurtla eşleşmiş ve ardından geri dönen düşmanlar onu öldürmüştür. Dişi kurt Göktürklerin atası sayılan Aşina’yı yaratır. Böylece, Orta Asya bozkırlarında farklı çağlarda var olan iki farklı kabile mitlerinin benzerliği mitolojideki devamlılık ve sürekli göç eden ortak motiflerle açıklanabilir. Bir başka ilginç gerçek, Vusunların göçebe birliğinin yıkılışından birkaç yüzyıl sonra yerlerini kökeni dişi kurtla bağlantılı olduğu görülen Aşina’nın kurduğu devlet işgal etmiştir. E.A. Kışanova’ya göre, yönetici sınıfla ilgili iki

¹¹⁶ Taşagıl vd. 2011: 4-5.

¹¹⁷ Klyastorniy, 2003: 305-307.

¹¹⁸ Kafesoğlu, 2007: 43-45; Taşagıl, 2014: 115.

¹¹⁹ Zuyev, 1967: 200.

¹²⁰ Klyastorniy, 2010: 287.

efsanenin benzerliği Vusunların Türk olduğunu kanıtlayan önemli bir argümanlardan biridir.¹²¹

L.N. Gumilev “Eski Türkler” adlı kitabında, Türklerin V. yüzyılın sonunda çeşitli etnik karışım sonucunda Altay dağlarının eteklerine özgü orman-bozkır tabiat özelliği koşullarında ortaya çıktığını, daha doğrusu Büyük Altay’ın güney yamaçlarındaki bir bölgede veya Moğol Altay’ının eteklerinde bulunduklarını belirtmektedir.¹²²

Türklerin kurttan türediklerine dair yukarıda açıklanan birinci soybilimsel efsanenin eski Türk ortamında geniş yayılımı, İlk Türk Kağanlığı dönemine ait Moğolistan’ın Arhangai bölgesinde, 1956 yılında Bugut (581 ve 587 arası) stelinin bulunmasıyla doğrulanmıştır. Stella üzerinde, yazıtlara ek olarak, karnının altında bir insan figürü olan bir kurdun kabartmalı görüntüsü vardır.¹²³ Araştırmacılar bu anıtı şu şekilde değerlendirmiştir: “şüphe etmek için neredeyse hiçbir neden yok, önümüzde en eksiksiz şekilde Zhou Shu kroniğinde anlatılan eski Türk miti sahnesinin bir görüntüsüdür”.¹²⁴

Erken Türk dönemi cenaze töreni yazılı kaynaklarda yeterince ayrıntılı olarak açıklanmasına rağmen bu mesele hala çözülmedi. Ahmet Taşağıl’ın Çin kroniklerinin çevirisi temelinde yazılan "Gök-Türkler" eserinde Türk cenaze töreni hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir:

"Ölen birisi olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları, torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at ve koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını atla yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. İlkbahar ve yazın ölenler çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi... Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. Erkek çocukları iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi."¹²⁵

Yukarıdaki açıklamaya tam olarak uyan tek bir arkeolojik anıt Orta Asya veya Güney Sibirya’da bilinmemektedir. Bunun birkaç nedeni olabilir: eski Türklerin mezar anıtları Orta

¹²¹ Kıçanov, 2010: 288.

¹²² Gumilev, 1967: 24-25.

¹²³ Alyılmaz, 2003, 11-21; Klyastorniy ve Livşits, 1971: 121.

¹²⁴ Klyastorniy ve Livşits, 1978: 57.

¹²⁵ Taşağıl, 2014: 136.

Asya ve Güney Sibirya'da henüz açık değil; belki bu kaynak derlenmiştir ve cenaze-anma törenine dair kaynakların içinde bulunan tek tanımı farklı zamanların bilgilerini içerir.¹²⁶

Günümüzde, yazılı kaynakların olanakları sınırlı olduğu için arkeoloji bu sorunun çözülmesine büyük katkı sağlar. Örneğin, Orta Asya ve Güney Sibirya'da yapılan arkeolojik araştırmalarla eski Türklerin büyük kısmının ölümlerini cesetlerini yakmadığı ama gömdükleri saptanmıştır. Muhtemelen bunun nedeni yazılı kaynaklarda kaydedilmiş kremasyon töreninin sadece üst katmanlar tarafından uygulanması veya bu cenaze töreninin zaman içerisinde değiştirilmesinin sonucudur.¹²⁷

Genel olarak, erken Türk kültürünün incelenmesindeki ana kaynaklar olarak Avrasya'nın doğu bölgeleri dağ-bozkır şeridindeki Moğolistan, Güney Sibirya, Altay, Tuva, Minusinsk havzası, Tanrı dağları vadileri ve Kazakistan bozkırlarında uzun yıllar sonucunda elde edilen sayısız arkeolojik malzemelersayılır.

Arkeolojik açıdan, erken Türk kültürünün kurucu bileşenleri kazılar sırasında bulunan çeşitli arkeolojik eserlerden oluşur: silah çeşitleri, at koşumu, kemer takımı detayları, mücevherat çeşitleri, günlük ev eşyaları vb. Bahsedilen unsurlardan başka, erken Türk dönemi kültür kompleksi listesi ritüel anıtlar yani tüm dünyaya meşhur taş heykeller, kare veya dörtgen biçimli ritüel yapılar ile balbal denilen taş dizileri içerir. Belli bir tarzda yapılan kaya resimleri, runik yazıtlar ve diğer aynı derecede önemli öğeler erken Türk dönemi kültürünün bileşenler sayısını artırır. Hem de her şeyden önce en istikrarlı cenaze töreni biçimlerinden olan Türk dünyasının her köşesine yayılmış "atla gömme" geleneği de dahildir. Hep birlikte kült-anma töreninin bu elemanları erken Türk kültürünü başlıca elemanlarını oluşturmuş ve onların mevcudiyeti Türk kültürünün kapsadığı alanın sınırlarını belirtmiştir.¹²⁸

Moğol Altay'ının güney etekleri, araştırmacılar arasında genellikle erken Türklerin olası bir ilk yerleşim alanı olarak görülmektedir ve Gornıy Altay bölgesinden daha az yaygın olarak bahsedilir. Ancak, arkeolojik açıdan bu dönem için en çok çalışılan bölge Güney Sibirya'nın anıtlarıdır. Bugüne kadar erken Türk dönemi kültürünün en eski mezar ve kült-anma yapıları sadece Gornıy Altay'da bulundu. Birinci Türk Kağanlığı dönemine tekabül eden VI-VII. yüzyıllara ait arkeolojik anıtların tespiti meselesi çeşitli nedenlerle karmaşık görünür. Arkeolojik verilere göre, Orta Çağ'ın başlarında Altay topraklarında çeşitli etnik gruplar yaşamıştır. Göktürklerin gelişi öncesi dönemde (IV-V. yüzyıllar) bu bölgede Hunların torunları sayılan Tele (Töles) boyları (Berel tipi mezarlar) ve aynı zamanda Üst Ob'un (Odintsovo türü mezarlar) orman bozkır kabilelerinden gelen göçebeler bulunmuştur. Daha

¹²⁶ Savinov, 1984a: 35.

¹²⁷ Roux, 2011: 57-58; Klyashornıy ve Savinov, 2005: 198.

¹²⁸ Savinov, 2008: 319-329.

sonra, V. yüzyılın sonunda yazılı kaynaklar tarafından belirtilen olay gerçekleşmiş, yani bu bölgeye Göktürkler taşınmıştır. Gornıy Altay bölgesinde, bu zamanın bilimsel açıdan en iyi araştırılan anıtlarından biri 1924'te keşfedilen Kudırge mezarlığıdır (Lev.4)¹²⁹. Orta Asya ve Güney Sibirya'da yaygın olan bu tip anıtları keşfeden A.A. Gavrilova, bu eserleri Kudırge tipindeki anıtlar olarak adlandırmıştır. Kudırge tipindeki anıtlar kavramı esas olarak kronolojik bir karaktere sahiptir ve arkeoloji bilim dalı alanında İlk Türk Kağanlığı çerçevesinde gelişen ortak bir kültürle ilişkilendirilir (Lev.5).¹³⁰

Erken Türk dönemi kültürünün gelişimindeki Kudırge aşaması tanınmış mezar ve kült anma anıtları ile temsil edilir ve VI. yüzyılın ikinci yarısı VII. yüzyılın ilk yarısı ile tarihlendirilir. Altay bölgesi gömme geleneğine göre, ölümler taştan yapılan düzleştirilmiş yuvarlak şeklindeki çapı 8-10 m ve yüksekliği 1 m kadar olan kurganlarda gömülmüştür. Mezar odaları ise 0.6-1.6 m derinlikte dikdörtgen veya oval çukurlarda yapılmıştır. Araştırmalarla dört tip mezar türleri tespit edildi: atı ile bir adam iskeleti, koşum takımı ile ancak atı olmayan adam iskeleti, atı ve koşumu olmayan bir adam iskeleti, yalnızca koşumu ile gömülü atları içeren ancak adam iskeleti olmayan bir kenotaf. Ölümler çoğunlukla mezar çukurlarında sırtlarında yerleştirildiler. Çoğunlukla adam ve atların kafalarının yönü sebatsız idi. Genellikle ölümler ritüel yiyeceklerle en çok da koyun parçaları ile gömülmüştür¹³¹.

Bu tür anıtlar Güney Sibirya, Orta Asya ve Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde tespit edilmiştir. Onlara bu bölgelerde bulunan Kudırge, Kara-Koba-I (1 ve 8 numaralı kurganlar), Katanda-3 (10 numaralı kurgan), Kurota-I, Zhana-Aul, Tytkesken-VI (10 numaralı kurgan), Alagail, Kurai-VI, Ulandryk-I, III, Aşağı Sooru, Yaloman-VII, Makazhan, Yan-Gobo, ve diğerleri aittir¹³². Kudırge tipindeki anıtların coğrafî olarak bir birilerinden uzak yerlerde tespit edilmesi büyük olasılıkla istikrarlı bir kültürel geleneğe sahip nüfusun tek bir dağıtım merkezinden hızla yayılmasıyla açıklanmaktadır. Bu dağıtım merkezi olarak Altay bölgesi ve bu anıtların geniş alanlara dağılımının başlıca nedeni İlk Türk Kağanlığının oluşumuyla ilişkili olduğu düşünülür. Görünüşe göre, bu dönemde Aşina önderliğindeki kabileler birliğine giren etnik gruplar siyasi nedenlerle yeni kurulan devletin geniş alanlarına dağılmış oldu¹³³.

Anıtların tarihlendirilmesinin temelini ise Kudırge mezarlığındaki 15 numaralı kurgan içinde 575-577 yıllara ait olan Çin sikke buluntusu oluşturmuştur. Ayrıca bu tür kurganların içinde bazı nesnelerin belirli kombinasyonları da saptanmıştır. Bunların arasında çift delikli hareketli yanaklıklarla halkalı gemler, ciddi şekilde kavisli üç tane plakalarla yaylar, kayışlar

¹²⁹ Gavrilova, 1965: 3.

¹³⁰ Zubova ve Kubarev, 2015: 86.

¹³¹ Mogilnikov vd, 1981: 32.

¹³² Tişkin vd, 2011: 10.

¹³³ Seregin, 2018: 42.

için yuvarlak ve dikdörtgen ilmekler ile üzengiler, “heraldik” stilinde üretilen kemer ve dizgin takımı, çakmaktaşı, damla biçimli küpeler ile çeşitli şekildeki askılar yer almıştır¹³⁴.

Belirtmeye değer mezarlık alanında ünlü Kudurge taşı keşfedilmiştir. Ana özelliği şu ki, Kudurge taşı yontulmuş bir heykel değildir, ancak üzerinde kişilerin çizilmiş görünümü olduğu için, Çin kroniklerinde verilen bilgilerle çakışmaktadır (Lev.6).¹³⁵

Erken Türk dönemi kültürünün gelişmesindeki Kudurge aşamasına ait anıt tipleri, yalnızca maddi kültürdeki belirgin işaretli değişiklikleri değil, aynı zamanda İlk Türk Kağanlığı’nın (552-603) oluşumu ve varlığı ile bağlantılı Orta Asya askeri-politik tarihinin önemli olaylarını da yansıtır. Örneğin, Göktürklerin başarılı askeri kampanyaları ve sürekli fetih savaşları, imparatorluk topraklarının önemli derecede genişlemesini mümkün kılmıştır. Neticede, İlk Türk Kağanlığı, o çağın en güçlü devletleri olan Bizans, Sasani İran ve Çin siyasi ekonomik ilişkiler sistemine dahil olmuştur. Böylece, bu devlet Doğu ülkelerini Akdeniz ve Avrupa devletleriyle bağlayan ticaret yolunu kontrol etmiştir. Ancak, 581’den beri ilk Avrasya göçebe imparatorluğunun yıkılışı süreci başlamış bunun nedenini politik, ekonomik ve ekolojik nitelikteki akut kriz oluşturmuştur. 603’te Büyük Türk Kağanlığı’nın tamamen çöküşü Batı (604-657) ve Doğu (604-630) Türk Kağanlıklarını yaratmıştır. Bütün bu olaylar, erken Türk kültürünün Kudurge aşamasının arkeolojik materyallerinde yansıtılmaktadır.

2.2. Erken Türk Dönemi Kurganları

Doğu Kazakistan topraklarında, erken Türk dönemi kurganları iki tip kurganlardan oluşmaktadır : Berel tipi ve “bıyıklı” kurganlar.

Berel tipindeki kurganlar: XX. yüzyılın ortalarında bu tip kurganlara atfedilen arkeolojik anıtları, ilk olarak 1865 yılında Kazak Altayı bölgesinde Buhturma Nehri’nin yukarı mecrası sahilinde bulunan Berel vadisinde V.V. Radloff keşfetmiştir. Orta Asya’nın ve Sayano-Altay bölgesinin ünlü araştırmacısı, Berel mezarlığında bulunan kurgan kazılarının sonuçlarını kısaca açıklamıştır. Radloff’un ifadesine göre, atlar tüm mezarlarda mevcuttu, hatta bir mezarda beş ata rastlanılmıştır. Bu atlar her zaman insanlardan bir buçuk arşın (yaklaşık 68 santimetreye eşit olan uzunluk ölçüsü) daha yüksek olacak şekilde gömülürdü. Ayrıca bazı mezarlarda gümüş takılar, daha sonra çok iyi yapılmış çömlekler, tıpkı bakır çağının bıçak hançerleri gibi kınlarda bir bıçak ile hançer (ancak bunlar demirden yapılmıştır ve her ikisinin de demir sapları ince altın plakalarla kaplanmıştır.) keşfedilmiştir. Bir cesedin

¹³⁴ Azbelev, 2000: 4-6.

¹³⁵ Gavrilova, 1965: 20.

yakınında ise bakır çağının hançer kollarına benzer, demir sapı ile halkası olan uzun bir kılıç ve görünüşe göre deriye sabitlenmiş, 2 parmak uzunluğunda, demir plakalardan yapılmış zırh parçaları bulunmuştur¹³⁶. Radloff'un, kazı sonucunda elde ettiği malzemeleri daha sonra A.A. Zaharov kısmen yeniden yayınlanmıştır¹³⁷.

A.A. Gavrilova, Gorniy Altay'ın Ortaçağ mezarlarını sınıflandırırken, Radloff tarafından araştırılan Berel kurganlarını "Berel tipindeki" anıtlar olarak ayırmış ve bunlara Yakonur, Koksa ve Katanda I kurgan kazılarında çıkarılan materyalleri de dahil etmiştir (Lev.7). Gavrilova'nın açıklamasına göre, Berel tipindeki kurganların gömme törenlerinde insan cesetlerine bir veya üç at eşlik etmiştir. Atların kafaları insanlarla aynı yöne, doğuya doğru yönelmiş olup insan cesetlerinden bir basamak veya 1 metre yükseğe gömülmüşlerdir. Atların iskeletlerinde demir gemler ve kemikten kolan tokaları bulunmuştur. Üç atlı mezar arasında, koşum takımına sadece bir at üzerinde rastlanılmıştır. Bu mezarın içinde ayrıca gümüş toka ve süs eşyaları da bulunmuştur.

Mezarların birinde ölümlerle birlikte uçları ve orta kısmı uzun kemikten plakalarla kaplı Hun tipinde üç yay, "pala" olarak adlandırılan demir kılıç ve dört adet demir ok ucu bulunmuştur. Bunlardan muhafaza edilen bir tanesi düz yapraklı, dikenleri ise uzun dikdörtgen formludur. Gavrilova, Berel tipi anıtları için aşağıdaki karakteristik özellikleri şu şekilde belirlemiştir: doğu ya da batıya dönük mezar çukurları, eşlik eden iki veya üç atın yalnızca biri koşumlu, uzun plakalarla Hun tipindeki yaylar, mızraklar, yaylı tüfeğin kemikten ok uçları, düz döküm tekniğiyle kalıplanmış gümüş halkalar ile plakalardır¹³⁸. Bilim insanı, Berel anıtlarının nesneler kompleksinde, erken göçebelerde Hun ve Sarmatların geleneklerinin mevcut olduğunu ve bu tip anıtları töles boylarına bağladığını belirtmiştir.

1969 yılında V.V. Radloff'un Berel kazı raporlarını S.S. Sorokin yeniden yayınlamıştır. Bilim adamı, önceki yayınlarda bahsedilen ve Moskova'daki Devlet Tarihi Müzesi koleksiyonunda saklanan tüm buluntuların kısaca betimlemesini vererek kurganların ve mezar çukurlarının boyutlarını tasrih etmiştir¹³⁹.

1884 yılında, Berel tipindeki anıtları D.G. Savinov incelemiştir. Bilim adamı, Gavrilova tarafından listelenen Katanda, Koksa, Yakonur komplekslerini Berel tipindeki anıtlar çevresine dahil etmiş ve IV-V. yüzyıllardan kalma tarihlerini desteklemiştir. Araştırmacıya göre, bu anıtların karakteristik bir özelliği, atlarla gömme defin töreninin istikrarı ve esasen gömünün doğu yönelimli olmasıdır. Üstelik, bu durum mezarların etnik

¹³⁶ Radlov, 1989: 451.

¹³⁷ Zaharov, 1926: 71-106.

¹³⁸ Gavrilova, 1965: 55-57.

¹³⁹ Sorokin, 1969: 234-235.

özelliklerini tespit etmek için oldukça önemli olmasının yanı sıra bu mezarların Göktürklerle ait olmadığının da bir göstergesidir. Bilim adamının varsayımına göre, bu atlarla gömme ayini Ting-lingler'in torunları, töles boylarına aittir ve onlar ise bu geleneği Yüe-ciler'den ödünç almışlardır¹⁴⁰.

Berel kurganlarından ortaya çıkarılan silahlar üzerine Y.S. Hudyakov ve Y.V. Teterin tarafından analiz yapılmıştır (Lev.8)¹⁴¹. Söz konusu kurganlarda bulunan silah takımı, Berel göçebelerini o zamanın genel göçebe modasına karşılık gelen iyi silah tutan savaşçılar olarak nitelendirmektedir ve bu savaşçıların arasında koruyucu zırh, gümüş koşum takımı ve altın yaldızlı hançerlere sahip olanlar ayrılmaktadır. Berel savaşçıların, silah takımı ve süs eşyalarının özellikleri bakımından komşu bölgelerin göçebelerinden farklı ve belirgin biçimde üstün oldukları tespit edilmiştir¹⁴². Bu çalışmalara, Berel tipindeki anıtlara, A.A. Gavrilova listesi içeren komplekslerin arasından sadece V.V. Radloff'un kazı yaptığı Berel mezarlığı dahil edilmiştir. Katanda kompleksi materyallerinin ise Büyük Türk Kağanlığı dönemiyle, yani erken Türk kültürü ile (VI-VII yy.) alakalı olduğu düşünülmektedir.

Berel mezarlığındaki erken Türk dönemi kurganlarının kazılarına 1998 yılından itibaren Z.S. Samaşev başkanlığındaki kazı seferleri ile devam edilmiştir. Bilim adamı, Pazırık kurganları ile birlikte birkaç erken Türk dönemi kurganını da incelemiştir. Aşağıda, bu döneme ait birkaç kurganın tanımını veriyoruz.

Kurgan No 25: Kempir Dağı'nın eteklerinde yer alan kurganlar zincirinde bulunur ve 11 numaralı kurgana sıkıca bitişik yarı-halka şeklindeki bir taş yapıyla birbirine bağlanarak tek bir kompleks oluşturur. Kurgan boyutları: çapı – kuzey-güney eksenı boyunca 11.2 m; batı-doğu eksenı boyunca 12.2 m. Kurgan yuvarlak biçimdeki bir taş yığınıyla temsil edilmektedir. Yüzeyinde küçük ve orta büyüklükte taşlar, çakıl taşları bulunmaktadır. Bu taş yığını altında, yaklaşık 0.6 metre yüksekliğinde kare planına sahip, bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Yapının kuzeybatı köşesine 2.1 x 1.9 metre ölçülerindeki mezar çukuru yerleştirilmiştir. Mezar çukurunun dolgusunda at kemikleri, kömürler, çok aşınmış metal ürünleri parçaları, ahşaptan yanmış bir ürün, aşırı derecede aşınmış parçalanmış ok sapları, kemikten bir ok düdüğü, yay levhaları; dağınık insan parmak kemikleri, hayvan kemikleri, kemikten bağlama elemanları, bronz plaka bulunmuştur (Lev.9)¹⁴³.

Adam cesedi çukurun batı duvarına, 1 metreye derinleşen 2.85 x 0.60 m boyutlarında dar bir çukurun içine gömülmüştür ve kuzeydoğu - güneybatı hattı boyunca yönlendirilmiştir.

¹⁴⁰ Savinov, 1984a: 28-30.

¹⁴¹ Teterin, 2004: 37-82.

¹⁴² Hudyakov, 1986: 125-135.

¹⁴³ Samaşev, 2011: 103-104.

Mezarın eski bir dönemde soyulduğu tespit edilmiştir. Adam cesedi yüzüstü pozisyonda ve kafasızdır. Bulguların arasında mevcut olanlar: gümüşle birleştirilen bronz plaklar, heraldik üslup ile yapılan kemerin bronz plakası, kemikten askı, demir mızrak ucu, ahşap bir kılıfla demir bıçak, kemikten yay levhaları, ok için kemik ısılığı, bağlama elemanlarıdır. Mızrak, çukurun kuzey duvarına yakın, cesedin sağ tarafında, ucu ile ayak tabanına doğru bakıyordu. Antropolog A.O. Ismagulova'nın tanımına göre, gömülü adam yaklaşık 40-50 yaşlarında ölmüştür. Kurganın doğu tarafında, şekil açısından dikdörtgen 2 taş kutu bulunmuştur. Özel ilgi çeken, oyma tekniği ile üretilen uçan bir ördek ile tavşan, köstebek veya kurbağa karakterlerini birleştiren yaratık görüntülerine sahip bronz kemer askısıdır. Bu çok ilginç çizime benzer analoglar yoktur. Mitolojik temsillerde, ördek imgesi özel bir yer tutmaktadır.¹⁴⁴ Bu kuş evrenin her katını geçebilme yeteneğine sahip ve ona gök, yeryüzü, su itaatkâr ve böylece o üst, orta ve aşağı dünyaların simgesi haline geliyor. Tavşan görüntüsü Eski Türklerin ataları sayılan erken göçebeler (İskit, Hunlar) arasında da çok yaygındır¹⁴⁵.

Kazılar sırasında ortaya çıkartılan eşyalar Türklerin maddi kültürünü canlı bir şekilde karakterize etmektedir. Görünüşe göre, mezardaki seramik kapların bulunmaması, yiyeceğin organik malzemelerden (deri, ağacı kabuğu) yapılmış kaplara yerleştirilmesiyle açıklanmaktadır. Bütün bulgular VI – VII yüzyıllarda, bir önceki dönemin unsurlarını koruyan orijinal kültürün işlediğini göstermektedir. Bu unsurlar, ölenlerle uğraşma ritüelinde kaydedilmiştir: cesedin doğu yönü, eşlik eden atın veya onun bir kısmını, ayakları ile derisi beraberindeki gömülmesi vb¹⁴⁶.

Kurgan No 37. Kurganın temelinde çok katmanlı köşeleri dünyanın dört tarafına yönlendirilmiş dörtgen yapı bulunmaktadır. Dış duvarı, birbirine sıkıca oturan ve orta büyüklükte dikey olarak dikilmiş taş levhalardan oluşturulmuştur. Kurganın güneydoğu kesiminde taş levhalarla yuvarlak taşlar 2 sıra halinde yerleştirilmiş ve 3 katmana döşenmiştir. Dörtgen yapının iç duvarı, farklı şekillerde düzenlenmiş 2 sıra taştan oluşmuştur, onlar: dikey olarak yerleştirilmiş bir sıra taş, ve ikincisi taşların uzun eksenini ile güneş ışını gibi uzanmıştır. Dörtgen yapının dolgusu yatay olarak döşenmiş taş levhalardan oluşuyordu. Kurganın tüm zemin yapısı aynı büyüklükteki beyaz yuvarlak nehir taşlarından oluşmuş halka ile sınırlandırılmıştır. Kurganın güneydoğu tarafında ise 2 kısa dikili taşlar bulunmaktadır.

Mezar çukuru, planı bakımından oval şekildedir ve uzun eksenini ile doğu-batı çizgisi boyunca uzanmıştır. Çukurunun batı kesiminde 1.30 m yüksekliğinde bir dikili taş mevcuttur ve yaklaşık 1 m dibinde sırtında uzanan ve kafası doğuya doğru yönlendirilmiş bir adam

¹⁴⁴ Korol, 2015: 47-60.

¹⁴⁵ Samaşev, 2011: 107.

¹⁴⁶ Samaşev, 2011: 103-105.

cesedi bulunmaktadır. Eşlik eden eşyalar arasında: kafatası yanında dört dikey kulplu bir seramik kap, sağ elinde bir kışırardan muska, iskeletin sağ tarafında ağır aşınmış demirden bıçak, cirit ucu ve diğer belirsiz nesneler ortaya yer almaktadır. Gömülü adamın ayaklarında, bir çift demir üzengi ile gem, kemikten kolan bir toka vardır. İskeletin sol tarafında ise koyunun omurga ve kaburga kemikleri bulunmuştur (Lev.10)¹⁴⁷.

Kurgan No 38. Bu kurgan 4.60x4.30 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Yapının temeli ise köşeleri ile dünyanın dört tarafına yönlendirilmiş dörtgen yapı ile temsil edilmektedir. Bu yapı birkaç katmanlı ve çok sıralıdır. Dış duvarı ise birbirine 3 kat halinde sıkıca yerleştirilmiş büyük taş levhalardan oluşmuş. Dörtgen yapının iç duvarı, genellikle 1 sıra genişliğinde ve 3-4 kat halinde yatay olarak döşenmiş küçük düz levhalar ve kaya taşlarından teşekkül etmiştir. Yapının iç konturu yuvarlaklaştırılmış haldedir. Dörtgen yapının dolgusu, nispeten yatay ancak düzensiz şekilde uzanan, küçük boyutlardaki düz ve yuvarlak taş levhaları içermektedir. Güney tarafındaki dış duvarına ise dikdörtgen biçimli, dikey olarak yerleştirilen beyaz kaya taşlarıyla sınırlı bir yapı bitişiktir. İçinde, büyük bir taş levha altında bir atın kafatasının kemikleri vardır¹⁴⁸.

Dörtgen yapının güneydoğu dış tarafında birbirine bitişik daha 2 çevre duvarları ile yapılar ortaya çıkarılmıştır. Onların duvarları ortalama 2 kat halinde oldukça büyük ve düz levhalar ile kaya taşlarından oluşmaktadır. Yapının dolgusu altında gömülü yüzey seviyesinde, atın kafatasının kemikleri ve dişleri ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁹.

Ana yapının kuzey-batısında ise 5.0 x 3.60 m ebadında dikdörtgen planlı, muhtemelen daha geç inşa edilmiş ikinci dörtgen yapı vardı. Yapının duvarları güneş ışığı gibi uzanmış, genişlikte ve yükseklikte bir sıra halinde döşenmiş oldukça büyük taş levhalardan yapılmıştır. Bunlara küçük levhalarla yuvarlak biçimli taşlardan yapılmış küçük çevre duvarlarla yapılar bitişik idi. Bu kuzeybatı yapının içinde ise 5 küçük yapı olduğu tahmin edilmektedir. Erken Türk dönemine ait dörtgen yapıların daha biri 16 numaralı kurganın güneydoğu tarafındaydı ve diğerleri gibi düz levhalarla kaya taşlardan yapılmıştır. Yapı tasarımının temelini 1 sıra halinde döşenen büyük taşlardan yapılmış yapı temsil etmektedir. Yapının iç kısmında, doğu-batı ekseninde yönlendirilmiş adam ve ona eşlik eden bir atın iskeletleri bulunmuştur. Adam cesedi sırtüstü ile uzanıyordu, atı da göbek üzerine bükülmüş bacaklar ile konulmuştur. Gömülü olan adamın başında ve atın arka bacaklarına yakın yerde küçük sığırların kemikleri vardı. Eşlik eden eşyalar arasında bir kemikten askı, yayın plakaları, bel

¹⁴⁷ Samaşev, 2011: 106-108.

¹⁴⁸ Samaşev, 2011: 110.

¹⁴⁹ Samaşev, 2011: 108-113.

kemerinin plakaları, bir bıçak, kemik ürünü ve yüksek derecede aşınmış demir nesnelerinin kalıntıları tespit edilmiştir.

Kurgan 40A: Bu mezar, pazırık döneminden kalma 40 numaralı kurganın güneybatı tarafında bulunmaktadır. Kurgan yassı oval formda, üstü bir katman taşlarla kapatılmış örtüsü bulunmakta olup, kuzey-güney çizgisi boyunca – 4.4 m, batı-doğu – 3.8 m. Kenarları büyük taşlarla işaretlenmiştir. Rastlanan insan iskeleti başı ile kuzey-batı yönüne dönük ve dirsek kemiklerinin yanında sağ tarafında , üç ok ucu bulunmaktadır: üç dilimli, iki katmanlı ve aynı zamanda yayın kemikten levhalar¹⁵⁰.

Prof. Dr. Z. Samaşev, Berel mezarlığı materyallerinin Orta Çağ'da, modern Kazak Altayı topraklarında yaşamış olan Türk boyları anıtlarının kronolojik, etnik ve kültürel nitelikleri bakımından olağanüstü ilgi çekici olduğunu belirtmiştir¹⁵¹.

Berel mezarlığının Türk dönemi kurganları dahilinde tarihlendirilmesine dair literatürde üç yaklaşım söz konusudur: III - IV. yüzyıllar; IV – V. yüzyıllar; V – VI. yüzyıllar¹⁵². Berel mezarlığının etnik menşei ise M.S. I. binyılın ortasında Juan juanların yöneticileri tarafından Güney Altay bölgesine yerleştirilen, Aşina soyu liderliğindeki erken Türklere bağlanır.

“Bıyıklı” kurganlar. “Bıyıklı” adlandırılan kurganlar bir veya daha fazla kurganları içeren ve birinden de doğuya doğru uzanan iki kavisli taş zincirden oluşan bir komplekstir. Bu özel yapılar, Güney Ural ve Kazakistan bozkırları dahil olmak üzere çok geniş bir alana yayılmıştır. Ancak, bu anıtların ana dağıtım alanı çoğunlukla Kazakistan’ın Sariarka bölgesiyle ilişkilidir. Sariarka Kazakistan’ın merkezi ile doğusunda bulunan dik alçak dağlarıyla bir bozkır bölgesidir. Batıda Turgai ovası, kuzeydoğuda İrtiş Irmağı vadisi (Doğu Kazakistan), kuzeyinde Batı Sibiry ve güney batısında Turan alçak ovaları ile sınırlandırılmıştır¹⁵³.

Kazakistan’da, “bıyıklı” kurganların keşfi ve araştırması yirminci yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bu anıtların çeşitli yönlerinin araştırılmasına A.H. Marğulan, A.M. Orazbaev, M.K. Kadirbaev, S.M. Ahinjanov, F.H. Arslanova¹⁵⁴ ve diğerleri büyük katkı sağlamıştır. Günümüzde, Kazakistan’da bu tür anıtların dağılım alanı, tipolojisi, tasarım özellikleri ve genel olarak kaynak tabanının genişletilmesi ile A.Z. Beisenov ilgilenmektedir (Lev.13). Yeni verilere göre, yalnızca Merkezi ve Doğu Kazakistan bölgelerinde 400’den fazla “bıyıklı”

¹⁵⁰ Jalmagambetov, 2012: 21-24.

¹⁵¹ Samaşev, 2011: 114.

¹⁵² Seregin ve Matrenin, 2014: 122.

¹⁵³ https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan_Yaylalar%C4%B1 (erişim tarihi: 06.05.2020).

¹⁵⁴ Arslanova, 1975: 116-129.

kurgan keşfedilmiştir¹⁵⁵. 2018’de bu çalışma yazarının öncülüğündeki ekip, bu tür anıtlardan birini daha keşfetmiştir¹⁵⁶. Bu mezarlığın bazı materyalleri “Archaeological Research in Asia” dergisinde yayınlanmaktadır.¹⁵⁷ Kazakistan toprakları dışında, Rusya’nın Güney Ural bölgesinde, S.G. Botalov, I.E. Lyubçanski, A.D. Tairov, N.A. Majitov, V.P. Kostyukov, I.V. Meme vd. araştırmalar yapmıştır. Bu bilim adamları ile 110’dan fazla anıt kaydedilmiştir¹⁵⁸. Bu tür anıtların ana unsuru kurgandır ve onun altında eski toprak yüzeyi (ufuk) seviyesinde, çoğu zaman ateş külleri, at kemikleri ve kil kaplar bulunur (Lev.14). Kurganlardan doğuya doğru yönlendirilen taş zincirler ise 10 metreden 200 metreye kadar mesafeye uzanabilirler ve uçlarında yuvarlak biçimli yapılar mevcuttur.. Bazen bu yapıların iç kısmına dikili taşlar yerleştirilir. Anıtların anlambilimiyle ilgili olarak, çoğu araştırmacı, güneş kültü ile ilişkili inançlara ve bir atı feda etme ayinine dayanan cenaze törenlerinin uygulanması ile ilişkili olduklarını kabul etmektedir. Muhtemelen, kül lekelerinin bulunduğu uzun taş zincirleri, ölen kişinin ruhunun doğuda yükselen güneşe, göğe doğru taşındığı ateşli merdivenleri sembolize ediyordu. Atın kemikleri ise ölümler ruhunun taşıyıcısını temsil ederken ve yemekli veya içecekli kaplar tanrıları tatmin etme ritüeline yöneliktir¹⁵⁹. Bu anıtların ilk kaşifi olan Alkey Hakanoğlu Marğulan, “bıyıklı” kurganlarının tasarım semantiğini, güneş kültüyle, göçebe ordunun ikametgahı bulunduğu konumla, bıyıkları ise bu kutsal alanın iç kısmını koruyan duvarlar ile özdeşleştirdiğini açıklamıştır¹⁶⁰. Son beş yılda yapılan araştırmalar ile “bıyıklı” kurganların önceki İskit ve Hun dönemleri kurganlarına bitişik olarak inşa edilerek bir bütün kompleks oluşturduğu tespit edildi. Bilim adamlarına göre, bu eski kutsal alanlarda yapılan ritüel eylemlerin başlıca amacı bölgede yaşamış olan nüfusun kutsal güçler ile ilişki kurmaktır.

Bilim adamları arasındaki tartışmaların ana konusu bu tür anıtların ortaya çıkışı zamanına dair olduğu belirtilmelidir. Bu geleneğin kökeninin A.Z. Beisenov, I.A. Kukuşkin, M.K. Habdulina, İskit dönemi göçebeleri ile bağlı olduğunu ifade etmektedir¹⁶¹. Böylece, bu bilim adamları, geçen yüzyılın 50’li yıllarında M.K. Kadirbaev’in bu konuyla ilgili materyallerin toplanması sırasında ifade ettiği bakış açısını desteklemiştir. Kadirbaev, bu tür anıtların varlığı için kronolojik çerçeve olarak M.Ö. VII-VI yüzyıllardan itibaren M.S. I binyılın ortasına kadar çok uzun bir zaman aralığını belirtmiştir¹⁶². Ancak, bu etnik ve

¹⁵⁵ Beisenov, 2017: 32.

¹⁵⁶ Aitkali vd, 2019: 208-222.

¹⁵⁷ Ananyevskaya, 2018: 1-17

¹⁵⁸ Lyubçanski, 2006: 386.

¹⁵⁹ Toleubayev vd., 1998: 218-219.

¹⁶⁰ Marğulan, 1948: 54.

¹⁶¹ Grudoçko, 2016: 292-293

¹⁶² Kadirbaev, 1959: 96-97.

kültürel süreçlerin mantığı ile çelişmektedir. Etnik grupların zaman içinde her türlü değişimi ve kültürel öğelerin gelişmesi sırasında bir tür anıtın böylesine uzun bir varlığını hayal etmek zordur.

Rusya'nın Ural bölgesi arkeologları, yukarıdaki tespitin aksine “bıyıklı” kurganların ortaya çıkışı ve bu geleneğin kronolojik ölçekte varlığı konusunda M.S. IV. yüzyıldan itibaren VIII. yüzyıla kadar geçen uzun bir zaman diliminde ısrar etmektedirler. Bilim adamlarının, bu anıtları Orta Çağ dönemi ile ilişkilendirilmesinin ana temeli, Güney Ural bölgesindeki Solonçanka I, Sultantemirovski 1, Gorodişenski IX ve Kazakistanda bulunan Kanattas (k. 19), Koktal, Zevakino (k. 1, 2), Berkuttu senkron komplekslerinin malzemelerine dayanır. Aynı zamanda, anıtların etnik ve kültürel menşeyi Türk (S.G. Botalov göre) ve Hunlarla (I.E. Lyubçanski'ye göre) ilişkili olduğu belirtilmiştir¹⁶³. Ayrıca, “bıyıklı” kurganların ne zaman ortaya çıktığı meselesi henüz çözülmediğine dikkat çekiyoruz. Literatürde detaylı olarak yansıtılan tartışmaların ayrıntılarına girmeden, bizi bu sorunların çözülmesine daha da yaklaştıran yeni radyokarbon tarihlerine dikkat çekmek istiyoruz. Bugüne kadar toplamda 11 anıttan 14 tarih bilinmektedir. Coğrafi olarak, Güney Urallarda 6 kompleks ve Doğu ile Merkezi Kazakistan'da 5 kompleks yerleşmektedir. Analiz için alınan örneklerin çoğu merkezi yapı tesislerinden, bir durumda (Gorodişenskoye IX) kuzey bıyığının batı ucundan elde edildi. Karbon izotoplarının örnekleri olarak seramik (4), kemik (9), kömür (1) kullanılmıştır.

Doğu ile Merkezi Kazakistan ve Güney Uralların “bıyıklı” kurganlarından gelen tarihler, toplamı 330-610 yy. (% 68.2 olasılıkla) ve 210-660 yy. (% 95.4 olasılıkla) aralıklarını göstermektedir. Tespit edilen bu kronolojik aralıklar, bu komplekslerin, çoğunlukla Hun ve Türk dönemine kadar yaşadığını iddia etmek için yeterli veri tabanını oluşturmaktadır.¹⁶⁴

2.3. Erken Türk Dönemi Kutsal Alan Mimarisi

Sui Shu, Chou Shu ve Bei Shi Çin kroniklerinde tarif edilen Büyük Kağanlık dönemindeki Türklerin cenaze töreni, ardışık şekilde sekiz bölüme ayrılmıştır: ölen kişinin vücudu yakılır, külleri toprağa gömülür, özel bir taş yığını yapılır, anı işareti konulur, ahşap bir ev inşa edilir, ölen kişinin görüntüsü ve askeri hayatının sahneleri ile tasvirleri içine yerleştirilir, öldürdüğü düşman sayısına göre taşlar (balbal) dikilir, atlar ve koyunlar kurban edilir ve kafaları direklerle asılır. Böylece, Çin kronikleri, vefat eden soylu Türkün cenaze töreni aşamalarını sıralar ve kült-anma yapılarının çeşitli elemanlarının yapım aşamalarını

¹⁶³ Habdulina, 2008:188.

¹⁶⁴ Grudočka, 2018: 156-159.

gösterir. Arkeolojik materyaller ise bu anıtların her bir unsurunu yani görünüşü, büyüklüğü, yönü ile ilgili kroniklerde verilen bilgileri daha kesin ve açık şekilde belirtmektedir.¹⁶⁵

Runik yazıtlarda, o dönemde, kült-anma yapıları ile bağlantılı kutsal sayılan özel bölgelerin varlığına dair doğrudan kanıt yoktur, fakat Türkçe konuşan halkların dillerinde çeşitli yasaklı yerleri ifade etmek için “kuruk” (korumak fiilinden) terimi vardır. Bilim adamları bu terimin anlamını açıklama konusunu farklı dönemlerde ele almışlardır. Zamanında, bahsedilen terime ilgili bilgiler V.V. Barthold tarafından toplanmıştır. Bilim adamına göre, ilk defa yazılı olarak bu terim XI. yüzyılda ortaya konulan “Kutadğu Bilig” eserinde kaydedilmiş ve böylece bu terimin Karahanlılar Devleti’nde bilindiği de ortaya çıkmıştır. Bu terim, Moğol öncesi dönemde Orta Asya’daki Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılmış ve muhtemelen Moğol kabileleri tarafından Uygurlardan alınmıştır¹⁶⁶. Barthold, Uygurlar ve Karahanlılar döneminde “kuruk” teriminin tam olarak ne anlama geldiğine dair bir açıklamada bulunmamış, ancak Moğol imparatorluğu döneminde bu terimle han mezarlıkları, vefat etmiş hanların isimleri ve karargâhları kastedildiğini belirtmiştir. Mesela, Cengiz Han soyuna ait nekropole “İhe-Kuruk” yani “büyük kuruk” deniliyormuş. Günümüzde, Kuzey Çin Ordos bölgesinde bulunan Cengiz Han karargâhları hala “kuruk” olarak adlandırılmaktadır.¹⁶⁷

Bu terimin kökenini, bazı âlimler Çin kültürü tesirleri ile ilişkilendirir. Ancak, V.E. Voitov’a göre, Çin kültürünü manevi değerleri Orta Asya’nın Türkçe konuşan halklarına yabancı olmuştur. Ona göre bu kavramın kökenleri eski Türk kavimlerinin dini inançlarında aranmalı ve kelimenin ortaya çıkışı, cenaze törenleriyle ilgili özel ayrılmış yerleri ilan etme geleneği ile bağlı olmalıdır. Üstelik bilim adamı, erken Türk döneminin, hem sıradan hem de elit zümreye ait kült-anma yapılarına “kuruk” demeyi önermiştir. Bu konuda ilginç bir görüşü de Jean-Paul Roux dile getirmiştir. Araştırmacı, VIII. yüzyıl paleo-Türk yazıtlarında geçen “ıduk yer sub” sözleri ile tüm yasak ve kutsal yerlerin hakim-sahipleri ve bu yerlerin kendileri olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁸

Kural olarak, Orta Asya topraklarındaki farklı kültürlerin sayısız mezar ve ritüel anıtları dağların ve kayaların eteğinde, tepelerin dibinde veya zirvesinde, dar vadilerde yer alıyordu, aksine erken Türk döneminin kült-anma yapıları her zaman açık alanlarda, dağlara yakın veya su kütlelerine 300-500 m ile 2-5 km kadar mesafede inşa edilmiştir. Böylece, bunların her biri evrenin merkezinde yer aldığını göstermek için arzusunda bir gelenek ifade

¹⁶⁵Liu, Mau-Tsai, 2006: 64.

¹⁶⁶Bartold, 1966: 376-396.

¹⁶⁷Jukovskaya, 1978: 24-37.

¹⁶⁸Roux, 2005: 169,172.

edilmiş. Bu durumda, bozkır alanının gerçek büyüklüğü ve şekli özel bir rol oynamamıştır, asıl şey anıtın açık bir alanda merkezi konumda olması ve dağların, nehirlerin, akarsuların, göllerin doğal sınırlarından eşit derecede uzak olması gereklidir.¹⁶⁹

Her bir kült-anma yapıların zorunlu bir unsuru, kare veya dörtgen biçimli konstrüksiyon veya bu inşaatı andıran büyük abidelerin merkezindeki yapılardır (eski Türkçede “bark”), bunlar elit zümreye ait anıtlarda dikdörtgen planlı hendek ve toprak setlerle çevrilmiştir. Bahsedilen büyük abidelerin merkezindeki yapı, türkolog T.Tekin tarafından eski Türkçede ev anlamına gelen “bark” kelimesini “türbe” ve “tapınak” olarak aktarmıştır¹⁷⁰. Çeşitli kaynaklarda erken Türk dönemi, büyük “mimari düzenlemeleri” için farklı şekillerde “abide” veya “tapınak” terimleri kullanılmıştır. Ancak, Orta Asya ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi konularında çalışan Y. Çoruhlu bu terim yerine Arapça’dan alınmış, Osmanlı dönemine ait “külliye” sözünü kullanmıştır.¹⁷¹ Biz ise, abide terimini kullanmaya tercih ettik.

V.E. Voitov, kült-anma yapıların düzeni konusunda kendi fikrini geliştirirken, bu yapıların çevresindeki açık alanın hayali bir dünya okyanusu, dörtgen düzen ve tüm yapay unsurları ise, bu durumda, meskûn bir dünya rolü oynadığı fikrini aktarmıştır¹⁷². Örneğin, Kul-Tegin’in onuruna yazılan yazıtta, dünyanın dört köşesinde (dört tarafında) bulunan halklardan söz edilmektedir¹⁷³.

Araştırmacılar, kült-anma yapıların merkezi ekseninin doğudan batıya doğru yönelik olduğunu, doğruya doğru balbal taş dizisinin uzandığını ve heykellerin yüzlerinin bu tarafa dönük bulunduğunu belirtmiştir¹⁷⁴. Kült-anma yapıların düzenlemeleri için alanlar bile net bir hesaplamayla seçilmişti, böylece batı tarafı doğudakinden daha yüksekti, bunun bir örneği Şiveet Ulaan abidesidir.¹⁷⁵ Bu gözlemlerin yazılı kaynaklardan gelen bilgilerle karşılaştırılması, araştırmacıların, yükselen güneş tarafının eski Türkler ortamında kutsal olduğunu iddia etmelerini sağlamıştır.¹⁷⁶

Altay Dağları’ndaki erken Türk döneminin ritüel alanlarının ilk amaçlı kazılarını 1865 yılında V.V. Radloff yapmıştır. Araştırmacı, bu alanların içinde ölü gömülen mezar yerleri bulamadığı için onları “kurban etme yerleri” olarak yorumlamıştır.¹⁷⁷ İlerleyen yıllarda Gornıy Altay bölgesinde S.I. Rudenko, A.N. Gluhov, M.P. Gryaznov, S.V. Kiselev, L.A.

¹⁶⁹Voitov, 1996: 78-79.

¹⁷⁰Tekin, 1988: 22-35.

¹⁷¹Çoruhlu,2016: 236.

¹⁷²Voitov, 1996: 77-78.

¹⁷³Yalınkılıç, 2013: 82.

¹⁷⁴Melioranski, 1898: 263-292.

¹⁷⁵ Samaşev, 2016: 21.

¹⁷⁶Ögel, 1991: 431.

¹⁷⁷Radlov, 1989: 414.

Evtyuhova kült-anma yapılar ile yanında bulunan heykelleri incelemiştir. M.P. Gryaznov, Yakonur mezarlığındaki ritüel alanların kazı malzemelerini yayınlarken onların mezar olduğunu öne sürmüştür.¹⁷⁸ S.V. Kiselev ise, kendi kazılarının sonuçlarını yayınlarken onların ritüel önemi lehine görüşünü açıklayarak, onları kült-anma yapıları olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁹ L.A. Evtyuhova, taş heykeller konusundaki çalışmasında, Sayano-Altay ve Moğolistan'daki eski Türk asaletlerinin abidelerini "mezar yapıları" olarak belirtmiş, ancak taş dizileri (balbal taşları) ile dörtgen çevre duvar ile yapıları ritüel törenler için yapıldığını ve Hun döneminde meydana geldiğini açıklamıştır.¹⁸⁰

1965 yılında, Kudırge mezarlığında ritüel alanların kazılarında elde edilen malzemeler A.A. Gavrilova tarafından sistemleştirildi. Bilim adamı, buradaki dörtgen ritüel yapıları iki gruba, büyük tek olan ve bir birine bitişik inşa edilen toplu olanları ayırdı. Araştırmacıya göre, dörtgen çevre duvarlar ile alanlar kült-anma yapıları veya mezar olarak kabul edilemez bunun için doğrudan bir kanıt yoktur. Üstelik Gavrilova, küçük (sıradan) ritüel yapılar VI-VII. yüzyıllarda ve büyükler (abideler) küçüklerden daha sonraki zamanda inşa edilmiş olduğunu, ancak onların tarihlendirilmesi sadece daha fazla kazı ile açıklığa kavuşacağını belirtmektedir.¹⁸¹

1970 ve 1980'lerde Gornıy Altay'ın çeşitli bölgelerindeki bir dizi ritüel yapılar V. D. Kubarev, A.S. Vasyutin, A.M. İlyuşin, V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov ve D.G. Savinov tarafından incelenmiştir. Bu dönemde, ritüel alanların incelemesinde, Dyer-Tebe mezarlığının bir dörtgen ritüel yapıdan alınan kömür örneğinin radyokarbon analizi sonuçları önemlidir, çünkü elde edilen verilerle ritüel yapıların varlığını X. yüzyıla kadar netleştirmeyi mümkün etmiştir.¹⁸² Daha önce ritüel yapıları oluşturma geleneğinin VIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği kabul edilmiştir.¹⁸³

Bu anıtların ilk sınıflandırması 1925 yılında akademisyen B.Y. Vladimirtsov tarafından yapılmıştır. Araştırmacı kısa vadeli ve kendi küçük hacimli saha çalışmalarına dayanarak, ayrıca Orhun anıtlarının açıklamalarını dikkate alarak beş tip kült-anma anıtını tanımlamıştır:

1. Bilge Kağan'ın abidesine benzer kaplumbağa kaidesi ve yazıtlarla han mezarlıkları.
2. Tonyukuk abidesine benzer mezarlıklar.
3. Bayın-davane-aman anıtına benzer yazıtları olmayan mezarlıklar.

¹⁷⁸Gryaznov, 1940: 19-20.

¹⁷⁹Kiselev, 1949: 306-308.

¹⁸⁰Evtyuhova, 1952: 116-118.

¹⁸¹Gavrilova, 1965: 16-18.

¹⁸²Kubarev, 1978: 93.

¹⁸³Kızlasov, 1969: 32-33.

4. Bir öncekinden farklılığı tuğla zemini olmayan mezarlıklar.

5. Küçük çaplı, fakir, basit taştan inşa edilmiş, yazıtları yok ve açıkçası “bark” denilen binaları olmayan yapılar.¹⁸⁴

Bilim adamı, o zamanda, bilinen kült-anma yapıların çok kapsamlı bir analizini yapmayı amaçlamadan, kült-anma yapılarının düzenindeki farklılıkları doğru bir şekilde saptamış ve bu yapıların boyutları ile kurucu unsurlarının adanmış kişilerin sosyal statüsüne olan bağımlılığını tespit edebilmişti. Onlarca yıldır, bu sınıflandırma değişikliklere uğramamış, çünkü bu tür anıtlar nadiren incelenmiş ve araştırmacılar yeni keşfedilen anıtları sadece konumunu kaydetmekle sınırlı kalmışlardır. Daha sonra, Tuva’daki sıradan kült-anma yapılarının tipoloji deneyimini 1950’lerin sonunda L.R. Kızlasov yapmıştır.¹⁸⁵ Ayrıca, Altay bölgesi ritüel yapıları için yeni bir tipoloji 1960’ların ortasında oluşturulmuştur.¹⁸⁶

Moğolistan’ın ve Doğu Sibirya’nın ünlü araştırmacısı V.D. Kubarev, 116 kare veya dörtgen ritüel yapılardan elde edilen verilere dayanarak Gornıy Altay bölgesi için beş tip belirlemiştir:

1. Kudırge tipi - toplu, duvarları bitişik şekilde yerleşmiş ritüel yapılar.
2. Yakonur tipi - heykel veya antropomorfik steller ile bir birilerine yakın yerleşmiş ritüel yapılar.
3. Ayutı tipi - bir hendek ve set ile çevrili eski Türk soylularına ait özel ritüel yapılar.
4. Yustıd tipi - merkezlerinde bir ağacın gövde kalıntıları ve kurbanlık kapları ile taş levhalarından oluşturulmuş kare veya dörtgen küçük ritüel yapılar.
5. Ulandırık tipindeki - merkezinde bir stell ya da kaya taşı ile ritüel yapılar.

Daha sonra, 1986 ve 1996’da, V.E. Voitov yeni malzemeler ekleyerek kült-anma yapılarının yeni bir sınıflandırmasını yapmıştır. Bilim adamı, B.Y. Vladimirtsov ve Y.S. Hudyakov’un metodolojik ilkelerini temel alarak mevcut tüm kült-anma yapılarını dört ana tipe, onları ise alt tiplere ve bazı alt tipleri de varyasyonlara ayırmıştır.¹⁸⁷ Bu sınıflandırma diğerlerine göre daha ileri düzeydedir ve şimdiye kadar arkeologlar tarafından hala kullanılmaktadır.

Günümüzde, ritüel yapıların dağılım alanındaki sayısı sayma ötesindedir ve muhtemelen birkaç bindir. Sadece Altay bölgesinde 300’den fazla ritüel alanlar incelenmiştir.

¹⁸⁴Vladimirtsov, 1927: 42.

¹⁸⁵Kızlasov, 1960a: 56-57.

¹⁸⁶Gavrilova, 1965: 99-103.

¹⁸⁷Voitov, 1996: 27-66.

Araştırılan ritüel yapıların serilerine rağmen, birçok soru çözülmemiş haldedir.¹⁸⁸ Bunlar, ritüel yapıların tasarımlarının çeşitliliği ve bir birine alakalı konumları, yapı elemanlarının yorumlanması, bu yapıların olası anlamları ve tarihlendirilmesini içerir. Tarihlendirilme konusu, genellikle incelenen ritüel yapılarda bulguların olmaması nedeni ile karmaşıktır. Bu yapıların her birinde, iç alanında, kömürler, yanmış hayvanların kemik parçaları ve ağaç gövdelerinin kalıntıları kaydedilmiştir. Bunlardan sadece sayısı bakımından küçük bir kısmı önemli bulgular içerir.

Daha önce de belirtildiği gibi, en başında, ritüel yapıların fonksiyonları konusu araştırmacılar arasında tartışmalara neden oldu. Ancak, araştırmacıların çoğu erken Türk dönemi kare veya dörtgen biçimli yapıların ritüel niteliğinde olduğu sonucuna varmıştır. Ritüel yapıların bir kremasyon içeren bir mezar anıtı olarak varsayımı, arkeolojik kazılarla desteklenmemektedir. Bu varsayımın destekçileri L.P. Potapov, L.N. Gumilev, M.P. Gryaznov idi.¹⁸⁹ Bu bakış açısının, Güney Sibirya'nın erken Türk döneminin eserleri üzerinde çalışıldığı ilk dönemde kesin olarak bir dağılım kazandığı belirtilmelidir. Daha sonra, temsili sayıda erken Türk döneminin ritüel yapıları incelenmesiyle reddedilmiş. Gorno-Altaysk arkeologu A.S. Surazakov, erken Türk dönemi ritüel yapılarında kireçlenmiş insan kemikleri olmamasına rağmen, erken Türk dönemi cesedi yakmalarıyla ilişkilendirilebileceklerini öne sürdü. Onun ifadesine göre, cesedin kalıntıları bir torbaya konulurdu ve yapının ortasındaki tahta veya ağaç gövdesine asılırdı, buna delil olarak, ritüel yapıların birinde insana ait kemerin bronz tokası ve belirsiz yanık kemiklerin parçalarının bulunmasıdır.¹⁹⁰ Daha sonra Surazakov, bu yapıların kült ve mezar anıtlar olarak görülmesi gerektiğine dair uzlaşma bir bakış açısı sunarak ilk önce ölülerin kremasyonu ve sonra kült-anma ayinleri yapıldığını belirtmiştir.¹⁹¹ Ancak, bu hipotezi, zayıf argümanları ve özellikle de ritüel yapılar ceset yakma kalıntılarından yoksun olduğu için kabul etmek zordur.

V.V. Mogilnikov, Kara-Koba I'nin erken Türk dönemi ritüel yapılarının birinde bir at iskeleti ve 59 x 18 cm boyutundaki ahşap tabut (bazılarına göre tabak) buluntularına dayanarak, Altay Türkleri arasında, bu tür yapıların yalnızca ritüel yapılar değil, aynı zamanda mezarlarla da ilişkilendirildiğini belirtmiştir. Araştırmacıya göre, böylece büyük olasılıkla mezar ayini ve ritüel yapıların düzenlenmesinde bir dönüşüm olduğu ifade edilmişti.¹⁹² V.D. Kubarev, makalelerinden birinde, Sayano-Altay ve Kırgızistan ritüel yapılarının bir kısmı, bütün ya da parçalanmış at iskeletleriyle, evcil hayvanları, özellikle de

¹⁸⁸Hudyakov, 2002: 137-153.

¹⁸⁹Potapov, 1953: 17-18.

¹⁹⁰Surazakov, 1983: 164-165.

¹⁹¹ Surazakov, 1993: 51.

¹⁹² Mogilnikov, 1992: 185-186.

atların, eski Türk tanrılarına kurban edilmesi için yaratılmış olduğunu ifade etmiştir¹⁹³. Etnografik verilere göre, Güney Sibirya'nın Türkçe konuşan halkları arasında her bir soyun sürüsünde tanrıya adanmış bir atı olduğu bilinmektedir. Bu kutsal, adak hayvanı hiçbir zaman iş için kullanılmamış, kendi mevcudiyeti ile hayvan sürüsü sayısını artışı ve genel olarak refahı sağlamıştır. Hayvanı tanrıya adama aynı geleneğin eski Türkler arasında var olması muhtemeldir.¹⁹⁴

XVIII. yüzyılın sonuna kadar eski Türk geleneğine benzer şekilde, Kazaklar arasında cenaze ve anıt eserlerin işlevlerinin açık bir tasviri üzerine N. Rıçkov'un gözlemleri tanıklık etmektedir. Kazak hanı Abulhair'in türbesine karşı dört ve beş arşın uzunluğunda, dörtgen biçimli ritüel yapı vardı. Bu, kült-anma eylemlerin gerçekleştiği bir alan olup burada genellikle adak sığırlar kurban edilirdi.¹⁹⁵

Mezarın yanındaki ahşap karelerin inşası ve cenaze töreninden sonra bu alanda Hakas erkeklerinin oturduklarına dair başka bir örnek daha bilinmektedir. Aynı anlama, Güney Sibirya Türklerinin kült törenlerinde dört ağaç etrafına ip bağlayarak oluşturulan dörtgen kapalı alan da sahiptir. Özellikle kapların (testi veya kupalar) erken Türk döneminin ritüel yapılarında bulunması da mantıklıdır. Çünkü vefat eden kişinin ruhu katıldığı anma töreni için özel bir kaplara ihtiyaç duyulmuş ve bu sebeple onlar genellikle erken Türk döneminin heykelleri üzerinde muhakkak bir nitelik taşımış imge idi. Kutsal sayılan süt (ayran veya kımız) içeceği ile dolu kaplar, en çok Güney Sibirya Türklerinin dini törenlerinde önemli öğelerden biridir.¹⁹⁶

Genellikle, ritüel yapılarda kömür izleri sıklıkla bulunur, "kutsal ateş" cenaze ve anma töreninde de dâhil olmak üzere çok çeşitli törenlerde son derece önemli bir rol oynamıştır¹⁹⁷. Bildiğimiz gibi, ateş vasıtası ile ölen kişinin ruhuna kurbanlık saçı yapılmıştır. Ateş doğal özellikleriyle güneşe yakın bir sembol olmuştur.¹⁹⁸ Ölülerin cesetlerini yakarak insanlar ateşin tüm günahlardan arındıracağına ve alevin hafifliği cennete götürebileceğine inanmıştır. Türklerin ateş gücüne olan sağlam inancı, İslam'ı kabul ettikten sonra bile, İslam'ın dini ritüelleri ile karışarak önemini kaybetmemiştir. Yazılı kaynaklardan da bilindiği gibi, Türk hükümdarının Suyab şehrindeki karargâhına gelen Bizans büyükelçisi Zemarkhos'a şenlik sırasında ateşle saflaştırma (arındırma) ritüeli yapılmıştır. Bu eski tören daha sonra birçok Türkçe konuşan halkların günlük yaşamında ve geleneklerinde etnografik moderniteye kadar

¹⁹³Kubarev, 2001: 43-45.

¹⁹⁴Sagalayev ve Oktyabrskaya, 1990, s. 26.

¹⁹⁵Kızlasov, 1969: 43.

¹⁹⁶Lvova vd, 1988: 26, 125-128

¹⁹⁷Roux, 1999: 227-229.

¹⁹⁸Gülyüz, 2019: 201-223.

devamını bulmuştur. Örneğin, bebeği beşiğe koymadan önce onun ateşle temizlenmesi; damadın evinin eşiğini ilk geçişinde, gelin tarafından yanan ocağın içine yağın dökülmesi; köyden yaylaya geçiş sırasında göçebelerin ateş şenliği; eski, kullanılamaz eşyaların yakılması vb.¹⁹⁹

Kurbanlık için yapılan çukur, taş veya ahşap kutu, kare veya dörtgen ritüel yapıların en karakteristik unsurlarıdır. Kurbanlık çukurları, Altay anma töreninin geleneksel özelliklerinden biri “er ayak” (toprak kabı) geleneği ile karşılaştırıldı. Bu küçük topraktaki delik şenlik ateşinin yanına kazılır ve içine çeşitli yemek konulurdu.²⁰⁰

Ritüel yapıların merkezi bölgesinde çoğu zaman ağaç gövdesi bulunurdu. Ağaç veya direk, Güney Sibirya Türklerinin temsillerinde kozmik bir eksendir, hayat veren, bir dünya veya atalar ağacıdır. Bu hayat ağacı evrenin üç alanını birbirine bağlar: üst ve yer altı dünyası ile insanların orta dünyasını.²⁰¹

Ritüel yapıların boyutları ve kurucu unsurları eski Türk toplumunun sosyal katmanlaşmasına ve hiyerarşik yapısına dair malumatları içermektedir. Bir yandan, sıradan toplum üyelerine ait heykelleri simgeleyen kaya taşlarla ve nesnelerin yokluğuyla görünen küçük ritüel yapılar, öte yandan, Çin’in dini mimari unsurları, heykelleri, son derece sanatsal altın ve gümüşten yapılan bağışları dâhil olmak üzere hükümdarlara ait görkemli abideler vardır. Eski Türk asaletleri için, daha önce de belirtildiği gibi, devasa kült-anma yapıları inşa edilmiş, onların belirgin işaretlerini de abidenin çevresel elemanları olan bir set ve hendekler oluşturmuştur. Örneğin, Bilge Kağan onuruna yazılan runik metinde açıkça sayısız miktarda altın, gümüş ve atın vb. bağışlandığından söz edilmiştir.²⁰² Tabii, sıradan vefat etmiş kişilerin bağışları birçok kez mütevaziydi ve kare veya dörtgen yapıların inşaatıyla, ruhun beslemesiyle, bir hayvanı kurbanlık etmekle vb. ritüel eylemleri döngüsü gerçekleştirerek sınırlı kaldılar.

Runik yazıtlarda Göktürklerin unvanları hakkında epey malumat verilmektedir. Kaynaklara göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz oğuz beyleri vb. Çin kroniklerinde ise, kağan ve hatundan söz edildikten sonra en önemli unvanlar olarak yabğu, şad, tegin, tudun, ilteber, erkin’den bahsetmektedir.²⁰³ Kült-anma yapıların bileşen parçalarının değişkenlikleri de karmaşık hiyerarşik tabakalaşma ile açıklanmaktadır. Göktürklerde diğer askeri makamlar, ayrıca “valiler” ölümden sonra yapısal elemanların kompozisyonunda belli büyüklüklerde,

¹⁹⁹ Toleubayev, 1991.

²⁰⁰ Kubarev, 1984: 72.

²⁰¹ Lvova vd, 1988: 32-33.

²⁰² Malov, 1959: 23.

²⁰³ Taşağıl, 2017: 52.

şekillerde, bir anıt düzenleme hakkı aldılar. Ancak, kağan statüsünü tanımlayan ejderha başlı yazıtlarla steller yalnızca kağanların simgesi olduğu için diğerleri bu mimari elemene sahip olamamıştır. Kural olarak, kağan ve yüksek askeri mevkilere yerleşen en yakın akrabalarının onuruna steller, kaplumbağa şeklindeki kaide üzerine monte edilmiştir. Yönetici sülaleye mensup olmayan askeri liderlerin stelleri ise basit tabanlara kurulmuştur (Tonyukuk, Kuli Çor).²⁰⁴

Çinli inşaatçılar tarafından inşa edilen Bilge Kağan abidesi, erken Orta Çağ Çin'in birçok mezar mimari unsurlarını (bir kaide kaplumbağası üzerinde bir yazıt bulunan bir stel, heykellerle tören yolu vb.) içermektedir. Ancak aynı zamanda, eski Türklerin sıradan toplum üyelerine ait ritüel yapılarının en önemli unsurlarını da korudular, onlar: kare veya dörtgen biçimli taş levhalardan oluşturulmuş çevre duvar veya "bark" (abidelerde); taş taban kaidesine monte edilmiş stel veya kazılarak yerleştirilen dünya ağacını simgeleyen bir ağaç gövdesi (küçük ritüel yapılarda); kurbanlık yemeği kalıntılarını içeren çukur veya taş sanduka; vefat eden kişi ruhunu besleme izlerini gösteren kül lekeleri, yanmış hayvan kemikleri. Listelenen bu unsurlar eski Türklerin dünya görüşleri ve Şamanist inançları ile ilişkilidir. Böylece, eski Türk asaletlerinin abidelerinde, Çin'in dini mimari unsurları ve sıradan toplum üyelerine ait kare veya dörtgen ritüel yapıların en önemli elemanları iç içedir.²⁰⁵

Arkeolojik edebiyatta, daha önce belirttiğimiz gibi erken Türk dönemine ait kült-anma yapıları geleneksel olarak "sıradan" ve "elit" olarak iki büyük gruba ayrılır. Doğu Kazakistan bölgesinde, bu iki gruba da ait anıtlar incelenmiştir. Birkaçı üzerinde daha ayrıntılı olarak duralım. Bu bölgede, hendek ve setlere sahip elit anıtlar olarak sınıflandırılan iki kült-anma yapısı vardır, onlar: Tarbağatay dağlarındaki Eleke sazı ve Semey şehrinin civarındaki Kökenta II abideleridir. Kökenta II abidesi 2014 yılında keşif çalışmaları sırasında bulundu. Ancak, bugüne kadar bu anıt incelenmemiş, sadece topografik haritası yapılmıştır (Lev.15).²⁰⁶ Abidenin planına bakıldığında, hendek ve setlere sahip olduğu, iç kısmında ise ana binanın (bark?) ve belirsiz başka yapıların temelleri görülmektedir.

Göktürklerle ait Eleke sazı abidesi, Tarbağatay sıradağının kuzey yamacında, alçak dağlarla çevrili (Sarışokı, Arşalı, Akşağıl, Akberen) ve Kargıba Nehri'nin küçük kolları ile kesilmiş kapalı bir vadide yer almaktadır. İlk yapılan keşif çalışmalarına göre, Eleke sazı vadisinde yüzlerce kurgan ve kült-anma yapıları tespit edilmiştir.²⁰⁷ 2019 yılının yazında, abidenin ilk kazıları yapılmıştır. Kazı alanının 104 x 64m (6656 m²) kısmı 8x8m karelere

²⁰⁴ Voitov, 1996: 67.

²⁰⁵ Kubarev, 2016: 464.

²⁰⁶ Samaşev vd, 2016: 138.

²⁰⁷ Samaşev vd, 2018: 8.

bölünmüş şekilde incelenmiştir. Abide iki ana bileşenden oluşur: merkezi yapı (bark?) ve ona doğu tarafından bitişik olan geçit koridoru. Abidenin her iki kısmı da çevre duvar fonksiyonunu taşıyan dörtgen taş ve toprak karışımı ile oluşturulan setlere sahiptir.

Ana bina 30x30 m alanda kurulmuş ve yüksekliği yaklaşık 3 m. merkezi yapının temeli kil ile toprak karışık platform üzerinde inşa edilmiştir. Çevresinde yer alan dikdörtgen biçimli ve 46x46 m alanı kapsamış setin yüksekliği yaklaşık - 0,8m, genişliği - 3,5 m. Ana yapıya bitişik olarak doğu yönünde uzunluğu 24 m olan bir geçit koridoru inşa edilmiştir. Görünüşe göre, bu koridorun aracılığıyla, hacılar ana binanın içindeki kağan heykeli, bir sunak ve diğer kült anma niteliklerini taşıyan nesnelere ulaşabilmıştır. Taştan yapılan bu geçit koridoru 43x25m boyutundaki bir set ile kuşatılmıştır. Bu setin doğu yönünde, tam olarak ortasında ana dış kapı tespit edilmiştir. Onun temeli ve bazı kısımlarının taşları da çökmüş halde korunmuştur. Ayrıca, araştırmaların öncesinde abidenin civarında, granitten işlenen heykel bulunduğunu belirtmek gerekir (Lev.16).²⁰⁸

Aynı kazı mevsiminde, erken Türk döneminin sıradan toplum üyelerine ait birkaç mezar ve ritüel yapılar incelenmiştir. Bunlardan birinde, kil kap, kauri kabukları ve gümüşten kırık kuyruğu ile Simurg efsanevi bir kuşun heykelciği bulunmuştur. Simurg kuşunun Türk mitolojisindeki karşılığı, Hüma Kuşu veya Tuğrul kuşudur.²⁰⁹ Bu efsanevi kuşun figürleri, erken Türk kültürünün çeşitli sanat eserlerinde bulunur ve erken Orta Çağ dönemine ait bir anıtın nispeten kesin tarihlerini gösteren bir ipucu verebilir. Yarıköpek - yarıkuş polimorfik bir yaratığın efsanevi görüntüsü, VI-VII. yüzyıllarda Sasani'de ve özellikle de Soğdların ortamında yaygındır. İncelenen diğer bir mezarda, kemik ürünleri, küçük demir tokalar ve yayın kemik parçaları bulunmuştur. Eleke sazi vadisindeki kazı çalışmalarının sonraki senelerde de devam edilmesi planlanmaktadır.²¹⁰

Doğu Kazakistan bölgesinin Abay ilçesindeki Karaul Köyü'nün 70 kilometre güney-batısındaki Sarıköl Gölü'ne bitişik bölgede, Al-Farabi adındaki Kazak Milli Üniversitesi'nin arkeolojik araştırma ekibinden, başta A.T. Tölevbayev olmak üzere ve Şakarım Kudayberdiyev adındaki Semey Devlet Üniversitesi'nden A.İ. İsin başlayan keşif ekibi sayesinde *Sarıkök* taş heykelleri ile ritüel yapılar keşfedildi. Dikkate değer olay, keşif sırasında, ritüel yapıların birinde, taş heykelin altında tesadüfen bir hazine bulunmasıdır. Materyaller A. İsin tarafından bilimsel dolaşıma konuldu.²¹¹ Ancak, bu anıt arkeolojik açıdan tamamen incelenmemiştir. Daha sonra, 2004 yılından itibaren "Kültürel Miras" adlı projenin

²⁰⁸Ahmetov vd, 2019: 26-27.

²⁰⁹DilekBatıslam, 2002: 185-208.

²¹⁰Samaşev vd, 2019: 29-30.

²¹¹İsin, 2004a: 183.

kapsamında bu anıtlarda sistematik bir araştırma başlatıldı. Bu araştırmalar, Prof. Dr. Z. Samaşev önderliğinde gerçekleştirilmiştir.

İlk araştırma sonuçlarına göre, başlangıçta, birbirine bitişik üç dörtgen ritüel yapı ve doğu tarafında 2.32 metre yüksekliğinde gri granitten yapılmış bir taş heykel kaydedilmiştir. Taş heykel, Mongoloid özelliklere sahip bir adamın imajını yansıtmaktadır. Onun yüz özellikleri yani bıyık ve sakalı ve gövdesinde göğüslüğü tasvir edilmiştir. Taş heykelde herhangi bir nesne ve aksesuar betimlenmemiştir (Lev.17).

2004 yılın baharında, Kazakistan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı desteğiyle A. H. Marğulan adındaki Arkeoloji Enstitüsü keşif grubu Şakarım Kудayberdiyev adındaki Semey Devlet Üniversitesi ile birlikte Sarıköl'deki erken Türk döneminin anıtlarında detaylı çalışmaları başlatıldı²¹².

Şıngıstav dağlarının derinliklerinde, yamaçların ve suların kıyısında, ritüel yapılar ile diğer taş kutuların yanında taş heykeller bulunmuştur. Taş heykellerle ritüel yapılar bazen ayrı, bazen ikisi veya üçü beraber, yani bir bütün inşaat halinde bulunmuştur. Görünüşe göre, anıtların etrafında ahşap direklere, kurbanlık hayvanlarının, özellikle atların derileri asılmıştır. Bunun kanıtı, ateş izleri, kül yığınları, hayvan kemikleri ve adak ayinine yönelik özel yerlerin kaydedilmesidir.

Ayrıca, burada bulunan bir heykelle ritüel yapı hakkında kısaca bilgi verelim. Kazı sırasında heykelin tam altında bir hazine ortaya çıkarılmıştır. Anıt, birbirine bitişik üç farklı büyüklükteki dörtgen yapılardan oluşmuştur. Çapına göre, en büyük olan kuzey yapının doğusuna daha önce belirtilen taş heykel dikilmiştir. Onun altında ise, 0,5 m derinlikte, erken Türk kültürüne ait birtakım değerli eşyalar tespit edilmiştir (Lev.18). Hazine içeren en önemli bulgulardan biri de ince altın levhalardan yapılmış, 17,9 gram ağırlığında, 5,3 santimetre yüksekliğindeki küçük bir testidir²¹³.

Kaynaklara göre, altın ve gümüş testiler erken Türk döneminde ritüel eylemlerde yaygın olarak kullanılmıştır.²¹⁴ Genelde, bu tür testiler dışa doğru kıvrılmış yuvarlak ağız kenarlara, kulplara, dışbükey gövde ve düztabana sahiptir.

Şıngıstav'dan bulunan testinin özelliği, boyu genişliğinden daha büyük ve gövdesi alt kısmında değil ortada dışbükey, böylece onun dış konturları vazoya benzemektedir. Kulpları ise, bükülmüş telden değil, plakadan yapılmıştır. Testinin içinde, gümüş perçinler ve her biri 0,8 gram ağırlığında 10 adet yuvarlak biçimdeki ince altın plakalar bulunmuş, bunlardan yedi tanesi yuvarlak başlı bir anahtar deliğine benzemektedir. Plakaların üzerinde, sabitleme için

²¹²Samaşev, vd., 2008: 169.

²¹³Kubarev, 2016:442; İsin, 2004b: 61-62.

²¹⁴Samaşev ve Stolner, 2013: 938-942.

yapılmış iğne gözü boyutunda iki ve dört delik mevcuttur. Boyutları 1,5 x 1,5 santimetrelilik dört altın kare plakaların köşeleri sabitlemek için tasarlanan deliklere sahiptir. Kalan on çizgili plakalar ise, çeşitli uzunluklarda çıkarılmıştır. Muhtemelen, bunlar süs eşyalarının dekorasyonunda veya saç örgüsünde kullanılmıştır.²¹⁵ Gümüş ve bronz tokalar ile plakalar kemerin süsleme unsurlarıdır. Ayrıca, hazine at koşum takımına ait üzengi ve gem metal ürünlerini içerir.²¹⁶ Üzenginin boyutlarına bakılırsa, onun yeni yetmelik bir gence ait olduğu anlaşılır. Mızrak ve zıpkın uçları da normal büyüklükte değildir.

Çalışma sırasında, en büyük yapının köşeleri birazcık yuvarlatılmış olup dörtgen planlı olduğu ve duvarları dağlardan getirilen yassı taşlardan oluşturulduğu saptanmıştır. Yapının bazı kısımlarında, büyük taşların duvar örgüsünün enine kesit şeklinde koyulduğunu görmek mümkündür. Dörtgen yapının duvarlarının üst kısımları dağılmış halde, dış tarafı ise düzgün bir şekilde sırayla üst üste yerleştirilmiştir. Yapının etrafında, toprak altında bir daire oluşturan dikey olarak koyulmuş taşlar tespit edilmiştir. Muhtemelen bu yapı bir kurbanlık için amaçlanmış ayrı bir yapıdır. Kuzeydoğu tarafındaki duvarın dibinde büyük baş sığırın kemikleri bulunmuştur. Yapının kuzey yönündeki taşlarının altında, 1 m genişliğinde ve 0,5 m yüksekliğinde çimen ve topraktan bir set izlenebilmektedir.²¹⁷

Araştırma sonucunda, dörtgen konstrüksiyonların ritüel yapılar veya ibadethane fonksiyonunu taşıyan alan olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen, eski Türkler bu kutsal alana et ve süt yiyecekleri, at koşum takımı nesnelerini taş heykellerin etrafındaki sığ çukurlara, dörtgen yapının içine ve üzerine bırakarak ölümlere adanmışlardır.

Kuzeydeki en büyük ve daha küçük olan orta boyuttaki dörtgen yapıların arasındaki alanda, büyük yapının kuzeydoğusunda bulunan taş heykelin çevresindeki, “P” harfi şeklindeki bir çukurda, kurbanlık ateşin izleri bulunmuştur. Ateş yakılmış çukurun derinliği 0,5 metre, dibi U yani toynak forma sahiptir. Araştırmacılara göre, belki bu zamandan itibaren kahramanlık destanlarda söz edilmiş, kahramanın atına ait toynak izleri hakkında efsaneler bize kadar ulaşmıştır.²¹⁸ Bu alanın, şamanların ruhlarla temas kurduğu, çeşitli ritüelleri gerçekleştirdiği, tören dansları yapıldığı kutsal bir mekân olduğu düşünülür. Bu görüşü, kazı alanında bulunan akik boncuk ve üzerinde bitkisel tasvirle yuvarlak gümüş kaplamaların bulguları doğrular. Belki de bu nesneler şamanın tören kıyafetinin unsurlarıdır.²¹⁹ Anıtın güney kısmında bulunan siyah lekenin temizlenmesinin ardından, bir atın alt çenesinin kemikleri, açık kahverengi, kula ve al renkli atların kılları bulunmuştur.

²¹⁵İsin, 2004a: 183.

²¹⁶ Kubarev, 2016: 439-442.

²¹⁷Samışev, vd., 2008: 173-175.

²¹⁸Lipets, 1984: 124-138.

²¹⁹İsin, 2004a: 74-84.

Genel olarak, kazı çalışmaları sonucunda, büyük ve küçük dörtgen yapıların arasındaki alanın şenlik ateş yeri olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar, ritüel eylemlerin izlerini taşıyan her iki yapıda şenlik ateş töreni uzun süre devam ettiğini saptamışlar.²²⁰

İncelenen büyük yapının iç kısmında herhangi bir nesne kalıntısı bulunmamıştır. Taş levhalar ve büyük blok taşarlardan oluşturulmuş orta boyuttaki yapıdan ise, bazı buluntular ortaya çıkarılmıştır. Yapının merkezine daha yakın güneydoğu kesiminde, demir gem parçaları, kabartmalı yırtıcı kedi avları sahnesi ile iki toka bulunmuştur. Bunlardan birinde kabartmanın sadece ana hatları izlenmektedir, diğer kısımların da demir temeli korunmasına rağmen, kalay kaplamanın sadece bazı küçük parçacıkları korunmuştur.

Gümüş testi, bir tarafı ciddi bir şekilde deforme olmasına rağmen iyi korunmuştur. Onun boyutları: yükseklik 7,5 cm, kenar çapı 3 cm, boyun çapı 2,5 cm, yan duvar çapı 4,5 cm, taban çapı 3 cm'dir. Bir yuvarlak biçimdeki kolu 1,5 cm çapında, ayrı yapılmış ve perçinle testinin gövdesine bağlanmıştır. Bunlardan biri kalp şeklinde yapılmıştır. Benzer şekildeki gümüş testiler, Pereşepinsk mezarlığında ve Kırgızistan'daki Tokmak Bölgesi'ndeki Koşkar vadisinde bulunmuştur. Araştırmacılar bu bulguları VII. yüzyıla tarihlendirir.²²¹ Günümüzde, bu testi Nursultan şehrindeki Milli Altın ve Değerli Metaller Müzesinde saklanmaktadır.

Avrasya bozkırlarında, böyle gümüş testilere nadiren rastlanır. Sarıköl'de, Şıngıstav Dağları'nın yakınında, Ukok platosundaki Bertek mezarlığında ve Altay Dağları'ndaki Yustid köyünün civarında bulunmuştur. Altın ve gümüş testiler daha önce hiç bir anıtta ikisi birlikte bulunmamıştır.²²² Eski Türkler altını güneşin simgesi olarak görmüşler ve bu metalin güneşin bir parçası olduğuna inanmışlardır. Doğada altın ve gümüş, diğer metallerden farklı alanlarda bulunur ve ayrıca modern bilimsel araştırmalarla kanıtlandığı gibi bu metaller sterilize edici özelliklere sahiptir. Gümüş iyonları bakterilerden temizlediği için gümüş bir kabın içindeki içki daha uzun süre depolanabilir. Belki, bu nedenle, anıtlardaki gümüş ve altın testilerin rolü özeldir.²²³

Sarıköl bölgesinde bulunan erken Türk dönemine ait Kopa anıtındaki arkeolojik kazılar 2010 yılında gerçekleşmiştir. Kopa-1, Kopa-2 anıtlarında birkaç dörtgen ritüel yapılar incelenmiştir. Kopa-1 anıtı 26 kare veya dörtgen yapıdan ibarettir. Bunların arasında 3 müstakil yapı ve doğu tarafında ise 23 daha küçük yapılardan oluşan bir zincir bulunmaktadır. İlk üç ritüel yapı kuzeyden güneye doğru yönlendirilmiştir. Bu ritüel yapıların arkeolojik

²²⁰Samaşev, vd., 2008: 179.

²²¹Marşak ve Skalon, 1972: 3-20.

²²²Savinov, 1994a: 148-149.

²²³Dosımbayeva, 2007: 238-242.

araştırmaları sırasında, orta derecede korunmuş atın alt çenesinin kemikleri ve üç küçük hayvanların iskeletleri bulunmuştur. Kafatasları bulunmadığı için, hayvanların kurban edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Ortadaki 2 numaralı yapının doğu tarafına ise gri granitten yapılmış bir heykel dikilmiştir. Kafası ve yüz kısmı şiddetli yıkım izlerini taşımaktadır. Sağ eli ile bir kap tutmuş. Sol eli ise kılıcın kabzasına dayanmıştır (Lev.19).

Kopa-2 anıtının 1 No.lu ritüel yapının batı ucunda, 12 x 12 metre kazı alanı incelenmiştir. Başlangıçta, ritüel yapı 8 metre çapındaki bir taş yığın altında gizlenmiştir. Doğu tarafına iki taş heykel dikilmiştir (Lev.20).²²⁴ Heykeller çizgi tekniği ile sadece yüzü işlenmiştir. Bunlardan biri kırmızı granitten yapılmıştır ve diğerinden daha büyüktür. Heykelin üst kısmı işlenmiştir ve böylece bir şapka formu aktratılmaktadır. Bu tür şapkaların görüntüleri Altay, Tuva ve Moğolistan'da bulunmuştur. Araştırmacı A.L. Evtyuhova, bu şapkaların modern Kazak başlıklarına benzer olduklarını belirtmektedir.²²⁵ Taş heykelerde, bu tür şapkalardan başka, malakay (kulaklı şapka), tımak (kışlık kalpak) ve dulığa (miğfer) görüntüleri de vardır.

İkinci küçük heykel mavimsi gri granitten yontulmuştur. Heykelin yüzü, gözleri ve burnu belirgin bir şekilde işlenmiş, yüzünde alından çeneye kadar kaplayan bir “kimeşek” (evli bir kadının başörtüsü) gösterilmiştir.²²⁶ Kazı sırasında, dörtgen formdaki yapının harabeleri tespit edilmiş, konstrüksiyonun duvarları ise aralarındaki boşlukları toprakla doldurularak iki paralel sıra ile inşa edilmiştir. Muhtemelen, eski Türkler ortamında bu taş heykellerle kült-anma yapıları Tanrı'nın dünyasal meskenleri olarak kabul edilmiş ve bu alanlarda ölüm yıldönümü anma törenleri hariç tüm evrenin yüce tanrısı olan Gök Tanrı'ya ululama eylemleri gerçekleşmiştir. Üstelik bu tür yapılarda, eski Türklerin doğa tanrısı olan Yer-Sub'a ve kişiöğlü annesi Umay tanrıçaya kurbanlar sunulmuştur.

2.4. Erken Türk Dönemi Kaya resimleri

Eski Türklerin grafik sanatının özel bir türü kaya resimleridir. Yayınlarda, eski Türklerin kaya resimleri uzun süredir çeşitli nedenlerle arkeologların bilimsel çıkarılarının dışında kalmış ve daha az dikkat çekilmiştir. Bu durum birkaç sebeplerden kaynaklanmaktadır. Özellikle, erken Türk döneminin kaya resimleri Orta Asya'nın birçok anıtında bilinmesine rağmen, M.S. I. binyılın ikinci yarısının görüntüleri aktif olarak geçen yüzyılın 80'lerinden itibaren nispeten yakın zamanda çalışılmakta ve bilimsel dolaşıma girmektedir. Bunun nedeni, bu anıtlara ulaşma zorluğu ve her zaman açıkça görülmeyen

²²⁴Tolegenov, vd., 2011: 362-369; Samaşev, vd., 2008: 183.

²²⁵ Evtyuhova, 1952: 102.

²²⁶Samaşev, vd., 2008: 185.

resimlerin ince çizgilerle yapılmış olması ile açıklanmaktadır. Uzun süre boyunca, çizgi tekniği ile işlenmiş resimlere ilgili yöntem ve deneyimlerin yanı sıra bunları doğru bir şekilde kopyalamak için metodolojinin gelişmemiş olması önemli bir caydırıcı etken olmuştur.²²⁷ Günümüzde, Kazakistan'da erken Türk dönemine ait kaya resimlerinin bulunduğu 50'den fazla birikim yerinin olduğu bilinmektedir, bunlar Güney Altay ve Tarbagatay'dan başlayarak Mangistau ve Kuzey Tanrı Dağlarına kadar uzanmaktadır (Lev.21).²²⁸

Erken Türk kültürüne ait kaya resimlerinin içeriği amacı bakımından, iki büyük gruba ayrılabilir: gerçekçi anlatı türü kompozisyonları ve dağ keçilerinin damga benzeri çizimleri.²²⁹ Ayrıca, runik yazıtların çoğu kaya resimleriyle aynı düzlemlerde bulunur ve bu nedenle aynı bağlamda göz önünde bulundurulmalıdır.

Kazakistan'daki kaya resimlerinin incelenmesi için metodolojik temeli oluşturma ve geliştirmede, Sovyet bilim adamlarının XX. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarının çalışmaları önemli bir etkiye sahiptir.²³⁰ Kazakistan'daki kaya resimleri çalışmasında, birkaç önemli eser ayırt edilebilir. Her şeyden önce, A.G. Maksimova'nın UNESCO dünya kültürel miras listesine girmiş Tamgalı kaya resimleri üzerine yazdığı bir çalışma²³¹, M.K. Kadirbaev ve A.N. Maryaşev'in Karatau kaya resimleri hakkındaki monografileri önemlidir.²³² H. Alpısbaev, kendi çalışmasında, kaya resimlerinin kopyalanması ve analiz edilmesinin sadece metodolojik konularına değinmemiş, aynı zamanda tarihlendirilmesi ve semantik içeriğin bulunma olasılığının kapsamlı bir analizini de yapmıştır.²³³ Son geçen 20 yılda, Yedisu ve Güney Kazakistan'da yapılmış arkeolojik çalışmalar, kaya resimlerinin aranması ve incelenmesi güçlü bir güdülenme kazandırmış, sonuç olarak mükemmel bir örnek temsil eden anıtlar tespit edilmiştir. Bu konuda birçok çalışma yayınlanmış ama bunların arasından Yedisu'nun kaya resimlerine dair A.N. Maryaşev ile A.A. Goryaşev'in monografisi öne çıkmıştır.²³⁴

Doğu Kazakistan bölgesi araştırma tarihçesi üzerinde ayrıntılı olarak duralım. Yukarı İrtiş (Kazakça Ertis) bölgesinin kaya resimleri, XIX. yüzyıldan bu yana bir çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Doğu Kazakistan kaya resimleriyle ilgili ilk malzemeler G.I. Spassky

²²⁷ Kubarev vd, 2005: 107.

²²⁸ Rogozhinski, 2019: 276.

²²⁹ Klastorniy ve Savinov, 2005: 244-245.

²³⁰ Baytleu, 2010: 86-88.

²³¹ Maksimova, 1958: 108-110.

²³² Kadirbayev ve Maryaşev, 1977.

²³³ Alpısbaev, 1956: 182-188.

²³⁴ Maryaşev ve Goryaşev, 1998.

tarafından “Azıyatski Vestnik” ve “Sibirya Vestnik” dergilerinde yayınlanmıştır.²³⁵ Üstelik Buhturma mağarası resimlerinin ilk ayrıntılı açıklaması da ona aittir.²³⁶

H.F. Ledebur, 1829 yılında yayınlanmış çalışmasında, Dolon-Kara dağlarının güney yamaçlarında argali ve geyik çizimlerine dikkat çekmiştir.²³⁷ İ.A. Kastaniye, Ust-Kamenogorsk ve Zaysan ilçelerinde bulunan 15 hayvan ve insan görüntüsü hakkında bilgi vermiştir.²³⁸ N. Gulyaev, Narım Nehri vadisinde Talovka köyü yakınlarında kaya resimleriyle iki görüntü grubunu tanımlamıştır.²³⁹ A. Adrianov, 1906 ile 1910 yıllarında Batı Altay’ın arkeolojik incelemesini gerçekleştirmiş ve eserinde, kısmen yerel sakinlerin anlatıları ve kendisi tarafından görülen bir takım kaya resimlerinin tanımını vermiştir.²⁴⁰ Daha sonra V. Rizniçenko, Kürşüm Nehri’nin sağ kolunda bulunan Cinişke vadisindeki hayvan resimlerine dair bir makale hazırlamış ve onları paleolitik döneme atfetmiştir.²⁴¹

Sovyet döneminde ise, Doğu Kazakistan’daki kaya resimlerinin ilk incelenmesi S.S. Çernikov tarafından yapılmıştır.²⁴² 1935 ve 1937’de, Yukarı İrtiş Nehri civarında, Kızıl-Su nehrinin ağzından, Kalba ve Narım sıradağlarının aralıkları dâhil Çin sınırına kadar keşif çalışmaları yapılmıştır. Çok sayıda kurgan ve eski maden işinin izleri ile birlikte inceleme sırasında kaya resimleri de bulunmuştur. Böylece, bireysel büyük taşların veya kayaların tamamının çok çeşitli çizimlerle kaplandığı 19 nokta saptanmıştır. Üstelik görüntüler arasında erken Türk kültürüne ait olanlar da vardır. 2008 yılında, Tarbağatai ve Altay’ın bireysel anıtları A.E. Rogozhinski tarafından incelenmiştir (Lev.22). Arkeolog, Kızıltas dağlarındaki Moldajar vadisinde, Türk kültürüne ait birkaç kaya resmini incelemiştir.²⁴³

Yaklaşık 50 sene Doğu Kazakistan bölgesi kaya resimleri ile ilgili araştırmalar Z. Samaşev tarafından yürütülmektedir. Yazarın, 1992’de “Yukarı İrtiş’in kaya resimleri” adlı eseri yayınlanmıştır. Günümüzde, bu eser yalnızca Doğu Kazakistan’ın kaya resimlerine adanmış tek kitaptır. Çalışma, yazar tarafından 1971-1983’te Doğu Kazakistan’ın Ulan, Kürşüm, Markaköl ve Zaysan ilçelerinde toplanan materyallerine dayanmış ve 72 noktada tespit edilmiş kaya resimleri dikkate alınmıştır. Çalışmadaki kaya resimlerinin kısa bir tanımını verelim. İşlenme tekniğine göre, Doğu Kazakistan’ın kaya resimleri iki türe ayrılır: kırmızı veya bozca-kahverengi okra (aşırı boyası) ile yapılmış resimler ve taş veya metal

²³⁵Spassky, 1825: 286-301.

²³⁶Spassky, 1818: 16-18.

²³⁷Ledebour, 1829.

²³⁸Kastaniye, 1910: 136.

²³⁹Gulyaev, 1916: 259-261.

²⁴⁰Adrianov, 1916: 72-79.

²⁴¹Rizniçenko, 1928: 132.

²⁴²Çernikov, 1947: 251-282.

²⁴³Rogozhinski, 2011a: 240-242; Rogozhinski, 2011b: 93-103.

aletlerle oyulmuş kaya resimleri. Çizimler hem dikey hem de yatay düzlemlerde neredeyse tamamen uygun olan taşlar üzerine yapılmıştır. Bazı yerlerde, bölgenin jeomorfolojik özellikleri nedeniyle, bu yöntemlerden sadece bir uygulama yolu hüküm sürmektedir. Genelde, kaya resimleri büyük ve küçük nehirler, yerleşim alanları, mezarlık alanları, ovalar, yani insanın hayatı için en uygun koşulların olduğu yerlere bağlıdır. Ayrıca, eserde farklı dönemlere ait kaya resimlerinin özellikleri kısaca açıklanmaktadır.²⁴⁴

Yakın geçmişte, bilim adamının bu konuda yıllarca süren çalışmalarının bir sonucu olarak, çok önemli bir yere sahip olan “Eski Türk Grafik Sanatı” adlı eseri yayınlanmıştır. Eser, erken Demir Çağı ile Orta Çağ dönemlerine ait Orta Asya ve Doğu Avrupa’ya kadar tüm Avrasya bozkır bölgesine dair malzemeleri içerir.²⁴⁵

Erken Türk dönemi kaya resimlerinde betimlenen ana konuların içeriğine geçelim. Doğu Kazakistan’daki kaya sanatının en önemli anıtları İrtiş Nehri’nin üst kısımlarında bulunur, bunlar: Bozanbai (Lev.23), Moldajar, Smolyanka, Buhturma, Manat, Jantas, Akbaur, Sartımbet vd.. Ancak en önemli kaya resimleri ile anıt, Ulan ilçesinin Besterek köyünden 3 km kuzey batısında bulunan Akbaur mağarasıdır.²⁴⁶ Erken Türk kültürüne ait kaya resimlerindeki binicilerin imgelerinin ana unsuru olan savaş atları tasvir edilmiştir. Onlar, her yerde düzlemsel bir desenin maksimal etkisini elde etmek için profilleri ile gösterilmiştir. Resimlerdeki atlar tırıs veya dörtnala giden halinde tasvir edilmiştir. Atların başı, boynu, yeleşi, gövdesi, bacakları ve kuyruğu gerçek prototip oranlara uyarak büyük özen ile çizilmiştir. Bazen bir atın cinsini bile çizime bakarak belirlemek mümkün olabilir. İçinde küçük başlı, kaslı, uzun ince bacaklarla ve kuğu gibi eğrilmiş boynu olan yüksek cins atların da görüntüleri vardır. Ancak bazı durumlarda kısa boyunlu büyük bir başla, yoğun gövdeli ve kısa bacaklarla Moğol tipindeki cinsler mevcuttur. Böylece, kaya resimlerinde çoğunlukla bakımlı ve özel olarak eğitilmiş savaş atları betimlenmiştir (Lev.24).²⁴⁷ Atlar bazı durumlarda dörtnala ya da tırıs giden pozlarda ve binincinin baldırları ile sürülmüş şekilde gösterilmiştir ki bunun nedeni binicilerin yayları ile hedeflerini okla vurarak veya mızrak saplarını iki elle tutarak tasvir edilmesidir (Lev.25).²⁴⁸ Bundan başka, atların yeleleri üç kısa tel şeklinde örülmüş veya çözülmüş halde gösterilir, kuyruğu ise taranır, örülür ve bir düğüme bağlanır. A.P. Okladnikov, kitabının birkaç sayfasını Kurikan atlarının üç kısa tel şeklindeki yelelerini tasvir etme geleneğinin kökenine ayırmıştır. Bilim adamı, bu karakteristik detayın önemine dikkat çekerek, Karadeniz’den Çin’e kadar çok sayıda analogi sunmuş ve atların bu tür en eski

²⁴⁴Samaşev,1992: 3-4.

²⁴⁵Samaşev, 2013.

²⁴⁶Samaşev vd, 2007: 139.

²⁴⁷Novgorodova, 1984: 125-136.

²⁴⁸Okladnikova, 1988: 140-158.

görüntüleri M.Ö. V. - IV. yüzyıllarla ve en geç tasvirleri ise VIII. Yüzyıllarla tarihlendirmiştir.²⁴⁹ Üç kısa tel şeklindeki bir atın yelesi, Avrasya'daki tüm at yetiştiren halklar ortamında bilinmektedir. Fakat özellikle geniş ölçüde benzer at yelesi tasarımı Orta Çağ'da, Güney Sibirya ve Orta Asya'nın Türkçe konuşan halkları arasında yaygın olmuştur.²⁵⁰ V.D. Kubareva göre, at yelesini bu şekilde tasvir etme geleneği Orta Asya bölgesinde ortaya çıkmış olabilir.²⁵¹

Ayrıca, at koşum takımı farklı şekillerde tasvir edilmiştir. Kural olarak, atlar gerilmiş veya gevşek dizginlerle betimlenmiştir. Bazen çizgi tekniği ile işlenen kompozisyonlarda, kafa bandı ve gem kayışları fark edilebilir. Eyerler ise, yüksek ön ve arka kaşlarla, göğüs kemer detayları ile betimlenmiştir. At koşum takımına ait kemerler asma plakalar ile süslenmiş veya püsküller ile tasvir edilmiştir. Bazen çizimlerde eyerlerin altına serilen kumaş ve karnının alt kısmında düz bir ilmek görüntüsü çizilmiştir. Belki, bu şekilde ağır zırhlı süvarilerin üzengi icat edilmeden ve yaygın kullanıma girmeden önce eyere oturmak için ve ayak tabanının dayanması amacıyla üretilmiş ilmekler betimlenmiştir. Bazı at görüntülerinde, vücudun üzerinde plakalardan oluşan zırh (lamellar) veya diğer koruyucu bir örtü tasvir edilmiştir (Lev.26). Bazen ressamlar atların vücudunda yarım daire biçimli girintilerin oluşturulmasıyla onların cinsini gösterme girişiminde bulunmuştur. Pek çok durumda, resimlerde binicilerin imajları özenli ve orantılı olmaları bakımından şaşırtıcıdır, bu da savaş atlarının eski nüfusun estetik anlayışında çok değerli olduğu lehine tanıklık edebilmektedir.²⁵²

Binicilerin imajlarında ise, önemli ölçüde daha fazla stilistik farklılıklar vardır. Kaya resimlerinde, kafayı, gövdenin ve kolların çizgisini şematik olarak ileten, genellikle tamamıyla işlenmemiş figürlere de sık rastlanır. Diğer durumlarda, insan biçimli figürlerin orantılı olarak vücutları, binicinin karakteristik at üzerinde oturuşu, bazen yüzü, kıyafeti, silahları ve diğer askeri aksesuarları tasvir edilmiştir. Genellikle çeşitli sahnelerde binicinin veya atın vücudunun oranları azalır veya tersine arttırılırdı. Belki de bunun nedeni, farklı cinslerdeki binme atların imajındaki farklılıklardır. Binicilerin şematik figürleri düz bir gövde çizgisi ve kolları yan yana açılmış halde gösterilmektedir. Bazen süvarilerin elinde bir bayrak, mızrak, gerilmiş bir kırı ile bir yay bulunurdu.²⁵³ Çizimlerde, yaylar, oklar ve tuğlu mızraklar hariç, diğer konulardaki görüntüler nadiren tasvir edilmiştir. Bazı durumlarda, insan biçimli figürlerin kafalarında çeşitli formda şapka veya saç çözülmüş şekilde betimlenmiştir.²⁵⁴

²⁴⁹ Okladnikov, 1959: 121-127.

²⁵⁰ Nesterov, 1990: 24-30.

²⁵¹ Kubarev, 2011: 90.

²⁵² Hudyakov, 1987: 183.

²⁵³ Samaşev vd, 2011: 97-103.

²⁵⁴ Soenov ve Glebov, 1997: 152-154.

Kaya resimlerindeki çeşitli figürlerin oyma tekniği ile işlendiği durumlarda, resimlerin detaylandırılma imkânı bazı durumlarda sınırlı kalmıştır. Tam tersi, kontur çizgi tekniği ile tasvir edilen resimler daha etkileyici ve ayrıntılı olarak zengin gözükmetedir. Böylece, süvariler tüylü miğferlerle, demir plakalı zırhlarla, pantolon ve botlarla betimlenir. Süvariler elleri ile mızrak saplarını tutmuş şekilde, gerilmiş yaylarla veya dizginleri çekerek gösterilmiştir.²⁵⁵ Ayrıntılı olarak oyulmuş resimlerde silah türleri gösterilmektedir. Bunların arasında eşkenar dörtgen, oval, üçgen uçlu ve sapları sancak veya tuğla süslenmiş mızraklar vardır.²⁵⁶ Bazı resimlerde savaş baltaları, diğer görüntülerde oklarla yay ve okluk tasvir edilmiştir. Koruyucu savaş takımı ise, miğfer, zırh ve kalkanlarla temsil edilir. Resimlerde tasvir edilen silahların ve at koşum takımının detayları, süvarileri betimleyen çizimlerin kronolojisini ve kültürel kimliğini netleştirmek için fırsat vermektedir.²⁵⁷

Orta Asya'nın Orta Çağ döneminde göçebeler tarafından işlenen kaya resimleri, atlı ve yaya, zırhlı veya hafif silahlı asker bireysel görüntüleri ile zenginleştirilmiştir. Genellikle, bu bireysel görüntüler savaş sahnelerini oluşturan büyük kompozisyonlara birleştirilir. Mecaz bir ifadeyle, bu dönemde bozkırın atlı şövalyesi görüntüleri İskit dönemi sanatında yaygınlaşmış hayvan stili dünyasını istila ediyor. Kudurge mezarlığında bulunmuş bir eyer kaşında tasvir edilen sahne buna bir örnek teşkil eder.²⁵⁸ Erken Orta Çağ döneminin atlı süvari görüntülerinin en mükemmel sanatsal ifadelerinden birinin, Minusinsk vadisinde keşfedilmiş olan Sulek kaya resimlerinde olduğu not edilmelidir.²⁵⁹ Günümüzde, Kazakistan kaya resimleri arasında yaklaşık 70'den fazla bayrakla süvari görüntülerini içeren yalnızca 15 konum bilinmektedir.²⁶⁰ Bunların büyük çoğunluğu Yedisu bölgesinde ve Doğu Kazakistan'da bulunmaktadır.

Atlı süvari görüntülerine ek olarak, kaya resimlerinde yaya okçular, avcılar ve ayrıca üç dilimli başlıklarla kadın figürleri betimlenmiştir. Aynı sahnelerle görüntüler, çok sayıda Doğu Kazakistan'da bulunmuştur.²⁶¹ Ancak bu resimler atlı süvari görüntülerinden daha şematik görünür. Av sahnelerinde ise, vahşi ve evcil hayvanlar tasvir edilmiştir, bunlar: hona, maral, dağ keçisi, argali, deve, koç vd.. Hayvanların sürüm sahnelerinde, onların mücadelelerini gösteren birçok görüntü çok etkileyici bir şekilde ve büyük bir özenle ve morfoloji bilgileri ile iletilmiştir.²⁶² Detaylı şekilde çizilmiş zengin giysili bir kadın ve çocuk

²⁵⁵ Kubarev, 2011: 88.

²⁵⁶ Horoşih, 1949: 129.

²⁵⁷ Gorbunov, 1998: 102-128.

²⁵⁸ Fedorov-Davidov, 1976: 79-82.

²⁵⁹ Artamonov, 1962: 212.

²⁶⁰ Rogozhinski, 2019: 280.

²⁶¹ Samaşev, 1992: 219-221.

²⁶² Muhareva, 2007: 191-195.

görüntüleri daha önce belirttiğimiz Kudurge kaya taşının üzerindeki çok figürlü ibadet sahnesinde temsil edilmektedir.²⁶³

Erken Türk kültürüne ait damgalar ise çoğu kez kaya resimleriyle aynı taş yüzeylerinde bulunmaktadır. Türk-Moğol kökenli olan “tamga/damga” kelimesinin birkaç anlamı vardır: “işaret”, “mühür” vb. Damga, ait olma işareti (etnik, toplu), mülkiyet işareti, müellif işareti, varlık işareti (belli bir bölgedeki), kimlik işareti, himaye ve tabiiyet işareti, muska gibi birçok fonksiyona sahiptir.²⁶⁴ Eski Türk dönemi damgaları, özel olarak inşa edilmiş kült-anma yapıları, yazıtlı dikili taşlara, lahitlere, özellikle sosyal statüsü yüksek kişilerin heykellerine, hayvan heykellerine, balbal ve menhirlere, bunların tümünün artan kutsallığı ve özel semiyotik durumlarını vurgulamak amacı ile üzerine uygulanmıştır. İşaretlerin önemli bir kısmı kayalara, silahların ev eşyalarının üzerine işlenmiştir.

Bilim alanında Avrasya bozkır bölgesine yayılan damgaların kökeni ve zaman içinde gelişimi konusunda hala bütüncül bir bakış açısı yoktur. Ancak, damga kullanımı tarihsel ve sosyal bir fenomen olarak, bir takım gelişim aşamalarından geçtiği düşünülebilir.²⁶⁵ Avrasya’nın bozkır bölgesinde Neolitik Çağ’da, belirli kutsal sayılan bölgelerin, tapınma yerlerinin, silahların ve çeşitli diğer nesnelerin genellikle daireler, yarım daireler ve onlardan uzanan çizgi sembolleri ile işaretlendiği bilinir. Bu gizemli sembollerde esas olarak güneş, ay ve diğer kozmik cisimler olduğu düşünülür.²⁶⁶ Ancak, kamu kurumlarının ve sosyal ilişkilerin gelişmemiş bir seviyede olduğu gerçeği, o çağda bu işaretlerin damga gibi geniş fonksiyon taşımadığı anlaşılmaktadır.

Bronz Çağı’nda ise, Avrasya’nın bozkır bölgesinde yaşayan göçebelerin karmaşık inanç dünyasını temsil eden yeni işaretler sistemi meydana gelir. Takvim döngüsünün mitolojik anlayışı ve ritüellere ilgili yapılarda, çeşitli taşınmaz ve mobil nesnelere nispeten daha çok damga benzeri işaretler görülmeye başlamıştır. Ayrıca, liderlerin mezar anıtları boyutları ile göze çarpıyordu, onların mezarlarına birçok değerli eşyalar, hayvan ve insan adak kurbanları koyulmuştur. Güneş bir disk olarak resmedilmiş, kırıklı veya kırıksız tekerlekler, bir daire içinde bir haç şeklinde tasvir edilmiştir.²⁶⁷

Demir Çağı’nda ise Avrasya bozkırlarında ilk ortaya çıkmış göçebe birliklerin ekonomik ilişkilerinin, göçebe üretim tarzının ve sosyal tabakalaşma süreçlerinin gelişmesi izlenmektedir. Toplumun sosyal yapısında ise, otlak alanlarının sürekli olarak servetini arttırma, genişletme ve toplum arasında onun dağıtımı ile uğraşan askeri aristokrasi öncü rol

²⁶³ Gavrilova, 1965: 18-21.

²⁶⁴ Olhovski, 2001: 75-86.

²⁶⁵ Samaşev vd, 2010: 6.

²⁶⁶ Tokarev, 1986: 37.

²⁶⁷ Tokarev, 1986: 38-39.

oynamıştır.²⁶⁸ Avrasya bozkırlarının büyük bölgesi Ordos'tan (Küzey Çin) Kuzey Karadeniz bölgesi ve Karpat dağlarına kadar göçebe devlet oluşumlarında benzeri sosyo-politik, ekonomik ilişkilerin gelişmesini düşünürsek, bu dönemde çeşitli damga gibi sembollerin göçebeler tarafından yaygın olarak kullanımı mantıklı görünmektedir. Muhtemelen bu işaretler bir klan, kabile, iktidar mülkiyeti sembolleri olmuştur (Lev.27).²⁶⁹

Mevcut etnografik verilere göre, damga prototipleri olarak basit geometrik şekiller (daire, kare, üçgen, köşe vb.), kuşlar ve hayvanlar, ev eşyaları, aletler, silahlar ve at koşum takımı, bazen harflerin biçimleri olmuştur.²⁷⁰ Belki damga kullanımının ilk aşamasında, ana işaretler olarak hayvan toynakları, güneş gibi semboller uygulanmıştır ama giderek bir stilizasyon süreci sonucunda bazı örnekler soyut sembollere dönüşmüştür.

Bilindiği gibi, Orta Çağ Türk devletlerinin bünyesine çok sayıda göçebe kavimler ve diğer etnik birlikler girmiş, bu nedenle damga kullanımının rolü ve önemi, özellikle idari, yönetim, dış politika ve diğer devlet işlevlerinin yürütülmesinde son derece önemli olmuştur.²⁷¹ Günümüzde Kazakistan topraklarında eski Türk damgaları ile kaya resimlerinin 150 konumu kaydedilmiştir, çeşitli tiplerde 300'den fazla münferit görüntü bulunmaktadır.²⁷²

Kayaların üzerindeki görüntüler arasında damgalara benzer dağ keçisi görüntüleri göze çarpmaktadır. 1891'de, ünlü Türkolog V.V. Radloff başkanlığında gerçekleştirilen Rus Bilim Akademisi'nin seferi ile Orhun Irmağı kıyısında bulunan Koşo-Tsaidam vadisinde dikili taşların üzerinde, eski Türk runik ve Çin yazıtları ile birlikte oyulmuş dağ keçisi görüntülerini keşfedilmiştir. Bu abideler, daha sonra bilim dünyasına yaygın şekilde bilinmeye başlamıştır. V.V. Radloff, stilize edilmiş damga benzeri dağ keçileri figürleri, prens Kül Tigin ve kardeşi Bilge Kağanın yanı sıra, erken Türk döneminin diğer birçok anıtlarında da incelemiştir. Türkolog, damgaya benzer görüntülerin ilk tanımı vererek onlara "Han damgası" demiştir.²⁷³

Orta Asya'daki kaya resimlerinin araştırma sırasında, bir de Orhun anıtlarının keşfedilmesi ve bu anıtlarda yapılan araştırma sonuçlarının yayınlanması, dağ keçilerinin damga benzeri görüntülerinin erken Türk döneminde daha fazla kopyalandığı ve geniş dağılım alanı olduğu düşüncesi doğrulanmıştır. Birikim yerleri Orta Asya olan kaya resimleri arasında bu görüntülere epey rastlanmıştır. İlk defa, bu görüntülerin yer aldığı kaya resimleri Moğolistan'da Ulan-Hada kayaları üzerinde N.M. Yadrintsev tarafından

²⁶⁸ Kradin, 1992: 52-64.

²⁶⁹ Samaşev vd, 2010: 15.

²⁷⁰ Olhovski, 2001: 75-86.

²⁷¹ Samaşev vd, 2010: 7-8.

²⁷² Rogozhinski, 2014: 536.

²⁷³ Radlov, 1892.

keşfedilmiştir.²⁷⁴ Daha sonra, A.D. Graç yaptığı araştırma sonuçlarına göre, dağ keçisi damgalarının kayalardaki tasvirlerinin, Orhun Türklerinin dikili taşları (balbal) ve heykelleri üzerindeki görüntüler ile aynı olduğu tespit edilmiştir (Lev.28). Kaya resimlerine ek olarak, bu dağ keçisi figürleri yalnızca Orhun havzasının anıtlarında değil, aynı zamanda Tuva'nın benzer anıtlarında yani taş heykellerde, diğer steller üzerinde ve yanık izleri ile erken Türk dönemine ait kült-anma yapılarının yakınında kaydedilmiştir. Tüm bu dağ keçisi ile görüntülerin karşılaştırmalı analizi sonucunda, bu figürleri erken Türk dönemi ile tarihlendirmek için güvenilir bir zemin sağlamıştır. A.D. Graç'a göre, dağ keçisi ile damgalar kağan otoritesinin bir sembolü veya bir kağanı temsil eden ve ona eşdeğer olan kişinin işareti olmuştur (Lev. 29).²⁷⁵

Ancak, stilistik olarak yakın görüntülerin doğuda Moğolistan ve Tuva'dan başlayarak batıda Tanrı Dağları ve Pamir-Alтай'a kadar çok geniş araziye kapladığı için, bu durum açıkça kültürel ve kronolojik tanımları konusunda araştırmacılar arasında şüphe yaratmıştır (Lev.30). Bu olguyu açıklamada iki temel bakış açısı vardır. Birincisine göre, Orta Asya kayalıklarındaki dağ keçilerinin görüntüleri onları uygulayan kişilerin belli bir siyasi birliğe ait olduğunu vurgulayan siyasi nitelikte bir sembol olarak tanımlanır. Genel olarak bu, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerle doğrulanır ve dağılım alanı Göktürk Kağanlığı'nın sınırları ile uyumludur.²⁷⁶ Başka bir bakış açısına göre, başlangıçta, bu tür görüntülerin tümüne yanlış bir kronolojik tanım verilmiş ve bunların çoğu Türklere değil ama daha erken bir zamana belki İskitlere ait olabilir.²⁷⁷ Birinci kurama destekçi olarak Y.A. Şer bu soruya şu şekilde kesin bir cevap vermiştir: "Gerçekten, dağ keçileri görüntüleri genellikle eski zamanlardan ve neredeyse günümüze kadar kayaların üzerine tasvir edilmiştir. Ancak, burada esas önemli olan ne tasvir edildiği değil ama nasıl tasvir edildiğidir".²⁷⁸

Erken Türk döneminin tüm dağ keçileri ile görüntülerin temel üslup özellikleri vardır. Onlar profil olarak, boynuzları, gövdeleri ve bacakları aynı kalınlıktaki çizgilerle iletilmişti. En eksiksiz, gerçek damga benzeri formda, dağ keçileri görüntüleri İkinci Türk Kağanlığı dönemi ile tarihlenen dikili taşların üst kısmında temsil edilmiştir.²⁷⁹

Araştırmacı D.G. Savinov, şüphesiz erken Türk kültürüne ait olan görüntülere dayanarak, işlenme tekniğine göre birkaç dağ keçisi damgalarını ayırt edebilmiştir (Lev.31).

²⁷⁴ Kızlasov, 2005: 427.

²⁷⁵ Graç, 1973: 322-323.

²⁷⁶ Savinov, 1964: 143.

²⁷⁷ Mannay-ool, 1967: 140-147.

²⁷⁸ Şer, 1980: 254-255.

²⁷⁹ Graç, 1973: 320, 323.

1. Hayvan figürünün ön kısmının bir “{” ayraç şeklinde iletimi: ilk olarak boynuz, burnu ve ön bacakları tek bir çizgi ile çizilir ve sonra onlara vücudun hattı, kuyruk, arka bacaklar eklenir.

2. Görüntünün ana kısmı boynuz, gövde ve kuyruğu eğilmiş “(” bir çizgi ile yapılır ve sonra onlara bacakları tutturulur.

3. İlk önce “II” şeklinde tek çizgi ile gövdesi ile bacakları çizilir ve onlara burnu, boynuz ve kuyruğu eklenir.

4. Eğri, şartlı olarak “S” şeklinde tek bir çizgi ile boynuzu, gövde ve arka bacakları iletilir, bunlara burnu, arka bacakları ve kuyruğu eklenir.²⁸⁰

Konuyla doğrudan ilgili olan bir başka soru da, damga benzeri dağ keçisi figürlerin Türklerin ortamında kutsallaştırılmasıdır. Muhtemelen, dağ keçisinin gökyüzüne yakınlığını simgeleyen çevredeki dağların tepesinde yaşaması, eski Türk toplumunun inanç dünyası düzeyinde böyle bir anlayış yaratmış olabilir.²⁸¹ Avrasya bozkırlarında Tunç Çağı’ndan itibaren izlenebilen bu görüntü güneş hipostazi ile ilişkilidir. Belki dağ keçisi görüntülerinin kaya resimlerinde bolluğu, bu bölgelere sahip olma hakkının bir işareti olmuştur. Damganın bu işlevi, Hunların Durenı yerleşiminden gelen bronzdan yapılmış mühür basımı üzerindeki dağ keçisi görüntüsü ile en açık şekilde ifade edilmiştir (Lev.31-10). Uzun yıllar boyunca Hunların yerleşim yerlerini inceleyen arkeolog A.V. Davidova’ya göre, bu mühürler büyük olasılıkla Hun devletinin oluşumu döneminde, belirli yönetim işlevlerini yerine getiren görevliler için iktidar sembollerine ihtiyaç duyulduğu zamanda ortaya çıkmış olabilir.²⁸²

İskit ve Hun arkaik sanatından ödünç alınmış ve bu dönemin nüfusu tarafından derin bir anlama sahip olan dağ keçisi görüntüsü, Türk Kağanlığı yaratıcılarının gücünün devamlılığını en iyi şekilde ispatlamaktadır. Bize belirsiz bir dönemde, Hun ideolojisinden eski Türkler tarafından ödünç alınan bu kutsal sembol gökyüzü kültüyle bir araya gelmiş olabilir. Üstelik Çin yazılı kaynaklarında Göktürkler Hunlardan türediklerine dair bilgiler mevcuttur.²⁸³

Muhtemelen dağ keçisi görüntüsü eski Türk mitolojisinde, büyük olasılıkla güneş ilkesinin bir işareti, tanrısal öz, karizma, güç ve şans olarak eski İran “hvarna” kavramına tekabül eder²⁸⁴. İran dini ve mitolojik geleneğinde, bu kavram genellikle zoomorfik görüntüler

²⁸⁰ Savinov, 2015: 66-67.

²⁸¹ Jalmagambetov, 2014a: 387-389.

²⁸² Davidova, 1992: 232.

²⁸³ Kafesoğlu, 1998: 97.

²⁸⁴ Meletinski, 1990: 554.

kuş, koç ve bahsi geçen durumda da bir dağ keçisine dönüşmüştür. Özel bir tanrı olarak “hvarna” eski Türklerle yakın bağları olan Soğdların panteonunun bir parçası olmuştur.²⁸⁵

Erken Türk döneminin runik yazıtları ise, çok sayıda oyulmuş ve çizilmiş kaya resimleri ile birlikte bulunmuş ve onlar geniş bir coğrafi alana dağılmıştır. Bunlar modern Moğolistan, Altay, Tuva, Hakasya, Buryatya, Saha-Yakutya, Doğu Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Doğu Avrupa’dır.²⁸⁶ Rus ve Moğol Altay’ının topraklarında şimdilik 100’den fazla yazıt bilinmektedir.²⁸⁷ Tarihçiler bu yazılı anıtları Göktürk ve diğer göçebe devletlerle doğrudan ilişkilendirir. Kazakistan topraklarında runik yazıtlar Talas, Seyhun veya Siri Derya, Ili, Irtyş, Ural ve diğer ırmakların vadilerinde bulunmuştur. Bunlar Batı Göktürk Kağanlığı, Türkeş (Türgiş), Oğuz, Kimek-Kıpçak devletleri yaşadığı dönemlerde runik yazıtların kullanımına tanıklık etmiştir. Belli bir dereceye kadar Kazakistan’ın topraklarında bulunan runik yazıtlar çeşitli alanlarda (dini, ritüel, sosyal) kullanışını göstermektedir. Şimdiye kadar, Doğu Kazakistan’da Göktürk dönemine ait runik yazıtlar 2 konumu saptanmıştır: bir kez bronz ayna üzerinde ve bir kez de kayanın üzerinde tespit edilmiştir.

Birinci, runik yazıtlı bir Urjar bronz aynası 1935 yılında, büyük bir kurganın yamacında, Sasıkbastau’daki bir kanal kıyısında, Kazakistan Araştırması Derneği’nin bir keşif gezisiyle, Doğu Kazakistan bölgesindeki Urjar köyünden 20 km uzaklıkta bulunmuştur (Lev. 32.a).²⁸⁸ Ayna, şimdilik Rusya’da St. Petersburg şehrindeki Ermitaj’da yer almaktadır. Bu Çin aynası Tang zamanında yaklaşık VII-X. yüzyıllarda imal edilmiştir. Yazıt 14 harften oluşmaktadır. Eski Türkçeden deşifresi A.S. Amanjolov tarafından yapılmış ve okunuşu şu şekildedir: er cücük ösüz ölü – Koca, (içki) şarap – zamanı gelmeden (erken) ölüm (cinayet)²⁸⁹.

İkinci, Koytubek runik yazıtı 1985 yılında, Doğu Kazakistan bölgesindeki Markakol ilçesinde bulunan Koytubek kayası üzerinde bulunmuştur. İlk okunması ve çevirisi A.S. Amanjolov tarafından yapılmış: Aj elig jurti - Ay hükümdarının (Ai-Elig) obası.²⁹⁰ 2010 yılında arkeolog A. Rogozhinski tarafından yeniden incelenmiş ve kopyalanmıştır (Lev.32.b).²⁹¹ Yeni bir çizimle I.L. Kızlasova göre: Üsiklig ajurtim – Yazılı olarak iletişim

²⁸⁵ Çeşmeli, 2014: 52-63.

²⁸⁶ Doğan, 2002.

²⁸⁷ Kubarev, 2011:92.

²⁸⁸ Bernştam, 1948: 107-110.

²⁸⁹ Amanjolov, 1980.

²⁹⁰ Amanjolov, 2003: 203.

²⁹¹ Rogozhinski, 2010b: 329.

kurmasını emretmişim.²⁹² S.G. Klyastorniy'a göre: qaš külüg: aj urti (urtim?) - Kaş Külüg ayı (bir kayanın üzerine) oymuş.²⁹³

Sonuç olarak, kaya resimlerinin eski Türk boylarının ortamında gerçekleşen karmaşık etnik süreçleri ve kültürel bağları incelenmek için önemli bir kaynak olduğunu belirtmek gerekir. Bunun temel nedeni, mezarlarda mevtaya eşlik eden envanterin aksine, kaya resimlerinin bir yerden başka bir yere taşınamaması ve elden ele aktarılamamasıdır. Kaya resimlerinin, runik yazıtların ve dağ keçisi damgalarının uzak bölgelerdeki mükemmel tesadüfleri, Türk Kağanlığı'nın bünyesindeki etnik grupların göç güzergâhlarını gösteren önemli belgesel kanıttır.

2.5. Erken Türk Dönemi Taş Heykelleri

Türk kültüründe mezar kültü ve yas merasimi ile bağlı olarak gelişen heykel geleneği hakkında Orhun Yazıtları dışında Çin kaynakları da bilgi vermektedir²⁹⁴. Bunun dışında Halife Muktedir tarafından İtil Bulgarlarına gönderilen heyette bulunan İbn Fadlan'ın, XIII. yy. İran şairi Nizami'nin, Fransa'dan Moğol topraklarına gelen rahip Guillaume de Rubrouck'un, ünlü gezgin Marko Polo'nun hatıralarında da Türk heykellerine değinilmiş olması önemlidir.²⁹⁵

Bu konuda yazılı kaynaklar hariç arkeoloji ve etnografya alanındaki araştırmalar bilgi edinmemize yararlı olmaktadır. Türk kültürünün klasik anıtlarının yayılma alanı olan Moğolistan, Altay ve Tuva'da boyutu ve karmaşıklığı ile ayırt edilmiş Göktürk kağanlarına ait abideler yerleşmiştir. Bu abidelerde yalnızca Yüce Gök Tanrı'ya ve ataların ruhları için yuğ/yoğ törenleri yapılmamış, aynı zamanda, bu kutsal bölgeler devlet düzeyindeki törenlerinin yapıldığı ibadet merkezleri ve Birinci Türk Kağanlığı'nın bünyesinde birleşmiş kavimlerin etnik-siyasi ittifakının sembolleri haline gelmiştir. Günümüzde, Göktürk soylularına ait abidelerin hiçbirinde insan gömülü definler bulunmamaktadır. Tipik olarak, bu tür anıtların yapısında bark, kare veya dörtgen yapılar, lahitler, kaplumbağa biçimindeki kaidenin üzerindeki yazıtlı bitiktaşlar (steller), taş heykeller ve balballar ana bileşenler olarak göze çarpmaktadır. Bunların arasında eski Türk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan taş heykellere Orhun-Yenisey yazıtlarında "bediz" denilmiştir.²⁹⁶ "Bed" kelimesinin etimolojisi, yüz, silüet, figür, beden kelimeleriyle ortak anlamsal köklere sahiptir. Bu durumda, eski Türkçedeki "bediz" kelimesi insanın bazen hayvanın taş üzerindeki imgesini,

²⁹² Kızlasov, 2011: 62-74.

²⁹³ Klyastorniy, 2012: 64-66.

²⁹⁴ Lui Mau-tsai, 1958: 9-10.

²⁹⁵ İskenderzade, 2010: 258.

²⁹⁶ Yılmaz, 2005: 209-210.

bir de kaynaklarda geçen “bediz urturtum” kelimesi bir insanın veya hayvanın taş heykelinin imalatını ve kurulumu ifade etmektedir.²⁹⁷

Eski Türk taş heykellerinin vefat eden kişilerin onuruna dikilişine ilişkin genel kurallar mevcuttur. Eski Türk taş heykelleri ile alanların kartografik incelenmesi bu anıtların yerleştirildiği yerler için çoğunlukla dağlarla sınırlı vadiler ve nehir havzaları seçildiğini göstermiştir. Kural olarak, bu alanlar göçebelerin günlük yaşamının geçtiği güzel doğa manzarasına sahip sakin bölgeleridir. Ancak bazen, taş heykeller 4 ile 17 figürden oluşan bir grup halinde uzak, erişmesi zor alanlara dikilmiştir. Özellikle meraklı gözlerden kapalı bu tür bölgeler Altay’ın birçok bölgesinde bilinmektedir. Kural olarak, taş heykellerin yakınında eşzamanlı kült-anma yapıları dışında diğer zamanların arkeolojik objeleri bulunur. Belki bunlar, Orta Çağ göçebelerinin mevsimsel yerleşimlerine benzeyen bireysel boyların dini törenleri gerçekleşen kutsal alanları olabilir.²⁹⁸ Eski Türklerin dini inançlarına göre, ölü akrabaların ruhları bu "ölüler" köyünde bir süre yaşamıştır. Araştırmacılar, bu kutsal alanların özel kült ile adak merasimi düzenlenen, "atalar kültürünü" yansıtan kurbanlar için ayrılmış, mezarlardan uzakta bulunan özel ibadet yerleri olduğunu ileri sürmektedir.²⁹⁹

Genellikle, taş heykeller ritüel törenler için oluşturulan kutsal bir alana dönüştürülen kare veya dörtgen yapıların doğu tarafında yer almaktadır.³⁰⁰ Ancak, yaratma nedeni ortak olsa da her heykelin kendine özgü belli bir ayırt edici özelliği mevcuttur. Örneğin, taş heykellerin üzerinde iktidar sembollerini, zengin giysileri, takı, silah çeşitlerini, bağdaş kurarak oturan özel bir pozla kişi görüntülerini, ritüel kapları tutmanın aristokratik tarzını ve diğer birçok nitelikleri görebiliriz (Lev.33).³⁰¹

Eski Türk taş heykelleri şartlı olarak üç gruba ayrılır:

1. Kağan ve prenslerin (tekin) heykelleri;
2. İktidar temsilcileri veya yüksek rütbeli komutanların heykelleri: şad, yabğu, tarhan, buyruk, çor;
3. Diğer yüksek rütbelilerin heykelleri: savaşçı kahramanlar, kabile reisleri.³⁰²

İlk grubun, kağan ve prenslerin onuruna dikilmiş taş heykeller ayakları ile bağdaş kurarak oturmuş özel bir pozda tasvir edilmiştir. Ayrıca, tanrının mutluluk kuşu ve ihya

²⁹⁷ Klyashorniy, 1978: 249.

²⁹⁸ Kubarev, 2007: 44.

²⁹⁹ Şvetsov, 1979: 199.

³⁰⁰ Voitov, 1996: 78-79.

³⁰¹ Şahin, 2018: 426-433.

³⁰² Samaşev vd, 2009: 30-39.

sembolü olan anka kuşu ile taç yalnızca kağan heykelinin başında betimlenmiştir (Lev.34). Muhtemelen, kağanın yasal vârisleri sayılan tekinlerin (yabğu, şad) heykellerinde taç tasvir edilmemiştir. Çünkü yazılı kaynaklarda belirtildiği gibi kağan Tanrının yer yüzündeki tek temsilcisidir. Abidelerde, kağan heykeli ile birlikte karısının, akrabalarının ve hizmetkarlarının heykelleri de dikilmiştir. Üstelik, burada koruyucu ve refahın bir sembolü olarak çeşitli hayvanların (aslan, kurt, koç, vs.) heykellerini de görebilmekteyiz

Bu gruba ait en dikkat çekici heykel, 735 yılında beyaz ve mavi mermerden yapılmış Bilge Kağan heykelidir.³⁰³ Bu heykelin kafası yıkılmış ve kaybolmuş, heykel oturarak tasvir edilmiş, zengin bir elbise giymiş, sol eli kalçasına yaslanmıştır.³⁰⁴ Tonyukuk'un eşine ait heykel de benzer şekilde yapılmıştır. Doğu Kazakistan'da ise, kağan veya tekinlere ait iki heykel bulunmuştur. Tarbagatai Dağı'nda bulunan heykel Aksuat Yerel Müzesi'nde ve ikincisi de bölgesel Ust-Kamenogorsk müzesinde yer almaktadır.

Ayrıca, kahramanlara, kabile reislerine ve faaliyetleri ile diğer toplum üyelerinden ayırt edilen ünlü şahısların onuruna yapılan ritüel yapılarına tek heykel dikilmiştir. Bazen, birbirine bitişik veya tek bir anıt oluşturan ritüel yapıların sayısına karşılık gelen taş heykeller art arda yerleştirilmiştir. Ayrıca, dikilmiş taşların üzerinde bazen insan yüzünü ve damga benzeri işaretleri görmek mümkündür. Bu en yaygın olan grubun taş heykellerinde şahıslar tam boylarıyla ve kural olarak onların ön ve arka yüzeylerinde silah, kemer detayları, cesur savaşçıların bıyıkları, sakalı, örgülü saçları ve diğer pek çok şey tasvir edilmiştir.³⁰⁵

Eski Türk heykellerinin büyük çoğunluğu oldukça şematik ve hatta ilkel görünür. Bunun nedeni eski Türk toplum üyelerinin yani asker ya da diğer sınıf insanların sosyo-mülkiyet statüsünde aranmalıdır. Araştırmacıların açıklamalarına göre, heykellerin yapımı daha zorlu ve gelişmiş işçilik gerektirmekteydi bunun yanı sıra meslek sahibi olan heykeltıraş kiralama imkânından yoksun olunmuş bu sebeple kendi başına heykel yapma durumları ortaya çıkmıştır.³⁰⁶

Eski Türk taş heykellerinin dağılım alanı tüm Avrasya bozkır bölgesi yani Moğolistan'dan Kuzey Karadenize kadar uzanmaktadır. Eski Türk taş heykellerinin coğrafik dağılımı şu şekildedir: Kazakistanda – 332³⁰⁷, Rus Altayında – 300, Tuvada – en az 100, Moğolistanda – 600 den fazla.³⁰⁸ Buna ek olarak, aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır. Yaklaşık iki bin yıldan fazla bir süre içerisinde heykellerin çoğunun orijinal konum

³⁰³ Alyılmaz, 2005: 78, 151-153.

³⁰⁴ Yadrintsev, 1892: 51-113.

³⁰⁵ Samaşev vd, 2010: 95-96.

³⁰⁶ Şer, 1966: 23-24.

³⁰⁷ Şer, 1966: 22.

³⁰⁸ Kubarev ve Kubarev, 2013: 6-7.

yerlerinden taşındığını, eski Türklerin düşmanları tarafından yıkıldığını ve bazılarının da ahşaptan yapıldığını düşünürsek bunların sayısı aslında onbinlerce ile tarif edilebilir³⁰⁹

Bu dönemde çok sayıda aynı şekilde işlenmiş heykellerin meydana gelmesi Göktürk Kağanlığı'nın kurulduğu VI. yüzyıla denk gelir. Muhtemelen heykellerin varlığının son dönemi olarak bu topraklara yeni dini sisteminin gelişi ile belirlenir. Karahanlılar tarafından X. yüzyılda (942 yıl) İslam'ın kabul edilmesi ile Orta Asya'da yeni bir din hakim olmuştur. İslam dininin bu topraklara yayıldığı ilk dönemde insan ve hayvan görüntüleri ile sanat ürünleri vardı, ancak daha sonra simgesel resim geleneği giderek ortadan kaybolmuştur. Bu bağlamda, bu dönemin birçok heykelinde şiddetli yıkım izleri bulunduğunu belirtmek gerekir. Genellikle bu tesadüfen gerçekleşen yıkım izleri veya ikincil bir kullanımının sonucu değildir. Görünüşe göre, heykellere kasıtlı olarak zarar verilmiştir. Bu olaylar heykellerin üzerinde oluşan patinalarla fark edilmiştir. Muhtemelen bu şekilde İslam dininin Türklerin ortamına girdiği dönem yani putperestliğe karşı mücadele yansıtılır. Sonraki yüzyılda, taş heykellerin yerleştirilmesi geleneği tamamen ortadan kaybolur.³¹⁰ Bu sebeplerden dolayı, araştırmacılar Orta Asya'daki eski Türk heykellerinin varoluş süresini VI-XI. yüzyıllar çerçevesinde sınırlandırmışlar. Fakat, İslam dininin genişlemesinin o kadar yoğun olmadığı kuzey bozkır bölgelerinde bu gelenek XII. yüzyıla kadar devam edebilirdi. Doğu Kazakistan için belirtilen kronolojik aralık içerisinde iki dönem ayırt edilir: erken Türk veya Göktürk dönemi (VI-VIII. yy.) ve Kimek-Kıpçak (IX-XII). İkinci dönemin heykelleri üzerinde çalışmanın sonraki bölümünde ayrıntılı olarak duracağız.

Eski Türk taş heykellerinin daha detaylı bir tarihlendirilmesi için araştırmacılar tarafından heykellerin üzerinde tasvir edilen nesneleri karşılaştırma yöntemi tasarlanmıştır. Bu araştırma yöntemine göre, heykellerde betimlenen her nesne kazılarda veya başka yollarla keşfedilen gerçek buluntularla karşılaştırılmıştır.³¹¹ Günümüzde, taş heykellerin araştırmacıları tarafından bu araştırma yöntemi hala yaygın olarak kullanılmaktadır. Heykellerde betimlenen ve tarihlendirme için önemli olan nesneler şu şekilde sınıflandırabilir: silahlar, süs eşyaları ve kaplar.

Heykellerdeki silah çeşitleri kılıç ve hançer görüntüleri ile temsil edilir (Lev.35a-b). Kılıç yalımına göre 2 ana tipe ayrılır: düz ve kavisli ³¹². İkinci tip kılıç sablya veya süvari kılıcı olarak adlandırılır ve Orta Çağ savaşlarında sıklıkla kullanılmış bir silah türüdür.³¹³ Genellikle, birinci tip kılıcın kronolojik olarak daha eski olduğu kabul edilir. Erken Orta Çağ

³⁰⁹ Kuleşov, 2016: 29.

³¹⁰ Yakubovski ve Bolşakov, 1958: 446-447.

³¹¹ Graç, 1961: 59-72.

³¹² Merpert, 1955: 131-168.

³¹³ Stachowski, 2004: 133-141; Arzhantseva, 1987: 92-114.

dönemi silahlarının tarihçesiyle ilgili özel çalışmalar ikna edici bir şekilde Türk dünyasında süvari kılıcının VII. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu keşif üzeninin icadı ile eş zamanlı olarak atlı süvarilerin savaş taktiklerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.³¹⁴ Bu zamana kadar Türklerin ana silahı düz kılıç olmuştur.

Türk dünyasında süvari kılıcının VII. yüzyıldan önce bilinmemesinin büyük bir önemi vardır. Böylece, sayısız silahla tasvir edilen heykellerin arasında düz kılıçla erken ve kavisli kılıçla daha geç döneme ait figürler saptanmıştır. Bu iki tür kılıcın farkı şunlardır: kılıcın yalımının genişliği ve eğrilme açısı, sapın formu ve boyutu. Gözlemlere göre, süvari kılıcının kabzası düz kılıçtan daha kısadır zira bu silah bir elle tutulmaktadır. Kılıcın kabzasının uzunluğu her zaman avucun ortalama genişliğini aşmamış ve elde tutma kolaylığı için genellikle yüzeyi kaburgalı çıkıntılarla kakmalı olmuştur. Düz kılıç ise, çoğunlukla savaş esnasında iki elle tutulmuştur ve bu nedenle sapı daha uzundur. Süvari kılıcının yalımı düz kılıçtan daha ince ve kabzasının ucu yalımın keskin kenarı yönüne kavislidir. Kılıcın her iki türü de kemere asma tarzı ile önemli farklılıklara sahiptir. Düz kılıç kın içine koyulmuş olup, çoğunlukla kemere doğru açıyla yakın şekilde asılmıştır. Bu durum, IV-VI. yüzyıllara ait Sasani maden oymacılığındaki atlı ve yaya askerlere ait kılıç görüntülerinde ve Orta Çağın diğer güzel sanat ürünlerinde de yansıtılır.³¹⁵ Süvari kılıcı ise, savaş esnasında en kısa sürede kılıfından çekilmek ve darbe yapmak için kemere önemli bir geniş açılı ile çoğunlukla ona paralel olarak asılmıştır (Lev.36).³¹⁶

Taş heykellerin üzerinde tasvir edilen kaplar muhtemelen metalden imal edilmiştir , çünkü ritüel anma törenlerinde özel bir değeri olmayan kil çanak çömleklerin kullanılması pek olası değildir. Araştırmacılara göre, heykelerde betimlenen farklı formlardaki ayaklı bardaklar geleneksel Pers prototiplerine uzanmaktadır. Genellikle, böyle ayaklı bardaklar VI-VII. yüzyılların anıtlarında bulunur. Orta Asya'nın erken Orta Çağ duvar resimlerinde aynı formdaki bardakların sayısız örnekleri vardır.³¹⁷ Görünüşe göre, bu kaplar sadece İran'da değil aynı zamanda Orta Asya'da da imal edilmiştir. Üstelik, ithal edilen bardaklar kopyalanarak Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde de üretilebilmiştir. Örneğin, Yedisu bölgesi heykellerinde tasvir edilen kaplar arasında ayaklı bardakların üstün olması Türklerin Orta Asya'nın yerleşik tarım nüfusuyla yakın temasının bir sonucu olduğu iddia edilmektedir.³¹⁸

"Uybat tipi" olarak adlandırılan kaplara Güney Sibiry ve Yedisu bölgelerinden gelen heykellerde çok sıklıkla rastlanmaktadır. Bu tür metal ve seramik kapların ortaya çıkış zamanı

³¹⁴ Hazanov, 2010: 22-23.

³¹⁵ Orbeli ve Trever, 1935: 50-57.

³¹⁶ Smirnov, 1909: 61.

³¹⁷ Albaum, 1960: 179

³¹⁸ Şer, 1966: 44.

oldukça belirgindir ki bunlar VII-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.³¹⁹ Heykellerin ellerinde gösterilen içki kaplarının semantik anlamı konusunda uzun süre çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Kapların hangi amaçla kullanıldığı sorununa, L.R. Kızlasov etnografi verilerini kullanarak çözüm yolu getirmiştir. Ona göre, yas merasimi sırasında anma törenine katılan misafirlere kurban yiyeceklerinden verilmiştir ve aynı zamanda vefat eden kişinin kendisini canlandıran heykele de ikram sunulmuştur. Kurban ateşinde yakılan veya saçılan bu içecek ve yiyecekler buhar vasıtasıyla ölen kişinin elinde bulunan içki kabının içine alınır ve böylelikle anma törenine katılmış olur.³²⁰

Taş heykeller üzerinde tasvir edilen yuvarlak veya damla biçimindeki boncuklarla küpeler ise, VI. - VIII. yüzyıl aralığı ile tarihlendirilir (Lev.35c).³²¹ Tarihleme için önemli olan bir başka nesne kategorisi kemerlerdir (Lev.37). Belli bir desende ve formda yapılmış plakalarla kemer türleri tespit edilmiştir (Lev.35ç). Bilindiği gibi, bu dönemde hakim süsleme tarzı heraldik stil olarak adlandırılmıştır. En eski kemer buluntuları Birinci Türk Kağanlığı zamanı yani VI-VII. asırlar arası ile tarihlendirilir.³²² Böylece, heykellerin üzerinde tasvir edilen bu gibi nesnelerin tümü, özellikle kılıç, kemer ve kapların çeşitli görüntüleri heykellerin VI - VIII. yüzyıllara tarihlendirilmesine veri tabanı sağlamaktadır.

Taş heykellerin semantik anlamı konusu gündeme getirilen önemli bir meseledir. Taş heykellerin semantiğini inceleyen arkeolojik yöntemin eksikleri ve yazılı kaynakların arasındaki çelişkiler farklı hipotezlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Taraftarlar arasındaki anlaşmazlık esas olarak filolojik açıdan yürütülmüştür. Örneğin, metnin bu veya başka bir kısmını veya kelimenin farklı anlaşılması gibi tartışmalar olmuştur. Günümüzde, bu konuyla ilgili iki temel hipotez vardır. Birinci teoriye göre, heykeller ve balbal taşlar soylu bir Türkün hayatında öldürmüş olduğu veya mağlup ettiği en güçlü düşmanlarını tasvir etmiştir. Böylece, gömülen kişinin akrabalarının en güçlü rakibinin görüntüsünü mezara veya kült-anma yapısının yakınına dikmelerinin başlıca nedenini öbür dünyada ölen için bir hizmetçi sağlamak oluşturur.³²³ Bu hipotezi daha da geliştirme çabasında bulunan A.D. Graç, bu geleneğin belli bir sosyo-politik bağlamı olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacıya göre, Çin'den Güney Sibiry ve daha sonra Batı'ya giden kervan güzergahları üzerinde bulunan heykeller, Türk Kağanlığı'nın gücünün bir işareti ve potansiyel düşmanlarını korkutmak amacı ile dikilmiştir. Ancak, araştırmacılar bu hipotezin zayıf taraflarını fark etmiş ve özellikle bazı heykellerin semantiğini açıklamak için bu hususun imkansız olduğunu

³¹⁹ Evtyuhova, 1952: 106.

³²⁰ Kızlasov, 1964:36.

³²¹ Pokrovski, 1905: Tablo 21, resim 25.

³²² Dobjanski, 1990: 30-44.

³²³ Veselovski, 1915: 17-21.

vurgulamıştır. İkinci teoriye göre, taş heykeller defnedilmiş soylu Türkün kendisini tasvir etmiş ve bu şekilde mezarların üzerine veya cesedi yakıldığı ritüel bir alana yerleştirilmiştir.³²⁴ Bahsedilen her iki teori de yazılı kaynaklardan gelen verilere dayanmaktadır. Çoğunlukla onlar eski Türk Orhun ve Yenisey olarak adlandırılan metinlerden ve Tang resmi kroniklerinden gelen bilgilerdir.

Eski Türk heykellerinin menşeyi meselesi arkeolojik açıdan nadiren gündeme getirilmiş ve hala çözülmemiş durumdadır. A. N. Bernştam, Tanrı Dağlarında bulunan Orta Çağ Türk taş heykellerinin menşei konusunu gündeme getirerek, eski Kırgızların ülkesinin Minusinsk havzası olduğunu düşünmüştür. Bunun başlıca nedeni, bu bölgede Bronz Çağı'na kadar uzanan en eski stel formunu görmenin mümkün olmasının yanı sıra bu geleneğin bölgede sürekli gelişim göstermiş olmasıdır.³²⁵

L. R. Kızlasov ise, eski Türk heykellerini Hun döneminin Taştık kültürü ile bağlamıştır. Araştırmacı, M.Ö. I. yüzyıldan ve M.S. IV. yüzyıla kadar yani Taştık kültürünün erken dönemlerinde ölümler için yapılan cenaze maske-büstleri geleneği ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür (Lev.38). Bu kültürün gelişiminin geç aşamalarında, muhtemelen III-IV. yüzyıllardan itibaren, bu maskeler ilk önce yüzün imgesi ile ayakta duran ve daha sonra göğüse kadar yüzün görüntüsünü taşıyan stellerle ve en sonunda yüzü, elleri, bir kapla tasvir edilen Türk taş heykellerinin ilk örneklerini temsil eden steller ile değiştirilmiştir (Lev.39). Yani, VI – VIII. ve sonraki yüzyıllarda gelişen Türk heykel geleneği Taştık kültürü çerçevesinde Minusinsk bölgesinde ortaya çıkmış olabilir.³²⁶

Eski Türklerin bir elinde kap diğerinde silah tutmuş heykeller İskit dönemi sanatında derin köklere sahiptir.³²⁷ Y.A. Şer'e göre, bunu anlamak için, İskit ve Türk heykellerinde tasvir edilen detayları karşılaştırmak yeterlidir (Lev.40). Eski Türklerin bir elinde kap diğerinde silah tutmuş heykellerin tüm öğeleri İskit heykellerinde de mevcuttur. Örneğin, Don havzasında bulunan İskit heykeli tam yüzü cepheden işlenmiş sağ eli dirseğe bükülmüş olup göğsün önünde içki içmek için kullanılan rython tutar, sol el ise akinak kılıcının sapına dayanmaktadır. İki dönemin heykelleri arasındaki farklılık yalnızca görüntülerin işlenme derecesinde ve betimlenen bazı nesneler kategorisindedir. Tabii, İskit heykeli işlenme tekniği ile daha ilkel görünür ve kılıç yerine akinak ile rython tasvir edilmiştir. Bilim adamları arasında İskit heykellerinin semantik anlamı konusunda da birlik yoktur. Ancak, bilimsel

³²⁴ Bernştam,1952: 143-144.

³²⁵ Bernştam, 1952: 114.

³²⁶ Kızlasov,1960b: 157-160; Kızlasov,1955: 141-143; Vadetskaya, 2007: 66-80.

³²⁷ Gutsalov ve Tairov, 2000: 244-246; Bogdanova, 1961:250.

alandaki hakim fikre göre, İskit heykelleri gömülen kişilerin görüntülerini veya genelleştirilmiş kutsal bir ata imgesini yansıtır.³²⁸

İskit heykellerinin anlamlandırılmasında bilim adamları arasında birliğin olmaması bu geleneğin çok eski zamanlardan beri bilindiği gerçeğini ortadan kaldıramaz. İskit heykellerinde kimlerin tasvir edildiği, bu kişinin belli bir şahıs ya da tanrılaştırılan bir ata görüntüsü mü olduğu ikincil bir meseledir. Bu durumda, betimlenen savaşçı görüntüsünün eski Türkler ortamında iyi bilindiği ve bu ikonografinin İskit çağına kadar uzanmış olması önemlidir.³²⁹ Fakat İskit ve Türk heykelleri arasında büyük bir kronolojik boşluğun mevcut olmasından ötürü bu geleneğin genel evrimsel gelişim çizgisi tam olarak saptanamaz. Belki bu durum ahşaptan veya diğer dayanıksız malzemelerden yapılmış pek çok heykelin bize ulaşmamış olmasından kaynaklanır.³³⁰

Doğu Kazakistan'dan gelen erken Türk dönemi heykelleri üzerine ayrıntılı olarak duralım. Orta Çağ'da Doğu Kazakistan toprakları Batı Türk Kağanlığı'nın bir parçası olmuş, bu nedenle Avrasya bozkırlarında meydana gelen etnik ve kültürel süreçleri yansıtan çok sayıda anıtlar bu bölgede korunmuştur. S.S. Çernikova, A.A. Çarikova, F.H. Arslanova, L.N. Ermolenko ve diğerlerinin Doğu Kazakistan'ın Orta Çağ tarihini inceleme problemlerine adanan bilimsel çalışmalarında, bu bölgedeki heykel sanatının semantik anlamının yanı sıra kronoloji ve etnik kökeni hakkında da çok önemli bilgiler bulunmaktadır.³³¹ Doğu Kazakistan erken Türk döneminin taş heykelleri, genellikle üç boyutlu heykele yakın olan figürlerin özenle işlenmesi ve yüzeylerinin hafif zımparalanması ile ayırt edilebilir (Ek-1). Kural olarak, heykellerde tasvir edilen insan yüzü, elleri ve diğer detaylar kabartma tekniği ile yapılmıştır. Heykellerde verilen pozlar kesinlikle bu dönem için gelenekseldir: heykelin sağ elinde bir kap bulunur, diğer eli ise aşağıya doğru indirilmiş olup kılıç veya hancer tutmuştur (Lev.41). Bununla birlikte, bu pozun diğer varyasyonları da bilinmektedir:

a) Sol elinde bir kap bulunur, sağ eli ise aşağıya doğru indirilmiş ve kılıç veya hancer tutmuş;

b) Yukarı kaldırılmış sağ elinde av kuşu bulunur, sağ eli ise aşağıya doğru indirilmiş ve kılıç veya hancer tutmuş;

³²⁸ Şer, 1966: 32.

³²⁹ Artamonov, 1961: 81-82.

³³⁰ Şeşen, 2010: 15.

³³¹ Ermolenko, 2004: 4.

c) Sağ elinde bir kap bulunur, sol eli ise bir şey tutmaz sadece aşağıya doğru indirilmiş şekildedir.³³²

Burada kuş simgesi ile tasvir edilen heykeller ilginçtir (Lev.42). Eski Türk mitolojisinde kuşun önemli yeri vardır. Orta Asya halklarının inanışlarına göre, ölen kişinin ruhu kuşa dönüşerek yas merasimlerine katılır ve yıl dönümü sonrası öbür dünyaya göçer.³³³ Göktürklerin de aynı şekilde inançları olduğunu yaptırdıkları abidelerin yazıtlarından anlaşılmaktadır. Metinlerde vefat eden adamlar için genelde “uçtu” kelimesi kullanılmıştır. Örneğin, Kül Tiğin abidesindeki yazıtta kendisi ve akrabaları için öldü yerine uçtu tabiri kullanılmaktadır.³³⁴ Böylece, kuş ile birlikte tasvir edilen heykeller ölüm, öbür dünya ve ruh kavramları ile ilgili yorumlanabilir.

Heykel yapım aleti olarak, iskarpela gibi sivri uçlu metal (demir) bir alet kullanılmıştır, bunu heykeller üzerindeki yontma izleri kanıtlamaktadır. Oyma kalemleri, işleme aşamasına ilişkili olarak çeşitli genişliklere sahiptir. İlk aşamalarda, daha büyük oyma kalemleri, sonunda ise daha inceleri kullanılmıştır. Taş heykellerin yüzeylerinin zımparalanması taş (kumtaşı, kıltaşı) ve nehir kumu ile yapılmıştır. Heykellerin işlem derecesinin sadece aletlerin kalitesi veya ustanın gösterdiği gayretle değil, aynı zamanda seçilmiş monolit yapısına da bağlı olduğuna dikkat edilmelidir. Kıltaşı veya ince taneli granitten imal edilmiş heykellere göre, işlem görmeye daha elverişli olan iri taneli granitten yapılmış heykellerin üzerinde zımparlama izleri daha az gözükmemektedir³³⁵

Taş heykellerin kafaları vücut kısımlarına göre daima büyük tasvir edilmiştir. Kural olarak, ayaklar betimlenmemiş, ancak heykellerin alt kısmının boyutuna bakılırsa, onların ayakta durduğu kastedilmiştir.³³⁶ Heykellerin üst kısımlarının masif görünüşüne rağmen, genelde uzun silüetleri ve kafanın oldukça yüksek bir pozisyonda yerleştiği yani çene hatının omuz seviyesinden aşağı gösterilmemesi nedeniyle bunlar nispeten uyumluluk izlenimi vermiştir. Heykellerin genel konturun uyumluluğunu, bazı durumlarda giysi detayları, özellikle de heykellerin belini kuşatan geniş kemer vurgulamaktadır (Lev.43). Heykelin yüz ifadesi ise, özenle işlenmiştir. Heykelin diğer detaylarına göre, daha dikkatli bir şekilde tasarlanmıştır. Her bir durumda heykelin yüz özelliklerinin gözlerinin, burun şeklinin, bıyığın, sakalın ve ağzın, özellikle kombinasyonlarda tekrarlanmaması ilginçtir.³³⁷

³³² Çarikov,1979: 179.

³³³ Ermolenko, 1999:86-91; Rudenko, 2006: 272.

³³⁴ Malov,1951: 38-39,43.

³³⁵ Çarikov,1976: 153.

³³⁶ Ermolenko, 2004:13.

³³⁷ Çarikov,1980: 131.

Gözler esas olarak dışbükey oval veya oyulmuş oval şeklinde tasvir edilmiştir. Burun dışbükey, düz ve aşağıya doğru uzanarak ucunda genişliyormuş. Kaşlar iki yöntemle tasvir edilmiş, ya gözün üst kenarını gösteren girintili çizgiler biçiminde veya burunla tek bir dışbükey T biçimli çizgiyi oluşturan kabartma şeklindedir.³³⁸ Nadir durumlarda, kaşlar o kadar kıvrık gösterilmiş ki, uçları gözün çevresini oluşturarak burun köprüsüne bitişik olacak şekilde kavislidir (Lev.44a).

Heykeltıraş ustalar bıyık ve ağız özelliklerini canlandırırken yine iki yöntem kullanmıştır. Birincisi, dudakları ayırt eden oval bir oyuk veya çizgi şeklinde gösterilen ağızdan, bıyığın dışbükey hatları uzanır. İkincisinde, ağız gösterilmez ancak bıyığın altında varolduğu kastedilir. Görünüşe göre, çeşitli biçimde betimlenen bıyıklar bireyselleştirme çabalarının bir göstergesidir. Nadiren heykellerin yüz ifadesini canlandırırken belirgin bir şekilde sakal betimlenmiştir, bu durumda, onun konturu üçgen bir çıkık çizgi ile düz bir bıyağa bitişik olarak gösterilmiştir. Diğerlerinde ise, sakalın konturları, yüzün çok uzun bir alt kısmının ana hatlarında tahmin edilmektedir.³³⁹

Doğu Kazakistan'ın eski Türk heykelleri hem üslup hem de kompozisyon açısından aynıdır. Ancak bazen, kabartma tekniği ile gösterilmiş kol, yüz ve diğer zorunlu detaylar, daha geç Kimek-Kıpçak (VIII-XII. yy.) döneminde yaygınlaşmış olan gravür tekniğinin öğelerini içerdiği belirtilmelidir.³⁴⁰ Heykellerdeki yakaların karakteristik şekli ve kürkle süslenmiş olan kollara bakıldığında, tasvir edilen insanlar Kazakların ışık ve tonlarını hatırlatan uzun kürkleri giymiştir.³⁴¹

Bazı heykellerin üzerinde parmakların görünmemesi ilginçtir, bu muhtemelen ellerini kaplamış kollarının uzunluğunu vurgulama arzusundan kaynaklanmaktadır. Aynı uzun kollu kıyafetlere Altay bölgesinin çoğu heykelinde rastlanmaktadır.³⁴² Heykellerde, yukarıdan düzleştirilmiş bir çıkıntıya sahip, kulaklıklılı, dörtgen, oval başlıkların altı türü tespit edilmiştir (Lev.45a).³⁴³ Çeşitli şapka biçimleri, bölge nüfusunun etnik, sosyal ve yaş özelliklerine göre farklılıklarını göstermektedir.³⁴⁴ Bazı heykellerin üzerinde ensesinden sarkan ve arkasına dağılmış şekilde düz saç telleri tasvir edilmiştir.³⁴⁵ Şapkalardan sonra, taş heykellerde betimlenen en çarpıcı yerel nitelik olarak kapların çeşitleri kabul edilmektedir (Lev.45b). Doğu Kazakistan heykellerinde tasvir edilen tüm kaplar biçimlerine göre altı türe ayrılır:

³³⁸ Ermolenko, 2007: 49; Ermolenko, 2008:70-80.

³³⁹ Çarikov, 1979: 182-183.

³⁴⁰ Pletneva, 1974: 54-55.

³⁴¹ Çarikov,1976: 155.

³⁴² Evtuhova, 1952: 73.

³⁴³ Çarikov, 1979: 181.

³⁴⁴ Çarikov,1980: 140.

³⁴⁵ Arslanova ve Çarikov, 1974: 221-222.

1. Ayaklı bardaklar;
2. Yuvarlak tabanlı kaplar (kase);
3. Yuvarlak tabanlı sürahiler;
4. Düz tabanlı sürahiler;
5. Yuvarlak gövdeli kısa düz tabanlı sürahiler;
6. Fincan şeklindeki kupalar.

Araştırmacılar, Doğu Kazakistan heykellerindeki portre görüntülerine bakarak bunların atalar kültürle bağlantılı olarak tanınmış bir lider, soylu bir savaşçı olduğunu iddia etmektedir. Vefat eden kişinin heykel imgesi ile bağlantılı olan mezar ayininin istikrarı lehine, bazı modern halklarda XIX. yüzyıla kadar korunan izler korunmaktadır. Hatta XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rus kaptanı Rıçkov Kazaklar arasında kaba yapılmış heykellerin önünde adak kurbanları yapıldığını belirtmiştir.³⁴⁶ Daha sonra, Rus İmparatorluğu'nun devlet adamı olan A. Levşin de vefat eden akrabalarının heykel tasvirlerini yapma geleneklerini gözlemlemiş ve keçeden, bazen ise tahtadan yapılmış bu figürlerin bayramlarda veya anma törenlerinde yer aldığını belirtmiştir.³⁴⁷

Genel olarak, Orta Asya topraklarında sayısız örneği bulunan bu heykellerin dikiliş tarzı, konumu, ikonografisi ve üzerindeki çok sayıda detayları erken Türk kültürü hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Doğu Kazakistan'dan gelen taş heykeller ise, bu dönemdeki bölge nüfusunun etnik bileşimini saptamak için ana arkeolojik kaynaklardan biri olmaya devam etmektedir. Ancak, bu doğrultuda bizim önerimiz elde edilen bu veriler, bölgede bulunan yerleşimler, mezar alanları, kaya resimleri vd. Orta Çağ anıtlarının sistematik ileri çalışmaları ile desteklenmelidir.

2.5. Eski Türkler'de İnanç Dünyası

Eski Türklerin dini hakkında bilgiler maalesef günümüze kısıtlı olarak ulaşmıştır. Eski Türk dini ile alakalı haberlere Kül Tigin'de, Tonyukuk'ta, Yenisey yazıtlarının bazısında ve Orhun alfabesi ile kağıda yazılmış IX. yüzyıla ait falcılık ile ilgili Irk Bitig eserinde rastlanmaktadır.³⁴⁸ Birçok akademisyenin araştırmasından sonra ve Orhun yazıtlarının keşfedilmesinden beri malum bilgiler ve XIX. ve XX. yüzyıllara ait etnografik malzemelerin karşılaştırmalı incelemeleri için olanaklar neredeyse tükenmiştir. Bu

³⁴⁶ Rıçkov, 1772: 45,81.

³⁴⁷ Levşin, 1832: 110.

³⁴⁸ Malov, 1951: 80-92.

çalışmaların sonucunda, VIII. yüzyıl Orhun Türklerinin dininin genel bir tanımı verilmiş ve daha sonraki Türk boylarının geleneksel inançları, kültürel-tarihi bağları hakkında bilgiler tahlil edilmiştir.³⁴⁹

Eski Türk dininin temeli göğe (Tengri'ye) ve yeryüzüne (Yer-Sub'a) ibadet imiş. Bu ilahi güç çiftinde asıl birincil olan güç Tengri'dir. Göksel, Gökyüzü gibi ve Gökte yaratılan olarak çağırılan kağanlar, gök iradesiyle hüküm sürüyorlarmış. Örneğin, Bilge Kağan yazıtında kağanın tahta çıkışı hakkında şu şekilde ifadeler kullanılmıştır: "Türk milletinin yok olmasını önlemek maksadıyla babası İltiş (Kutlug)'i ve annesi İltilge'yi yücelten Tanrı, devleti veren Tanrı, yine Türk milleti yok olmasın diye Bilge'yi kağan olarak Gök-Türk devleti tahtına oturtmuştu."³⁵⁰Gök Tanrı'nın izniyle, Türkler galip veya mağlup olmuştu. Yazıtlardaki Türk kağanları sürekli olarak Gök Tanrı'nın kendilerine destekleyici olmaya çağırıyordu.

Bir sonraki en önemli tanrılardan biri, ocak ve çocukların hamisi olan kadın tanrıça Umay imiş. Aynı zamanda Umay, Türklerin en yüksek tanrılarının üçlüğüne girmiş ve tüm işlerinin koruyucusu sayılmıştır; Günümüzde Umay kültü, Altay'daki Türkçe konuşan bazı halklar arasında korunmuştur. Bu, örneğin, başarılı savaşlarından birini açıklarken Tonyukuk'un onuruna yapılan anıttan görülebilir: "Gökyüzü, (tanrıça) Umay, kutsal Yer-Sub, işte onlar, sanırım bize zafer vermişler."³⁵¹

Orta Çağ'ın erken dönemlerinde Türkçe konuşan tüm kabilelerin inançlarında ve Altay'da geçen yüzyıla kadar korunan kutsal dağların kültü büyük önem taşımıştır. Eski Türkler özellikle hanedan klanının koruyucu ruhu olarak kabul edilen kutsal Ötüken (Hangai) dağlarına saygı duymuştur. Türk efsanelerine göre, Ötüken Dağlarında dişi kurt Türklerin atalarını doğurmuş ve yılda bir kez kağan burada adak kurbanı törenini yapmıştır.³⁵²

Türklerin inançlarına göre, toprak ve sulara, orman ve dağlarda birçok ruh (tinler) yaşamıştır ve bazen onları razı etmek için kurbanlar sunulmuştur. İnsanların ruhlarının ölümden sonra taşındığı yeraltı krallığı efendisi, ölüm tanrısı Erklig tarafından yönetilmiştir. Onun adı Yenisei runik yazıtlarından birinde belirtilmiştir.³⁵³ Tüm bu inançlar Karluk, Oğuz, Kimek ve Kıpçaklar da dahil olmak üzere eski Türk boyları için ortak olmuştur. Özellikle, Türk inançları hakkında bilgiler Orta Çağ Arap ve Farsça eserlerde bulunmuştur.

³⁴⁹ Roux, 2005: 23-26.

³⁵⁰ Taşağıl, 1994: 44.

³⁵¹ Malov, 1951: 63, 68.

³⁵² Taşağıl, 1994: 36; Klyashorniy, 1964: 33.

³⁵³ Malov, 1952: 54; Potapov, 1991: 255.

J.P. Roux'a göre, bize sadece Orhun Türklerinin kraliyet kültürü hakkında bilgiler erişmiş ama asıl halk dininin kendisi yani kabile ve diğer klan kültürleri bilinmemektedir.³⁵⁴ L.P. Potapov ise, çalışmasında bu görüşe karşı çıkarak Orhun ve Yenisey kitabelerinde belirtilmiş Tengri, Umay, Yer-Sub ana tanrılarının eski Türk toplumunun tüm gruplarında ve katmanlarında yaygın olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı, bu konuda Hun ve Göktürklerle dair Çin ve Bizans kaynaklarından gelen çok değerli örnekler vermiştir.³⁵⁵

Uluslararası düzeyde eski Türklerin dininin Şamanizm olarak algılandığını belirtmek gerekir. Şaman kelimesinin etimolojik kökenine ilişkin yazılı kaynaklar üzerine şimdiye kadar çok durulmuştur.³⁵⁶ Bu nedenle çalışmamızda eski Türklerin dini daha ziyade etnografya ve arkeolojinin materyallerine dayanarak Şamanizm'e bağlantılı olarak ele alınır.

Şamanizm'in kökü tarihin derinliklerine kadar giden bir kültürel mirastır. Ancak bu bir din mi yoksa bir inanç sistemi mi henüz karar verilmemiştir. Şamanizm, modern danışma kitaplarında etrafımızdaki dünyada yaşayan ruhların varlığına ve bu ruhlarla insanların ilişki kurma fırsatını sağlayan özel bir arabulucu olan şamana dayalı, dinlerin erken biçimlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Şamanizm başlangıçta tamamen Sibiryaya fenomeni olmuştur. Avrupalılar Şamanizmi ilk etapta Uralların ötesine geçen Rus gezginlerden ve misyonerlerden öğrenmişlerdir.³⁵⁷ XVIII. yüzyıldan itibaren ise "şaman" sözcüğü gezginlerin ve araştırmacıların yazılarında sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. O dönemde putperest sayılan bu dine dair ilk tanımlar ve çalışmalar ortaya çıkmıştır. "Şaman" kelimesi Tunguz kökenlidir ve azgın veya çılgın anlamına gelen "saman"dan türemektedir.³⁵⁸ Tunguzca konuşan halklar bu şekilde kendi dinî hizmetkârlarını adlandırmıştır. Günümüzde Şamanizm belli bir din ya da kült biçimi olarak sadece Sibiryaya ve Orta Asya'da bilinmemektedir. Karşılaştırmalı dini çalışmalar, bilim adamlarına Şamanizm'i dünyanın birçok halklarına özgü, evrensel bir fenomen olarak kabul etmelerine olanak sağlamıştır. Ancak, bu yorum her zaman tek anlamlı değildir. Araştırmacıların çoğuna göre, Şamanizm en geniş anlamda tüm dini kültürleri içeren bir dinî sistem ve dünya halklarının kültürlerindeki aşamalı bir fenomen olarak algılanmıştır.

Şamanizm'de mevcut törenlerin merkezinde, "trans" vasıtası ile değişmiş bilinç durumuna getiren teknikleri kullanan adam yer alır. Bu yoruma göre, Şamanizm Afrika ve Melanezya büyücüleri, Avustralya ve Güney-Doğu Asya şifacı hayalperestleri hatta Polinezya, Güney ve Orta Amerika vb. kültürler tarafından uygulandığı görülmektedir. Üstelik bu kavram, diğer pek çok eski halklarda, Kuzey Amerika'nın Kızılderilileri ve İskandinav

³⁵⁴ Klyastorniy: 1981: 118; Roux, 2011: 59, 114-115, 117.

³⁵⁵ Potapov, 1978: 8-13.

³⁵⁶ Gömeç, 1998: 40; Gömeç, 2003:81-82.

³⁵⁷ Roux, 2011: 66; Saadettin, 2016:1; Potapov, 1978: 7.

³⁵⁸ Loyko, 2003: 5-11.

küçük halkları arasında, Kore ve Macaristan'da Şamanizm'in var olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Böylece, Şamanizm yalnızca insan ve ruhlar dünyası arasında bir arabulucunun varlığı, ortak bir özelliği ile birleştirilen, çeşitli kült pratikleri ve farklı inanç unsurlarının bir kombinasyonu ile temsil edilmektedir.³⁵⁹

Aynı zamanda, Şamanizm'in dar bir anlayışı da var. Bu anlayışa göre, Şamanizm kendine özgü nitelikler taşıyan bir din olarak, ilk keşfedilen Güney Sibirya ve Orta Asya lokal bölgelerinde yayılmıştır. Aşağıda, esas olarak bu bölgelerden gelen materyalleri ele alarak klasik Sibirya Şamanizmi'nin işaretlerini gözden geçireceğiz.

Kural olarak, herhangi bir dinî sistem üç büyük bileşenden oluşur. Birincisi, düşünce ve inançlardan oluşan *şamanik dinî evreni*.³⁶⁰ Şamanik dini evreni her zaman mitolojiktir. O toplum tarafından temsil edildiği gibi bir bütün olarak dünyayı tanımlayan mitlerden oluşur. Şamanik dini evreninde kozmogoni ile ilgili tüm mitolojik fikirler, dünyanın yapısı, tanrılar, ruhlar, adamın kendisi, öteki dünyevi güçleri, tanrıların faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur.

İkinci bileşen toplum tarafından uygulanan belli kurallardır, buna *dini törenler* denir.³⁶¹ Dini törenler olarak belirli bir toplumda infaz için öngörülen ve dünyanın dini evreni tarafından onaylanan bütün pratik eylemler kabul edilebilir, onlar sihir hileleri, tabu hükümlerinin gerçekleştirilmesi, fetişlerin beslenmesi veya mabet hizmetidir. Dini törenler her zaman belli bir pratik şeklinde uygulanan, tüm toplum veya tek kişi tarafından dünyevi güçlerle veya insanlık dışı unsurlarıyla iletişim kurarak gerçekleştirilen şeylerdir.

Dünyanın dini evrenini ve dini törenleri bir sistemde birleştiren üçüncü önemli bileşen ise *arabuluculuk* idi.³⁶² Arabuluculuk iki kavram ile ifade edilir: Arabulucu yer ve arabulucu kişi. Örneğin, resmi kilise gibi bir yapı, şaman veya büyücü gibi özel bir kişi, ritüelleri yerine getirmek için belli tapınak veya mabet gibi bir yer olabilir. Yerleşik topluluklarda arabulucu yer fikri hakim olduğu iddia edilebilir. Bunlar atalarının mezarları, tanrıların ve ruhların kutsal alanları, tapınaklar ve başka benzeri yapılardır. Hayatın hareketli olduğu ve belli bir yere sıkıca bağlı olmayan diğer topluluklarda ise mesela göçebe halklarda kutsal yerler mevcut olsa da onlar her zaman ulaşılabilir bir mesafede değildi bu nedenle sürekli arabulucu rolü oynayamazlardı. Bu durumda, arabulucu adam daha önemlidir ve bir sihirbaz, büyücü, şaman olabilir veya bu fonsiyonları kendi üzerinde birleştiren kabile reisleridir.³⁶³ Dinî

³⁵⁹ Tokarev, 1990: 274-275.

³⁶⁰ Mikhalev, 2018: 90-91.

³⁶¹ Taylor, 1989: 457-501.

³⁶² Şternberg, 1936: 140-178.

³⁶³ Daşkovski, 2007: 46-52; Daşkovski, 2008: 36-45.

törenler düzenlendiğinde o yalnızca bir basit adam olmakla kalmaz, o durumda en insan dışı özelliklerle donatılır ve böylece kutsal bir kilit simaya dönüşür.

Bu üç bileşen, en ilkelden modern zamana kadar herhangi bir dinin yapısını oluşturur. Bütün bu bileşenler birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve her dinde kendi özelliklerine sahiptir ve toplumla ilişkili belli işlevleri yerine getirirler. Bu hususlara daha ayrıntılı bir şekilde değinelim.

Şamanizm evreni sırasıyla üst (göksel), orta (karasal) ve alt (yeraltı) olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür. Evrenin üç bileşeni de belirli bir hiyerarşidedir. En tepedeki tanrı üst dünyanın ve her şeyin efendisidir. O ulaşamayacak kadar yüksekte ve onun iradesi değişmez olur, dünyanın yöneticisi kendi yüksekliğinden asları küçük tanrılar ve ruhların aracılığıyla yönetir, kurallar oluşturur ve uygulanmalarını izlerken hüküm verir. Aşağıda yer alan sıralamada ise akrabaları, güçlü tanrılar ve ruhlar mevcuttur. Onların etki alanında bütün doğal unsurlar ile yaşam alanları vardır ve böylece yüce tanrı isteğini yerine getirirler. Dünyaya en yakın yerlerde ise sınırlı imkanlara sahip düşük rütbeli ruhlar yaşar, çoğu kez onlar insanlara çok yakın olur ve onlarla doğrudan temasa geçebilirler. Alt dünya da aynı şekilde düzenlenir, onun sahibi korkunç, ölüm ve çürüme efendisidir ve alt dünyada her şey ona bağlıdır.³⁶⁴ O, üst dünya tanrısının zıt bir analogisidir, çoğunlukla dünya yaratılışında olan katılımcısı veya akrabasıdır.

Ayrıca, dünyanın dinî evreninin tüm katmanları saydam ve ulaşılabilir durumdadır, oradaki herhangi bir kısımdan diğerine geçiş sağlanabilir. Böylece, tanrılar ve ruhlar en üst uzay kürelerinden dünyanın en altına kadar geçebilirler. Birçok hayvan ve kuşun da diğer dünyalara seyahat etme yeteneğine sahip olduğuna inanılır³⁶⁵. Bazıları hem üst hem de alt dünyayı bazıları ise sadece birini ziyaret edebilir. Kişinin ruhu, özellikle de ölümünden sonra dünyanın sınırlarını aşabilir ve dünyanın en üst noktasına yükselir veya yeryüzünün derinliklerine kadar inebilir. İnsan üstteki ve alttaki ruhla, çeşitli yerlerin efendileri, koruyucular, doğal ruhlar, güçlü tanrılar ile özel bir törenle doğrudan veya bir arabulucu aracılığıyla ile temas kurabilir.³⁶⁶

Nihayetinde bütün evrenin tüm katmanlarının sadece şamanlar için geçişken olduğunu belirtelim. Onlar kişisel güç ve yeteneklerine bağlı olarak dünyanın farklı alanlarında hareket edebilen ve herhangi bir varlıkla ilişkiye giren kişilerdir³⁶⁷. Şaman bir insan tarafından dünyaya getirilmiş olsa da ruhların seçilmesi ve bir dizi dönüşümün sonucu olarak insanüstü

³⁶⁴ Potapov, 1991: 245-260; Karunovskaya, 1935: 160-183.

³⁶⁵ Duymaz, 1998: 91-96.

³⁶⁶ Basilov, 1997: 10-13.

³⁶⁷ Anohin, 1924: 19-27.

bir varlık haline gelir. Aynı zamanda o ne bir tanrı ne de bir ruhtur. Aralarında olduğu gibi sadece dünyalar sınırında yaşamakla kalmayıp, bununla birlikte özgürce sınırları geçip işlevlerini yerine getirme fırsatına da sahiptir.

Şamanizmdeki arabulucu ve aracılık kavramlarına değinelim. Genellikle ruhların emri ve seçimleri ile bir şaman adanmaktadır. Ruhlar kendilerine layık insanları seçerek özel bir yetenek veriyor, verilen bu özel yetenek ise sadece ruhların bir hediyesi değil aynı zamanda bir görevdir. Şaman adayının ruhlar tarafından verilen bu görevi reddetme lüksü yoktur. Eğer ruhların seçimi bir kişiye düşerse insan bu seçeneğe itaat eder, aksine yönelik başka bir yolu yoktur. Ancak bu kişi reddetme ya da direnme girişiminde bulunulması durumunda ruhlar en acımasız yöntemlerini kullanarak onu itaat etmeye zorlamaktadır. Ruhlar bu kişiye özel yetenekler vererek, o kişiye dünya sınırlarını geçerek seyahat etme ve diğer varlıklar ile doğrudan iletişim kurma imkânı sunarlar. Bunun karşılığında ruhlar bu kişiden belirli yükümlülükleri yerine getirmesini bekler. Arabulucunun tüm ömrü dünyalar arasında ilişki kurma zorunluluğu ile geçer³⁶⁸. Genellikle, her şaman insanlar tarafından belirli ritüelleri yerine getirmesi için çağırıldığında mutlaka istenileni yapması gerekir. Aynı şekilde, ruhlar da daima iradelerini gerçekleştirmesi için şamanı arayabilirler. Aslında şamanın tüm yaşamı dünyalar sınırında ve aralarındaki geçişler boyunca geçer.

Şaman olmanın iki yolu vardır ya miras ya da seçmeli olarak. Şaman olan birinin soyundan başka bir şaman olması lazımdır. Ancak, nadiren soyunda şaman olmayanlar arasından da şaman seçildiği bilinmektedir. Çoğunlukla, arabulucu adam “yıldırım çarpmış”, “gökkuşağının ucu ile işaretli”, “ateşte yanmamış” ruhlarla canı bağışlanmış yani spesifik olarak geri kalan kitleden ayrılmış topluma belirtilen adamlardır. Şamanın oluşum sürecinde insan şamanik hastalıktan geçmektedir. Böylece, normal kişinin şamana dönüşüm aşamasını belirten unsur budur³⁶⁹. Şamanik hastalık genellikle zihinsel bir bozukluk ya da özel stresli bir durum olarak yorumlanır. Diğer taraftan ise ciddi çılgınlık gibi fakat anlaşılabilir bir hastalık depresyon gibi görünmektedir.

Şamanların açıklamalarına göre, ruhlar gelip onları bu kabiliyeti kabul etmeye zorlarlar. Kişi anında anlamazsa bu ruhlar “karaciğeri çiğneme”, “göğsüne basma”, “kafaya vurma” vb. eziyet verirler. Bazen ruhlar onu halüsinasyon durumuna sokarlar, bu halde şaman adayı ormana veya dağlara gidebilir, orayı dolaşır ve ruhların emriyle bazı işler yapabilir. Sonra yaptıklarını hatırlayamaz hale gelebilir, kendisine fiziksel hasar ve hatta ciddi yaralar verebilir. Böyle bir hastaya tanı koyan tecrübeli bir şamanı çağırılır. Eğitim sırasında onlar

³⁶⁸ Direnkova,1930: 267-291; Şternberg, 1936: 142-143.

³⁶⁹ Hoppal, 2015: 69-79; Borko, 2004:18-31.

birlikte büyü sözlerini söyleyerek ortak ritüel danslar yaparlar ve böylece yeni şaman transa girmeyi ve diğer dünyalara seyahat etmeyi öğrenir. Bu eylemler bir insanın ölümü ve bir şamanın doğuşu gibi bir tür geçiş olarak yorumlanır. Diğer dünyalara uçarken ruhlar adayı öldürürler sonra yeni kemikler ile vücut yaratıp ona yeni bir şamanik ruh verirler. Bu seyahat sonrası o dünyaya geri döner ve hemen iyileşir. Ardından şamana ait ekipmanı üretmeye başlar ve kademeli olarak pratik yapar. Şaman, ilk yolculuğunda bireysel ruhlar ve tanrılarla tanışıp aralarında kendisine asistan ve koruyucular bulur³⁷⁰. Aslında şamanın gücü yardımcı ruhların sayısına ve kuvvetine bağlıdır. Ruhlar şamana yol bulmaya, insanların kayıp ruhlarını aramaya, geleceği görmeye, düşman ruhlarla mücadele etmeye yardımcı olurlar. Üstelik, onlar çeşitli biçimde şamana gelirler, çoğu zaman atalarının veya büyük şamanların ruhları olabilir, antropomorfik ya da zoomorfik (köpek, at, geyik, ayı vs.) canavarlar şeklinde de görünebilirler. Koruyucuların şekilleri kural olarak, şamanik kostüm üzerinde yansıtılır ve onun gücünün işareti sayılır³⁷¹.

Şaman kıyafeti kaftan, başörtü, botlardan ve çeşitli askılardan oluşur. Buna bazen oldukça nadiren ve yalnızca bazı halklarda bir maske ve eldiven eklenir. Şaman kıyafetlerinin ayrımı, renk ölçeği ve özel dekor sembollerinde görünür. Kıyafeti değişik askı ve süs eşyaları ile donatılır (Lev.46). Ayrıca, törenin ana enstrümanı olan davul özel bir yere sahiptir (Lev.47). Bütün olarak şaman giysisinin onun öteki dünyadaki özünü sembolize etmesi gerektiği düşünülmektedir.³⁷² Bu durum üç önemli bileşende ifade edilmektedir. Birinci, şamanın yeniden doğuşu yani ölümü ve yeniden dirilişi kıyafeti üzerine asılı iskeletin ve iç organların sembolleri yoluyla iletilir. Bunların hepsi, şamanın normal bir adam olmadığının simgeleridir. O başka dünyanın ruhları tarafından seçilmiş olup ve yeniden yaratılmış bir varlık demektir. İkinci, diğer dünyalara geçme yeteneği, daha doğrusu uçma yeteneği efsanevi bir kuşun veya daha seyrek olarak bir hayvanın sembolizmi ile görüntülenir. Bir kuşun ya da canavarın sembolizmi genellikle daha basit şekilde kolun arka kenarlarında ve sırtta bir dizi kumaş veya deri askılarla temsil edilir. İlave olarak, kuşların tüyleri, kürk veya deriler, bazen de hayvan gövdesinin parçaları bile bağlanır. Üçüncü, şamanın kuvveti, özel şamanik dolayısıyla sihirli silahların varlığıyla ve asistan ruhların görüntüsüyle iletilir. Şaman silahları olarak çoğu zaman farklı şekillerde kıyafetin önüne ve arkasına metal askılar dikilir³⁷³. Bunlar mutlaka gerçek silahlara benzemez ancak bazı durumlarda gerçek ok uçları veya başka askerî

³⁷⁰ Mihaylovski, 1892: 73-77.

³⁷¹ Anohin, 1924: 33-34; Smolyak, 1991: 220-251.

³⁷² Çoruhlu, 2002: 61-75.

³⁷³ Dyakonova, 1981:129-164; Potapov, 1991: 206-214.

teçhizat öğelerini taklit ederler. Bazı şamanlarda sembolik olanlar dışında gerçek bir silah kullanabilir mesela kılıç, kamçı, asa vb.

Şamanizmde mevcut ayinlere değinelim. İlk bakışta şamanik ayinler son derece gizemli, renkli, tiyatrolaşmış ve biraz tehlikeli görünür. Bu nedenle muhtemelen bir yabancı için özellikle enteresan görünür. Büyük şamanik ayinde şaman gösterinin ana kahramanı ve yönetmenidir. İyi düzenlenmiş bir gösteri gibi ayin de birkaç ayrı kısımlara bölünür. Herhangi bir ayin hazırlık ile başlar her şeyden önce zaman ve yer seçilir. Ritüelin amacına bağlı olarak açık alan veya konut, gün, akşam veya gece olabilir ama her durumda şaman tarafından bu koşullar önceden belirlenir. Genellikle çok sayıda insan için gündüz veya sabah sık düzenlenir ve kural olarak takvimle veya en sıklıkla soy bayramı ile ilişkilendirilir³⁷⁴. Katılımcıların kendileri ayin yapılacak özel yeri yaparlar. Genellikle ayinin geçeceği yerde belirli bir merkez oluşturulur. Çoğu zaman, bu kurbanlık gıdaların iletkeni olan bir yangındır, kimi zaman buna ek olarak ritüel yapılar yapılmaktadır. Konut içinde tercihen gece yapılır katılımcılar şaman için ocağın merkezî yerini serbest bırakarak etrafında bir daire oluştururlar³⁷⁵.

Hazırlık çalışmalarının ikinci aşaması şamanın dönüşümüdür. Şaman, günlük kıyafetlerini çıkarıp özel bir ayinle kendini hazırlamaya başlar. Bazen törene katılmış insanlara hafif uyuşturucu bitkilerden oluşan dumanla tütsüleme yapılır, böylece onların gizemli alana girmeleri kolaylaştırılır. Özel kıyafetlerine ritüel askılar asıldıktan sonra dönüşüm süreci tamamlanır. Bundan sonra ana eylemler başlar. Şaman zilli tefe vurarak olağandışı bir şeyler söyler ve güler, ağlar, düdük çalar, haykırır veya hayvanların sesini taklit eder. Vücut hareketleri ile şarkı söylenir ve dans genellikle ateşin etrafında yapılır. Bu tuhaf şarkılarla şaman yardımcı ruhlarını çağırır. Onların görünümünü çevredeki herkes fark edebilir çünkü şaman şarkıda karşılaştığı herkesle ayrı olarak konuşur. Tüm ruhlar toplandığında yeni bir şarkı ve dans başlar şaman bu süreçte ruhlara neden çağırdığını açıklar. Genellikle, ruhlar yardıma hazır olup ve beraber öbür dünyaya uçuş yaparlar. Şamanik bir uçuş, trans halindeki farklı bir realiteye geçiş demektir. Ancak asıl yolu diğer dünyalara değil, kendi bilincinde yatmaktadır. Buradaki evren şamanik dinî evreni tarafından oluşturulur³⁷⁶.

Öbür dünyaya yolculuk süresi şamanın neye adanmış olduğuna bağlıdır; en yakın dağa kısa bir tırmanış, dünyanın en üstteki kürelerine uçuş veya yeraltı nehri ile ölümler bölgesine iniş olabilir. Şaman yolculuğu sırasında başından geçen her şeyi engeller, yabancı ruhlar ve tanrılar ile karşılaşmalar, onlarla savaş, istek ve oyunlar şaman şarkısının metninde ve görsel olarak vücudun plastik hareketleri yoluyla iletilir. Ruhlar dünyasında görüşmelerini

³⁷⁴ Kenin-Lopsan, 1987: 21-24.

³⁷⁵ Basilov, 1984: 119-137.

³⁷⁶ Novik, 2004: 28-35.

tamamlayan şaman geri dönünce müzik biter ve yere güçsüz bir şekilde düşer³⁷⁷. Modern dönemdeki Sagay, Kaçın ve Teleut halkları arasında şamanın geri dönüşü "serdi" kelimesi ile tanımlanır³⁷⁸. Yolculuk sırasında veya hemen sonrasında bir kurbanlık yapılmaktadır. Özel hazırlanmış kurbanlık hayvanlar boğa, koyun, geyik olabilir veya sembolik olarak şarap saçısı yapılır. Genellikle ruhlara adanan kurbanlık yiyecekler ateşe yakılarak iletilir ve katılımcılar tarafından yenilir. Dinsel tören bir şarkı ve dansla ruhlarla vedalaşarak sona ermektedir. Yukarıda açıklanan tüm ritüelin kısa senaryosu bu şekildedir: yer-zaman hazırlama - dönüşüm - ruhların çağırılması - öbür dünyaya uçuş - yeryüzüne geri dönüş - ruhlara veda.

Şamanın fonksiyonlarına değinelim. Şaman genelde ne yapar? Çoğu zaman rahatsızlıkları tedavi eder. Tıbbi pratik şamanın faaliyetinin temelini oluşturur. Bunu yaparken, tamamen farklı teknikler kullanabilir. Bu, halk farmakolojisi ve anatomi bilgilerine dayanan gerçek bir tıbbi pratiktir. Bundan başka, modern tıp tarafından bilinmeyen, kişilerin kendi organizmasının enerjik kuvvetlerini kullanan hipnotik-psikolojik yöntemlerdir³⁷⁹.

Şaman genellikle bir kâhindir. Kehanet çoğu zaman ayinlerin bir parçasıdır, buna ek olarak şamanlar fal açma özel oturumlarını düzenler. Çoğunlukla onlar hava tahminlerini yaparlar, avlanma başarısı, toplantılar, anlaşmalar ve diğer işlerin sonuçlarını öngörebilirler. Böylece, toplum genellikle şamanları, yardımcı ruhlarını kullanarak geleceğe ve geçmişe bakıp orada olup bitenleri görme yeteneklerine sahip kahinler olarak görürler. Şaman aynı zamanda ortaya çıkan belirsiz olayların çözülmesi için de çağırılır. Böylece, şamanlar genellikle kayıp nesneleri, hayvanları, insanları ararlar, hırsızları ve suçluları gösterirler. Üstelik, insanlar şamanlara bazı yaşam koşullarında nasıl davranmak gerektiğini öğrenmek için gelirler³⁸⁰.

Güçlü bir şaman doğa olaylarını kontrol edebilir. Bu olaya istisnasız Şamanizm'in tüm taraftarları inanmaktadır. Şaman yağmur, fırtına, sel, kuraklık, yangın çağırabilir veya durdurabilir. Toplum şamana sıkça olumsuz hava koşulları olan dönemlerde başvurur. Şaman, hava koşullarını kontrol etmesinin yanı sıra tanrıları ve ruhları kararlarını değiştirmeleri için ikna edebilecek kadar etkiye sahiptir. Belki de bu yüzden şaman, takvim bayramlarının ana katılımcısıdır. Takvimin önemli kozmik olaylarıyla veya toplumun ekonomik yaşamına ilişkin resmi bayramları gerçekleştirmek şamanın en önemli işlevlerinden biridir. Bunlar örneğin,

³⁷⁷ Dikson, 2013: 77-85.

³⁷⁸ Katanov, 1897: 24, 30; Potapov, 1978: 9.

³⁷⁹ Pimenova, 2007: 86-98.

³⁸⁰ İnan, 2017: 146-151.

kışla vedalaşma, güneşi veya yeni bir yılın başlangıcını, av mevsimini karşılama törenleridir³⁸¹.

Şamanın fonksiyonları bir dünyadan diğerine geçişle ilgili ritüelleri de içerir. Bunlardan en bilinenlerini cenaze ve anma törenleri oluşturmaktadır. Şaman çoğu zaman, cenaze töreni yerini ve zamanını seçer, vefat eden akrabalarından bilgi elde etmek için ölülerin dünyasıyla iletişim kurar. Onun etki alanına sadece ölüler dünyası değil aynı zamanda bir dünyadan diğerine geçiş pratikleri de dahildir. Mesela, Güney Sibirya'daki Türklerde, zor doğum durumlarında artık başka çözüm yolları bulunmadığında şaman çağırılır. Şaman cenaze törenleri veya doğum gibi ayinlerde dünyalar arası iletken olarak görevini yerine getirir. Diğerlerinde, mesela isimlendirme veya düğün gibi bayramlarda katılımcı-gözlemcidir³⁸². Onun varlığı ruh dünyasının ek onayını temsil eder.

Genel olarak, şamana kişi veya toplum tarafından ortaya çıkan bir sorunun çözümü bulunmadığı durumlarda, tanrısal güce ihtiyaç duyulduğunda başvurulur. Bu biçimde, şaman dünyalar sınırında yaşayan sınır çizgisi bir varlık olarak algılanır. Bu sınırla bağlantılı olan ve arkasında yatan her şey şamanın faaliyet alanına dahildir. Bazen toplumsal açıdan önemli törenleri şaman görevlerini yerine getirebilen özel şifacılar veya baksılar yapar³⁸³. Özellikle resmi takvim bayramları söz konusu olduğunda ruh dünyasıyla temaslarda bulunabilen öngörücüler vardır. Fakat onlar şamanın tüm işlevlerini yapamazlar. Bu kişiler sadece kendi görevlerini yerine getirebilirler, güç ve beceriden yoksundurlar. Ruhlar onlara itaat etmezler ve en önemlisi büyük ruhlara sahip değildirler. Ayrıca, diğer dünyalara seyahat edemezler ve bu nedenle tam arabulucu olamazlar.

En çok talep edilen ve şaman ana işlevlerinden biri sayılan arabuluculuktur. Onun yaptığı her şey zaten arabuluculuk sayılır. Şaman, insanların tüm isteklerini ruhların dünyasına aktarır ve toplumu ruhların düşmanlığından korur, bu şekilde onun yaptığı tedavi, hava değişikliği kontrolü, kayıp insanların aranmasına yardım eder. Buna ek olarak, o toplumdaki yaşam döngüsü ve ritüellerinin düzenini izleyerek ruhlar adına gerçekleşen her şeye onay verebilen ruhlar dünyasının elçisidir. Bundan başka, dünyanın armonisini destekler ve dünyalar sınırında rehber olarak, orta dünyadaki kozmik kuralların doğru bir şekilde uygulanmasını gözlemler. İnsanın, toplumun ve doğanın yaşam döngüsünü belirli talimatlara göre gerçekleştirir ve şaman bu vasiyetin koruyucusudur³⁸⁴.

³⁸¹ Egoroçkin, 2012: 230-237; Dyakonova, 1981:154-155.

³⁸² Mihay, 2015: 18-24.

³⁸³ İnan, 1952: 27; İnan, 2017: 145.

³⁸⁴ Basilov, 1997:11-12; Eliade, 2015: 166-168.

Şamanizm'in kökeni sorununa değinelim. Popüler bilimsel ve eğitim literatüründe, ayrıca bir dizi ciddi çalışmada Şamanizm ilkel din veya dinin erken biçimleri ile ilişkilendirilir. Bilim adamları, ilkel sanat ve definlere dair arkeolojik verilere atıf yaparak Şamanizmin Üst Paleolitik dönemde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Paleolitik sanatın kökeninin sihirli teorisi ve cenaze töreninin orataya çıkışının dini anlamı olduğu ile ilgili açıklamalar, çoğu için herhangi bir ilkel kült ile ritüel pratikleri ilk şamanların faaliyetleriyle doğrudan ilişkilendirmek için yeterli argümanlardır³⁸⁵. Günümüzde, tarih biliminde ilkel toplum hakkında gerçek olan güvenilir bilgiler çok azdır ve bu sebeple yorumlama olanakları sınırsızdır. Örneğin, arkeologlar rasyonel bir açıklaması olmayan eserleri bulunca onları sakral aleme ait bir şey olarak görür ve hemen etnografide bir analogi arar. Tabii dünya halklarının dini inançları ve kült nesneleri hakkındaki verilerin bolluğu ve çeşitliliği böyle bir benzetmenin bulunmasını oldukça kolaylaştırır. Ardından arkeolojik eser, analogisi olan bir dini sistemin ya da kültün bulunduğu yere hipotetik olarak bağlanır. Sonuç olarak, başlangıçta arkeologların varsayımsal kavramı iyi bilinen bir bilgi haline dönüşür. Böyle bir şey Şamanizm için de geçerlidir. Paleolitik dönem kaya resimlerinde çoğu zaman hayvanları taklit ederek giyinen figürler tasvir edilir³⁸⁶. Böylece, bazı bilim adamları hayvanların taklit edilmesinin gizemli anlamı olduğunu düşünmüştür. Öyleyse, bu bir günlük işten kısmen serbest ve ritüellerin gerçekleştirilmesinden sorumlu olan büyümlü tekniklerin yardımıyla genel refahı sağlayan bir kişi, büyücü veya şamanın prototipi olarak algılanır. Dahası, eğer daha Üst Paleolitik dönemde Şamanizm varsa, bireysel unsurlarının da Orta Paleolitik dönemde yani Neandertallerde de var olması mümkündür. Çünkü onların kültürlerinde de anlaşılmaz şeyler de çok, mesela mağaralara gizlenmiş veya gömülü olan ayı kafatasları ve kemikleri, ilk mezarlar, anlaşılmaz çizgiler ve kayaların üzerindeki çentikler mevcuttur. Bazı bilim adamları Şamanizm kavramını herhangi ilkel bir din ile eşanlamlı olarak kabul ettikleri için bu anlaşılmazlıkları neredeyse şamanların Neandertallerde olduğu yönünde doğrudan bir gösterge olarak algılamaktadır.³⁸⁷

Şamanizm konusuyla ilgilenen uzmanlar, şamanizmin kökeni meselesinde bu inancı diğer dinlerle karıştırmadan kendi özelliklerine değinerek ele almaktadır. Ancak onların arasında bile Şamanizm'in tarih öncesi dönemde var olduğuna dair düşünceler hakimdir. Bazı araştırmacılar Şamanizm'in muhtemelen Paleolitik Devir'de ortaya çıktığını ve bu inancın uygarlığın ilk gelişme sürecinde tüm halklara ait olduğunu vurgulamaktadır³⁸⁸. Bazı

³⁸⁵ Formozov, 1987: 71-77.

³⁸⁶ Okladnikov, 1967: 80

³⁸⁷ Tokarev, 1986: 27-29.

³⁸⁸ Basilov, 1984: 189-190.

araştırmacılar da , Şamanizmin ilkel bir din olarak ekonomisi avcılığa dayanan ve devlet teşkilatı olmayan toplumlarda yani Taş Devri'nde ortaya çıktığını iddia etmektedir³⁸⁹. Bu iddia sahipleri Şamanizm'i avcılarının ve sığır yetiştiricilerinin dini olarak kabul eder, dolayısıyla bu dinin tarihsel olarak Neolitik dönemden önce meydana gelip, gelişim zirvesinden geçtiğini öne sürmektedir. Bu görüşe karşı çıkanlar ise Şamanizm'in insan toplumunun gelişiminde sadece belli bir aşamada ortaya çıkabileceğine inanmaktadırlar. Şartlı olarak, barbarlığın alt, orta ve yüksek aşamalarında yani ilkel toplumun çürümesi koşullarındadır.³⁹⁰ Böylelikle, onlar kasıtlı olarak çok geniş kronolojik süreye takılırlar ve tam bir tarihlendirmeden kaçınırlar. Bu oldukça doğaldır, çünkü yazılı olmayan halklardan ve doğrudan tarihsel kaynakların yokluğundan bahsedilmektedir. Şamanizm doğuşu için Hristiyanlık veya İslam'ın ortaya çıkışı gibi kesin tarihler saptanamaz.

Şamanizm hakkında geniş anlamda konuşursak, ortaya çıkışının kesin tarihini veya oluşum aşamalarını belirlemek için çaba göstermek boşunadır, çünkü tanımı için açık bir kriterler yoktur. Bu tür Şamanizm'de sadece ayrı bileşim unsurları vardır ve onların zaman içinde oluşum süreci çok uzundur. Üstelik, birçok durumda farklı bölgelerde birbirine paralel olarak ortaya çıkabilirler. Muhtemelen, dünyanın üç aşamalı bir mitolojik resmi Üst Paleolitik dönemde oluşturulmuştur.³⁹¹ Transa geçme ilkel esirme tekniği psişik bir fenomen olarak ve uyuşturucu bitkilerin kullanılması insanlığın ilk dönemlerinde meydana gelmiş ve hemen dini törenlerde kullanılmaya başlamıştır.³⁹² Şamanizm'in son derece önemli diğer unsurları arasında arbuluculuk, şaman öznitelikleri ve kontrollü transa girme özel teknikleri, şamanik ayin, kozmik yapının diğer temsilleri yer alır; şamanın dünyalar arasında seyahat etme yeteneklerinin ise daha sonraki çağlarda ortaya çıktığı iddia edilmektedir.³⁹³

Daha önce tarif edilen özelliklere sahip olan Şamanizm'i belli bir bölgenin dini olarak dar anlamda ele alacak olursak tarihleme daha belirgin olabilir. Şamanizm'in Kuzey ve Orta Asya'daki varlığının doğrudan kanıtı oldukça azdır. Güvenilir yazılı kaynaklar, Orta Çağ'dan itibaren Türkçe konuşan halklar arasında Şamanizm'in varlığına işaret eder. Ancak, bu veriler muhtemelen Şamanizm'in tamamlanmış biçimi hakkında bilgi verir ve kökleri daha erken dönemlerde aranmalıdır. Ne yazık ki, bu bölgelerin tarihinin daha önceki aşamaları için yazılı kaynaklar çok sınırlıdır.³⁹⁴

³⁸⁹ Vaynşteyn, 1991: 269.

³⁹⁰ Tokarev, 1990: 284.

³⁹¹ Toporov, 2010: 327.

³⁹² Eliade, 2015: 381-382.

³⁹³ Rozvadovski, 2014: 63-64

³⁹⁴ Potapov, 1979: 75.

Bundan sonra sadece arkeolojinin verileri elimizde kalır. Eğer şüpheli yani çok anlamlı olarak yorumlanabilen verileri dikkate almazsak o zaman güvenli sayılan bilgiler daha azdır. Bu, esas olarak Hun döneminden (M.Ö. I bin yıl sonu) daha eski olmayan döneme ait olan şaman mezarlarıdır, bunlar yazılı kaynakların verilerini doğrular.³⁹⁵ Daha önceki dönemlere ait arkeolojik kazıların bulguları: kült yapıları, zengin mezar kompleksleri, cenaze ekipmanının anlaşılabilir nesneleri, sıra dışı mezarlar ve gelişmiş ritüel pratiğin işaretleri farklı şekillerde yorumlanabilir. Ancak bu verileri Şamanizm dininin kökenini öğrenmek için dolaylı olarak amacımız için kullanmak mümkündür. Sibiry ve Orta Asya'daki bu işaretler bizi Bronz Çağı'ndan daha öteye götürmez. Mezarlık envanterinde olağandışı bir külte ait olarak yorumlanabilen nesneler (Erken Tunç Çağı'ndan başlayarak (M.Ö. III. binyıl)) bulunmuştur. Diğer işaretler ise sadece gelişmiş Tunç döneminde (yaygın olarak M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından itibaren) yaygın olarak kullanılmıştır. Daha iyi belirlenmiş bir tarihi olmadığı için, bu dönemi not etmek gerekir. Bu veriler esas olarak Güney Sibiry ve Orta Asya'ya aittir.³⁹⁶

Bu konuda en bilinen arkeolojik kaynaklar ikonografiktir ki bunlar mağara resimlerini ve plastik sanatlardaki küçük eserleri içerir. Bu alanda, yorumlama için gerçekten çok sayıda konu vardır. Bu görüntüler arasında orijinal şamanları ayırmak neredeyse imkânsızdır, araştırmacıların sıklıkla dikkat ettikleri ritüel pozlar, tuhaf kostümler, başlıklar hepsi çok şematiktir ve şamanistik olarak kesin bir şekilde yorumlanamazlar. Ancak önemli bir gerçeği not etmek gereklidir. Olağan ve olağandışı antropomorfik görüntülerin M.Ö. II bin yıldan daha erken bir zamanda ortaya çıktığı görülmektedir. Muhtemelen, en inandırıcı şamanlar olarak açık ve iyi okunan şamanik niteliklerle tasvir edilen, örneğin, çırpınan takım elbiseli ve bir zilli tef ile antropomorfik görüntüler sayılabilir. Bu tür görüntülere rastlamak mümkündür, onların hepsi Güney Sibiry ve Orta Asya'da lokalize edilip, M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından daha erken bir zamanla tarihlendirilemez. Bu bağlamda, belirlenen bölgede bilinen bazı parlak eski cenaze komplekslerinden, M.Ö. II. binyılın başlarına ait Karakol (Altay) Anıtı'ndan taş levhalar üzerindeki resimler ve gravürlerden bahsetmek gerekir (Lev.48).³⁹⁷ Bunlar Şamanizm'in sembolleriyle karşılaştırılacak birçok önemli özelliği tasvir etmektedir. Mesela, insanın bir hayvana dönüşmesi, transformasyon halindeki bir insanı yansıtan kuşun sembolizmi vs. Bu görüntülerdeki insan kafaları özel eşyalar ile dekore edilmiş olup, bunlar daha geç zamana ait Sibiry şamanlarının pratiğinde kullanılan nesneler ile benzetilmiştir (Lev.49). Bu resimlerdeki insan kolları ve bacaklar genellikle pençelerle

³⁹⁵ Savinov, 1993: 40-41; Potapov, 1978: 9-13.

³⁹⁶ Vadetskaya vd, 1980: 57-77.

³⁹⁷ Kubarev, 1988: 94; Devlet vd., 2017: 38.

değiştirilir. Kişinin vücudu ise tüylerle kaplıdır. Transformasyon halindeki insanların bazı figürleri hayvan kuyruklarını andıran unsurlarla tasvir edilmiştir. Benzeri motifler Afanasevo ve Okuneva kültürlerinin sanatında da bilinmektedir (Lev.50).³⁹⁸

Daha önce belirttiğimiz gibi, Şamanizm dini toplumun gelişiminde sadece belli bir aşamada ortaya çıkabilirdi. Şamanizm'deki dini evrenin karmaşıklığı, toplumun hiyerarşik ve aşiret yapısını yansıtır. Sıradan bir insanın daha tanrısal güçlerle doğrudan iletişim kuramaması, böyle bir model yaratan toplumun klan sisteminin çürümesi aşamasında olması gerektiğini göstermektedir. Böyle bir toplum, zorunlu işbölümü (profesyonellerin tahsisi) ile oldukça karmaşık bir ekonomiye ve gelişmiş bir maddi ve teknik temele sahip olması lazımdır. Bundan ziyade, bu toplum içinde mutlaka sosyal ve servet eşitsizliği özellikleri görünmesi zorundadır. Arkeoloji verilerine göre, bu seviyedeki topluluklar, Sibiry ve Orta Asya'da yine gelişmiş Tunç Çağı'nda ortaya çıkmaktadır³⁹⁹. Tam bu dönemde, karmaşık mezar ve kült kompleksleri ortaya çıkmaktadır. Bu hususta arkeologlar zengin buluntuların yer aldığı mezarlara ve metal nesnelerden oluşan hazinelere dikkat çekmektedir. Bahsi geçen süreçte arsenik bronzlar kalay bronzlarla değiştirilir, bu da ekonominin yoğunlaşmasına yol açar⁴⁰⁰. Araştırmacılar, aynı topraklarda hızla değişen çok çeşitli arkeolojik kültürleri ve onların varyasyonlarını da kaydetmiştir. Genel olarak, arkeolojik veriler M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından itibaren yerel kabilelerin göç süreçlerinin artmasını ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasını, karmaşık tabakalı grupları ve ekonominin yüksek düzeyini ifade etmektedir⁴⁰¹. Bu tam olarak fırtınalı dönemde, çeşitli nedenlerle manevi liderlerin rolü artabilirdi ve buna bağlı olarak arabulucu-insan düşüncesi temelinde Şamanizm ortaya çıkabilirdi.

³⁹⁸ Gryaznov, 1999: 53-54; Rozvadovski, 2014: 66-67.

³⁹⁹ Bokovenko, 1996: 39-40.

⁴⁰⁰ Grigoriyev, 2017: 17-41; Gonçarov, 2016: 679-688.

⁴⁰¹ Avanesova, 1991: 96-102; Çernih ve Kuzminih, 1989: 266-269.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMEK-KIPÇAK DÖNEMİ (VIII-XII. YY) ARKEOLOJİK ESERLERİ

3.1. Yazılı Kaynaklara Göre Kimek-Kıpçak Tarihi

Yedisu, Kuzey ve Doğu Kazakistan topraklarında Orta Çağ döneminde Kimek ve Kıpçak kabileleri yaşamıştır. Birçok yazılı kaynakta Kimek ve Kıpçaklar dahil tüm Türk kabileleri, daha genelleşmiş Türkler terimine dahil edilmiştir. Kimekler hakkında bilgiler sadece Arapça ve Farsça Ortaçağ anlatı kaynaklarında mevcuttur, bunlardan ilki VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır⁴⁰². W. Barthold'a göre, Kimeklerin tarihsel önemi, sonraki süreçte Kimek federasyonundan kalabalık Kıpçak kitlesinin çıkması gerçeğinde yatmaktadır⁴⁰³. Kıpçaklar Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak ve diğer modern Türkçe konuşan halklara karışmıştır⁴⁰⁴. Ayrıca, Transkafkasya, Güney Sibiry ve Altay halklarının bileşimine önemli unsur olarak katılmıştır.

Kıpçak kabileleri Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Bizans, Romanya, Macaristan, Mısır ve Suriye halklarının tarihine derin izler bırakmıştır. Kıpçakların gelişiminin tarihsel aşamaları çeşitli dillerde yazılı olarak kaydedilmiştir: Eski Türkçe (Orhun), Çin, Rus, Gürcü, Bizans, Latin, Arapça, Farsça ve diğerleri. Ancak, bu birincil kaynakların bilgi seviyesi, kronolojik veya bölgesel sınırlamalar nedeniyle farklıdır. Fars ve Arap dilli kaynaklar, ortak bir gelenek ve kültür temelinde olumlu bir şekilde farklılık gösterir. Onlarda, büyük önem taşıyan kaynaklar, VIII. yüzyıldan beri ve geç Orta Çağ'a kadar birkaç yüzyılı kapsamaktadır.

Bu kaynaklar Kıpçakların İrtiş havzasından Dinyeper ve Nil'e kadar yani doğudan batıya göç aşamalarını vurgulamaktadır. Orta Asya, Orta Doğu ve İspanya ile biten Arapça, Farsça ve kısmen Türk dillindeki VIII-XVII. yüzyıl yazıtları ve anıtları da dahil olmak üzere bu kaynakların en kapsamlı incelemeleri P.B. Golden⁴⁰⁵ ve B.E. Kumekov⁴⁰⁶ tarafından yapılmıştır.

Kimeklerin kökeni nedir? Kimekler Türkçe veya Moğolca konuşan bir halk mıdır? Kimekleri Kıpçaklardan nasıl ayırt edebiliriz? Bu soruların hala kesin bir cevabı yoktur. Kıpçak ismi bozuk şekilde çeşitli kaynaklarda kaydedilmiştir:

⁴⁰² Barannikov, 1939: 144-145.

⁴⁰³ Bartold, 1968: 549.

⁴⁰⁴ Kıldıroğlu, 2013: 77, 90-177.

⁴⁰⁵ Golden, 2014: 183-202.

⁴⁰⁶ Kumekov, 1987: 3-32.

Müslüman kaynaklarda - Kbdjak, Kfdjak, Hfdjak, Hifşah, Hifdjah⁴⁰⁷; Ermenice - Hbşah⁴⁰⁸; Gürcüce - Kivç'aki⁴⁰⁹; Moğolca - Kibča'ut, Kimçay⁴¹⁰; Ruslar – Polovets⁴¹¹; Çince - çinça (kimça)⁴¹². Aynı zamanda, Yunan ve Latin kaynaklarında Comani, Cumani, Chumani, Chomani'de yaygın olarak kullanılmıştır.⁴¹³ Yine de, Kıpçakların erken tarihinde Kimeklerin doğrudan etkisi olduğu için onlar hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Ne yazık ki, modern tarihçilerin elinde bu kabilenin kökeni hakkında çok az sayıda yazılı kaynak vardır. Bu isme Göktürk ve Uygur yazıtlarında veya onların varlığını bilen herhangi bir Çin kaynağında rastlanmamıştır.

O. Pritsak, Kimekleri Moğol veya Hıta/Kıtay (Qidân) kökenli K'u-mo Hsi denilen kabileden türetmiştir. Ona göre, "Kimek" ismi Türk dilindeki bir versiyonudur. Pritsak, Kimeklerin bağlı oldukları Uygur Devleti'nin 840 yılında düşmesinin bir sonucu olarak Kimeklerin batıya göç ettiğine ve 850'den sonra Batı Sibiry bozkırlarına ulaştıklarına inanmaktadır.⁴¹⁴ P.Golden'a göre, müslüman kaynaklarda geçen Yâmâk, Yemâk/Yemek isimleri belki Kimek adının Türkçe'deki biçimini temsil edebilir⁴¹⁵. Ancak, diğer çalışmada bu kelimelerin tek temsilinin Kimek olmayıp İmek de olabileceği ifade edilmiştir.⁴¹⁶

S.M. Ahinjanov'a göre, İrtiş havzasındaki Kimekler bölgeye yeni gelen bir topluluktur ve bu etnik isim sadece Arap ve Farsça konuşan muhbirler arasında bilinmektedir. Ancak, kendi aralarında bilinen isimleri Kai imiş.⁴¹⁷ Yaşam alanlarının ilk bölgesi kuzey-doğu Moğolistan olup burası Çin kaynaklarında K'u-mo Hsi adıyla geçmektedir. Ayrıca, I. binyılın ikinci yarısında Kimekler Göktürklerin, ardından da Uygur Kağanlıklarının etki alanında bulunmuştur. Bunlardan ikincisinin yıkılışından sonra Kimekler batıya Üst İrtiş havzasına göç etmiştir⁴¹⁸. Bu yenilgi, Moğol bozkırlarına çarpan doğal afetlerle desteklenmiştir. Yazılı kaynaklara göre, o yıl bir kıtlık varmış ve bundan sonra derin kar yağmış ve bu nedenle birçok at ve koyun ölmüştür⁴¹⁹. İlk dönemde Moğolca konuşan kabilelerin yaşadığı topraklardan göç eden Kimekler, Türk kökenli değildir. Bunlar proto-Moğol Hsien-pi kabilelerine aittir.

⁴⁰⁷ Bartold, 1968: 549.

⁴⁰⁸ Gandzaketsi, 1976: 139, 289.

⁴⁰⁹ Tshovreba, 2008: 190, 208; Ançabadze, 1960: 113-127.

⁴¹⁰ Poppe, 1955:39.

⁴¹¹ Vinogradova, 1973: 141-144.

⁴¹² Pelliot, 1920:149; Golden, 2003: 459.

⁴¹³ Togan, 1970: 158; Kafesoğlu, 2017: 179.

⁴¹⁴ Pritsak, 1982: 331-333.

⁴¹⁵ Pilipçuk, 2016: 85; Golden, 1997: 121.

⁴¹⁶ Golden, 2002: 1337.

⁴¹⁷ Ahinjanov,1995: 110-112.

⁴¹⁸ Gavrilova, 1965:72-73.

⁴¹⁹ Biçurin, 1950: 356.

Ancak, IX. yüzyılda Türkçe konuşan Kıpçak, Yemek ve diğer kabilelerin yaşadığı İrtiş ve Altay bölgesinde ortaya çıkan Kimekler XI. yüzyılın ortalarında Türkleşmiştir⁴²⁰.

Kimek konfederasyonunun ilk kompozisyonu listesinde Kıpçaklar da vardır. Literatürde Kıpçakların kuzey Hunlardan veya Dinglinglerden türedikleriyle ilgili hipotezler vardır⁴²¹. Sovyet bilim adamları uzun bir süre, Kıpçakların Hunların kuzeyinde yaşayan imparatorluğun kurucusu Mete (M.Ö. 209-174 yy.) şanyu tarafından fethedilen Tsyuşe (Kyueşe) kavimi ile özdeşleştirilebileceğine inanıyorlardı⁴²². A.N. Bernştam'a göre, bu hiyerogliflerin Eski Çince'de telaffuzu Kıpçak gibi ses çıkarmış olmalıydı ve böylece Kıpçak adının en eski halini aktarmalıydı⁴²³. Ancak, bir dizi araştırmacı buna karşı çıkarak, bu eski ismin yeniden yapılandırılması ve farklı bir şekilde okunması gerektiğini savunmuştur.⁴²⁴

Kıpçak ismi "qybcaq" olarak, 747-759 yıllar arasında Uygur Kağanlığı'nı yöneten Bayan Çor veya Moyen Çur Kağan'ın onuruna dikilen yazılı anıtta geçer.⁴²⁵ Resmi olarak "Tangrida qut bulmysh il ytmish bilgii qaghan" yani "Tanrı'nın İl (ülke) Etmiş Bilge Kağan" unvanını kullanmıştır⁴²⁶. Bu runik metinli bir steli, Moğolistan'a 1909'da yaptığı yolculuk sırasında G. Ramstedt, Selenga ırmağının güneyinde Mogon Şin Usu Havzasında keşfetmiştir. Araştırmacı, anıtı "Şin Usu yazıtı" veya başka bir yerde "Selenga taşı" olarak adlandırmıştır. Kitabenin önemli bir kısmı 742-744'te Uygurların Türk kağanlarıyla savaşlarına ayrılmıştır⁴²⁷. Ancak, W. Barthold, P. Pelliot ve V.F. Minorsky Kıpçaklar üzerindeki çalışmalarında, Ramstedt'in okumasını göz ardı ederek, ilk Kıpçak sözünü İbn Hurdâzbih'in (IX yüzyıl) Türk kabileleri listesine atmayı tercih etmiştir.⁴²⁸ Dilbilimci ve türkolog T.A. Tekin de bu metni farklı okumuştur.⁴²⁹ Daha sonra, 1974-1975 yıllarında, yetkili bilim adamı türkolog S.G. Klyaştorıy Moğol meslektaşısı M. Şinehu ile yazıtı yeniden okumuştur. Her ikisi de kelimelerin okunmasının kesinlikle doğru olduğu sonucuna varmışlar ve çizginin aşınmış kısmında korunan işaretlerin izlerine bakarak G. Ramstedt'in haklı olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırmacı, bu temelde ilginç bir teori kurmuştur. Aşağıda bu teorinin ne hakkında olduğunu kısaca açıklıyoruz. S.G. Klyaştorıy, bu bilgileri Türk-Kıpçak siyasi birliğinin varlığı lehine değerlendirmiştir. Kıpçak adını genellikle Türklerle ilişkili olan

⁴²⁰ Ahinjanov, 1995: 152-153.

⁴²¹ Bernştam, 1947: 154; Artamonov, 1962: 420.

⁴²² Bernştam, 1949: 362; Kıldıroğlu, 2013: 51.

⁴²³ Ahinjanov, 1995: 45-46.

⁴²⁴ Pulleyblank, 1966: 17; Klyaştorıy ve Savinov, 2005: 126-127.

⁴²⁵ Kıldıroğlu, 2013: 53-57.

⁴²⁶ Alyılmaz, 2013: 5.

⁴²⁷ Ramstedt, 1914: 34-49.

⁴²⁸ Bartold, 1968: 549; Pelliot, 1920: 148-149; Minorsky, 1937: 315-317.

⁴²⁹ Tekin, 1968: 258, 294; Clauson, 1969: 415-416.

Orhun yazıtlarında adı geçen Sir kabilesi ile tanımlamıştır (Türk Sir bodun)⁴³⁰. Ayrıca, Sirleri Çin kaynaklarında belirtilen Seyanto (Sir ve Yen-to iki Türk grubunun meydana getirdiği birlik) ile tanımlamıştır. Doğu Göktürk Devleti'nin 630'da yıkılışından sonra Kuzey Moğolistan'da Sir Kağanlığı ortaya çıkmıştır. Daha sonra, Çin ile ittifak yapan Göktürkler, 641'de onları yenmiştir. Sir Devleti 646'da Uygurlar tarafından yönetilen Tokuz-Oğuzlar ile yok edilmiştir ve hayatta kalan Sirler daha sonra batıya kaçmıştır. Diğer kaybedenlerin ardından onlar ikinci Göktürk Kağanlığı'na (687-742) bağlanmış ve 735'ten sonra bunların etnik isimlerinden bahsedilmemiştir. O zamandan itibaren, 646-647'de yaşadıkları korkunç kayıpları yansıtan bir isim olan ve “şanssızlar veya kaybedenler” anlamına gelen Kıpçak'ı kullanmaya başlamışlardır. Bu isim kötü ruhları önleyen bir tılsım olarak alınmıştır. Eskilerde Türk halkları arasında isim değişikliği geleneği yaygındır. S.G. Klyaştorıy'a göre, VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kıpçaklar Kuzey Altay ve üst İrtiş'i işgal etmiştir.⁴³¹ Daha sonra, onlar Urallar ve Orta Kazakistan'a ilerlemişler ve oradan X. yüzyılın sonunda – XI. yüzyılın ilk yarısında Aral Denizi ve İtil bölgesine yerleşmişlerdir. S.G. Klyaştorıy'ın bu fikrinin doğru olmadığını ileri süren Göktürk uzmanı Ahmet Taşağıl, Sir Tarduşların tamamen yok edildiğini ifade etmiştir.⁴³² Diğer, daha basit teoriler Kıpçakların ilk yerleşim alanını Sayano-Altay bölgesine yerleştirmiştir. Daha sonrasında bunlar Batı Sibirya'nın bozkırlarına göç etmişler ve Kimek birliğinin bir parçası olarak Müslüman yazarlar tarafından tanınmaya başlamışlardır.⁴³³

Müslüman kaynaklarda Kıpçak ve Kimek isimleri ilk olarak, Kuzey İran posta şefi olan İbn Hurdâzbih'in (820 - 912) yazdığı ve günümüze kadar ulaşan Kitâb-ül-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler kitabı) coğrafi eserinde belirtilmiştir. İslam dünyasında coğrafya biliminin gelişiminde çok önemli yeri olan bu eserde yazar, ticaret yollarının rotalarını tanımlamış, Güney Kazakistan ve Yedisu topraklarından geçen, Büyük İpek Yolu boyunca listelenen şehirler ve yerleşimler arasındaki mesafeyi belirtmiştir. İlginçtir ki, eserde Kıpçaklar, Kimeklerden ayrı bir Türk ülkesi olarak işaretlenmiştir.⁴³⁴

Kıpçakların tarihi VIII.-X. yüzyıllarda, Kimek kabilelerinin tarihi ile yakından bağlantılı olduğuna dikkat edilmelidir. Kıpçaklar siyasi olarak Kimek kağanına bağımlı olmuşlar. İlk başta kabile birliğinin bir parçası olarak, sonrasında ise Kimek Devleti'nin bünyesinde yer alarak yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda, yazılı kaynaklarda

⁴³⁰ Kafesoğlu, 2017: 93-94.

⁴³¹ Klyaştorıy, 1986: 153-164.

⁴³² Taşağıl, 2004: 111; Taşağıl, 2014: 255, 313; Kıldıroğlu, 2013: 57.

⁴³³ Golden, 2003: 469-470; Kuzeev, 1974: 169-170.

⁴³⁴ İbn Hordadbeh, 1986: 66.

sadece genellikle birikimli geniş bir anlama sahip olan Kimek terimi geçmiştir⁴³⁵. Bununla birlikte, Kimek ve Kıpçakları aynı etnik grup olarak tanımlayan görüş de yanlıştır, çünkü İslam Orta Çağ tarih yazımındaki mevcut bilgiler, onları sadece iki akraba kabile olarak tanımlamaktadır.⁴³⁶

Türk kabileleri hakkında geniş, tarihsel ve etnografik materyal Müslüman tarihçi, coğrafyacı ve seyyah el-Yakubi'nin "Kitab al-Buldan" (Ülkeler kitabı) adlı coğrafi eserinde yer almaktadır. Araştırmacı, geniş bilgisi ve raporlarının nispeten yüksek doğruluğu ile dikkat çekmiş, Kimek ve diğer Türkçe konuşan halklar arasında oluşan devletten bahsetmiştir. Raporda şöyle denilmektedir: “Türkistan ve Türkler, Tokuz-Oğuz, Karluk, Oğuz ve Kimek de dahil olmak üzere çeşitli kabilelerden oluşmuştur. Türklerin her kabilesinin ayrı bir devleti vardır ve bazıları başkalarıyla savaş halindedir”⁴³⁷.

Arap coğrafya edebiyatı, en yüksek zirvesini X. yüzyılda görmüştür. Bu dönemin çarpıcı bir temsilcisi İslam coğrafyacısı ve bir gezgin olan İstahri'dir. Onun el-Mesalik ve'l Memalik'inde (Yollar ve Ülkeler kitabı) genel olarak Doğu Avrupa yani Hazarlar, Ruslar, Bulgarlar, Burtasları hakkında ilginç bilgiler mevcuttur. Üstelik, modern Kazakistan topraklarında yaşamış Kimek, Oğuz, Karluklar hakkında önemli materyaller bulunmaktadır. Çalışmanın önemli bir kısmı Türk kabilelerinin yerleşme yerlerini gösteren coğrafi bir haritadır. İstahri'ye göre, Tokuz-Oğuz, Kırgız (Hirhiz), Kimek, Karluk ve Oğuzlar gibi tüm Türklerin aynı bir dili var ve her biri birbirlerini anlayabilirler.⁴³⁸

Değerli tarihi belgelerden bir kısmını, Arapların Herodotu olarak da tanınan tarihçi, coğrafyacı ve gezgin el-Mesûdî'nin eseri oluşturmaktadır. Bilgisinin ana kaynağı Hindistan'dan Atlantik Okyanusu ülkelerine, Kızıldeniz'den Hazar Denizi'ne kadar gerçekleştirilen seyahatler neticesinde toplanmıştır. Onun Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir (Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri) ve Kitab at-tanbih va-l-işraf (Rehberlik ve gözlem kitabı) eserleri Erken Ortaçağ Kazakistan'ın tarihi coğrafyası üzerine ve Kimek, Tokuz-Oğuz, Karluk, Oğuz, Hazarlar vb. hakkında değerli tarihi ve etnografik bilgiler içermektedir. Ayrıca, IX. yüzyılın ikinci yarısında, Oğuz liderlerinin Kimek ve Karluklar ile ittifak halinde Peçenekleri yenerek Seyhun (Siri Derya) vadisini ve Aral bozkırlarını fethetmeyi başardıkları hakkındaki haberleri ilginçtir.⁴³⁹

Coğrafya üzerine tanınmış Farsça yazılardan biri, 982 yılında Kuzeydoğu Afganistan'da yazılan, yazarı bilinmeyen Hudûd el-âlam min el-maşrik ila el-mağrip

⁴³⁵ Kumekov, 1987: 5.

⁴³⁶ Kumekov, 1972: 35-48.

⁴³⁷ Agadjanov, 1969: 132; Kumekov, 1972: 116; Yakubi, 2002: 75.

⁴³⁸ Romodin: 16, 25; Agadjanov, 1969: 74-79.

⁴³⁹ Klyastorniy, 1964: 177-178; Kumekov, 1987: 8; Yakubovskiy, 1947: 49-50.

(Dünyanın sınırları) eseridir. Bu eserin tek el yazmasının 1892 yılında Buhara’da keşfinin tarihi ve genel açıklaması A. G. Tumanski’nin bir makalesinde ortaya konmuştur⁴⁴⁰. Eser, 1930 yılında akademisyen W. Barthold tarafından ayrıntılı bir tanıtım ve fotoğraflık şekilde yayınlamıştır⁴⁴¹. Metnin, V.F. Minorsky tarafından yapılan, kapsamlı bir bilimsel yorumu ve metinden restore edilen 12 ayrı coğrafi alan haritasıyla İngilizce’ye tam bir çevirisi vardır⁴⁴². Ancak V.F. Minorsky, tarihsel olarak Kırgızlarla ilişkili Tanrı Dağları ve Yenisey bölgelerinin haritalarını vermemiştir. Araştırmacılar bu esere büyük önem vermiştir, birçok yazar tarafından tarihi ve coğrafi bir kaynak olarak kullanılmıştır. Bu coğrafi çalışmanın amacı, yazarın sunduğu gibi, genel olarak dünyanın bilinen bir kısmının resmini yansıtmaktır. W. Barthold, bu eserin bize ulaşan diğer Arap coğrafya eserlerinden çok daha detaylı olması, Türklerin ve genel olarak Orta Asya’nın gayrimüslim kısmından bahsetmesi sebebiyle büyük önem taşıdığını belirtmektedir.⁴⁴³

Eserde, Kıpçakların yerel grupları, özellikle Kimek ülkesinde bulunan ve gelenekleri Oğuzlara benzeyen Andar-az-Kıfçak (Kıpçak) bölgesi hakkında iletiler son derece önemlidir.⁴⁴⁴ Bu terimin yorumlanmasına ilişkin çeşitli görüşler vardır. Minorsky, bu bölgenin Andar-az-Kıfçak olarak adlandırılmasının "İç Kıpçaklar" anlamına gelebileceğine inanmıştır.⁴⁴⁵ L.R. Kızlasov ise, bu terim altında Ondar, Az ve Kıfçak kavimleri adlarının toplamını anlamıştır.⁴⁴⁶ S.M. Ahinjanov, Andar-az-Kıfçak terimine “Azlardan gelen Kıpçaklar” veya “Az kabilesinden Kıpçaklar” olarak anlam vermiştir.⁴⁴⁷ Ancak, V.K. Şuhovtsov ve B.E. Kumekov’a göre, bu açıklamaların hiçbiri Farsça dilbilgisi kurallarına uymamıştır. Araştırmacılar, eserin bütünsel bir metin analizine dayanarak, "andar" yerine "andak" okumasını sunmaktadır. Sonuçta, Kimeklerin kuzeybatı bölgesinde, Aral bozkırlarının kuzey ve kuzeybatısında yer alan Kıpçakların belirli bir parçasının bölgesinden bahsedilmektedir⁴⁴⁸. Prof. A.H. Margulan’a göre, Andar-az-Kıfçak bölgesi Merkezi Kazakistan, Ulutav, Sarısu havzası ve güneyde Karatav sıradağları ile sınırlıdır⁴⁴⁹. Bunun dışında, Kıpçakların bir halk olarak ayrıldıklarını, ancak Kimeklere siyasi olarak bağımlı olduklarını gösteren haberler oldukça ilgi çekicidir. Üstelik, Kıpçakların kralı Kimek hakanı

⁴⁴⁰ Tumanski, 1897: 121-137.

⁴⁴¹ Bartold, 1930: 3-32.

⁴⁴² Minorsky, 1937.

⁴⁴³ Bartold, 1930: 22.

⁴⁴⁴ Minorsky, 2008: 54.

⁴⁴⁵ Minorsky, 1937: 309.

⁴⁴⁶ Kızlasov, 1969: 82.

⁴⁴⁷ Ahinjanov, 1995: 166-168.

⁴⁴⁸ Kumekov, 1987: 9-10.

⁴⁴⁹ Margulan, 1951: 34.

tarafından tayin edilmiştir. Kıpçaklar Kimeklerin batı hudutlarında ve Peçeneklerin kuzeyinde bulunmuştur.⁴⁵⁰

XI. yüzyılın birkaç yazarından biri olan Gazneli, Fars asıllı coğrafyacı ve tarihçi Ebu Said Gerdizî Kıpçak ve Kimek kavimleri hakkında çok değerli bilgiler vermiştir. Onun, 1050 yılında yazdığı Zeynü'l-Ahbâr isimli eserinde, ilk kez Kıpçaklar Kimeklerin bünyesindeki yedi kabileden biri olarak geçmektedir.⁴⁵¹ Gerdizi'nin çalışmasında, Kimeklerin menşesi efsanesinde bir ejderha, kadın ve bir nehir mevzuları verilmiştir. Efsane kaynağın kendisinden çok daha erken bir zamana, yani VII.-VIII. yüzyıllara kadar uzanmaktadır.⁴⁵²

Bu efsaneye göre imeklerin menşesi şöyledir: Tatarların başı ölmüş ve iki oğlu kalmış. En büyük oğlu krallığa sahip olmuş ve küçük kardeşi ağabeyini kıskanmaya başlamış. Küçüğünün adı Şad imiş. Ağabeyini öldürmeye kalkmış, ancak başarısız olmuş. Hayatının yitip gideceğinden korkmuş ve bir köle cariyesini alarak, kardeşinden uzaklaşmış ve büyük bir nehrin, birçok ağacın ve bol miktarda avın olduğu bir yere yerleşmiş. Orada bir çadır kurmuş ve yerleşmiş. Her gün, bu adam cariyesi ile birlikte ava çıkmış, avların etini yemiş ve kıyafetlerini samur, sincap ve kakım kürkünden yapmış. Bir gün Tatarların akrabalarından yedi kişi gelmiş: İmi, Imâk, Tatar, Bayandur, Kıpçak, Lanikaz (Nilkaz)⁴⁵³ ve Ajlad. Bu insanlar efendilerinin sürülerini otlatmışlar, daha önce sürülerin olduğu yerlerde meralar kalmamış, çim bulmak için Şad'ın olduğu yere gelmişler. Onları görünce, köle kız dışarı çıkmış ve "İrtiş, yani inin" demiş⁴⁵⁴. Bu nedenle nehir İrtiş adını almış. O köleyi tanıyan herkes durmuş ve orada çadırlarını kurmuşlar. Şad, geri dönünce avdan büyük bir ganimet getirmiş ve onlarla paylaşmış, gelenler bütün kış orada kalmışlar. Kar eridiğinde aralarından birini haber getirmesi için Tatar kampına yollamışlar. Bu adam oraya geldiğinde, tüm bölgenin harap olduğunu ve nüfustan mahrum olduğunu görmüş: düşman gelmiş, soymuş ve tüm insanları öldürmüştü. Kabilenin kalıntıları dağlardan bu adama inmişler. O adam arkadaşlarına Şad'ın durumunu anlatmış. Hepsi İrtiş'a gitmiş, oraya vardıklarında Şad'ı reisleri olarak selamlamışlar ve onurlandırmaya başlamışlar. Bu haberi duyan diğer insanlar da buraya gelmeye başlamış ve böylece 700 kişi toplanmış. Uzun bir süre Şad'ın hizmetinde kalmışlar. Daha sonra, çoğalınca dağlara dağıldıklarında, adlandırılan yedi kişinin adını taşıyan yedi kabileyi oluşturmuşlar. Tüm bu Kimekler, kötü huylu, cimri ve düşmanlığı ile ayırt edilmiş. Şad bir zamanlar halkıyla İrtiş'in kıyısında duruyormuş ve bir ses duyulmuş: Şad? Beni suda gördün mü? Şad, suyun yüzeyinde yüzen saçın dışında hiçbir şey

⁴⁵⁰ Şeşen, 2001: 68.

⁴⁵¹ Bartold, 1973: 23.

⁴⁵² Pletneva, 2010: 32.

⁴⁵³ Minorsky, 1937: 304.

⁴⁵⁴ Bartold, 1973: 43.

görmemiş.⁴⁵⁵ Sonra atı bağlamış, suya girmiş ve saçı tutmuş, bu onun karısı hatun olduğu ortaya çıkmış. Ona nasıl düştün diye sormuş ve şöyle cevap almış: "Timsah beni nehir kıyısından yakalamış". Kimekler bu nehre saygı duyarlar, ona taparlar ve şöyle derler: "Nehir Kimeklerin tanrısıdır".⁴⁵⁶

Oldukça fantastik süjeye rağmen, Gardizi tarafından belirtilen efsanenin somut bir temeli vardır. Ayrıca, Kimekler Tatar etnik ortamından ayrılmış İrtiş bölgesindeki yeni bir toplum olarak tanımlanır. İlk iletilere bakılırsa, Kimeklerin eski yerleşim yerlerinin Kuzey-Doğu Moğolistan ve Mançurya toprakları olduğu tahmin edilmektedir. İkincisi, sadece İrtiş bölgesine geçişle Kimekler yedi kabileyi içeren etnopolitik bir ittifak örgütlemiştir. Kimek-Kıpçak kabileleriyle belirli bir ilişkisi olan yedi, 700, 70 bin sayısı dikkat çekicidir. Gardizi'nin Kimekler hakkındaki metni yayınlayan W. Barthold'un belirttiği gibi, Göktürk kitabelerinde bağımsız bir kabilenin oluşumu için gerekli görülen insan sayısı da 700'dür. Yukarıdaki bilgiler, Gardizi'nin, İrtiş merkezli bir Kimek etnopolitik birliğinin oluşumunun en erken evreleri hakkındaki bilgilerin çok fantastik olmadığını göstermektedir. Bu bilgiler, Doğu Kazakistan sınırlarının ve Çungar bozkırlarının batı kesiminin kesişim noktasında meydana gelen ve Türk Kağanlıkları döneminde Kıpçak kabilelerinin önemli bir rol oynadığı gerçek olayları yansıtmaktadır.⁴⁵⁷

Kuşkusuz Gardizi'nin verdiği bilgiler, Kıpçaklar ve Tatarlar arasındaki etnik kültürel ilişkilerinin en erken dönemiyle ilgili bilgileri içermektedir. Bu bilgilere dayanarak J. Markquart, Kıpçakların Moğol kökenli olduğuyla ilgili hatalı bir görüşe sahip olmuştur. Araştırmacı, Kıpçakların Tatarlardan ayrılmasının kronolojik çerçevesini VII. yüzyıla atfetmiştir. Gardizi'nin metni üzerine, K. Czegledy'nin argümanlara dayanan tarihi-kaynak araştırmaları, kaynakta yansıyan tarihi olayların Moğolistan'ın Kuzey-Batısında meydana geldiğini ve bunların 750 yılına atfedilebilir olduğu sonucuna varmıştır⁴⁵⁸. Gardizi eserinde, Orta Asya'dan Farab ve Aşağı Seyhun'da bulunan Yengi-kend (veya Yenkend) üzerinden İrtiş bölgesine giden ticaret yolunun oldukça ayrıntılı bir açıklamasını da sunmaktadır. Kimek ülkesine giden diğer bir yol ise Yenisei Kırgız ülkesinden batı yönüne geçmiştir.⁴⁵⁹

XI. yüzyılın başında, Kimek kabilelerinin yerleşiminin ana topraklarındaki askeri-politik hegemonya tamamen Kıpçak liderlerinin eline geçmiştir. Bu zamandan itibaren, Rusya ve diğer Orta Asya halklarıyla doğrudan temasa yol açan, Kıpçak kabilelerinin büyük kitle halinde hareketi sebep olmuştur. Kıpçakların kuzeyden güneye doğru ilerlemeleri Oğuz

⁴⁵⁵ Bartold, 1973: 44.

⁴⁵⁶ Bartold, 1897: 106.

⁴⁵⁷ Ahinjanov, 1995: 102-103; Bartold, 1973: 44.

⁴⁵⁸ Bartold, 1968: 550; Czegledy, 1972: 257-267.

⁴⁵⁹ Kumekov, 1987: 11.

kabilelerinin Aral Denizi ve Seyhun bölgelerinden yer değiştirmeleri ile *Mafazat al-Guz* (Oğuz Bozkırı) yerine Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) ismi Nâsır Hüsrev'in (1003-1088) "Divan" eserinde ortaya çıkmaktadır⁴⁶⁰.

Endelüs-Arap coğrafyacı ve tarihçi, Ebu Ubeyd Abdullah ibn Abdülaziz el-Bekri (1014-1094), Kitab el-Mesâlik ve el-Memâlik (Karayollar ve Krallık Kitabı) eserinde X. yüzyıla ilişkin olarak, Kıpçakların Peçeneklerin Kuzeyinde bulunduklarını ifade eden malumatlar vardır. O zaman Kıpçakların Güney Uralların topraklarını işgal ettiği bilinmektedir⁴⁶¹. Ayrıca, diğer Türk halklarının coğrafi konumu, ekonomisi ve maddi kültürü hakkında bilgileri de içermektedir. Örneğin, Peçeneklerin altın ve gümüş kaplara, silahlara, zengin süslü kemerlere ve sancaklara sahip olduğu söylenmiştir.⁴⁶² Çalışma metninin tam bir yayını henüz mevcut değildir.⁴⁶³

XI. yüzyıl Kıpçak tarihinin birinci sınıf kaynağı, Kâşgarlı Mahmud tarafından Bağdat'ta 1072-1074 yılları arasında yazılan Dîvânü Lugâti't-Türk (Türk Dilleri Sözlüğü) Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Dîvânü Lugâti't-Türk, Arap dilinin kurallarına göre düzenlenmiş olmasından da anlaşılacağı üzere, aslında Araplara Türk dilini öğretmek üzere kaleme alınmış bir eserdir. Üstelik, Türk dili ve kültürü ile ilgili geniş ve çok yönlü bilgiler vermiştir. Böylece, Kâşgarlı Mahmud, Türkçenin ve Türk kültürünün o çağın İslam topluluğu içindeki yerini belirtmeye çalışmıştır⁴⁶⁴. W. Barthold, Kâşgarlı Mahmud'u Orta Asya hakkında kitap yazan biri olarak değil de, bu bölgeyle kişisel tanışma temelinde bir eser kaleme alan tek Arap yazar olarak görmüştür.⁴⁶⁵

Kâşgarlı Mahmud'un çalışmasının temel değerinin sebebi, Orta Çağ Türk kabilelerinin dillerinin dil bilimsel ve alansal bir metodoloji temelinde ilk kez incelenmiş olması ve Türkçe konuşan diyarın ilk haritasının oluşturulmasıdır (Lev.51).⁴⁶⁶ Bu harita yuvarlak şekilde tasvir edilmiş olup renklidir. Dağlar kalın kırmızı çizgilerle işaretlenmiştir, ince çizgilerle her bir ülkenin sınırları gösterilmiş, denizler siyah ve yeşilnehirler ise mavi şekilde renklendirilmiştir. Haritanın yönleri: doğu-yukarı, batı-aşağı, yan tarafları - kuzey ve güneydir.⁴⁶⁷ Ancak, meridyenler haritada açıkça belirtilmediğinden, nehirlerin ve göllerin vb. bulunduğu yerlerde bazı sapmalar olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁰ Bartold, 1968: 525; Browne. 1956: 227; Korneeva, 2015: 830-842.

⁴⁶¹ Pletneva, 2003: 151.

⁴⁶² Şeşen, 2001: 205-207; Kunik, 1878: 58-59.

⁴⁶³ Kumekov, 1987: 12.

⁴⁶⁴ Korkmaz, 1995: 15.

⁴⁶⁵ Kraçkovski, 1957: 268.

⁴⁶⁶ İsabekova, 2017: 301.

⁴⁶⁷ Umnyakov, 1940: 103-132.

⁴⁶⁸ Musabayev, 1969: 48.

Yapılan çalışmada Türk kabilelerinin dilsel ve coğrafi sınırları, dil ilişkilerinin özellikleri göz önünde bulundurulmaktadır. Bu haritayla ilgili çok farklı görüşler vardır.⁴⁶⁹ Coğrafi haritalar biliminin, VII.-X. yüzyıllarda Arap halifeliğinde oluşan büyük gezgin-coğrafyacılar tarafından geliştirildiği bilinmektedir. Arap coğrafyacılarının klasik okulunun zengin deneyimini ustaca kullanan Kâşgarlı Mahmud, Türklerin siyasi merkezlerini haritanın merkezine yerleştirmiştir. Arap haritacıları dünya görüntüsü gibi yuvarlak bir harita çizip ve ortasına Mekke'yi tasvir ederken, Kâşgarlı Mahmud bu haritanın merkezine Karahanlı devletinin merkezleri olan Kaşgar, Barsgan ve Balasagun gibi şehirleri işaretlemiştir.⁴⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud'un haritasına bakılırsa, Kıpçakların sınır bölgelerinin güneyde Taraz⁴⁷¹ yakınlarındaki Kencek Sengir şehirleri, doğuda İrtiş ve batıda İtil Nehri boyunca olduğuna dikkat çekilmelidir. Ayrıca, Peçeneklerin Rum yakınında yaşadıkları ve bunların yanında da Kıpçakların olduğu ifade edilmiştir. Dünya haritası üzerinde Kıpçak toprakları olarak Aral ve Hazar Denizi'nin doğu kıyısı işaretlenmiştir.⁴⁷²

Kâşgarlı Mahmud eserinde, dilsel toplulukları ayırt eder. Ona göre Kırgızların, Kıpçakların, Oğuzların, Tuhsilerin, Yağmaların, İğrakların, Çiğillerin, Carukların tek ve saf Türkçe ortak bir dilleri vardır. Yemak (Kimek) ve Başgırların dilleri de bunlarınkine yakındır. En düzgün dilli Türk kabileleri tek bir dil bilen, Farsça ile ilişkisi olmayan ve yer değiştirmeyenlerdir. İki dil konuşan ve şehirlerin halkıyla karışanların dili düzgün değildir.⁴⁷³ Kâşgarlı Mahmud'un Türk dillerinin özellikleriyle ilgili açıklamaları hala daha fazla araştırma yapılmasını gerektirmektedir ve bugüne kadar dil bilimsel hususta çıkardığı sonuçlar önemini kaybetmemiştir.

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Şerif El-İdrisi (1100-1165) veya El İdrisi olarak bilinen ünlü Arap coğrafyacı, gezgin ve haritacı Nüzhetü'l-Müşâtık fî İhtirâkı'l-Âfâk adlı eseri yazmıştır. Eser, Orta Çağ Kazakistan ve bitişik bölgelerin topraklarında yaşayan Kimek, Kıpçak, Kuman,⁴⁷⁴ Oğuz, Karluk, Türkeş, Ezgişlerin yerleşimleri, ekonomisi, şehirleri, ticaret yolları, el sanatları, göçebe ve yerleşik yaşam tarzının kombinasyonu hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁴⁷⁵ El İdrisi'nin verileri çok değerlidir, çünkü bize ulaşmayan yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Örneğin, Kimek ülkesini tanımlarken Kimek kökenli Canah ibn Hakan al-Kimaki kitabını kullanmıştır.⁴⁷⁶ Eserdeki haritada Kimek

⁴⁶⁹ Mahmud al-Kaşgari, 2005: 8-13.

⁴⁷⁰ İsabekova, 2017: 302.

⁴⁷¹ Atalay, 2006: 366.

⁴⁷² Mahpirov, 1997: 44.

⁴⁷³ Şeşen, 2001: 24-25.

⁴⁷⁴ Ribakov, 1952: 3-44.

⁴⁷⁵ Karayev, 1968: 55-60.

⁴⁷⁶ Kraçkovski, 1957: 291.

toprakları dokuzuncu iklimin onuncu kısmında yerleştirilmiştir. El İdrisi'ye göre, Kimek ülkesinin en kalabalık bölgesi Gagan Gölü'nün kıyılarıdır. Bu gölün yanı sıra, batı ve kuzey doğusunda 24 günlük mesafe boyunca, Kimeklerin Büyük Hakanı ve diğer küçük krallarına ait 16 şehir bulunmaktadır. Bu kralların her biri şehirlerden birinde oturmuş ve kendi ordusuna sahipmiş ama hepsi hakana itaat etmiştir. Bunlar arasında büyük şehirler Kimek kralının şehri, Karantiye ve Gagan şehri, son ikisi de Gagan gölünün kıyısındaki imiş. Şehirlerin sakinleri kumaş, giysi, ekili tarlalarla (arpa, buğday ve pirinç), demir ürünleri üretimi ile uğraşmışlar ve diğer bölgelerle kervan ticaretine katılmışlar. Nüfusun geri kalanı sığır yetiştiriciliği ve balıkçılıkla uğraşmış. El İdrisi ile belirtilen mesafelerin hesaplanması ve tarif edilen coğrafi durumların analizi bahsettiği Gagan Gölü'nün modern Alagöl Göl olduğuna inanmamızı sağlamaktadır.⁴⁷⁷ El İdrisi, hükümdar ailesinden sadece bir kişinin hakan olabileceğini bildirmiştir. Kimek hükümdarının hâcibi ve vezirleri vardır, bu da gelişmiş bir devlet idari sisteminin olduğunu kanıtlamaktadır. Üstelik, yüksek tabakadan olanların kırmızı ve sarı ipekten kıyafet giydikleri belirtilmiştir. Kimek Devleti'nde vergi tahsilatlarının varlığı, hükümdar tarafından çıkarılan altından zorunlu bir pay aldığı gerçeğiyle kanıtlanmaktadır.⁴⁷⁸

IX.-X. yüzyıl Arap ve Fars kaynaklarının Orta İrtiş bölgesindeki Kimeklerden bahsetmeleri önemlidir ama El İdrisi'ye bakılırsa, Kimekler bu nehirden güneyde Balkaş gölüne kadar yayılmıştır. Tüm bu veriler, El İdrisi'nin tanımladığı kabileler ve onların yerleşim alanları hakkındaki bilgilerin IX.-XI. yüzyıla kadar uzandığı sonucuna varılmasını mümkün kılmaktadır.⁴⁷⁹ W. Barthold'un belirttiği gibi, El İdrisi'nin farklı zamanlara ilişkin bilgileri hiç de birbirinden ayrılmamıştır⁴⁸⁰. Bu nedenle, El İdrisi'nin Kimekler hakkındaki verilerinin bir kısmının, büyük olasılıkla hayatlarının erken dönemine yani Doğu Asya'da yaşadıkları zamana ilişkin olduğu varsayılabilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, El İdrisi'nin çalışmasında kullandığı kaynaklar arasında farklı zamanlara ait Arap ve Fars tarihçilerinin eserleri, anlatı kaynakları ile hikayeleri yer almaktadır. Bu, Kıpçaklarla ilgili malzemenin de anlaşılmaktadır. El-İdrisi farklı bölgelerden gelen farklı bilgileri kullanarak, aynı etnik topluluk hakkında farklı yazarlardan ödünç aldığı iki farklı ismi kullanmıştır. Gezgin batı bölgeleri daha doğrusu İtil'den Dinyeper'e kadar uzanan bozkırlardan bahsederken Bizans kaynaklarını kullanmış ve bu yüzden eserinde "Kuman" terimine yer vermiştir. Bizans kroniklerinde Kıpçakların adı budur. El İdrisi Kuman

⁴⁷⁷ Kumekov, 1968: 27; Kumekov, 1969: 50-51.

⁴⁷⁸ Akişev vd, 1977: 369-370; Şeşen, 2001: 109-110.

⁴⁷⁹ Karayev, 1973: 7.

⁴⁸⁰ Bartold, 1964: 292.

ülkesini anlatırken iç-dış ve ak-kara gibi isimlendirilmeler kullanmıştır. Gezgini eserinde Kuman coğrafyasını "Kara Kumaniye" ve "Ak Kumaniye" olarak ikiye ayırmıştır. Bu bilgiler değerlendirildiğinde birincisi Kuzey Kafkasya'daki Alan toprakları ile Kiev arasında, bu şehre yaklaşık 40 km uzaklıktadır. Kara ve Ak Kumaniye arası yaklaşık 80,5 km mesafedir. Ak Kumaniye'den Macar ülkesine ise yaklaşık 161 km.⁴⁸¹Türk kültüründe bilindiği gibi, renkler yön ifade etmektedir.⁴⁸² Ak batıyı, Kara ise kuzeyi göstermektedir. Böylece, El İdriside geçen Ak ve Kara Kumaniye'nin kuzey ve batı Kıpçakları ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda, gezginin incelemesinin ayrılmaz bir parçası olan haritanın 6 ve 7'nci ikliminde⁴⁸³ Kıpçaklar, tam da Hudûd el-âlem (982) yazarının tanımladığı yerde Batı Kazakistan'da yerleştirilmiştir.⁴⁸⁴

XI. yüzyıldan itibaren ve XIII. yüzyıla kadar Polovetslerin (Kıpçakların) siyasi tarihi ve yerleşimi hakkında önemli bilgiler Rus kronikleri tarafından verilmektedir. Polovetsler hakkındaki ana mesajlar ve anlatılar, yine Moğol istilasına kadar geçen süreçte yaşayanlar Lavrentiyevskaya, Ipatiyevskaya ve diğer kroniklerde aktarılmaktadır.⁴⁸⁵ Bu kaynaklarda Rusların Polovetsleri düşmanlar ve komşular, müttefikler ve akrabalar olarak algılamaları oldukça ilginçtir. Erken kroniklerdeki anlatılar ve mesajlar, bu tür görüntülerin oluşumunu ve dönüşümlerinin dinamiklerini izlememizi sağlar. Kroniklerin yazarları Polovetsleri etnik, dini ve bazen jeopolitik özellikleri açısından tanımlamaktadır. Bu eserlerde yer alan olayları ayrıntılı bir şekilde D.A. Rasovski⁴⁸⁶, K.V. Kudryaşov⁴⁸⁷, P.V. Golubovski⁴⁸⁸, S.A. Pletneva⁴⁸⁹ vd. incelemiştir.

Polovets-Rus münasebetleri en başında sınır komşuluğu ile başlamıştır. Ancak, Polovetslerin hâkimiyetlerinin Dnyeper'e kadar yayıldığı devirde, sınırdaş olan Güney Rus topraklarına 1055 yılında Başbuğları Boluş'la birlikte gelmişler ve Knez Vsevolod Yaroslaviç ile ilk anlaşmalarını yapmışlardır. Bu olaydan itibaren iki halkın evlilikler ve savaşlar, baskınlar ve askeri ittifaklara dolu iki yüz yıllık karmaşık ortak tarih başlamıştır. Rus bilim adamı D. A. Rasovski'ye göre Rus, Bulgar, Burtas, Alan, Hazarların Polovetslere bağımlı oldukları dönemde Kıpçak ülkesi 5 bölgeye ayrılmıştır: Orta Asya, İtil-Yayık, Don-Donetsk,

⁴⁸¹ Şeşen, 2001: 119.

⁴⁸² Kütük, 2014: 142.

⁴⁸³ Kumekov, 1987: 15.

⁴⁸⁴ Ahinjanov, 1995: 26-27.

⁴⁸⁵ NPL, 1950; PSRL, 1926-1928; PSRL, 1908.

⁴⁸⁶ Rasovski, 2012.

⁴⁸⁷ Kudryaşov, 1948.

⁴⁸⁸ Golubovski, 2011.

⁴⁸⁹ Pletneva, 2010.

Aşağı Dniyeper, Tuna⁴⁹⁰. Bu topraklarda Polovets/Kıpçaklar, her biri kendi başbuğlarının tabiiyetinde olmak üzere ayrı boylar olarak yaşamıştır. Bu döneme ait Rus yıllıkları ve edebiyatında Altunapa, Saruhan, Könçek, Bonyak, Tugorhan adlı başbuğlar önemli rol oynayan başlıca simalar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹¹ Özellikle son ikisi üzerine kronikler Rusların yeminli düşmanları olarak sık sık bahsetmektedir. Bonyak, Batı Ukrayna efsanelerinde ve şarkılarında Bunyaka Şoludiviy⁴⁹² adıyla ve Tugorhan da Rus destanlarında Tugarin veya Tugarin Zmeeviç olarak yer almaktadır⁴⁹³. Diğer Rus edebiyatının şahseri olduğu söylenen Rus milli destanı "Slovo o Polku İgoreve". Söz konusu, 1185'te Novgorod-Severski knezi Igor Svyatoslaviç tarafından düzenlenen birleşik Rus ordusunun Polovetslere karşı başarısız kampanyasını konu alan destandır. Başbuğ Könçek, bu savaşta prens Igor Svyatoslaviç dahil Rus ordusundaki knezlerin tamamı yakalamıştır. Eser bu olaydan kısa bir süre sonra yazılmıştır. Destanda seferin detayları, arazinin tabiatı, kahramanca davranışlar, üzüntü, Igor Svyatoslaviç'in karısının feryatları ustalıkla anlatılmıştır. Günümüze kadar Rusya'da defalarca yayınlanmış ve araştırmalara tabi tutulmuş bu metinde tarihî hadiseyi aksettirdiğinden şüphe yoktur. Ayrıca dil, savaş taktiği, donatım, madencilik vb. değerlendirme açısından Rus kültürü üzerine Türk tesirleri göstermesi itibarıyla bu kaynağın değeri paha biçilmezdir.⁴⁹⁴

XII. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren Polovets ve Ruslar arasındaki ilişkilerde son dönem başlamıştır. Bu dönem, iki halk arasındaki askeri çatışmaların durması ile karakterize edilir. Rus yıllıklarında kaydedilen baskın iletişim biçimi, Polovetslerin Rus prenslikleri arasındaki savaşlara katılımıdır. XIII. yüzyılın 40'lı yıllarına kadar süren Polovets/Kıpçak tarihinin son döneminde ise trajik bir olay meydana gelmiş, Moğol istilası başlamıştır. Böylece, 1222 yılında Moğollar, Rus yıllıklarında "Polovetslerin en büyüğü" olarak adlandırılan Yuri Konçakoviç (Könçek) önderliğindeki Don ve muhtemelen Dniyeper Polovetsleri ile çarpışmıştır. Neticede Polovets/Kıpçaklar yıkıcı bir şekilde Moğollara karşı yenilmiştir.⁴⁹⁵

Moğol fethi döneminde Kıpçaklarının tarihi ile ilgili önemli kaynaklardan biri Yahudi kökenli Müslüman hekim, yazar, tarihçi ve İlhanlılar'ın veziri olan Reşideddin Fazlullah-ı Hemedânî yazdığı "Câmi'ut-Tevârîh" (1310-1311) adlı eseridir. Kitap Mahmud Gazan'dan, Moğollar ve onların hanedanlığını, Reşidüddin'nin yaşadığı döneme kadar olan tüm tarihi

⁴⁹⁰ Rasovski, 2012:156-173.

⁴⁹¹ Kafesoğlu, 2017: 182-183; Gömeç, 2013: 122.

⁴⁹² Kuzmiçevski, 1887: 676-713.

⁴⁹³ Ribakov, 1963:89.

⁴⁹⁴ Baskakov, 1985: 3-4.

⁴⁹⁵ Pletneva, 1975: 297-298.

kayıtları içermektedir. Reşidüddin'in bilgi aldığı kaynaklar arasında, Çinli, Hintli, Uygurlu ve Kıpçak müelliflerin yazdığı kitaplar vardır. Ancak Reşidüddin bu eserleri ve müelliflerieserinde belirtmemiştir.⁴⁹⁶

Eserin ilk bölümü en bilgilendirici ve değerli kısmı oluşturur çünkü Moğol ve Türk kabilelerinin bir listesini ve Cengiz Han'ın kendisi ve haleflerinin tarihini içermektedir. Türk-Moğol halklarının tarihine ayrılan bölümde sosyal yaşam, etnik ilişkiler, hayat, adet hukuku ve göçebelerin efsaneleri Reşidüddin tarafından bu konuda başka hiçbir kaynaktan bulamayacağımız tamlık ve doğrulukla açıklanmaktadır. Eserde, Kıpçakların 24 Oğuz kabilesinden geldiği ifade edilmektedir. Reşidüddin'in gösterdiği efsanelerden birine göre, Kıpçak ismi içi boş bir ağaçla ilişkilidir, başka bir efsanede de Kıpçakların ağaçlarla dolaylı bir bağlantısı vardır, çünkü Kıpçak adlı bir efsanevi çocuk nehir geçişi sırasında bir salda doğmuştur.⁴⁹⁷ Reşideddin'e göre, Cengiz Han zamanında Kıpçakların başı Küncek/Könçek adında bir emir imiş. Onun Kumurbaşı-Künci adında bir oğlu varmış. Her ikisi de baba ve oğlu Kıpçakların hanedan ailesine aittir.⁴⁹⁸ Ayrıca Reşideddin, Moğolların Kıpçaklarla ve onlara komşu olan Alanlarla ilk buluşması hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermiştir. İlk çatışmada önce Alanlar ve sonra Kıpçaklar yenilgiye uğramıştır. Daha sonra, Avrasya bozkırlarında hegemonya için belirleyici savaş 1223 yılında gerçekleşmiştir, Sobutay Bahadır ve Cebe Noyan önderliğindeki Moğol askeri Kalka Nehri'ndeki savaşta birleşik Rus-Kıpçak ordusunu yenmiştir.⁴⁹⁹ Böylece, bütün Kıpçak Bozkırı Moğol istilasına uğramıştır ve Altun-Ordu Hanlığı kurulmuştur. Bu durumda, "Deşt-i Kıpçak" tâbiri daha uzun süre kullanılmakla beraber, Kıpçakların artık uluslararası sahnede önemli rolü kalmamıştır.

3.2. Kimek Kültürünün Arkeolojik Anıtları

Kimek Devleti'nin tarihi uzun sürmemiş, çeşitli etnik toplulukların oluşturduğu bu oluşum IX. ve XI. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Yazılı kaynakların tam bilgi sağlamaması sebebiyle, yine de arkeolojik veriler gelişmiş Kimek kültürü hakkında ayrıntılı malumatlar vermiştir. Yazılı kaynaklara göre, en parlak döneminde, devlet tarafından kontrol edilen bölge, doğuda Altay dağlarından batıdaki Ural Nehri'ne kadar, Batı Sibirya'nın güney kısmından güneydeki Şu ve Talas'ın alt kısımlarına kadar yayılan toprakları içine almıştır.⁵⁰⁰ Aşağıda Kimek Devleti'nin tarihini yansıtan arkeolojik malzemeler üzerine ayrıntılı olarak

⁴⁹⁶ Kumekov, 1987: 22.

⁴⁹⁷ Ahinjanov, 1995: 37; Ögel, 2014: 189, 205.

⁴⁹⁸ Raşid ad-din, 1952: 151.

⁴⁹⁹ Tizengauzen, 1941: 32-33.

⁵⁰⁰ Ahinjanov, 1989: 164.

değineceğiz. Bu konudaki arkeolojik veritabanı, XX. yüzyılın 50'lerinden başlayarak oluşmuştur, yani yakın bir dönemi kapsamaktadır. Kimek Devleti'nin yaşadığı döneme ait arkeolojik malzemeler S.S. Çernikov, S.M. Ahinjanov, F.H. Arslanova, Z.S. Samaşev, Y.I. Trifonov, V.A. Mogilnikov gibi bilim adamlarının çalışmaları sırasında toplanmıştır.

Bahsedilen arkeologlarla, elde edilen materyallerin incelenmesi sırasında aşağıdaki meseleler belirlenmiştir:

- Kimek Devleti çerçevesinde gelişen kültürün ana dağıtım alanı olarak İrtiş ve Ob nehirleri arasındaki araziler işaretlenmiş;
- Devletin bünyesindeki nüfusun Türk kültürü çevresine ait olduğu saptanmıştır;
- Kimek kültürünün ana özellikleri, ekonomi ve toplumun sosyal yapısı karakterize edilmiştir.

Ek olarak, elde edilen arkeolojik materyaller, Kimeklerin devlet kaybından sonra artık yazılı kaynaklarda belirtilmemiş oldukları dönemde, onların yaşam biçimlerini anlamak için olanak sağlamıştır. Günümüzde, Kimek anıtlarının çoğu İrtiş Irmağının üst kısmında, Şulba hidroelektrik santralinin taşkın bölgesinde araştırılmıştır.⁵⁰¹ İkinci büyük anıt dizisi Kuzeydoğu Altay topraklarında incelenmiştir.⁵⁰² Birçok kazı sonucunda, Kimek Devleti'nin merkezi Yukarı İrtiş'te olduğu tespit edilmiştir.

Doğu Kazakistan topraklarında en önemli Kimek anıtları arasında Karakaba (Lev.52;Lev.53;Lev.54;Lev.55)⁵⁰³, Karaşat 1-3, Sandikkala, Belokamenka (Lev.56.a), Temir-Kanka 2, Djartas, Akçi 1-3 (Lev.56.b; Lev.57;), Koğalı⁵⁰⁴, Tuyetas (Lev.58;Lev.59), Ayan (Lev.60; Lev.61;Lev.62)⁵⁰⁵ vb. bulunur. Bu anıtların incelenmesi sonucunda Kimek dönemi cenaze töreninin özellikleri belirlenmiştir. Her şeyden önce, cenaze ayinlerinin çok çeşitli unsurlarının varlığı dikkat çekmiştir. Ölen kişinin diğer dünyaya eşlik etmesine ilişkin kurallara zorunlu olarak uyulması şöyledir: ölen kişinin bedeninin yere dokunmasını önlemek, yaşayan dünya ile ölümler dünyası arasında sembolik bir sınır çizmek ve ölen kişiye sosyal statüsünü semboller ile sağlamak. Aşağıda mezarın üst ve iç yapılarının, insan ve hayvanların bedenleriyle olan eylemler belirtilmiştir⁵⁰⁶:

1. Taş ve topraktan yuvarlak üst yapılar, kerpiçten dörtgen biçimli yapılar, taş levhalardan dörtgen yapılar ve genellikle birkaç dörtgen yapıdan oluşan "uzun" denilen kurganlar yapılmıştır.

⁵⁰¹ Akişev, 1987: 3.

⁵⁰² Mogilnikov, 2002: 5; Mogilnikov, 1998: 43-45.

⁵⁰³ Samaşev, 2016: 379-409; Samaşev, 2014: 669-490; Altınbekov ve Dosayeva, 2016: 409-428.

⁵⁰⁴ Akişev, 1987: 115-246.

⁵⁰⁵ Omarov ve Besetayev, 2019.

⁵⁰⁶ Mogilnikov, 1981: 43-46.

2. Basit çukurlar, yan tarafa oymalı çukurlar ve uzun duvarı boyunca basamakları bulunan çukurlar.
3. Ahşaptan yapılan mezarların çeşitli iç yapıları: tabut, kütük odalar, döşemeler, huş ağacı kabuğu astarı.
4. Tek veya toplu mezarlar.
5. Ölüyü gömme ve ceset yakma.
6. Ölen kişilere bir veya üç atın, bir at derisinin veya bazı parçalarının (bacaklar, kafa) eşlik etmesi.

Ceset yakma geleneğinin Doğu Kazakistan'da Kuzey Altay'a göre daha yaygın olduğu bilinmektedir. Bunun aksine kurgan altında birkaç mezar çukurunun inşası Doğu Kazakistan'da daha az görülürken Kuzey Altay'da daha sıklıkla gözlemlenmiştir.⁵⁰⁷ Araştırmacılara göre, tüm bu farklılıklara rağmen, Kimek Devleti'nin varlığı ile ilgili mezarlar, esas olarak gömülü olanların kuzey-doğu yönü ile birleştirilmiştir. Böylece, çeşitli bir cenaze ayini, Kimek Devleti'nin nüfusunun karmaşık etnik kompozisyonunu göstermektedir.

Kimek cenaze töreni önceki Göktürk dönemi geleneklerini devam ettirmiştir. Ancak bu zamanın yenilikleri arasında "uzun" adlandırılan kurganların ortaya çıkması ilginçtir (Lev.57). Bu kurganlar, bir ortak kurgan yığını altında, arka arkaya birbirine yakın olarak yerleştirilmiş birkaç dörtgen yapıdan oluşmaktadır. Ayrıca, ölen kişiye nazaran at cesedinin farklı bir yöne yönlendirilmesi Göktürk dönemi geleniği aksine, Kimekler at cesedini kişiyle aynı yöne yönlendirerek defnetmiştir. Cenaze ayininin bu tür çeşitli unsurlarının bir devletin sınırında gözetilmesinin nedenlerinin araştırılması hala devam etmektedir.⁵⁰⁸

Kurganlardan çıkartılan ve mevtaya eşlik eden ekipmanın bir parçası olarak, bir silah ilgi çekici görünmektedir. Silah, bozkır kültüründe insanların yüksek bir sosyal konumunun göstergesidir ve bu niteliğini etnografik döneme kadar korumuştur. Silah kategorisi ok uçları, mızrak, yay ve kılıçlarla temsil edilir. Kimek cenaze töreninin özellikleri arasında mezarlarda süvari kılıcı, pala ve yatağan kılıç ve çeşitli örneklerinin sunulduğu belirtilmelidir. Bu durumda, tanınmış arkeolog, silah uzmanı Y.S. Hudyakov, yakın dövüş sanatının silahları arasında kesici-delici silahlarının öncü rolü olduğunu saptamış ve bu tür silahların Kimeklerde aktif olarak geliştirildiği sonucuna varmıştır⁵⁰⁹. Böylece, Kimekler silah gücü ile geniş bir

⁵⁰⁷ Klyastorniy ve Savinov, 2005: 298.

⁵⁰⁸ Troitskaya, 2002: 103-107.

⁵⁰⁹ Hudyakov, 1986, 195.

bölge kontrol edebilmiştir; bu hususta kaynaklar Kimek kralının komşularıyla her zaman savaş durumunda olduğunu belirtmektedir⁵¹⁰.

Kimek dönemi geleneksel elbisenin ayrıntıları üzerinde duralım. Mezarlarda erkek takım elbisesine dair en sık rastlanan buluntuyu gümüş, bronz ve demirden yapılmış kemer plakaları oluşturmaktadır. Gömülen adamların büyük çoğunluğuna kemerler eşlik etmiştir. Örneğin, Zevakino mezarlığının iki (145 ve 254 no.lu) kurganında, kuşkusuz gömülü olanların yüksek sosyal konumunu gösteren iki belki üç zengin şekilde süslenmiş kemerler kaydedilmiştir (Lev.63)⁵¹¹. Ayrıca, bozkır savaşçısının görüntüsünü gümüş, bronz yüzüklerle ve uçları bağlanmış veya bağlanmamış bir halka şeklindeki küpeler tamamlamıştır.⁵¹² Giysi kesiminin detayları Bobrovski, Tuyetas ve Ayan mezarlıklarından çıkarılmıştır⁵¹³. Bobrovski mezarlığının No 6 kurganında, deri önlüklere sahip kısa kaftan ve ipek kumaştan yapılmış uzun bir elbise bulunmuştur⁵¹⁴(Lev.64.a). Tuyetas ve Ayan mezarlıklarında bulunan kumaş malzemeleri üzerine araştıma çalışmaları hala devam etmektedir.

Kimeklerin geleneksel elbiseleri hakkında en önemli bilgi kaynağı maden sanatıdır. Böylece, maden sanatı ürünleri arasında, antropomorfik karaktere sahip sahneler ve başka benzersiz bir dizi değerli detaylar silahların, kemerlerin yüzeyine tasvir edilir. Yazılı kaynaklara göre, Kimek hükümdarı altından elbise ve altın kalensüve (börk) giyer. Ayrıca, yüksek tabakadan olanlar kıyafetleri kırmızı ve sarı ipektendir.⁵¹⁵

Bobrovski mezarlığının No 6. kurganında bulunan kemerin plakasının yüzeyindeki giyside aşağıdaki özelliklere sahip bir insan tasvir edilmiştir: kenarları omuz seviyesine kadar inen sivri bir başlık, dış kıyafeti ise diz seviyesine kadardır (Lev.64.b)⁵¹⁶. Zevakino mezarlığının No 145. kurganında bulunan kılıç kılıfının yüzeyinde, başını sadece yukarıdan örten sivri bir başlık, kollu ve üçgen yakalı giysi ile bir insan betimlenmiştir (Lev.65.a). Aynı kılıcın kın ucunun yüzeyine uygulanan erkek görüntüleri, yuvarlak bir küçük başlıkla, farklı uzunluklarda kollu, belinde kuşak bağlaması ile dize kadar kaftanla canlandırılmıştır (Lev.65.b). Bir müzik aleti çalan insan muhtemelen iç giysine ilgili dik bir yaka ile gösterilmiş. Dans eden adam ise, büyük dışa bükülmüş üçgen yakalı, sol tarafa kapanan dış kıyafetle belirtilmiştir.⁵¹⁷ Mevcut bilgiler, Kimek kıyafetinin diğer Türk devletlerinin nüfusu

⁵¹⁰ Kumekov, 1972: 121.

⁵¹¹ Arslanova, 2013: 28-92.

⁵¹² Armstrong, 1860: 37-38.

⁵¹³ Omarov vd., 2016: 194-199; Omarov ve Besetayev, 2019: 40-41.

⁵¹⁴ Arslanova, 1968: 108.

⁵¹⁵ Şeşen, 2001: 109.

⁵¹⁶ Arslanova, 1963b: 68-84.

⁵¹⁷ Arslanova, 2013: 66, 71-72.

arasında yaygın olan giysilere benzer şekilde yapıldığı hakkında bir görüş bildirmemizi sağlamaktadır.

Kadınların kıyafeti daha zengin bir şekilde işlenmiştir ve çeşitli mücevher takılarla sunulmaktadır: küpeler, başlık üstleri, pendentif, iğneler, metal plakalar, yüzükler, boncuklar. Bakım ürünleri bronz aynalar ve ahşap tarakları içerir. Bu öğelerin çoğu çeşitli bitkisel veya zoomorfik süslemelerle dekore edilmiştir. Ne yazık ki, kadın giyisinin herhangi bir özelliği, kumaş örnekleri hakkında herhangi bir bilgi henüz elde edilmemiştir. Belli bir mantığın varlığı, baş kısmının tasarımında tahmin edilir ve yukarıda listelenen öğelerin tümü neredeyse tamamı bu kategoriye aittir. Ayrıca, kafa kısmına ek olarak bazı nesnelerin bölgesel konumu kaydedilmiştir ki bunlar göğüs ve bel kısımlarıdır. Kemer ve at ekipmanı bir savaşçının toplumsal statüsünü gösteren çok anlamlı sihirli sembollerdir. Bu nedenle, at koşum takımı üzerinde ayrıntılı olarak duralım. Genellikle kemer ve at koşum takımının dekorasyonu için benzer unsurlar kullanılmıştır⁵¹⁸. Aynı şekilde geometrik, çiçek ve zoomorfik süslemelerle zengin bir şekilde dekore edilmiş kemer uçları, üçlü kemer dağıtıcıları, tokalar yapılmıştır. Ayrıca, farklı bileşenlerden oluşan at koşum takımları vardır. Ancak en tamamlanmış haliyle at koşum takımı dizgin, göğüs ve kuyruk kemerlerinden oluşmuştur. At koşum takımının mükemmel örnekleri Zevakino mezarlığının 145 no.lu kurganı ve Tuyetas mezarlığının 1 ve 29 no.lu kurganlarından elde edilmiştir.⁵¹⁹ Bulunan zengin süslenmiş plakalar, kemer dağıtıcıları, gümüş ve bronzdan yapılmış kemer uçları altın yaldızla kaplanmıştır. Bazı plakalar ise, karmaşık ve çeşitli bitki figürleri ile ustaca işlenmiş ve Hüma Kuşunun (Simurg/Tuğrul) son derece sanatsal görüntüleri ile süslenmiştir.⁵²⁰

Mezarlarda bulunan çok sayıda ev eşyaları arasında kapları not etmek gerekmektedir. Kimek kültürünün yayıldığı kuzey bölgeleri için karakteristik bir özellik, mezarlara bir veya birkaç kap koyulmuştur. Pavlodar bölgesinin İrtiş Irmağı'nın civarında bulunan Bobrovski mezarlığından elde edilen malzemelere göre, kaplar ceset yakmalarla mezarlara daha karakteristik olduğu ortaya çıkmış (Lev.66). Genellikle bu mezarlarda 8'e kadar vardı.⁵²¹ Çeşitli kaplar sürahiler, düz ve yuvarlak tabanlı kaplarla sunulmaktadır. Çoğunlukla kaplar elle yapılmış, ocakta pişirilmiş, yüzeylerinde düzgün ve parlak duruma getirme izleri izlenmektedir. Süslemede, ustaların genellikle karmaşık süs kompozisyonları yaratan farklı kalıplar kullandığı saptanmıştır⁵²². Bir başka önemli uyarı, göçebe ekonomi koşullarında, seramik kapların yerine çoğunlukla ahşaptan veya deriden üretilmiş kaplar kullanıldığını

⁵¹⁸ Şulga, 2008: 106.

⁵¹⁹ Omarov ve Besetayev, 2019.

⁵²⁰ Arslanova, 2013: 118.

⁵²¹ Arslanova, 1968: 106.

⁵²² Arslanova, 1980: 92-94.

unutmayalım. Genel olarak, maden sanatının ürünlerine bakılırsa, bu dönemdeki yeniliklerin her şeyden önce silah ve at ekipmanı kategorilerine karakteristik olduğu ve bu da bozkır nüfusunun hareketliliği, askeri yaşam koşulları nedeniyle açıklanabilir. Aksine, ev eşyaları biçiminde aşırı muhafazakarlık göze çarpmaktadır. Kurganlarda gömülü olanların sosyal konumları hakkında bilgiler geleneksel olarak cenaze ayininin özellikleri ve eşlik eden nesneler takımında görüntülenir⁵²³. Her zamanki gibi soylular kendi ötekiliklerini ve seçiciliklerini vurgulamak istemişler, bu süreç maden sanatının ürünleri üzerine de iyice yansımıştır. Bu dönemde, erken göçebeler (İskit, Saka) çağının soyluları için yapılmış görkemli ve anıtsal mezarlar, Orta Çağ'ın çok daha mütevazı boyutlara sahip kurganlarla değiştirilmişti.⁵²⁴ Yer üstü mezar yapıları, taştan bazen çamurdan oluşturulmuş düz dörtgen yapılar ile temsil edilmektedir.

Kimek ekonomisine kısaca değinelim. Yazılı kaynaklar oybirliğiyle Kimeklerin ana ekonomi faaliyetinin sığır yetiştiriciliği olduğunu kabul etmektedir. Onların at, koyun, keçi, inek, deve yetiştirdikleri bilinmektedir. Sürüde atların ve koyunların baskın olduğu arkeolojik malzemelerle tam olarak doğrulanır⁵²⁵. Sığır yetiştiriciliği düzenli hareketli yaşam koşullarını içerir, ancak maalesef güzergahları henüz çalışılmamıştır. Genel olarak, Kimeklerin yaşam koşulları, hareket yolları ve bölgedeki yerleşim alanlarının konumları hala bilinmemektedir.

Ünlü Arap gezgini, haritacı ve coğrafyacı El-İdrisi (Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed Şerif el-İdrisi), Kimek ülkesinde buğday, arpanın yetiştigi ve ekili tarlalarla ayrı alanlara sahip oldukalarına dair bilgi vermiştir. Ayrıca pirinç bile burada yetiştirilmektedir⁵²⁶. Mezarlara konulan adak kurban yiyeceklerin bir parçası olarak, büyükbaş hayvan parçaları sıklıkla bulunur. Kumekov'a göre, bu gerçek, Kimeklerin belirli bir kısmının yarı göçebe olduğunun kanıtıdır, çünkü bu evcil hayvan türleri uzun vadeli göçlere elverişli değildir. Günümüzde, Kimeklerde tarımın olduğunu doğrulayan arkeolojik veriler elde edilmemiştir. XI. yüzyılda yaşamış olan Fars asıllı coğrafyacı ve tarihçi Ebu Said Gerdizi, Kimekler'in beslenme düzeniyle ilgili ilginç bir detay bildirir. Gerdizi'nin ifadesine göre, onlar yaz aylarında, kımız adını verdikleri kısırak sütüyle beslenirler⁵²⁷. Üstelik bilgin, Kimeklerde demir madenlerinin varlığından bahsetmiş ve şehirlerinden birinde de demirden imal edilmiş, olağandışı güzellikte demir ürünleri üretildiğini dile getirmiştir⁵²⁸. Definlerde bulunan çeşitli silahlar ve ev eşyaları bu bilgileri doğrulamaktadır.

⁵²³ Alehin, 1998: 201-203.

⁵²⁴ Gorbunov ve Tişkin, 2018: 73-80.

⁵²⁵ Mogilnikov, 1981: 44.

⁵²⁶ Kumekov, 1972: 94-95.

⁵²⁷ Bartold, 1897: 107.

⁵²⁸ Kumekov, 1972: 97-103.

Kimeklerde yazının varlığı, Arap gezgini Ebu Dülef'in (X. yüzyıl) mesajı ile ispat edilmiştir: "Onların uzayan kamışları vardır, bunlarla yazarlar".⁵²⁹ Bu aynı zamanda İrtiş bölgesinde IX. ve X. yüzyıllara ait runik yazıt ile bir bronz ayna buluntusu ile de kanıtlanmıştır. Runik yazıtlı bronz aynası 1969'da, Doğu Kazakistan bölgesinin, Şemonaiha ilçesinde, Zevakino köyünün yakınında, İrtiş ırmağının sağ kıyısında No 146 kurganının kazıları sırasında bulunmuştur (Lev.67). Keşif ve kazı çalışmalarını yöneten kazı başkanı arkeolog F.H. Arslanova'dır. Buluntu Doğu Kazakistan, Semey şehrindeki Yerel Tarih Müzesi'nde yer almaktadır. Yazıt iki satırdan oluşmuştur. Eski Türkçeden deşifresi S.G. Klyaştorıy ve A.S. Amanjолоv tarafından yapılmıştır, okunuşu ise şöyledir: 1. İsi künisin seser quty basar – Asil bir kadın kıskançlığından (öfke duygusundan) kurtulur. Mutlu kaderi (iyiliği) gelir. 2. Jebci jegren sn (?) lü – Yabçi kızıl.....ejderha⁵³⁰. A.S. Amanjолоva göre: 1. Jebci jegren ar lü – Koruyucu - kırmızımsı kırmızı ejderha; 2. İsi künisin esser quti basar – Asil bir kadın kıskançlığını azaltır (sınırlar), mutluluk kazanır⁵³¹.

Kimekler tarafından altının çıkarılmasına ilişkin bilgileri El İdrisi bildirir. Kimeklerin geleneklerine göre, altın toplanır ve suda yıkanır, daha sonra altın taneleri cıva ile karıştırılır ve karışım inek gübresinde eritilir⁵³². Kimek şehirleri konusu, yazılı ve arkeolojik verilerin karşılaştırmalı analizi sırasında en gizemli sorunlardan biridir. Şehirler hakkında yazılı kaynaklarda çok sayıda bilgi mevcuttur. Hudûd el-âlem kaynağının Kimeklere adanmış bölümünün "Kimek ülkesi ve Kasabaları" sözleri ile başladığı belirtilmelidir.⁵³³ El İdrisi çalışmasında tanımlamalarıyla bu şehirlerin isimlerini bile verir: Karantiye, Gagan, Damuria, Saraus, Astur vb.⁵³⁴ Ne yazık ki bu şehirler hala bulunamamıştır. Yazılı kaynaklara göre, Kuzey-Doğu Yedisu bölgesinin gelişmiş kentsel kültürü, Kimek Devleti'nin bir parçası olmuştur. Ancak şu anda arkeolojik bakımdan bu şehirlerin Kimeklere ait olduğu saptanamamıştır. Günümüzde, İrtiş ve Ob nehirleri kıyılarında bir devlet ve parlak bir kültür yaratan Kimekler hakkındaki mevcut bilgiler ne yazık ki ancak bu kadardır. Kimek kültürünün arkeolojik eserleri ile ilgili bir çelişki gözlemlemek mümkündür. Bir yandan çeşitli cenaze töreninin varlığı, sanatsal metalin parlak örneklerinden oluşan cenaze envanteri, diğer yandan ise gizemli 16 şehir dikkat çekmektedir. Böylece, birçok sorun çözülmeden kalmıştır. Sorunların cevap bulabilmesi için daha fazla arkeolojik araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

⁵²⁹ Kumekov, 2016: 42.

⁵³⁰ Arslanova ve Klyaştorıy, 1973: 306-315.

⁵³¹ Amanjолоv, 2003: 201-202.

⁵³² Kumekov, 1972: 26.

⁵³³ Şeşen, 2001: 67.

⁵³⁴ Kumekov, 1972: 102-103.

3.3. Srostki Kültürü ve Kıpçak Anıtlarının Tespiti Meselesi

"Srostki kültürü" veya "Srostki aşaması" kavramları yaklaşık 70 yıldan uzun bir süre önce bilimsel dolaşıma sokulmuştur. O zamandan beri, Orta Asya ve Batı Sibirya'nın Orta Çağ arkeolojisinde, bu konu en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu kültüre, Altay Bölgesi'nin Biysk sahasındaki Piket dağında bulunan Srostki-I mezarlığının adı verilmiştir. Srostki arkeoloji kültürüne ait anıtların kronolojisi ve dönemselleştirmesi, dağıtım alanı ve etnik atıf konuları hala tartışılmaktadır. Birçok araştırmacı bu konularda farklı görüşleri ve kavramları ifade etmiştir. Orta Asya ve Batı Sibirya'nın Orta Çağ arkeolojisinde bu kavramın ortaya çıkması çok sayıda bilim adamının çalışması sonrasında gerçekleşti. Srostki kültürü ve bu kültürün çeşitli etnik yapılarla özdeşleşmeleri sorununu belirleyen anıtların araştırılması 1861 ile 1862 yıllarında Barnaul şehri yakınlarındaki Turina dağı'ndaki toprak kurganları araştıran Marie Luis Gustav Meunier ve V.V. Radlov tarafından başlatıldı. Elde edilen kazı malzemeleri, Meunier'e incelenen anıtların Asya ırkları arasında Türklere daha yakın olduğu sonucuna varmasına olanak sağladı. Ayrıca V.V. Radlov, Kulunda bozkırında ve Baraba orman-bozkırında benzer anıtları araştırmış ve onları Gorniy Altay'ın eşzamanlı anıtlarıyla karşılaştırmıştır. Neticede bilim adamı, bunların daha eski zamanlarda, ortak ataları olan farklı halklar tarafından inşa edildiğini belirtmiştir⁵³⁵.

Araştırmanın bir sonraki aşaması, G.O. Osovski (Krasnoyarsk köyü yakınında Mışaili Gölü kıyısındaki), M.S. Çugunova (Ust-Tartas mezarlığı), A.T. Kuznetsova (Kamısla ve Novokamışinka mezarlıkları), M.D. Kopitova ve M.N. Komarova (Srostki mezarlığı) kazılarından kaynakların birikmesi ile karakterize edilir⁵³⁶. Listelenen araştırmacılardan, 1930'da sadece A. Kuznetsova kendi kazılarının malzemelerini yayınlamış ve yukarıda belirtilen tüm anıtları, VII.-VIII. yüzyıllara ait Avrasya'nın dağ ve orman bozkır şeridine yayılan göçebe anıtları grubu ile birleştirmiştir⁵³⁷. Bu çalışma ile eş zamanlı olarak, M.P. Gryaznov'un "Drevniye Kulturi Altaya" (Altay'ın eski kültürleri) eseri çıkmış, çalışmada Altay topraklarında bulunan ve yukarıda listelenen anıtların malzemeleri, Demir Çağı'nın gelişimindeki üçüncü aşamaya yani Altay kabilelerinin VII.-X. yüzyıllardan kalma anıtlarına atfedilmiştir. M.P. Gryaznov, bu dönem anıtlarının süs eşyalarının süsleme tarzı ve cenaze ayininin bazı özellikleri sebebiyle öncekilerden farklılık arz ettiğini belirtmiştir⁵³⁸. Bilim adamı, 1946, 1947 ve 1949'da Blijniye Elbanı'da yaptığı kazılar sırasında bulunan nesnelerin analizinde, Srostki kültürü ile karşılaştırılabilir anıt tiplerini ortaya çıkarmıştır.

⁵³⁵ Neverov, 1988: 189.

⁵³⁶ İlyuşin, 2002:88.

⁵³⁷ Kuznecova, 1930: 74-95; İlyuşin, 2015:47.

⁵³⁸ Gryaznov, 1930: 1-11.

M.P. Gryaznov ilk yayınlarında, bu tür anıtlar için “Srostki kültürü” terimini kullanmaya başlamış ve en açık şekilde bu kültürün Srostki mezarlığının materyalleri ile temsil edildiğini belirtmiştir.⁵³⁹ Ancak, bu kültürün daha ayrıntılı bir açıklaması Bolşaya Reçka köyü yakınındaki dört mezarlığın kazı sonuçlarına konu olan son monografide verilmiştir.⁵⁴⁰ Srostki kültürü anıtlarının tarihlendirilmesi birkaç kronolojik aşamaya ayrılarak belirlenmiştir: VIII. – X., IX. – X., IX. – XI. yüzyıllar.⁵⁴¹ Bu anıtları inşaa eden nüfus Türklerle ilişkilendirilmiştir⁵⁴². M.P. Gryaznov, Srostki kültürünün oluşumunun Altay’daki yerel nüfusun bir gelişim sonucu olduğuna ve VIII. yüzyıl civarında bu kültürün taşıyıcılarının Altay’dan kuzeye Ob Nehri’nin orman-bozkır bölgelerine yayıldığına inanmıştır⁵⁴³. Bir süre sonra, bilim adamı Srostki kültürünün dört yerel tipini tanımlamıştır: Biysk, Barnaul-Kamenski, Novosibirsk ve Kemerovo⁵⁴⁴.

Daha sonra, Srostki kültürünün malzemeleri ile S.V. Kiselev ilgilenmiş ve araştırmacının bilimsel analizi "Drevnyaya İstoriya Yuzhnoy Sibiri " (Güney Sibiry Antik Tarihi) adlı monografisindeki "Altay Kültürünün Srostki Aşaması" bölümüne yansımaktadır. Araştırmacı, Srostki köyü yakınlarındaki ilk kurganların tarihlendirmesini IX. - X. yüzyılların ikinci yarısı olarak doğrulamış ve bazı eşyaların süsleme tarzının Kırgız kültürü ile olan yakınlığına dikkat çekmiştir.⁵⁴⁵

Aynı şekilde, A. S. Gavrilova kendi çalışmalarında Srostki kültürünün analizini yapmıştır. Bilim adamı, “Srostki tipi mezarları” terimini kullanmış ve bu mezarları VIII. - X. yüzyıllara atfetmiştir. Bu tip mezarların taşıyıcıları olarak Uygurları görmüştür⁵⁴⁶. Srostki kültürü anıtlarının dağılım alanı çok geniştir: Doğu Kazakistan, Gornıy Altay, Tuva, Üst Priobye, Transbaikalia, Baraba ve Güney Trans-Uralar.⁵⁴⁷

Daha ileri bir zamanda, Srostki kültürünün malzemelerini araştıran D.G. Savinov, IX.- X. yüzyıllara ait Srostki kültürünü karakterize eden nesneler kompleksini tanımlamış ve açıklığa kavuşturmuş, dağılım alanının sınırlarını belirlemiş ve bu terimi geniş anlamda çok etnik gruptan oluşan Kimek Devleti kültürünün taşıyıcıları ile özdeşleştirmiştir. Aynı zamanda yazar, Srostki kültürünün bireysel yerel mezar tiplerini M.P. Gryaznov ve A.A. Gavrilova’ya göre, yeniden farklı şekilde adlandırmıştır. Bilim adamı, Srostki kültürünün

⁵³⁹ Gryaznov, 1949: 119; Gryaznov, 1950: 14.

⁵⁴⁰ Gryaznov, 1956: 145.

⁵⁴¹ Gryaznov, 1949: 117; Gryaznov, 1950: 14; Gryaznov, 1951: 112; Gryaznov, 1956: 145, 150.

⁵⁴² Gryaznov, 1951: 112.

⁵⁴³ Gryaznov, 1956: 151.

⁵⁴⁴ Gryaznov 1960: 24.

⁵⁴⁵ Kiselev, 1949: 311-314.

⁵⁴⁶ Gavrilova, 1965: 70; 1974: 180-182.

⁵⁴⁷ Gavrilova 1965: 72.

Kuzey-Altay, Batı-Altay, Kemerovo ve Novosibirsk varyantlarını tanımlamış ve bu kültürün Doğu Kazakistan bölgesine kadar dağılımı sorununu gündeme getirmiştir. Kimek kültürünün Doğu Kazakistan dahil dağılımı, başlangıçta Srostki kültürünün Üst İrtiş, Pavlodar ve Omsk varyantlarını saptamak ve daha sonra bir tip olarak ayırt etmek için olanak sağlamıştır.⁵⁴⁸ Srostki kültürünün kökeni sorununun henüz çözülmediğine dikkat çeken D.G. Savinov, bu kültürün VII.-VIII. yüzyıllara ait Katanda tipi yerel anıtları temelinde geliştiğini kabul etmiştir. Altay bölgesinin batı ve kuzey eteklerinin nüfusu ise Kıpçak etnik grubuyla ilişkilendirilmiştir⁵⁴⁹. D.G. Savinov, Srostki kültürü materyallerinin genel bilimsel bir analizini yaparak Uygur unsurunun açıkça izlendiğini ve bunun da Uygurların Doğu Kazakistan topraklarına göç edişleriyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir. D.G. Savinov, Srostki kültürünün başlangıçta Doğu Kazakistan topraklarında geliştiğini ve daha sonra tamamlanmış bu haliyle diğer bağımlı Kimek kabileleri arasında yayıldığını öne sürmüştür. Bu bağlamda, Srostki kültürünün Kimekler tarafından yaratılan karmaşık etnopolitik bir teşkilata sahip devlet kültürü anlamına geldiği ifade edilmiştir.⁵⁵⁰

1970'lerde ve 1980'lerin başında Altay bölgesinde V. A. Mogilnikov önderliğindeki seferlerle Burla Nehri havzasında, Gryaznovo köyü yakınlarında ve Gilevo rezervuarı bölgesinde çok sayıda Orta Çağ kurgan kazısı yapılmıştır (Lev.68). Bu kurganların bazılarının Srostki kültürüne, bazılarının da Kıpçak ve Oğuzlara ait olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵¹ V.A. Mogilnikov, Srostki kültürünün gelişiminde üç kronolojik aşamayı vurgulamıştır: VIII.-IX. yüzyıllar, IX.-X. yüzyıllar ve XI.-XIII. yüzyıllar. Böylece 1980'lerin başına kadar bilinen tüm anıtlar bu kronolojik ölçekte yerleştirilmiştir. Srostki kültürü anıtlarının dağılım alanı olarak Priobye, Pritomye ve Ob-İrtiş nehirleri arasındaki orman bozkır bölgeleri belirlenmiştir. Bilim adamı, bu kültürün oluşumunda yerel Ugor-Samoyed kabilelerini asimile eden Altay Türkleri ve Kimeklerin yer aldığını ifade etmiştir.⁵⁵²

Srostki kültürü anıtları üzerine çalışmalara S.V. Neverov yoğun olarak devam etmiştir. O ayrıntılı bir sınıflandırmaya dayanarak, Üst Ob bölgesinin 50 anıtından gelen bazı at ekipmanı, silah ve kostüm tipolojisini yapmıştır⁵⁵³. S.V. Neverov, Srostki kültürü ile ilgili mevcut materyallerin kapsamlı bir çalışması sırasında, bu kültürün Yukarı Ob topraklarında VII.-XII. yüzyıllarda ortaya çıktığı ve geliştiği sonucuna varmıştır. Bilim adamına göre, Srostki kültürünün oluşum süreci, bu kültürün geçmişte bu bölgede baskın bir konuma sahip

⁵⁴⁸ Klyashorniy ve Savinov, 2005: 284-301; Savinov, 1994b: 80-101.

⁵⁴⁹ Savinov, 1984a: 118; Savinov, 1994b: 102-104.

⁵⁵⁰ Savinov, 1973: 189-192; Savinov, 1984a: 103-118; Savinov, 1994b: 85-105.

⁵⁵¹ Mogilnikov, 1999: 64-68; Mogilnikov, 2002: 123-125.

⁵⁵² Mogilnikov, 1981: 45.

⁵⁵³ Gorbunov, 2012: 551.

olan yerel Samoyed etnik grubuna ait olması şartıyla mümkün olmuştur⁵⁵⁴. S.V. Neverov'a göre, Srostki kültürüne ait nesnelerin özgüllüğü bu kültürün büyük ölçüde Türk kökenli olduğuna işaret etmektedir. Cenaze töreninin analizi ise, Srostki topluluğunun oluşumunda ana bileşenin Üst Ob bölgesinin Türkleşmiş Samoyed nüfusu olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁵

T.N. Troitskaya, Novosibirsk Ob bölgesinde M.S. 1. binyılın ikinci yarısının anıtlarını incelerken, Srostki kültürünün Batı Sibiryâ bölgesinde Üst Ob yerel orman-bozkır kabilelerinin Gornıy Altay'ın Türk kabileleriyle etkileşimi sonucunda oluştuğuna inanıyordu. Bu kültürel temaslar M.S. 1. binyılın ortalarından itibaren açıkça izlenmeye başlamıştır ve VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ise bölgede atlı savaşçı mezarları da ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁶

Novosibirsk Ob bölgesindeki Srostki kültürünün anıtlarını A. A. Adamov özel olarak incelemiştir. Araştırmacı Srostki kültürü anıtlarını X.-XIV. yüzyıllara tarihlendirmiştir. A. A. Adamov'a göre, Srostki kültürünün sınırları Üst Ob ve Kuznetsk havzasının tamamını içermektedir ve bu anıtları Kıpçaklar bırakmıştır.⁵⁵⁷

Kuznetsk havzası topraklarında bu döneme ait çok sayıda mezarlık araştırılmıştır. Onların Srostki kültürü ile korelasyon sorunu Kemerovo arkeologları için de ilgi çekici olmuştur. Böylece, A. M. Ilyuşin, Srostki kültürü terimini geniş anlamda kullanmamaya başlamış ve bu terimin sadece Altayın orman-bozkır Ortaçağ mezarlıklarına ilişkin kullanılmasını önermiştir.⁵⁵⁸ A. S. Vasyutin ise, bu görüşün aksine Srostki kültürünün X. yüzyılın ortalarında Üst Ob kültürünün yerine tamamiyle geçtiğini dile getirmiştir.⁵⁵⁹

Daha sonrasında, çok sayıda yeni malzemenin ortaya çıkmasıyla bağlantılı olarak S.V. Neverov ve V.V. Gorbunov, Srostki kültürünü VIII.-XII. yüzyılların ortaları ile tarihlendirmiştir. Onlar Srostki kültürünün dağıtım alanını Altay orman-bozkır toprakları ile sınırlamış, dört kronolojik anıt grubunu ve dört etnik kültür bileşenini belirlemiştir. Bunlar Türk (yabancı, göç eden), Samoyed (yerel), Samoyed-Kulai ve Kıpçak.⁵⁶⁰

Böylece, Srostki kültürünün oluşumundan bu yana incelenmesi yaklaşık 70 yıldır sürmektedir. Bu zaman içinde kapsamlı bir kaynak tabanı biriktirilmiştir. Genel olarak, kültürün genel özelliği aşağıdaki gibidir. Srostki mezarlıklarında insan gömmenin beş şekli tespit edilmiştir: basit defnetme, kremasyon, bir at ile defnetme, bir at ile kremasyon, bir at derisi ile defnetme. Bu gömme şekilleri bir mezarlıkta ve hatta bir kurgan altında

⁵⁵⁴ Neverov, 1991: 180-182.

⁵⁵⁵ Neverov, 1990: 171.

⁵⁵⁶ Troitskaya, 2002: 103-107.

⁵⁵⁷ Adamov, 2000: 83-84.

⁵⁵⁸ Ilyuşin, 2002: 92.

⁵⁵⁹ Vasyutin, 2003: 18; Gorbunov, 2012: 551.

⁵⁶⁰ Neverov ve Gorbunov, 2001: 176-178.

bulunabilmektedir. Ayrıca bu tür anıtları, kurgan altı mezarlarının “sıralı” dizilişi, gömülenlerin doğu yönelimi, ahşap ve huş ağacından yapılmış üst örtüler, mezarların “başına” ahşap direklerin yerleştirilmesi ve kurganın etrafında hendek gibi özellikler birleştiriyor. Bu gömme yöntemleri, Srostki topluluğundaki bazı etnik bileşenlerle ilişkilendirilebilir. Basit defnetme ayinine göre mezarlar, önceki Odintsovo kültürünün geleneğine dayanır ve Samoyed etnik grubu ile ilişkili olarak yorumlanabilir. Onlar Srostki kültürünün tüm aşamaların anıtlarında bilinirler ve sayısal olarak baskındırlar. Kremasyon ayinine göre mezar sayısı azdır, onlar aynı Samoyedlere ama daha eski Kulai geleneği ile ilişkilendirilir. Bir at ile gömme ritüeline göre mezarlar, tüm aşamaların anıtlarında bulunur ve miktar bakımından ikinci sırada yer alır. Bu ayin, Türk kültür geleneğinin ayırt edici bir özelliğidir ve Türk kabilelerinin bir kısmının bölgeye göçleri ile bağlantılıdır. Bir at ile kremasyon ayinine göre mezarlar , sayısı bakımından azdır ve bu tür mezarların ortaya çıkması Samoyed-Kulai ve Türk cenaze geleneklerinin bir karışımı ile açıklanmaktadır⁵⁶¹. Bir atın derisi ile defnetme ritüelinde de mezarların sayısı azdır, bunlar Kıpçak etnik grubu ile özdeşleştirilmektedir⁵⁶². Bahsedilen her grup için tipik buluntular vardır: at koşum takımı, giysi ve kemer dekorasyonu. Bunlar kendi aralarında nesnelerin biçiminde ve süsleme tarzında farklılık gösterir. Srostki kültürünün her aşamasında yeni nesneler kategorisi meydana gelir ve eskilerin formu değişir. Bu tipik nesneler, kronolojinin bir göstergesi olarak kabul edilir ve belli etnik-kültürel gelenekleri yansıtır⁵⁶³.

Yukarıda gösterilen Srostki kültürünün kökeni ve dağılım alanına dair çeşitli hipotez ve kavramlar, farklı araştırmacıların pozisyonlarında var olan tutarsızlıkları yansıtmaktadır. Bireysel anıtların tarihlendirilmesinde, cenaze ayini unsurlarının sınıflandırılmasında ve bazı buluntuların semantiği konusunda daha büyük anlaşmazlıklar gözlenmektedir. Bununla birlikte, farklı araştırmacıların bakış açılarının analizi iki pozisyonun varlığını göstermektedir. Birincisi, Srostki kültürünü Batı Sibirya’nın güneyinde yerel nüfusun Türkleşmesinin tarihsel bir süreci olarak açıklamaktadır. İkincisi Srostki kültürünü, Batı Sibirya’nın güneyinde ve Doğu Kazakistan’da yaşamış olan farklı kökenli ve çeşitli dillerde konuşan nüfusun, Kimek Devleti’ çerçevesinde oluşmuş kısa vadeli bir konfederasyon olarak görmektedirler⁵⁶⁴.

Srostki kültürünün bir parçası olan Kıpçak anıtlarına gelince, yukarıda belirttiğimiz gibi bunlar bir atın derisi ile defnedilen mevtanın mezarıyla tanımlanır. Ancak bilim adamları

⁵⁶¹ Gorbunov, 2012: 552.

⁵⁶² Neverov ve Gorbunov, 2001: 177-178.

⁵⁶³ Gorbunov, 2009: 120-130; Gorbunova, 2003: 43-48.

⁵⁶⁴ Ilyuşin, 2002: 93-94.

arasında bu konuda fikir birliği yoktur.⁵⁶⁵ Yazılı kaynaklarla Kıpçakların Kimek Devleti'nin bünyesinde bağımlı bir kabile olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kaynaklar, Kimek Devleti'nin son aşamasında Kıpçakların önde gelen etnik grup haline geldiğini söylemektedir.⁵⁶⁶ Fakat, arkeolojik açıdan, Kıpçak anıtlarının ayırt edilebilmesi ve güvenli şekilde belirlenebilmesi için henüz yeterli derece işaret saptanamamıştır. Bunun başlıca nedeni, farklı araştırmacıların farklı arkeolojik işaretler sunmasıdır. Bu durumdan çıkış yolu olarak, araştırmacılar Güney Sibirya, Güney Ural ve Doğu Avrupa'daki Polovets-Kıpçaklara ait materyallerde bir analogi arayışı çağrısında bulunmuştur.⁵⁶⁷ Bunun için de taş heykeller kullanılmıştır.

Doğu Avrupa Kuman heykellerine gelince, araştırmacılar kökenlerini Orta Asya heykellerinde bulmaya çalışmışlardır. Örneğin, Y. Şer ve G.A. Fedorov-Davıdov gibi tanınmış Türk dönemi heykel araştırmacıları, Yedisu ve Doğu Avrupa'da keşfedilen, karnın önünde elleriyle kap tutan heykellerin benzerliğine dikkat çekmiş ve bunların ikonografik devamlılığını vurgulamışlardır.⁵⁶⁸ Doğu Avrupa bozkır heykellerinin başlıca araştırmacılarından biri olan S.A. Pletneva ise, İrtiş bölgesinde bulunan Kimek-Kıpçak heykelleri üzerine analiz yaparak, erken Kuman heykellerinin onlardan geldiği sonucuna varmıştır.⁵⁶⁹ Örneğin, Orta Çağ Doğu Avrupa ve Orta Asya arasındaki bağlarla ilgili kesin analogiler Merkezi Kazakistan⁵⁷⁰ ve Yedisu'da (Almatı'da)⁵⁷¹ bulunmuştur (Lev.69).

Bilindiği gibi, Orta Çağ taş heykelleri üzerinde tasvir edilen öğeler (silahlar, takılar, giyim detayları, ev eşyaları vb.) tam bir tarihsel kaynaktır. Bu bağlamda, taş heykeller üzerinde tasvir edilen tüm nesnelerin eşzamanlı bir paleo-etnografik kompleks olması yadsınamaz bir avantajdır. Bu açıdan Kuman-Kıpçak taş heykelleri en çok S.A. Pletneva tarafından analiz edilmiştir.⁵⁷² Araştırmacı tarafından yayınlanan Polovet-Kıpçak taş heykelleri üzerinde tasvir edilmiş sayısız nesneler arasında Güney Sibirya kültürüne en yakın analogilere sahip Moğol öncesi döneme ait bir dizi nesne öne çıkmıştır. Bu da, iyi bilinen Orta Asya'daki Kıpçakların etnik tarihinin ilk aşamaları hakkında yazılı kaynakların kanıtları ışığında önemlidir. Bunların arasında boynuz biçimli üstleri olan bıçaklar, çift dişli çatallar, kancalar ve giysi parçaları (yuvarlak göğüs plakları ve dizçek öğeleri) bulunur (Lev.70)⁵⁷³.

⁵⁶⁵ Hudyakov, 2004: 138-153.

⁵⁶⁶ Kumekov, 1972: 44.

⁵⁶⁷ Klyastornıy ve Savinov, 1994: 144-146.

⁵⁶⁸ Şer, 1966: 44; Fedorov-Davıdov, 1966: 188-189.

⁵⁶⁹ Pletneva, 1974: 69.

⁵⁷⁰ Ermolenko ve Kurmankulov, 2013: 157, 160.

⁵⁷¹ Spitsın, 1898: 342.

⁵⁷² Pletneva, 1974.

⁵⁷³ Savinov, 1984b: 115-122.

3.4. Kimek-Kıpçak Dönemi Kutsal Alan Mimarisi ve Taş Heykeller

Ünlü gezgin Guillaume de Rubrouck, Fransız Kralı IX. Louis'in emriyle 1253-1255 yıllarında Moğol topraklarına gitmiştir. Gezgin kendi yazılarında, Kıpçakların batı kolunu oluşturan Kumanların geleneklerini anlatırken, onların ölenler üzerine büyük bir tepe yaptıklarını ve doğuya bakan göbeğin önünde elleriyle bir kap tutan heykel diktiklerini belirtmiştir⁵⁷⁴. Muhtemelen Kuman-Kıpçaklar bu heykellere tapardı ve onlara kurbanlar sunardı. Bu bağlamda, XII. yüzyılda yaşamış olan filozof ve şair Nizâmî-i Gencevî ilginç bilgiler vermiştir. Ona göre, Kıpçakların tüm boyları taş heykelleri görünce eğilir bunların önüne yaya olarak veya at sırtında oradan geçenler okluktan bir ok ve sürüsünü otlatan çoban ise bir koyun bırakır.⁵⁷⁵ Kuman-Kıpçak dilinin XIV. yüzyılın yazılı eseri Codex Cumanicus'un verdiği bilgilere göre, heykeller "sın-taş" yani "taş görüntü" olarak adlandırılmıştır.⁵⁷⁶ Bu isim hala Kazakistan'ın tarihsel toponimisinde korunmaktadır.⁵⁷⁷

Genellikle, Kıpçakların bu taş veya ahşap heykelleri kutsal alanlara veya şartlı olarak adlandırılmış mabetlerin içine veya dışına yerleştirilmiştir (Lev.71). Yayıldığı hem batıda hem de doğudaki topraklarda bu mabetlerin bir dizi ortak özellikleri vardır. Çoğunlukla, bunlar nehir havzalarında, daha önceki dönemlerin mezar alanlarında, nispeten küçük boyutlardaki kurganların üzerinde bulunmuştur. Mabetlerin mezar alanlarındaki konumunun belirgin özelliklerinden biri, bozkır sahasının en yüksek noktalarında, genellikle nehirlerin havzalarında yer almalarıdır⁵⁷⁸. Heykellerle mabetlerin ilk yapılan kazılarında, etraflarında ritüel kurbanlıkların izleri kaydedilmiştir.⁵⁷⁹ Onun iç kısmında çoğu zaman at, boğa, koç ve köpek hayvanları kurban edilmiştir. Etnografi verilerine göre, buna benzer gelenek XIX. ile XX. yüzyıllarda Hakas Türklerinde kaydedilmiştir. Hakaslar atın derisini ve bacaklarla kafa kemiklerini mezara koymuşlardır. Mezarın başına yerleştirilen direklerin üzerine ise, anma töreninde yenen koçların kafatasları asılmıştır.⁵⁸⁰ Aynı gelenek diğer pek çok Türkçe konuşan halklar arasında bilinmektedir.

Günümüzde, taş heykelleri olan dört mabet tipi bilinmektedir. Birinci tip, merkezinde heykellerin üst kısımları görünen kurganlara benzer yapılardır. Genellikle, yapının üst taş yığını altında temelinde dörtgen biçimli taş levhalardan oluşturulan yapılar vardır. Bu dörtgen yapının iç kısmında 1'den 5'e kadar heykel bulunmaktadır (Lev.72). İkinci tip, aynı birinci tip

⁵⁷⁴ Rubruk, 1957: 102-103.

⁵⁷⁵ Golden, 2008: 320.

⁵⁷⁶ Fedorov-Davidov, 1966: 191; Abibullayeva, 2006: 9-11.

⁵⁷⁷ Golden, 2008: 319; Arslanova ve Çarikov, 1974: 232-233.

⁵⁷⁸ Şvetsov, 1979: 199.

⁵⁷⁹ Gorodtsov, 1907: 249-268.

⁵⁸⁰ Butanayev, 1988: 127.

gibi heykelleri olan bir yapıdan ve diğer daha büyük bir kurgana benzer strüktürden oluşmaktadır.⁵⁸¹ Heykelleri olan yapı daha büyük yapının doğusunda yer alır. Büyük yapının taş yığını altındaki temeli kural olarak dikdörtgen plana sahiptir. Üçüncü tip mabetler şu anda tek bir anıtlı temsil edilmektedir. Açıklamaya göre, mabet iki küçük bitişik olan tepelerin yüzeyindeki iki dörtgen yapıdan oluşur. Dörtgen yapılar kuzey-güney yönü boyunca düzenlenmiştir, orta kısımlarında açıkça heykeller görünür. Tüm yapı bir hendek ile çevrilidir. Dördüncü tip mabet, kurgana benzer yapıdan ve doğusunda yer alan bir veya daha fazla heykelden teşekkül edilmiştir. Bazen kurgana benzer yapının temeli dikdörtgen biçimdedir.⁵⁸² Bu mabetlerin analogileri Kuman-Kıpçakların yaşadığı Aşağı Don bölgesinde bilinmektedir (Lev.73).⁵⁸³

Taş heykellerin üzerinde daha ayrıntılı duralım. Doğu Kazakistan Kimek-Kıpçak döneminin heykelleri tasarım stiline göre şartlı olarak iki gruba ayrılır. Birinci grup, ayakta duran veya oturan pozda, alçaltılmış ellerde bir kabı ile heykellerdir. İkinci grup ise, genelleştirilmiş bir insan silueti ile stel biçimindeki heykellerden oluşmuştur. Her bir grubun üzerinde ayrıntılı olarak duralım. **Birinci gruba** ait kabartma ve gravürü birleştiren işleme tekniği, Türk dönemi (VI.-VIII. yy.) heykellerinin işleminde kullanılanlardan önemli ölçüde farklı değildir (Lev.74). Heykellerin ön yüzeylerinin hafif zımparalanması atmosferik olayların tahrip edici etkisini belli bir dereceye kadar yavaşlatmıştır. Bununla birlikte, heykellerin çoğunda önemli kayıp izleri bulunmaktadır. Betimleme teknikleri, özellikle kaş ve burun, bıyık, ağız ve sakalın tek bir kabartmalı çizgi ile canlandırılması, temel olarak erken Türk döneminin (VI.-VIII. yy.) heykelleri ile aynıdır (Lev.44.b).⁵⁸⁴

Bu grubun heykellerinde yeni olan, gözlerin veya göz bebeği görüntülerinin dışbükey kabartmaları yerine yuvarlak oyuklar şeklinde gösterilmesidir. Nadiren, gözlerin oval girintilerinin kenarları bir dışbükey rulo ile sınırlıdır. Daha önce erken Türk döneminde (VI.-VIII. yy.) olduğu gibi, portre benzerliği vermek için yüzün tasarımına çok dikkat edilmiştir. Baş neredeyse omuzlardan ayrılmamış biçimde tasvir edilmiş, ancak genelleştirilmiş heykel silueti, kişinin kamburluğu, arkanın bükülmesi gibi bireysel özelliklerinin oldukça anlamlı bir şekilde ifade edilen unsurlarını içerir⁵⁸⁵.

Başlığın şekline göre, heykeller dört gruba ayrılır:

1. yüksek dörtgen kapaklı heykeller;
2. sivri uçlu başlıklarla heykeller;

⁵⁸¹ Şvetsov, 1979: 208; Ermolenko, 1994: 157, 159.

⁵⁸² Ermolenko, 1994: 159.

⁵⁸³ Gurkin, 1987: 100-109.

⁵⁸⁴ Ermolenko, 2007: 43-56; Ermolenko, 2008a: 71-72.

⁵⁸⁵ Ermolenko, 2008b: 70-80; Çarikov, 1980: 139.

3. açıkça işaretlenmiş bir şapka olmadan, yumurta şeklinde bir kafaya sahip heykeller;
4. yuvarlak başlı heykeller.⁵⁸⁶

Şapkaların dağılımı üzerine yapılan araştırmalar, İrtiş bölgesinin kadın figürlerinde tasvir edilen şapkaları arasında yüksek dikdörtgen ve hafifçe sivrilen şapkalar karakterize olduğunu göstermektedir (Lev.45.c). Bu tür başlıklar evliliğin ilk yılında Kazak gelinleri ve genç kadınları tarafından giyilen “saukele” şapkasını andırmaktadır.⁵⁸⁷

Cinsiyet belirtileri göğüs, kalça kıvrımları şartlı olarak tasvir edilmiştir. Anıtların görsel özellikleri, yüzün çenenin ana hatlarını oluşturan iki düz, derinleştirilmiş çizgiyle vurgulanması tekniğini içerir. Böyle bir teknik Kimek-Kıpçak döneminin iki grubuna aittir. Tarihlendirme için önemli olan işaretler, her şeyden önce, heykellerde VIII. yüzyıldan daha erken görünmeyen poz biçimi ve tasvir edilen nesneler, yani kaplar ile küpeler oluşturmaktadır. Küpe, kulağa geçirilen uçları bir birine bağlanmamış bir halka ve aşağıya doğru uzanan kısa bir çubukla temsil edilir. Soru işareti biçimindeki bu tür küpelere "Kıpçak tipindeki küpeler"⁵⁸⁸ denilir ve onlar hem erken Türk dönemi (VI.-VIII. yy.)⁵⁸⁹ heykellerinde hem de Güney Sibiry, Doğu Avrupa Kuman-Kıpçak dönemi heykellerinde bulunur⁵⁹⁰. Kaplar ise üç tipe ayrılabilir. Birinci tip, düz gövdeli ve düz tabanlı kavanoz biçimi ile temsil edilir. Bu biçimdeki kaplar Doğu Avrupa Kuman-Kıpçakların heykelleri üzerinde sıklıkla kaydedilmiştir. Kabın bir başka türü, yüksek bir tabanlı bulanık anahatlara sahip bir fincandır. Aynı biçimli kaplar VIII.-XII. yüzyıllara ait Yedisu ve Dinyeper (Ukrayna) bölgeleri heykellerinde bulunmaktadır. Üçüncü tip, düz tabanlı ve geniş boyunlu sapsız, uzun sürahi şeklindeki kaplardır. Benzer kaplar Kuman-Kıpçakların, VIII.-IX. yüzyıllara ait Yedisu, Tuva, Güney Sibiry bozkırlarında bulunan heykellerde tasvir edilmiştir.

İlk grubun heykelleri, yukarıda belirtilen tüm analogiler yanı sıra tasvir edilen poz biçimi ve cinsiyet işaretleri dikkate alındığında, yazılı kaynaklarda belirtilen Kimek-Kıpçak kabilelerinin İrtiş bölgesinden güneye ve batıya aşamalı olarak ilerledikleri IX.-XI. yüzyıllar ile tarihlendirilmelidir. Kuman-Kıpçak heykelleri üzerinde bu tür kapların ve şapkaların varlığı, görünüşe göre İrtiş bölgesi ile Doğu Avrupa bozkırlarında hayatını sürdüren bireysel kabileler arasında olan etnik ve kültürel bağları yansıtmaktadır.

Kimek-Kıpçak dönemi heykellerinin **ikinci grubunun** ayırt edici bir özelliği silah, ayak hatlarının ve kapların yokluğudur (Lev. 44.c). Sadece bazı heykellerde ellerin ana hatları

⁵⁸⁶ Çarikov, 1979: 184.

⁵⁸⁷ Suraganova ve Sarmanova, 2017: 130-133.

⁵⁸⁸ Klyastorniy ve Savinov, 1994: 144-145.

⁵⁸⁹ Evtuhova, 1952: 82.

⁵⁹⁰ Pletneva, 1974: 141, 194, 197.

tamamlanmamış şekilde belirtilmiştir. Bir dereceye kadar dikkatli bir şekilde heykellerin ön tarafları işlenmiştir. Arka ve yanları çok az veya bazen hiç işlenmez. Saç ve başlık ana hatlarına göre, dört grup ayırt edilebilir:

1. Sivri şapkalı heykeller;
2. Yuvarlak başlı heykeller;
3. Dikdörtgen kafalı heykeller;
4. Yukarı doğru sivrilmiş yüksek şapkalı heykeller.⁵⁹¹

Yuvarlak bir kafa sadece erkek ve yüksek şapkalar kadınlara ait heykellerin üzerinde işaretlenmiştir. Sivri ve dikdörtgen şapkaların çeşitleri hem erkek hem de kadın figürlerinde bulunur. Sivri başlıkları olan heykeller, Orta Asya'nın diğer bölgelerine bakılırsa İrtiş bölgesinde ve Güney Rusya bozkırlarında daha yaygındır. İrtiş anıtlarında ikinci olarak en çok görülen şapka formu yüksek koniktir. Bu arada, benzer şekildeki şapka kalıntıları, İrtiş bölgesinin senkron kurganında bulunmuştur.⁵⁹² Erkek heykellerinde, savaş kasklarını anımsatan ve aynı zamanda Kuman-Kıpçakların heykellerinde tasvir edilen başlıklar dikkat çekicidir (Lev.45.ç).⁵⁹³

Anlaşıldığı gibi, bu grubun başlıklarının çeşidi bir önceki gruba çok benzer, ancak yüz görüntülerinde önemli farklılıklar vardır. Önceki grupta çok nadiren kaydedilen göz ve ağız girintilerinin dışbükey bir rulo ile sınırlı kenarları bu grupta daha yaygın hale gelmiştir. Bu teknik Yukarı İrtiş, Talas Vadisi, Tuva'nın anıtlarında bilinmektedir. Ancak, girintili gözlerin kenarlarında bir rulo şeklindeki çıkıntıları yok heykellerde de rastlanmıştır. Bu grupla ilişkili yeni bir teknik, yüz ayrıntılarının yani gözlerin ve burnun ana hatları belirtilmeyen alnın altındaki düzlemin pürüzsüz bir şekilde derinleşmesi şeklinde stilize edilmesidir.⁵⁹⁴ Araştırmacılara göre, bu şekilde tasvir edilen heykeller, yüz ifadeleri canlandırılmamış stellerin gelişiminin başlangıcı ile ilişkilidir.⁵⁹⁵

Heykellerin gözlerini canlandırırken gravür tekniği de kullanılmıştır. Bazı heykellerde göz bebeği açıkça işaretlenmiştir. Daha önce, erken Türk döneminin (VI.-VIII. yy.) heykellerinde ve özellikle Kimek-Kıpçak döneminin birinci grubunda yaygın olan tek kabartmalı çizgi ile kaşları ve burnu aktarma yöntemi, ikinci grubun bazı heykellerinde de korunmuştur. Yuvarlak yassı çıkıntılarla kadın heykellerinde stilize edilmiş allıkları ve göğüs kısmı gösterilmiştir. Bu teknik IX. ile XIII. yüzyıllardan kalma Yedisu, İrtiş, İtil ve Don

⁵⁹¹ Çarikov, 1979: 186.

⁵⁹² Arslanova, 1963a: 285.

⁵⁹³ Arslanova ve Çarikov, 1974: 229-230.

⁵⁹⁴ Çarikov, 1980: 138-139.

⁵⁹⁵ Pletneva, 1974: 69-70.

bölgelerinin birçok kadın figürü için tipiktir. Bir sonraki karakteristik yontma tekniğine göre, heykellerin yüzleri yuvarlak ve kalp şeklinde bir kontur ile tasvir edilmiştir. Böyle bir teknik, İrtiş, Yedisu, Güney Sibirya ve Tuva heykellerinde kaydedilmiştir. Ayrıca, bu teknik birinci grup heykellerini oluşturmak için de kullanılmıştır.⁵⁹⁶

Muhtemelen tüm heykeller insan özelliklerini canlandıran portrelerdir. Büyük olasılıkla, çağdaşlar açık bir şekilde belirli bir heykelde kimin gerçek görüntüsünün somutlaştırıldığını anlamıştır. Bunun teyidi, yüzlerinin ve figürlerin benzersizliği, heykellerin bir birinden farklılığıdır. Belli bir adamlarla benzerlik, tasvir edilen kişinin göze çarpan ana niteliklerini vurgulayarak elde edilmiştir. Üstelik, sadece belirli bir kişinin cinsiyeti, yaşı, fiziksel özellikleri değil, belli bir derece şahısların karakterini ve manevi ruh hali ile duyguları da dikkate alınmıştır. Böylece eski heykeltraşlar grotesk (tam dolu bir kadın figürü), sadeleştirme/kolaylaştırma (yüzün ana hatlarının tamamen yokluğu) veya sembolizm (yuvarlak bir çıkıntı şeklinde bir allık görüntüsü) yöntemlerine başvurmuştur.

Birinci grubun ve Türk dönemi (VI.-VIII. yy.) heykellerinin zorunlu bir unsuru olan bir kap ve silahın bu grup heykellerindeki yokluğu, semantik anlama sahip olmayan bir parça olarak ellerin genel kompozisyonundan çıkarılmasını mümkün kılmıştır. Bu gruba giren heykellerinin tarihlendirilmesi, kronoloji için önemli olan geleneksel işaretlerin (kap, silah, süs eşyalarının çeşitleri) olmaması nedeniyle zordur.⁵⁹⁷ Sadece bazı heykellerde grivna (İng. Torc veya torque) takısı tasvir edilmiştir. Bunlardan birinci tip, boynu önde ve yanlarda örten pürüzsüz, dışbükey rulo ile gösterilmiştir. Bu şekildeki takılar Orta Asya'da ve birçok Kuman-Kıpçak heykellerinde belirtilmiştir⁵⁹⁸. Diğer takı çeşidi, göğüsün üst kısmında ilmekli uçları ile dışbükey dar rulo şeklinde tasvir edilmiştir. Aynı formdaki takılara, Yedisu ve Güney Rusya bozkırlarının eş zamanlı heykellerinde çok sayıda rastlanmıştır ve III.-V. yüzyıllarda İrtiş ve Yukarı Ob bölgelerinin nüfusu arasında yaygın olmuştur.⁵⁹⁹ Bazı heykellerin üzerinde belirlenen giyim detayları yani yakaların formu, gömlek konturları, tasvir edilen insanların üst elbisesinin kesimi ve formu hakkında tam bir bilgi verilmemiştir.

Sonuç olarak şunu belirtelim, heykellerde gösterilen kıyafet ve mücevheratın bireysel unsurlarının yanı sıra diğer bölgelerden gelen eş zamanlı heykellerle kompozisyon ve stilistik birliği, Kimek-Kıpçak döneminin ikinci grubunun heykellerini XI.-XII. yüzyıllarla tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Çeşitli şapka formları, İrtiş bölgesi nüfusunun etnik, sosyal ve yaş göstergeleri boyunca heterojenliğini göstermektedir. İdeolojik açıdan, tüm

⁵⁹⁶ Çarikov, 1979: 187; Çarikov, 1986: 91-94.

⁵⁹⁷ Çarikov, 1980: 139.

⁵⁹⁸ Şer, 1966: 85, 87; Pletneva, 1974: 46, 48.

⁵⁹⁹ Arslanova, 1975: 123; Gryaznov, 1956: 119, 122.

heykeller muhtemelen ataların kültü ile ilişkilidir. Büyük olasılıkla, İrtiş bölgesi heykellerinde tasvir edilen görüntüler tanrılaşmış liderin, asil bir savaşçı, klanın hamisi olan anne olarak düşünülmelidir.

Moğolların Orta Asya topraklarında fetih savaşları ile Kimek-Kıpçak heykellerinin yaratıcı evrimi tamamen sona ermiştir. Kıpçak aristokrasi kısmen yok edilmiş, kısmen kendi arazilerinin ötesine atılmış ve ardından yeni bölgelerinde yabancı dili, kültürü öğrendikten sonra hızla asimile olmuşlardır. Ancak, bu gelenek bozkırda hayatta kalan mağlupların parçalanmış grupları arasında uzun süre yaşamış ve daha sonra nesilden nesile aktarılmıştır. Daha sonra, yeni ideolojik faktörlerin etkisi altında giderek daha fazla değişmiştir. Gömülen kişinin heykel görüntüsüyle ilişkili mezar ayininin devamlılığı lehine, XIX yüzyıla kadar bazı modern halkların arasında hayatta kaldığına dair etnografik kanıtlar mevcuttur.⁶⁰⁰ Görünüşe göre, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Kimek-Kıpçak dönemi heykeltraşları tarafından imal edilen, portre görüntüleri ile heykeller yerini giderek yüz özellikleri işaretlenmemiş antropomorfik steller aldılar. Açıkçası, heykel portresinin daha basitleştirme ve şemalaştırma yönünde kademeli olarak geliştirilme süreci İslam dininin etkisinden kaynaklanmaktadır. Heykellerin genelleştirilmesi ve hakim dinin gereksinimlerine uyarlanabilirlik örnekleri, Batı Kazakistan ve Orenburg bölgesinin Müslüman mezarlıklarındaki antropomorfik mezar taşları yansıtmaktadır (Lev.75).⁶⁰¹

3.5. Kimek-Kıpçak Döneminde Din Olgusu ve Arkeolojik Eserlerdeki Yansıması

Kimek-Kıpçak kabilelerinin inanç dünyasının çeşitli yönlerinin tarih yazımı geniştir. Kimek-Kıpçak kabileleri arasındaki şamanizm meselesi, Orta Çağ (Al-Makdisi, El-Gerdizi, El-Idrisi, El-Biruni, Nizami,⁶⁰² P. Karpini, V. Rubruk⁶⁰³), Rusya'daki devrim öncesi tarihi çalışmalarda (N. Rıçkov, I. Georgi, A. Levşin, Ç. Valihanov, W. Barthold vd⁶⁰⁴) ve Sovyet (S.I. Rudenko, A.N. Bernştam, L.R. Kızlasov, S.A. Pletneva, G.A. Fedorov-Davidov, S. S. Çernikov, F.h. Arslanova, B.E. Kumekov⁶⁰⁵) yazarlarının tarihsel çalışmalarına da yansımıştır. Araştırmacılar bu konuyu açıklarken defalarca Ç.Ç. Valihanov'un çalışmalarına yönelmiştir. Bu konuda özellikle Valihanov'un "Sledı Şamanstva u Kirgizov" makalesi çok değerlidir.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰Rıçkov, 1772: 45,81; Levşin, 1832: 110,114.

⁶⁰¹ Ajigali, 2014; Kastanye, 1910; Kastanye, 1911.

⁶⁰² Kumekov, 1972: 10-30.

⁶⁰³ Rubruk, 1957: 102-103.

⁶⁰⁴ Demin, 1989.

⁶⁰⁵ Kumekov vb., 2018: 96-98.

⁶⁰⁶ Valihanov, 1985: 48.

Araştırmacıların Kimek-Kıpçak tarihine ilgisi X.-XII. yüzyıllarda başlamıştır ve bugüne kadar hız kesmeden devam etmektedir. Şu anda, yapılan çalışmaların başarılarına rağmen, İrtiş bölgesinin Orta Çağ nüfusunun inanç dünyası tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu konu kapsamlı araştırmalar gerektirir ve bu bağlamda da arkeolojik veriler çok önemlidir.

Araştırmacılar, Kimek-Kıpçakların kökeni, coğrafi konumu, anıtların kronolojisi, komşu devletlerle politik ve etnik-kültürel ilişkilerini incelemiş, ancak daha az bir ölçüde dünya görüşleri ve dini evrimini açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Çalışmanın bu kısmında, Kimek-Kıpçakların dünya görüşünü arkeolojik malzemeye dayanarak tanımlamak için bir girişimde bulunmaktayız. Bunun için kaynak tabanı, Altay ve Ob-İrtiş nehirleri arasında bulunan kurgan definlerinden elde edilen malzemeler oluşturmaktadır

Kural olarak, Kimek-Kıpçak dönemine ilişkin kutsal olarak görülen, ritüel nesneleri içeren definler "Uzun Kurganlar" olarak adlandırılan yapılarda bulunmuştur (Lev.57;Lev.67).⁶⁰⁷ Bu bağlamda, Doğu Kazakistan bölgesindeki Zevakino köyü civarında ve Pavlodar bölgesinde E.I. Ageeva, A.G. Maksimova, F.H. Arslanova tarafından araştırılan Kaçira, Trofimovka, Bobrovo ve Leontievka köylerinin yakınındaki kurganlar ilgi çekicidir. Uzun kurganların tasarımında, üst ve iç yapılarında ilgi çekici özelliğe sahip olduğu kaydedilmiştir.⁶⁰⁸ Pavlodar İrtiş orman-bozkır kısmında uzun kurganlar topraktan inşa edilmişse, Doğu Kazakistan bölgesi bozkır şeridinde, toprakla karıştırılmış ve taşla doldurulmuş kare veya dörtgen ritüel yapılar hakimdir. Bu tip kurganlar, uzun bir eksenle genellikle kuzeyden güneye yönlendirilmiştir, ortalama boyutu 10 x 5 m (uzunluk 8 ila 12 m, genişlik 4 ila 6 m arasında) olan oval uzatılmış bir şekle sahiptir ve yüksekliği 20 ile 40 cm, nadiren 80 cm idi. Bir uzun kurganın altında farklı defin türleri olduğu dikkat çekicidir: oval veya dörtgen çukur, basamaklara sahip çukur, kuzey veya güney duvara oyulmuş çukur, yan duvarların birine oyulmuş çukuru taklit eden taş veya ahşap tahtalarla çukurlar. Definlerin boyutları, muhtemelen, gömülenin yaşına ve sosyal statüsüne bağlı olarak değişmiştir.⁶⁰⁹

Bu mezarlarda bulunan buluntular, yalnızca Orta Çağ sanatının son derece sanatsal eserleri değil, aynı zamanda bazıları ritüel fonksiyonlar taşımıştır. Bununla birlikte, bu nesnelerin neredeyse tümünün pratik bir işlevi mevcuttur, örneğin: kemer ve at koşumunun çeşitli tokaları, plakalar, iğneler, silah vb. Bu tür kült nesnelerinin en sık kadın mezarlarında bulunduğu belirtilmelidir. Kadın giysilerinin dini özelliklerini vurgulayan öğeler arasında, bronz veya gümüşten yapılmış, bazen kauri kabukları, bronz çan, lapis lazuli da dahil olmak üzere çeşitli boncuklardan imal edilmiş askılar, şeritler, saç iğneleri ve tokalar yer almıştır. Bu

⁶⁰⁷ Arslanova, 1987a: 50-69.

⁶⁰⁸ Arslanova, 1987b: 122.

⁶⁰⁹ Arslanova,1985: 21.

tür definlerden gelen buluntuların kompozisyonunun hem biçimsel hem de işlevsel amaçla birbirine yakın olması da dikkat çekicidir. Metal ürünler üzerinde en sık tekrarlanan süjeler arasında kuş, balık ve daha az sıklıkla kürk hayvanlarının görüntüleri yer almıştır. Bazı durumlarda, görüntüler arasında belirli bir kuş türü yani bir horoz, bir tavuskuşu tasvir edilmişse, diğerlerinde muhtemelen folklorde Anka (Simurg, Senmurw, Hüma, Tuğrul kuşu) adıyla bilinen, genelleştirilmiş efsanevi bir kuşun imgesi belirtilmiştir (Lev.76).⁶¹⁰ Anka kuşunun görüntüsüyle ilişkili olarak Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl) şöyle yazmıştır: “Anka, yağı bir ilaç olarak kullanılan bir kuştur”.⁶¹¹

Ayrıca, uçan bir kuş suretindeki kuşun vücudunda betimlenen insan yüzünün görüntüleri özellikle ilgi çekicidir. Bunlar çeşitli bağlama elemanlarında, saç tokalarında, askılarda veya başlıktan inen şeritlerde tasvir edilmiştir. Araştırmacılara göre, Kazakistan’ın İrtiş bölgesi nüfusu arasında IX. – X. yüzyıllarda iyice bilinen bu kuş kafaları şeklindeki süs eşyalarının Batı Kazakistan, Güney Ural ve Aşağı İtil bölgesindeki XI.–XII. yüzyıl anıtlarında ortaya çıkması, Kıpçak konfederasyonunun bir parçası olarak Kimeklerin batıya ilerlemesi ile ilişkilidir.⁶¹² Bu arada, Kimek-Kıpçakların kuş görüntüsü olan tüm sanat eserlerini başlıkta veya kıyafetlerin üst kısmına diktiklerini belirtmek gerekir. Bu muhtemelen kozmolojik düşüncelerden kaynaklanmaktadır.

Ritüel giysilerin yukarıda belirtilen sembollerine, daha doğrusu bu öğelerin semantik yüküne daha detaylı olarak bakalım. Orta Asya topraklarında eski çağlarda, bazı kuşların özel kutsal bir güce sahip olduğuna inanılmıştır. Bu kuşlardan bazıları: baykuş, sülün, horoz, tavus kuşu, güvercin vb. Bu dönemde, toplum tarafından kuşlara duyulan hürmet izleri, daha az veya daha çok gerçekçi görüntüler şeklinde takı muskalarında, kadın süs eşyalarında korunmuştur. Ancak, maden sanatı ürünleri üzerinde betimlenen görüntüler arasında kuşun belli bir parçası tasviri de yaygın olduğu saptanmıştır. Orta Asya halklarının inanç dünyasında yer alan kanat, pençe, kuş başı görüntülerinin kutsal güce sahip olduğuna inanılmıştır. Baykuşun bazen de dağ hindisinin başının, bacaklarının ve tüylerinin kötü ruhlardan koruduğu düşünülmüştür. Bunun için onlar yurt çadırının girişine ve çocukların beşiklerine, başlıklarına bağlanmıştır. Dağ hindi etinin çiçek hastalığına karşı koruyuculuğu olduğuna inanılmıştır⁶¹³

Balık imgesinin kutsallaştırılması ve ona saygı duyulması bölge nüfusunun inanç dünyasının çok erken zamanlarına kadar götürebilir. Bu inanca dair kalıntılar bölgenin her

⁶¹⁰ Dilekbatislam, 2002: 185-208.

⁶¹¹ Nadelyayev vb., 1969: 46.

⁶¹² Arslanova, 2013: 133-134.

⁶¹³ Valihanov, 1985: 63-64.

yerinde ve her döneminde bulunabilir. Balıklar, su elemanı ile ilişkili olduğu için çoğunlukla saflığın sembolü olarak kabul edilmiş ve onlara doğaüstü özelliklere atfedilmiştir. Bitişik bölgelerde, taştan yapılmış balıkların en erken buluntuları Neolitik dönem Transbaikalia'dan gelmiştir.⁶¹⁴ Balık figür bulguları, Yenisey'de (taş),⁶¹⁵ ünlü Amu-Derya hazinesinde (altın)⁶¹⁶ keşfedilmiştir yine balık şeklinde bir kolye ve eyere asılı olan bir koç kafasını yakalayan balık görüntüsünün varlığı Pazırık kurganlarında da (kemik) bilinir.⁶¹⁷ İkinci Pazırık kurganında mevtanın bacağı üzerine dövülmüş balık resimlerini görebiliriz aynı şekilde benzer motif halılara da dokunmuştur.⁶¹⁸ Kuzey Moğolistan kurganlarında da bilinirler.⁶¹⁹ Yenisei bölgesi Taştık kültürünün malzemelerinde (Uybat I), altın kaplı ve üst düzlemde konik figürlerle dekore edilmiş ahşaptan yapılmış balık şeklindeki bir tahta bulunmuştur.⁶²⁰ Doğu Kazakistan Çilikti Vadisi'nin Saka kurganlarının birinde balık şeklinde altın bir plaka bulunmuştur.⁶²¹ Erken Türk dönemi (VI.-VIII. yy.) Kudurge mezarlığında eyer üzerinde bir av sahnesi görüntüsü ile gerçekçi olarak betimlenen iki balığın görüntüsü çıkarılmıştır.⁶²² Bölgeye bitişik bölgelerin birinde Baraba bozkırından gelen taş balık figürleri bilinmektedir.⁶²³ Ancak bunlar çoğunlukla şematik olarak işlenmiştir. Ayrıca, Ob ve İrtiş arasındaki bölgelerde G.F. Miller tarafından kazılan kurganlarda iki gümüş balık figürü bulunmuştur.⁶²⁴ Literatürün gözden geçirilmesi balık imgesi buluntularının çoğunun İrtiş ile Ob nehirleri havzalarının Ural-Altay halklarının dağılım alanlarına ait olduğunu göstermektedir.

Balık görüntüleri, komşu bölgelerdeki birçok senkron kurgandan çıkarılmıştır. Örnek olarak asil bir Uygur savaşçısının mezarında yer alan iki karşıt balığın tasvir edildiği bakır gümüş kaplama kemer plakaları gösterilebilir. Ayrıca, IX.-X. yüzyıl Yenisey Kırgız anıtlarında bunların en yakın analogileri olduğu bilinmektedir. Doğu Kazakistan Kimek-Kıpçak dönemi kurganlarından çıkarılan çift balık görüntüleriyle maden sanatı ürünleri araştırmacılar arasında yaygın bir Budist sembolü olarak kabul edilmiştir (Lev.77.a). Balık imgesinin evlilikte sadakat ve mutluluk, doğurganlık, zenginlik ve dostluğun sembolü olduğuna inanılmıştır. Çin'de, Tang Hanedanlığı döneminde, bir balık veya bir çift balık,

⁶¹⁴ Okladnikov, 1950: 195-196.

⁶¹⁵ Spitsin, 1906: 245

⁶¹⁶ Zeymal, 1979: 34.

⁶¹⁷ Rudenko, 1953: 285.

⁶¹⁸ Rudenko, 1953: 136.

⁶¹⁹ Trever, 1932.

⁶²⁰ Kisilev, 1951: 257.

⁶²¹ Çernikov, 1951: 146.

⁶²² Rudenko ve Gluhov, 1927: 51-52.

⁶²³ Okladnikov, 1936: 220.

⁶²⁴ Miller, 1937: 448-449.

gücün ve yüksek sosyal konum sembolü olarak bilinir. Liao veya Kidan eyaletinde (bugünkü İç Moğolistan ve Çin'in kuzeyi) X. yüzyılda, bu sembol imparator hizmetkârları tarafından kemer üzerine tasvir edilmiştir. Balık imgesi taşıyan kolye cesaret sembolü olarak seçkin hizmetler karşılığında hizmetkârlara ödül olarak verilmiştir.⁶²⁵ Görünüşe göre, bu sembole dair aynı inançlar VIII.-X. yüzyıllarda Kimek-Kıpçak soyluları ortamında varlığını sürdürmüştür.

Doğu Kazakistan bölgesinde, İvanovka-3 mezarlığının bu döneme ait bir çocuk mezarında, üstleri ayakta duran köpeklerin figürleri şeklinde yapılan bronz iğneler bulunmuştur (Lev.78). Eski çağlardan günümüze, Güney Sibirya'nın Türkçe konuşan halkları, köpeğin çocuğun muhafızı olduğuna inanmıştır.⁶²⁶ Maniheizm'de, bir köpek yeraltı ve karasal dünya arasında bir irtibat kurucusu veya haberciyi temsil etmektedir. Arkeolojik kazılarla Kuman-Kıpçakların definlerinden ve taş heykellerin etrafından köpek adak kurbanları ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Kırım'daki Çokrak köyü yakınlarındaki bir Kuman kurganında, birkaç hayvanın (at, boğa, koyun) kemik parçaları koyulan çukur ve iki taş heykelin civarında, küçük taş yığını altında köpeğin iskeleti bulunmuştur.⁶²⁷

Ayrıca, Kimek-Kıpçak soylularına ait IX.-X. yüzyılın Kondratiyevka-1 mezarlığından ayı yavrusunun kafasını (Lev.77.b) ve Kondratiyevka-IV mezarlığında ayakta duran bir geyiği betimleyen bronz, bakır, gümüş yaldızlı plakları bulunmuştur.⁶²⁸ Bir ayı başı şeklindeki plakalar aslında Kimek-Kıpçak kurganlarında nadir görülen bir buluntular arasındadır. Ancak, etnografya araştırmaları sayesinde Sibirya ve Uzak Doğu Hantı, Mansi, Nenets, Kets, Evenk, Koryak, Çukçi, Kamçadal, Ainu, Oroç, Srok, Nivh, Nanai, Udege, Ulçi halkları arasında ayı kültürünün yaygın olduğu bilinmektedir. Ayının kutsal bir canavar olarak imajı bazı mitlere de yansımıştır. Ayının öldürülmesi, parçalanması, etinin yenilmesi ve kalıntılarının bakımı sırasında bu halklar tarafından ayı festivali veya ayı dansı adı verilen bir dizi törenler düzenlenmiştir. Avlanan halklar arasında kutsal canavarı öldürme vesilesiyle yapılan ayinler her zaman ölecek bir ayının yeniden hayata geleceği inancıyla ilişkilidir.⁶²⁹ Öldürülen canavardan korumayı kaybetmek istemeyen insanlar, onların kızmaması için, her türlü bahaneleri icat ederek şunu söylerler: sizi biz değil, Ruslar öldürdüler.⁶³⁰

Yazılı kaynaklar Kıpçaklar arasında bir ayı kültürünün varlığını göstermektedir. Mahmud Kaşgarlı, Kıpçakların ayıyı "apa/aba" olarak adlandırdığını söylemektedir. Aynı

⁶²⁵ Alehin, 1998b:18-19.

⁶²⁶ İlimbetova, 1999.

⁶²⁷ Fedorov-Davidov, 1966: 191-192.

⁶²⁸ Alehin, 1998b:19.

⁶²⁹ Sokolova, 1972: 67-68.

⁶³⁰ Tokarev, 1986: 174-175.

zamanda, kendisine seslenmek için sık sık akrabalık terimler ata, büyükbaba, büyükanne, baba, anne anlamına gelen kelimeler kullanmışlardır. A. İnan ve G. Clauson'un haklı olarak işaret ettiği gibi, beklenen ayı yerine kullanılan bu Kıpçak sözcüğü, muhtemelen ataların kültürünün ve Sibiry'a'daki ayı kültürünün bir araya gelmesinin bir sonucudur. Ayı ormanın ruhunun bir temsilcisidir, bu nedenle de hayvanın adının dile getirilmesi tabulaştırılmıştır. Şamanistler, özellikle ormanlarda, ayının gerçek adını telaffuz etmekten korkarmış.⁶³¹ Doğu Ukrayna Donetsk bölgesinde Kuman-Kıpçakların bir mabetinde taştan yapılmış bir ayı heykeli ortaya çıkarılmıştır. Ukraynalı arkeolog Şvetsov'un ifadesine göre, bulunan ayı heykelciği Kuman-Kıpçakların Sibiry'a'da yaşadıkları dönemdeki inançlarıyla ilişkilidir.⁶³² Büyük olasılıkla, bu gerçek doğu ve batı Kıpçak kabilelerinin şamanizmle bağlantılı ortak dini inançlarına işaret etmektedir.

Geyik ise, göçebeler sanatında en yaygın görülen imgelerden biridir. Geyik figürüyle İskitlerden beri silah ve at koşum takımının, ayna ve kıyafetlerin üstleri süslenmiştir, geyikler kayalara ve stellere çizilmiştir. Türklerin dünya görüşünde, bu hayvanla ilgili en eski fikirler, göksel kült ve güneş kültüyle ilişkili olarak korunmuştur. Ayrıca, geyik Kimek-Kıpçak dönemi sanatında nadiren rastlanan bir görüntüdür. Geyik figürleri Kondratyevka-IV (kurgan 2) (Lev.79.a),⁶³³ Zevakino (kurgan 254) (Lev.63.b),⁶³⁴ Uzuntal (kurgan 2),⁶³⁵ Karkaba 1 (kurgan 9) (Lev.53)⁶³⁶ mezarlıklarında bulunmuştur.

Eski Türk mitolojisinde ejderha özel bir yere sahiptir. Bu efsanevi yaratığı tasvir eden bir kemer Zevakino mezarlığının 145 numaralı kurganında bulunmuştur (Lev.63.a).⁶³⁷ Ejderha isminin en eski Türkçedeki ismi Çinçe lung'dan taklit edilmiş lu'dır. Türk mitolojisinde Hsiung-nu şanyu'yu (hükümdarı) olan Mete'nin ejder soyundan olduğu rivayetleri bulunmaktadır.⁶³⁸ Ayrıca, "yatan ejderin beldesi" adlı Çin'in Gan-su bölgesinde Hunlar tarafından kurulmuş şehirleri olmuştur. Bu şehir doğudan batıya ve kuzeyden güneye daha kısa olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. Hsiung-nu için bu şehir din şehri özelliği taşımıştır. W. Eberhard'a göre, ejder şehri (Lung-ch'eng) ve yatan ejderin beldesi tabirleri, çok erken devirlerde ejder etrafında bir kült teşekkül edilmesinin işaretidir.⁶³⁹ Genel olarak ejderha, kendi gövdesi üzerinde dönerek uzun halkalar oluşturduğu ve kıvrılarak kuyruğunu

⁶³¹ Roux, 2011: 196; Golden, 2008: 320.

⁶³² Şvetsov, 1979: 199-209.

⁶³³ Alehin, 1998b:18.

⁶³⁴ Arslanova, 2013: 82.

⁶³⁵ Savinov, 1982: 107.

⁶³⁶ Jalmagambetov, 2014b: 329-333.

⁶³⁷ Arslanova, 2013: 74.

⁶³⁸ Kafesoğlu, 1980: 13.

⁶³⁹ Eberhard, 1996: 77.

ısırdığı veya kafasını kuyruktaki başına karşı kaldırarak, böylece grafik olarak evrendeki sürekli dönüşün simgesidir. Sien-pi kabilelerinde ona kurbanlar sunulmuştur. Moğollar döneminde ise, bu efsanevi yaratık yıldırımın sembolü olmuştur.⁶⁴⁰

Tarihsel ata şeklinde devreye girmiş olabilen diğer hayvanlar arasında kurdu belirtmek gerekir. Bilindiği gibi, kurt öncelikle, bozkırın güçlü kana susamış yırtıcısıdır, bu nedenle kurt sembolleri Türk devletlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda, Göktürk kağanlarının kişisel muhafızlarına Börü (Çin transkripsiyonuyla Fu-li) denildiğine dikkat edilmelidir.⁶⁴¹ Kıpçak liderlerinin bu totemik ata ile iletişim kurduğunu varsayabiliriz. Rus kaynaklarına göre, 1096 yılı muharebesinde Rus ve Kıpçakların müttefiklerinin birleşik kuvvetleri Macarları yenmişlerdir. Savaş öncesinde, Kıpçakların başbuğu Bonyak gece yarısı kamptan uzaklaşmıştır. Ardından kurt gibi ulumaya başlamış ve birçok kurt ulumaya karşılık vermiştir. Bonyak geri döndüğünde David isimli Rusların liderine yarın Macarları yeneceğiz diye güvencesini vermiştir. Ertesi gün Bonyak, Macarları şiddetli yenilgilerinin nedeni olan bir tuzığa düşürmüştür.⁶⁴²

Daha önce çalışmamızda, S.G. Klyastornıy'ın ileri sürdüğü Seyanto (Sien-yen-to) kabilesinin Kıpçaklarla özdeşleşebilmesi hakkındaki versiyonu üzerine bilgi vermiştik. Bu bağlamda, Tang Chou'de Töles konfederasyonunun altı kavminden biri olan Seyanto (Sien-yen-to) boyuna ilişkin kurt kafalı birisiyle ilgili bir efsane anlatılmaktadır:

"Bir dilenci geldi ... Çobanın karısı bu dilenceyi gördüğünde kurt kafalı bir insan olduğunu fark etti, ancak misafir onu görmemişti. Onu beslediler. Ve oradan gittiğinde kadın, onun faklılığı konusunda kocasının dikkatini çekti ve karı koca bu garip kişiyi izlemeye karar verdi. Böylece Ötüken'e vardılar. Orada dilenci onlara şunu dedi: ben tanrırım! Sien-yen-to'lar (yani sizin kabileniz) yok edilecektir. Onu izleyenler büyük bir korkuya kapılarak tekrar atlarına bindiler ve geri döndüler."⁶⁴³

Yukarıda belirtilen efsaneden yola çıkarak, Kimek-Kıpçaklar arasında Şamanizmin en yaygın din biçimi olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu bağlamda, bir örnek verelim, Kuman-Kıpçaklar şaman için kullandıkları terim "kam"dır, bu kelime "Codex Cumanicus" kitabında geçer.⁶⁴⁴ İlave olarak şunu belirtelim şamanizmin temeli ruhlara ibadettir, ancak Orta Çağ meşhur tarihçisi Gerdizi bunu meleklerle ibadet olarak sunmuştur. Muhtemelen, bunun nedeni doğu ve batı yazarlarının şamanistik ruhlar kavramını sadece melek kelimesi ile izah

⁶⁴⁰ Roux, 2011: 150-151; Roux, 2005: 39.

⁶⁴¹ Sevortyan, 1974: 221.

⁶⁴² PSRL, 1856: 16.

⁶⁴³ Roux, 2011:198-199; Roux, 2005:242-243.

⁶⁴⁴ Golden, 2008: 320; Golden, 1998: 180-237.

edebilmesindedir.⁶⁴⁵ Genel olarak, Orta Asya halkları arasında çeşitli yazılı kaynaklarda tarif edilen şamanistik ayinlerin XIX. yüzyıla kadar korunması ve arkeolojik bulgular, Şamanizmin köklerinin Orta Çağ Kimek-Kıpçak kabilelerinde ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Güney Sibirya ve kısmen Orta Asya halkları VIII-X. yüzyıllarda dünya dinleri etkisi altına girdiği bilinmektedir.⁶⁴⁶ Kimek-Kıpçakların yakın komşuları Uygurların Budizm ile ilk tanışması VII. yüzyılda kaydedilmiştir. Kırgızların elit zümresi ise Budizm ideolojisini Uygurlardan öğrenmişler.⁶⁴⁷ Muhtemelen, bu komşu kabilelerin vasıtasıyla Kimek-Kıpçaklar da dünya dinlerini tanımaya başlamıştır. Ancak bu dinlerin etki derecesini belirlemek için arkeolojik materyaller henüz yeterli değildir.

⁶⁴⁵ Kumekov, 1972: 112.

⁶⁴⁶ Kalan, 2016: 70.

⁶⁴⁷ Alehin, 1998b:12.

SONUÇ

Orta Çağ'ın başlangıcında Avrasya bozkırlarının etnik-kültürel tarihinde, eski Türkler istisnai bir rol oynadılar. Olağanüstü askeri başarılar sayesinde, Türk kağanları VI. yüzyılın ortalarında, Avrasya'nın bozkır kuşağının neredeyse tüm göçebe kabilelerini kendi yönetimleri altında birleştirmeyi başardı. İlk Türk Kağanlığı'nın oluşumu, Türkçe konuşan göçebelerin Avrasya bozkırlarında yaygın olarak yeniden yerleşmesine katkıda bulunmuş ve İranca konuşan göçebelerin Türkleşme sürecini, Türk kültürünün ve dilinin farklı bir etnik çevreye yayılmasını teşvik etmiştir.

Eski Türklerin askeri gücü diğer göçebe kabilelerin elit zümresinin baskın etnik sınıfın askeri kültürünün örneklerine yönelmesine katkıda bulundu. Bu da Orta Çağ'ın başlarında göçebe dünyada birçok kültürel unsurların aynı görünüşe getirilmesine, tek biçimli forma veya sisteme sokulmasına yol açtı. Örneğin silah, askeri dekorasyon, at koşum takımı, mücevher ve tören kapları vd.. Böylece, eski Türk kültürünün ana unsurları dağılımının çok ötesine geçmiştir. Ayrıca, Türklerle temas halindeki komşu bölgelerden gelen göçebe ve yerleşik tarım nüfusu tarafından kültürel unsurlar aktif olarak benimsenmiştir. Bu nedenle, eski Türk etnik-kültürel oluşumunun incelenmesi, sadece göçebe dünyadaki tarihsel gelişim süreçlerini anlamak için değil, aynı zamanda Orta Çağ'ın başlarında göçebe ve yerleşik halkların etkileşiminin özellikleri ışığında çok önemlidir.

Eski Türklerin kült-anma ve cenaze ayinlerinin özellikleri; farklı anıt türlerinin kronolojisi, periyodizasyonu ve etnik-kültürel bağlantısı; eski Türklerin etnik ve kültürel oluşumu ve kültürlerinin çeşitli unsurlarının oluşumu çok sayıda araştırmaların konusu olmuştur. Dünya bilim alanında bu konuya büyük ilgi gösterilmesine ve bilimsel dolaşıma büyük miktarda yeni verilerin sokulmasına rağmen birçok sorun çözümden oldukça uzaktır. Eski Türk kültürünü incelerken bir takım önemli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar arasında Türk anıtlarının geniş topraklara dağılımı ve Orta Asya'da farklı zamanlarda yaşayan eski Türk devletlerinin kültürel merkezlerinin arkeolojik açıdan yeterince incelenmemiş bölgelerde yoğunlaşması gibi sorunlar yer alırlar.

Bilim alanında gündeme getirilen önemli konulardan biri Türklerin menşei meselesidir. Çin kronikleri ve Türklerin etnik-soybilimsel efsanelerinde izlenen erken dönem tarihi olayları, eski Türklerin kökenini Doğu Türkistan'da İran dili konuşan nüfus ile karışmış Hun etnik ortamından türetmeyi mümkün kılmaktadır. S.G. Klyashtorniy tarafından eski

Türklerin erken tarihi için tahsis edilen "Kansu-Gaochang" dönemine ilişkin arkeolojik materyaller Doğu Türkistan topraklarında henüz tespit edilememiştir.

VI-VII. yüzyıllara ait Türklerin cenaze törenini hakkında yazılı kaynaklarda verilen bilgiler çeşitli yorumlar yapılmasına neden olmuştur. Çin kroniklerine göre, Türkler eskiden ölülerini kendilerine ait eşyalarla ve binicilik atları ile birlikte yakılmış, daha sonra külleri toplanarak mezarın içine gömülmüştür. Mezar üzerine inşa edilen yapıya, ölen kişinin boyalı imgesi ve katıldığı savaşların bir açıklaması yerleştirilmiştir. Gömülen adam hayatındayken savaş sırasında bir adam öldürdüyse, genellikle mezar üzerine bir taş koymuştur. Bazıları için, bu tür taşlardan yüz hatta binlerceye kadar dikilmiştir. Bu tür ritüel anıtlar yalnızca soylu Türkler için inşa edilmiştir. Toplumun sıradan üyeleri için gömme töreni sırasında ritüel işlevi basit kare veya dörtgen biçimdeki yapılar vasıtasıyla gerçekleştirildi.

Çin kaynaklarının verilerine bakılırsa, muhtemelen Türkler zamanla komşu Töles boylarıyla temasların bir sonucu olarak, eski kremasyon ayinini unutmuşlar ve yeni bir gömme ayine geçmişler. Bu yeni tören biçimi ölüleri kurgan altına ve daha önce olduğu gibi mevtaya ait eşyalar at ekipmanı ile birlikte definetme hususlarını içeriyordu. Muhtemelen bu tür gömme ayini soylu Türkler arasında uzun süre devam etmiştir ve en son İl veya diğer ismi Hsie-li (634'te) ve yeğeni T'u-li (639'da) kağanlar için yapıldı. Ek olarak, L.N. Gumilyov'un özel bir görüşü var, buna göre Türkler VI-VIII. yüzyıllar boyunca cenaze törenlerini değiştirmemiş ve kare veya dörtgen yapılarda kalıntıların gömülmesi ile ölü yakma ayinine bağlı kalmışlardır. Ancak, bu görüş arkeolojik malzemeler ile çürütülmüştür. Güvenilir kremasyon içeren Türklerin mezarları henüz keşfedilmemiştir. Bazı araştırmacılar, dörtgen yapıların yanında bulunan çember biçimdeki yapılarda, taş levhalarla kaplı veya çim tabakasının altında bulunan yanmış kemik parçalarının bulunduğu mezarları Türklere atfetmiştir. Fakat, bu olay kanıtlanamaz, çünkü bu mezarlarda tarihlendirme için önemli bulgular bulunamamıştır. Dahası, kare veya dörtgen yapılar tarihlendirme için güvenilir bir kriter olarak hizmet edemez, çünkü bunlar çoğu zaman başka dönemlere ait mezar anıtlarının yanında bulunmaktadır.

İlk Türk Kağanlığı dönemine ait atla birlikte mezarlar en çok Altay bölgesinde temsil edilmektedir. Bu zamana, 21 kurgan içeren Kudurge mezarlığı aittir. Bu anıtların tarihlendirilmesi temelini, 15 no.lu kurganda bulunan 575-577 yıllara ait sikkeler ve diğer buluntular (gem, üzengi, yay parçaları, süsleme plakaları, tokalar, kemerler) oluşturmaktadır. At ile birlikte mezarlar, onları oluşturan Türkçe konuşan etnik grupların cenaze törenlerine göre yerel farklılık göstermektedir. Altay'da bu döneme ait iki tip mezarlar ayırt edilmiştir. Birincisi Kudurge mezarlığı ile temsil edilir ve anıtın karakteristik bir özelliği gömülenlerin

kafaları güneye yönlendirilmiş olarak defnedilmiştir. İkinci grup ise, Kudurge mezarlarından farklı olarak gömülenlerin kafaları doğuya yönlendirilmiştir. A.A. Gavrilova'ya göre, Kudurge mezarlığı Göktürklerin fetih kampanyaları sırasında Altay'a güneyden gelen nüfus tarafından oluşturulmuştur. Berel tipi kültür geleneklerini taşıyan bu ikinci tip mezarlar ise yerel nüfusa aittir.

Ayrıca, VI. yüzyılın ilk yarısı ve VII. yüzyılın ikinci yarısında eski Türklerle birlikte Avrasya geniş bozkırlarının altında atla birlikte insan cesedi ile kurganlar ve onlara eşlik eden ritüel dörtgen biçimdeki yapılar dağılmıştır. Bunlar Altay, Moğolistan, Kırgızistan, Sincan, Merkezi ve Doğu Kazakistan'da çok sayıda keşfedilmiştir. Kare veya dörtgen ritüel yapılar, bir kenara yerleştirilen taş levhalardan yapılmıştır. Genellikle, ritüel yapıların içinde küçük kaya parçaları, kireçtaşı, bazen çakıl taşları ve nehir kayalarından oluşan düz bir dolgu vardır. Ritüel yapıların duvarlarını güçlendirmek için, taş levhaların dış tarafından taş ve toprak ile serpilmiştir. Kural olarak, ritüel yapılar duvarlarıyla daha az sıklıkla köşeleriyle coğrafi yönler yönlendirilmiştir. Çoğu zaman, ritüel yapılar tek başına veya kuzey - güney veya kuzeydoğu - güneybatı hattı boyunca sıralar halinde bulunur. Ritüel yapıların doğu tarafına bazen yüzleri doğuya veya güneydoğuya bakan heykel figürleri ve balballar sıraları kuruldu. Kare veya dörtgen ritüel yapıların fonksiyonu konusunda iki ana bakış açısı vardır. Bazı araştırmacılar onları, kağanların ve diğer Türk asaletinin temsilcileri gömülmesi sırasında yapılan tapınaklar gibi anı yapıları olduğuna inanmaktadır. Diğerleri ise kremasyon ayinine göre mezar yerleri olarak görmektedir. Ritüel yapıların kazıları ikinci bakış açısını çürütmektedir. Genellikle, ritüel yapıların taş dolgusunun altındaki toprak yüzeyi temizdir. Bazen toprak yüzeyinde, ahşap direğin tabanının korunduğu veya kurban sunağının kalıntılarını temsil eden taşlar, kömürler ve küllerin bulunduğu sığ bir girinti mevcuttur. Ritüel yapıların büyük çoğunluğunda, dolgu taşları arasında, bir koyun veya atın dağınık kemikleri ve nadiren kullanılmış ev eşyaları bulunur. Moğolistan'da incelenen Türk kağanlarına ait anı yapıları farklı bir tasarıma sahiptir. Ritüel kare veya dörtgen yapıların yerine, içine vefat eden kişiyi temsil eden heykel ve sunak yerleştirilen bir tapınak (bark) inşa edilmiştir. Açıkçası, Türk soylularının anıtları yapısal olarak sosyal konumlarına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir.

Eski Türk taş heykelleri büyük bir mükemmellikle yapılmıştır. Savaşçıları kemer, silah ve ellerindeki kaplarla tasvir edilmiştir. Erken Türk dönemi heykellerinde tasvir edilen görüntüler daha gerçekçi işlenmiştir. Kimek-Kıpçak dönemi taş heykelleri ise şematik olarak üretilmiştir. Taş heykellerin yüksek derecede işlenmesi, Türklerin heykeltıraşlara sahip olduğunu göstermektedir. Taş heykellerin semantiğinin yorumlanmasında araştırmacılar

arasında birlik yoktur. Bazı yazarlar, heykelin yaşamı boyunca soylu bir Türk tarafından öldürülen en güçlü düşmanı tasvir ettiğine inanmaktadır. Bazıları ise taş heykellerin ölü kahramanların kendilerini tasvir ettiğini savunmuştur. İkinci görüş daha mantıklı ve daha doğru görünmektedir.

Türk kültürüne ait çok sayıda kaya resmi de bulunmuştur. Şimdiye kadar kaya resimleri yeterince araştırılmamış ve çoğunlukla zayıf tarihlendirilmiştir. Çünkü bunlar genellikle diğer dönemlerden kalan görüntülerle bir arada bulunmuştur. Türklerin petroglifleri noktalı oyma, kontur veya her ikisinin kombinasyonunu içeren bir teknikle yapılmıştır. Tasvirler çoğunlukla şematik ve monotondur. Bazen, şematik figürlerle birlikte, silahlı savaşçıları, hayvan dövüş sahnelerini ve diğer gerçekçi sahneler tasvir edilmiştir.

Türk kültürünün en büyük başarısı yazının icadıdır. Runik yazının ortaya çıktığı zaman ve menşei sorunu henüz çözülemmiştir. Runik yazı ve damgalar lokal bir olgu değildir, Avrasyanın tüm bozkır alanlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Eski Türkler arasında yazının ortaya çıkması tesadüf bir fenomen değildir, iç yani idari yapısı karmaşık bir Türk devletinin ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Runik yazı VIII-X. yüzyıllarda çeşitli Türkçe konuşan Oğuzlar, Uygurlar, Kırgızlar, Kimek-Kıpçak kabileler tarafından kullanılmıştır. Stilistik bir tekdüzeliğe sahip Runik yazıtların genel yazılı edebi dili Orhun metinlerinde en zengin şekilde temsil edilmiştir. Tüm runik yazıtların ortak dili ve edebi kanonu, eski Türk kabilelerinin yakın kültürel bağlarına işaret etmektedir. Bu da, yazılı anıtları herhangi diğer bir halkın dilsel ve edebi mirası olarak görme girişimlerinin temelsiz olduğunu göstermektedir. Runik yazıtlar özel steller ve mezar taşları, kayalar, metal nesneler, ahşap ve hatta seramikler üzerinde sunulmaktadır. Küçük yazıtların yapılış tarzında profesyonellik eksikliği, bu beceriye sahip olanların çok sayıda bulunduğunu ve yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Yazıtlar ve damgalar kağanların hayatları, bireysel komutanların fetih kampanyaları hakkında bilgiler vermiştir.

Eski Türklerin dini hakkında bilgiler maalesef günümüze kısıtlı olarak ulaşmıştır. Türk dini ile ilgili bilgilere Kül Tigin, Tonyukuk, bazı Yenisey yazıtları ve Orhun alfabesi ile kağıda yazılmış IX. yüzyıla ait falcılık ile ilgili Irk Bitig eserinde rastlanmaktadır. Birçok akademisyenin araştırmasından sonra ve Orhun yazıtlarının keşfedilmesinden beri malum bilgiler ve XIX. ve XX. yüzyıllara ait etnografik malzemelerin karşılaştırmalı incelemeleri için olanaklar neredeyse tükenmiştir. Bu çalışmaların sonucunda, VIII. yüzyıl Orhun Türklerinin dininin genel bir tanımı verilmiş ve daha sonraki Türk boylarının geleneksel inançları, kültürel-tarihi bağları hakkında bilgiler tahlil edilmiştir.

Eski Türklerin dininin temeli Gök Tengri'ye ve yeryüzü ilahı olan Yer-Sub'a ibadettir. Bu ilahi güç çiftinde asıl birincil olan Tengri'dir. Göksel, Gökyüzü gibi ve Gökte yaratılan olarak çağırılan kağanlar, gök iradesiyle hüküm sürmüştür. Gök Tanrı'nın izniyle, Türkler galip veya mağlup olmuştur. Yazıtlarda Gök Tanrı'nın Türk kağanlarını sürekli olarak olumlu olmaya hayırlı işler yapmaya çağırdığı geçmektedir.

Bir sonraki en önemli tanrılardan biri, ocak ve çocukların hamisi olan kadın tanrı Umay imiş. Aynı zamanda Umay, Türklerin en yüksek tanrılarının üçlüğüne girmiş ve tüm işlerinin koruyucusu sayılmıştır; Günümüzde Umay kültü, Altay'daki Türkçe konuşan bazı halklar arasında korunmuştur. Ortaçağ'ın erken dönemlerinde Türkçe konuşan tüm kabilelerin inançlarında ve Altay'da geçen yüzyıla kadar korunan kutsal dağların kültü büyük önem taşımıştır. Eski Türkler özellikle hanedan klanının koruyucu ruhu olarak kabul edilen kutsal Ötüken (Hangai) dağlarına saygı duymuştur. Türk efsanelerine göre, Ötüken Dağlarında dışı kurt Türklerin atalarını doğurmuş ve yılda bir kez kağan burada kurbanlık yapmıştır.

Eski Türklerin inançlarına göre, toprak ve suda, orman ve dağlarda çok sayıda hakim-sahipler veya tinler yaşamışlar ve bazen bu ruhları razı etmek için kurbanlar sunulmuştur. İnsanların ruhları ölümden sonra taşındığı yeraltı krallığı efendisi, ölüm tanrısı Erklig tarafından yönetilmiştir. Onun adı Yenisey runik yazıtlarından birinde belirtilmiştir. Tüm bu inançlar Karluk, Oğuz, Kimek ve Kıpçaklar da dahil olmak üzere eski Türk boyları için ortak olmuştur. Orta Asya Türkçesi konuşan nüfus arasında VI-X. yüzyıllarda kendi eski inançları ile birlikte diğer medeniyetler tarafından yaratılan dinler yaygınlaşmıştır: Budizm, Hristiyanlık, İslam, Maniheizm, Yahudilik. İlk olarak, büyük dinlerin arasından Budizm Birinci Türk Kağanlığı'nın aristokrat ortamında popüler olmaya başlamıştır. Bugut yazıtına (VI. yüzyıl) göre, Taspar Kağan Budizm'i bir devlet dini olarak tanıtmaya çalışmıştır. Daha geç dönemde, Budizm Yenisey Kırgızları ve Kimekler arasında yaygınlaşmıştır. Bu dinlerin etkisi özellikle sanat eserlerinde açıkça görülebilir. Budizm'i sadece Doğu Türkistan Uygurları devlet dini olarak kabul etmiş ve Budist metinlerinin Türk diline çevirilerinin zengin bir koleksiyonunu oluşturmuşlardır.

Türk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra, yerinde birkaç küçük devlet düzeyinde oluşumlar ortaya çıkmıştır ki bunlardan biri de Kimek Devleti'dir. W. Barthold'a göre, Kimeklerin tarihsel önemi, daha sonra federasyonundan kalabalık Kıpçak boylarının çıkması gerçeğinde yatmaktadır. Yazılı kaynaklara göre, Kimeklerin IX-XI. yüzyıllarda Doğu Kazakistan topraklarında ve Batı Sibirya'nın güneyine bitişik bölgelerde kendi devletlerini yarattığı bilinmektedir. En parlak döneminde, devlet tarafından kontrol edilen bölge, doğuda Altay dağlarından batıdaki Ural Nehri'ne kadar, Batı Sibirya'nın güney kısmından güneydeki

Şu ve Talas'ın alt kısımlarına kadar toprakları içine almıştır. Etnik olarak, Kimek Devleti karmaşık bir oluşumdur. Bunların en büyüğü Imak (Yemek), İmi (Eymur), Bayandur, Tatar ve Kıpçak olmak üzere yedi kabileden oluşmuştur. Kimek Devleti'nin kültürü, İrtiş merkezli bir Srostki kültürü olarak ayırt edilmiştir. Yazılı kaynaklar tarafından belirtilen İrtiş Nehri üzerindeki yerleşim yerleri ve şehirleri henüz bulunmamıştır. Üst ve Orta İrtiş bölgelerinde Kimeklerin anıtları kurganlar ile temsil edilmektedir. Kimekler için taş ve topraklı kurganların altındaki mezarlar karakterizedir. Gömülü olanlara atın bütün cesedi veya parçaları eşlik etmiştir. Mezarlarda esas olarak silah ve at koşum takımı, daha az ölçüde ev eşyaları bulunur. Kurganlarda gömülü olanların sosyal konumları hakkında bilgi geleneksel olarak cenaze ayininin özelliklerinde ve eşlik eden nesneler takımında görüntülenmiştir. Bu dönemde, erken göçebeler (İskit, Saka) çağı asaletlerinin mezarlarının eski ihtişamı ve anıtsallığı, Orta Çağ mezarlarının çok daha mütevazı boyutlarıyla değiştirilmiştir.

Kimek-Kıpçak dini, özellikle kült-anma yapıları, doğu tarafında antropomorfik heykellerin bulunduğu düz kurganlara benzeyen dikdörtgen veya yuvarlak yapılarla temsil edilmiştir. Taş dolgu altında genellikle kömür, kül, at ve koyun kemikleri şeklinde kurban kalıntıları bulunmuştur. Kimek-Kıpçak dönemi taş heykelleri, VI-VIII. yüzyıllara ait heykellerin aksine şematik ve antropomorfik steller şeklindedir. Taş heykellerin yalnızca önü daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. Yan kenarları ve arkası genellikle birkaç istisna dışında işlenmeden bırakılmıştır. Yüzleri en ayrıntılı şekilde detaylandırılmış, çoğu zaman gövde ve kollar daha az işlenmiştir. Erkek görüntüleri ile birlikte kadınların göğüslü ve bazen hafif çıkıntılı göbek ve kalça figürleri sunulmaktadır. Genel olarak, Kimek-Kıpçak heykelleri stilistik özellikleri ile erken Polovets heykellerine benzemektedir. Zevakino mezarlığında bulunan aynadaki runik yazıtın gösterdiği gibi Kimek toplumu yazma becerilerine sahip olmuştur. Kimek-Kıpçakların XI-XII yüzyıllara ait anıtlarının sayısı keskin bir şekilde azalır, bu da XI. yüzyılın ilk yarısında diğer komşu kabilelerin itici göçleri ile bağlantılı olarak batıya hareketleri ile ilişkilidir.

Srostki kültürünün bir parçası olan Kıpçak anıtlarına gelince, onlar bir atın derisi ile mezarlarla tanımlanırlar. Ancak bilim adamları arasında bu konuda fikir birliği yoktur. Ayrıca yazılı kaynaklar, Kimek Devleti'nin son aşamasında Kıpçakların önde gelen etnik grup haline geldiğini belirtmiştir. Fakat, arkeolojik bir bakış açısından, Kıpçak anıtlarının ayırt edilebilecek ve güvenli şekilde belirlemek için işaretler henüz yoktur. Bunun başlıca nedeni, farklı araştırmacılar farklı arkeolojik işaretler sunmaktadır. Bu durumun çıkış yollarından biri olarak, araştırmacılar Güney Ural ve Doğu Avrupa'daki Kuman/Polovets/Kıpçaklara ilgili materyallerde bir analogi arayışı çağrısında bulunmuştur.

KAYNAKÇA KISALTMALARI

ASGE	Arheologičeski Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja
EO	Etnografičeskoye Obozreniye
FİA	Filial İnstituta Arheologii
İİAE	İnstituta İstorii, Arkheologii Etnografii
KSIIMK	Kratkiye Soobşeniya Instituta İstorii Materialnoy Kulturi
MAE	Muzey Antropologii Etnografii
NAN RK	Natsionalnaya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan
PSRL	Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey
RGO	Russkoye Geografičeskoye Obşestvo
NPL	Novgorodskaya Pervaya Letopis
RAN	Rossiskaya Akademiya Nauk
SA	Sovetskaya Arheologiya
SE	Sovetskaya Etnografiya
SGE	Sbornik Gosydarstvennogo Ermitaja
SPB	Sankt-Peterburg

KAYNAKÇA

- Abibullayeva, S. (2006). "Kodeks Kumanikus – Pamyatnik Tyurkskih Yazikov Kontsa XIII- Naçala XIV vekov". *Kultura Narodov Priçernomoriya*, No 91: 9-11.
- Adamov, A. A. (2000). *Novosibirskoye Priobiye v X–XIV vv.* OmGPU, Tobolsk-Omsk.
- Adrianov, A.V. (1886). "Puteşestviye na Altay i za Sayanı, Soverşennoye Letom 1883 g". *Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela RGO*, Kn. VIII, Vıp. 2: 1
- Adrianov, A. V. (1916). *K arheologii Zapadnogo Altaya*. Petrograd.
- Agadjanov, S.G. (1969). *Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Srednei Azii IX-XIII vv.* Ilım, Aşhabad.
- Ageyeva, E. İ., Akişev K. A. ve Kuyev G. A.. (1960). *Arheologičeskaya karta Kazahstana*. Izdatelstvovo Akademii nauk KazSSR, Almaty.
- Ahinjanov, S.M. (1989). *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana*. Gılım, Almatı.
- Ahinjanov, S.M.(1995). *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana*. Gılım, Almatı.
- Ahmetov, D., Samaşev, Z., Kariev, E., Çotbayev, A., Ongar, A., Umitkaliev, U., Junishanov, A., Nuskabay, A., Rahmankulov, E., Kairmagambetov, A., Kızırhan, M., Kiyasbek, G., Erbolatov, S., Tolegenov, Y., Oralbay, E., Samaşev, S., Ahmadiyev, A., Kurmangaliyev, A., Musurmankul, P., Adelçanov, K., Jarmuhametov, D., Aleksandrov, S., Bokovenko, N., Bolşakov, D., Gasanov, Z., Taşağıl, A., Kutlu, M., Ergoja, L., Aitkali, A., Çoban, G., Flegontov, P. ve Poduşkin, N. (2019). "Kulturnoye Naslediye Sakov i Velikih Tyurkov v Vostoçnom Kazahstane: Voprosı Kompleksnogo İzuçeniya, Sohraneniya i Mezeefikatsii". *Altay – Tyurki Aleminin Besigi*, Vıp.1: 8-33.
- Aitkali, A.K. (2013). "Novıye Pamyatniki Kontsa I tıs. do n.e. v Doline r. Karakaba". *Trudi FİA*, Tom 2: 91-99.
- Aitkali, A.K., Junishanov, A.S., Doumani Dupiyu, P., Isin, A.I., Rahmankulov, E.J. ve Kurmangaliyev, A.K. (2019). "Novıye Dannıye o Kurganah s Usami Vostoçnogo Kazahstana". *Margulanovskiye Çteniya-2019*, T. 1: 208-222.
- Ajigali, S.E. (2014). "Oçerk Kulturnogo Naslediya Aralo-Kaspiiskogo Regiona". *Prostranstvo i Vremya*, T. 5, Ç. 2.
- Akişev, K.A., Baypakov, K.M., Kadırbayev, M.K. ve Kumekov, B.E.(ed).(1977). *İstoriya Kazahskoi SSSR. T. I.* Nauka, Alma-Ata.
- Akişev, K.A. ve Baypakov K.M. (1979). *Voprosı Arheologii Kazahstana*. Mektep, Almatı.

- Akişev, K.A.(hızl.). (1987). *Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES*. Nauka, Alma-Ata.
- Akişev, K.A., Baypakov, K.M., İsmagulov, O.İ. ve Kumekov, B.E. (1996). *Istoriya Kazahstana (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*. Tom I. Atamura, Almatı.
- Albaum, L.I. (1960). *Balalık-Tepe. K İstorii Materialnoy Kulturi i İskusstva Pravoberejnogo Toharistana*. Izdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent.
- Alehin, Y.P. (1992). "Issledovaniya 1991 g. v Semipalatinskoy Oblasti". *Margulanovskiye Çteniya*. Petropavlovsk, 12-15.
- Alehin, Y.P. (1998a). "Kurgan Kimakskoi Znati na rudnom Altaye". *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya*, Vıp. IX: 201-203.
- Alehin, Y.P. (1998b). "Miroviye Religii i Mirovozzreniye Narodov Yuzhnoi Sibiri v VIII-X vv". *Sibir v Panorame Tısyaçeletii*, T.1: 12-20.
- Alehin, Y.P. (2011). "Issledovaniya 1988-1993 gg. Semipalatinskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta". *Arheologiya Kazahstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi, Perspektivi: Materialy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 20-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiyu Instituta Arheologii imeni A.H. Margulana*. Almatı, T. 1: 90-95.
- Alekseenko, N.V. ve Pizikov, V.P. (1970). *Oçerki İstorii Rudnogo Altaya*. Ust-Kamenogorskii Gosudarstvenniy Pedagogičeskii Institut, Ust-Kamenogorsk.
- Alpısbayev, A. H. (1956). "Noviye Naskalniye İzobrajeniya Bostandıksogo Rayona". *Trudi İİAE AN Kaz SSR*, T.1: 182-188.
- Alpısbayev, A.H. (1961). "Otkrıtiye Pamyatnikov Drevnego i Pozdnego Paleolita v Yujnom Kazahstane". *Sovetskaya Arheologiya*, №1: 128-138.
- Altınbekov, K. ve Dosayeva, D. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Vooruzheniya Rannikh Tyurkov Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk, 409-428.
- Alyılmaz, Ç. (2003). "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 13: 11-21.
- Alyılmaz, Ç. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Kurmay, Ankara.
- Alyılmaz, C. (2013). "Karı Çor Tigin Yazıtı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 2/2 : 1-61.
- Amanjolov, A.S. (1980). *Tyurkskaya Runicheskaya Grafika (Metodiçeskaya Razrabotka)*. Nauka, Alma-Ata.
- Amanjolov, A.S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma*. Mektep, Almatı.

- Ananyevskaya, E., Motuzaite Matuzeviciute, G., Aytqaly, A.K., Beisenov, A.Z., Dmitriev, E.A., Garbaras, A.f., Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Sapolaite, J.f, Usmanova, E.R., Varfolomeev, V.V., Voyakin, D.A. ve Zhunishanov, A.S. (2018). "Early indicators to C4 plant consumption in central Kazakhstan during the Final Bronze Age and Early Iron Age based on stable isotope analysis of human and animal bone collagen". *Archaeological Research in Asia*, Vol. 15:157-173.
- Ançabadze, Z.V. (1960). "Kipçaki Severnogo Kavkaza po Dannım Gruzinskih Letopisei XI-XIV vv". *O Proishojdenii Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov. Kabardino Balkarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Nalçik*, 113-127.
- Anohin, A.V. (1924). *Materialı po Şamanstvu Altaytsev*. Rossiyskaya Akademiya Nauk, Leningrad.
- Aristov, N.A. (1896). "Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemon i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Çislennosti". *Jivaya Starina*, Vıp. III-IV: 277-456.
- Yılmaz, A. (2005). "Baba mı, Balbal mı yoksa Bediz mi". *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4: 206-214.
- Armstrong, I.A. (1860). *Semipalatinskiye Drevnosti*. Tip. Imp. Akad. Nauk, SPb.
- Arslanova, F.H. (1963a). "Srednevekoviy Mogilnik iz Priirtışıya". *Sbornik Ministerstva Vısşego i Srednego Spetsiyalnogo Obrazovaniya KazSSR. İstoriya, Filosofiya, Ekonomika*, Vıp. III: 278-302.
- Arslanova, F.H. (1963b). "Bobrovski Mogilnik". *İzvestiya Akademii Nauk Kaz SSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, Vıp.: 4: 68-84.
- Arslanova, F.H. (1968). "Pamyatniki Pavlodarskogo Priirtışıya (VII-XIII vv.)". *Novoye v Arheologii Kazahstana*, Gılım, Almatı, 98-111.
- Arslanova, F.H., Klyaştorıy, S.G. (1973). "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışıya". *Tyurkologičeski Sbornik*. Nauka, Moskva, 306-315.
- Arslanova, F.H. ve Çarikov, A.A. (1974). "Kamennıye İzvayaniya Verhnego Priirtışıya". *SA*, No 3: 220-235.
- Arslanova, F.H. (1975). "Kurgani s Usami Vostoçnogo Kazahstana". *Drevnosti Kazahstana*. Nauka, Almatı, 116-129.
- Arslanova, F.H. (1980). "Keramika Rannesrednevekovih Kurganov Kazahstanskogo Priirtışıya". *Srednevekovıye Drevnosti Evraziiskih Stepey* Nauka, Moskva, 79-104.
- Arslanova, F.H. (1985). "Otrajeniye Mirivozzreniya i Obşestvennih otnoşenii Kimakov v Pogrebalnih Pamyatnikah". *Mirovozzreniye Narodov Zapadnoy Sibiri po Arheologičeskim i Etnografičeskim Dannım*. Tomsk, 21-23.

- Arslanova, F.H. (1987a). "Dlinniye Kurganı Priirtışıya". *İstoçniki po İstorii Zapadnoy Sibiri. İstoriya Arheologiya*. Omsk, 50-69.
- Arslanova, F.H. (1987b). "Kurganı Kimakov v Semipalatinskom Priirtışıye". *Problemi Srednevekovoy Arheologii Urala I Povoljiya*. Ufa, 122-133.
- Arslanova, F.H. (2013). *Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışıya. T.3. FİA*, Astana.
- Artamonov, M.I. (1961). "Antropomorfniye Bojestva v Religii Skifov". *ASGE. Vıp. 2*: 57-87.
- Artamonov, M.I. (1962). *Istoriya Hazar*. Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad.
- Arzhantseva, İ.A. (1987). "Poyasa Na Rospisyah Afrasyaba". *İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana, Vıp.21*: 92-114.
- Atalay, B. (2006). *Divanı Lügati't - Türk*. Cilt I. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Avanesova, N.A. (1991). *Kultura Pastuşeskih Plemon Epohi Bronzi Aziatskoy Çasti SSSR (po Metallıçeskim İzdeliyam*. İzd. FAN, Tashkent.
- Azbelev, P.P. (2000). "K İssledovaniyu Kulturi Mogilnika Kudırge na Altaye". *Pyatiye İstoriçeskiye çteniya Pamyati Mikhaila Petroviça Gryaznova*, Tom. 5: 4-6.
- Azbelev, P.P. (2014). "Yeşo Raz o Rannih Stremenah". *Rossiyskiy Arheologiçeski Yejegodnik*, No 4: 297-322.
- B.,G. (1913). "Evgenii Petroviç Mihaelis". *Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela İmperatorskogo RGO*, Vıp: VII: 1-7.
- B., G. (1914). "Pamyati Evgeniya Petroviça Mihaelisa". *Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela İmperatorskogo RGO*, Vıp: VIII: 1-13.
- Bakmeyster, I. (1779). *Opit o Biblioteke i Kabinete Redkostey i İstorii Naturalnoy Sankt-Peterburgskoy İmperatorskoy Akademii nauk*. SPb.
- Barannikov, A.P. (ed).(1939). *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii. T. 1*. Akademiya Nauk SSSR, M.-L.
- Bartold, V.V. (1897). *Otçet o Poyezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Tseliyu v 1893-1894 gg*. Imperatorskaya Akademiya Nauk, SPb.
- Bartold, V.V. (1930). *Hudud al-Alem. Rukopis Tumanskogo s Vedeniyem i Ukazatelem*. Akademiya Nauk, L.
- Bartold, V.V. (1964). *Soçineniya. Tom 2. Nauka, M*.
- Bartold, V.V. (1966). *Soçineniya. Tom. 4. Nauka, M*.
- Bartold, V.V. (1968). *Soçineniya. Tom 5. Nauka, M*.
- Bartold, V.V. (1973). *Soçineniya. Tom 8. Nauka, M*.
- Basilov, V. N. (1984). *Izbranniki Duhov. Politizdat, Moskva*.

- Basilov, V.N. (1997). "Çto Takoye Şamanstvo?". *EO*, Vıp. 5: 3-16.
- Baskakov, N.A. (1985). *Tyurkskaya Leksika v Slove o Polku İgoreve. Nauka, Moskva.*
- Bayar, D. (2004). "Noviye Arheologičeskiye Raskopki na Pamyatnike Bilge-Kagana". *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, No 4 (20): 73-84.
- Baypakov, K.M. ve Smagulov, E.A. (1989). "Sovetsko-Fransuzski Simpozium Vzaimodeystviye Kočevıh Kultur i Drevnih Tsivilizatsi". *SA*, No 4: 296-298.
- Baypakov, K.M. (1993). "Itogi i Perspektivi Razvitiya Kazahstanskoy Arkheologii". *Izvestiya NAN RK. Ser. Obşestv. Nauk*, No 5: 5-10.
- Baypakov, K.M. ve Peteneva, G.G. (2001). Institutu Arheologii im. A.H. Margulana – 10 let. *Izvestiya MON RK. NAN RK. Ser. Obşestvennih Nauk*, No 1: 8-10.
- Baypakov, K.M. ve Taymagambetov, J.K. (2006). *Arheologiya Kazahstana*. Kazak, Universiteti, Almatı.
- Baytleu, D.A. (2007). "K İstorii İzuçeniya Petroglifov Kazahstana". *Vestnik NGU. Ser. Istoriya, Filologiya*, T. 6, Vıp. 3 : 17-24.
- Baytleu, D.A. (2010). "Pervıye Popıtki Teoritzatsii Znaniy v Oblasti İzuçeniya Petroglifov Kazahstana (Po Materyalam 40-h - 60-h gg. XX Veka)". *Nauçniy Mir Kazahstana*, No 4 (32): 86-94.
- Beisenov, A.Z. (2017). "Kurganı s Usami Tsentralnogo Kazahstana". *Arheologičeskoye Naslediye Tsentralnogo Kazahstana: Izucheniye i Sokhraneniye*, T. 2: 31-37.
- Beisenov, A. Z., Djumabekova, G. S. ve Bazarbayeva, G. A. (2017). Put k İzuçeniyu Drevnostey Tsentra Stranı: İstoriya Sozdaniya Pervoy Arheologičeskoy Ekspeditsii Kazahskoy Akademii Nauk. *Arheologičeskoye Naslediye Tsentralnogo Kazahstana: İzuçeniye i Sokhraneniye. Nauçno-İssledovatelski Tsentr İstorii i Arheologii «Begazı-Tasmola»*, T. 1: 11-64.
- Bernştam, A.N. (1947). *"Drevneişiye Tyurkskiye Elementı v Etnogeneze Srednei Azii". Sovetskaya Etnografiya, Vıp. VI-VII: 148-158.*
- Bernştam, A.N. (1948). "Noviye Epigrafičeskiye Nahodki iz Semireçiya". *Epigrafika Vostoka*. No 2: 107-110.
- Bernştam, A.N. (1949). *"Osnovniye Etapi İstorii Kulturi Semireçiya i Tyan-Şanya". SA, T. IX: 337-384.*
- Bernştam, A.N. (1952). *Istoriko-Arheologičeskiye Očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya. Materialy i İssledovaniya po Arkheologii*, No 26. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

- Biçurin, N.Y. (1950). *Sobreniye Svedenii o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, Tom 1*. AN SSR, M-L.
- Bogdanova, N. A. (1961). Dve steli iz Mogilnika u s. Zavetnoye v Krimu. SA, No 2: 249-252.
- Bokovenko, N.A. (1996). "Problema Rekonstruktsii Religioznih Sistem Nomadov Tsentralnoy Azii v Skifskuyu Epohu". *Zhreçestvo i Şamanizm v Skifskuyu Epohu*. Skifo-Sibirika, SPb, 39-42.
- Borisenko, A.Y. ve Hudyakov, Y.S. (1997). "Kollektsiya nahodok XVIII veka s territorii Rudnogo Altaya". *Izvestiya laboratorii Arheologii*, No 2: 129-134.
- Borisenko, A.Y. ve Hudyakov, Y.S. (1998). "De Gennin - İssledovatel Altayskih Drevnostey XVIII veka". *Gulyayevskiye Çteniya. Materialı Pervoy, Vtoroy i Tretiyey İstoriko-Arhivnoy Konferentsiy*, Vip.1: 170-173.
- Borko, T.I. (2004). *Şamanizm: Ot Arhaiçeskih Verovanii k Religioznomu Kultu*. Bank Kulturnoy İnformatsii, Ekaterinburg.
- Borodkin, P. (1983). "İssledovatel Altaya". *Altayskaya Pravda*, 15 dek., No 286: 4.
- Bronevski, S.B. (1830). "Zapiski o Kirgiz-Kaisakah Srednei Ordı". *Oteçestvenniye Zapiski*, No 124: 194-285.
- Browne, E.G.(1956). *A Literary History of Persia*. Vol. II, Cambridge.
- Butanayev, V.Y. (1988). "Pogrebalno-Pominalniye Obryadı Hakasov v XIX- Naçale XX veka". *İstoriko-Kulturniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*. Abakan, 107-132.
- Clauson, G. (1969). "A Grammar of Orkhon Turkic by Talât Tekin". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 32, No. 2: 415-416.
- Czegledy, K. (1972). "Gardizi on the History of Central Asia (750-780 A.D.)". *Acta Orientalia Hungaricae*, Vol. XXVII: 257-267.
- Çandarlı, A.Ş. (2018). "Bozkırın Mührü: Taş Heykeller". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No 63: 419-436.
- Çarikov, A.A. (1976). "Rannesrednevekovıye Skulpturı iz Vostoçnogo Kazahstana". SA, No 4: 153-165.
- Çarikov, A.A. (1979). "O Lokalnih Osobennostyah Kamennih İzvayanii Priirtışıya". SA, No 2: 179-190.
- Çarikov, A.A. (1980). "Kamenniye Skulpturı Srednevekovih Koçevnikov Priirtışıya". *Arheologičeskiye İssledovaniya Drevnego i Srednevekogo Kazahstana*. İzdatelstvo Nauka, Alma-Ata.
- Çarikov, A.A. (1986). "İzobrazitelniye Osobennosti Kamennih İzvayanii Kazahstana". SA, No 1: 87-102.

- Çernih, E.N. ve Kuzminih, S.V. (1989). *Drevnyaya Metallurgiya Severnoy Evrazii (Seimino-Turbinski Fenomen)*. Nauka, Moskva.
- Çernikov, S.S. (1947). "Naskalniye İzobrajeniya Verhovii İrtışa". *SA*, IX: 251-282.
- Çernikov, S.S.(1951)."Vostočno-Kazahstanskaya Ekspeditsiya". *KSIIMK*, Vıp. XXXVII: 144-150.
- Çernikov, S.S. (1965). *Zagadka Zolotogo Kurgana. Gde i Kogda Zarodilos Skifskoye İskusstvo*. Nauka, Moskva.
- Çernikov, S.S. (1975). Nekotoriye Zakonomernosti İstoričeskogo Razvitiya Rannih Koçevnikov (po Arkheologičeskim Materialam Zapadnogo Altaya). *Tsentralnaya Aziya v Kuşanskuyu Epohu*, T. II.: 282-287.
- Çeşmeli, İ. (2014). "Sogd Sanatında Bazı Zoomorfik Atribüleri". *Art-Sanat*, No 2: 52-63.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. Kabalcı Yay., İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Daşkovski, P.K., Samaşev, Z.S. ve Tişkin, A.A. (2007). *Komleks Arheologičeskih Pamyatnikov Ayna-Bulak v Verhnem Priirtyşıye (Vostočny Kazahstan)*. Azbuka, Barnaul.
- Daşkovski, P. K. (2007). "Sakralizatsiya Praviteley Koçevih Obşestv Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v Drevnosti i Srednevekovıye". *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 4-6: 46-52.
- Daşkovski, P. K. (2008). "Religioznyy Aspekt Političeskoy Kulturi i Slujiteli Kul'tu Koçevnikov Tsentralnoy Azii v Hunno-Syanbisko-Zhujanski Period." *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 4-2: 36-45.
- Davidova, A.V. (1985). *Ivolginski Kompleks (Gorodişe i Mogilnik) Pamyatnik Hunnu v Zabaykalye*. Nauka, Leningrad.
- Davidova, A.V. (1992). "Bronzovaya Peçat Syunnu". *SA*, No1: 231-234.
- De Gennin, V. (1937). *Opisaniye Uralskih i Sibirskih Zavodov 1735*. Istoriya Zavodov, Moskva.
- Demin, M.A. (1989). *Pervootkryvateli Drevnostey*. Alt. Kn. İzdatelstvo, Barnaul.
- Devlet, E.G., Pahunov, A.S. ve Devlet, M.A. (2017). "Solntsegoloviye Personazhi Karakola". *Vestnik Tomsogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 49:37-41.
- Dikson, O. (2013). *Şamanizm - Sila ot Prirody*. Veligor, Moskva.
- Direnkova, N.P. (1930). "Poluçeniye Şamanskogo Dara po Vozzreniyam Turetskih Plemen". *Sbornik MAE*, Tom IX, 267-291.

- Dilekbatıslam, H. (2002). "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hüma, Anka Ve Simurg". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, No 1: 185-208.
- Dobjanski, V.N. (1990). *Naborniye Poyasa Koçevnikov Azii*. İzdatelstvo Novosibirskogo Universiteta, Novosibirsk.
- Doğan, İ. (2002). *Doğu Avrupa'daki Göktürk Runik İşaretli Yazıtlar*. Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Dosımbamyeva, A.M. (2007). "O Simvolike Sosuda v Tyurkskom Prikladnom İskusstve i Ego Svyazi s İdeyey Sakralizatsii Prostranstva". *Kadırbayevskiye Çteniya*. Aktöbe, 238-242.
- Dravert, P. (1930). Grot s Pisanitsey na Ozere Djasıbay v Okrestnostyah Bayan-aula. *Izvestiya Zapadno-Sibirskogo RGO*, Omsk: 231-234.
- Duymaz, A. (1998). "Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, No 1: 91-97.
- Dyakonova, V.P. (1981). "Tuvinskiye Şamanı i ih Sotsialnaya Rol v Obşestve". *Problemy İstorii Obşestvennogo Soznaniya Aborigenov Sibiri*, Nauka, Leningrad, 129-164.
- Eberhard, D.W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (Çev. Nimet Ulutuğ). Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Egoroçkin, M.V. (2012). "Ohotniçya Artel, Skazitel i Promısllovaya Magiya Teksta v Traditsionnom Mirovozzrenii Tyurkov Yujnoy Sibiri". *Mirovozzreniye Naseleniya Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v İstoriçeskoy Retrospektive*, Vıp. V: 216-240.
- Eliade, M. (2015). *Şamanizm i Arhaiçeskiye Tehniki Ekstaza*. Ladomir, Moskva.
- Ermolenko, L.N. (1994). "O Semantike Srednevekovıh Koçevniçeskih Svyatılış So Skrıtmı v Nasıpyah İzvayaniyami". *Etnokulturniye Protseı v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v I-II Tııyaçeletii n.e.* Kuzbassvuzizdat, Kemerovo, 157-163.
- Ermolenko, L.N. (1999). "Drevnetyurkskoye İzvayaniye s Ptitsei iz Vostoçnogo Kazahstana". *Arheologiya, Etnografiya i Muzeynoye Delo*. İzdatelstvo Nikals, Kemerova.
- Ermolenko, L.N. (2004). *Srednevekovıye İzvayaniya Kazahstanskih Stepei (Tipologiya, Semantika v Aspekte Voennoy İdeologii i Traditsionnogo Mirovozzreniya)*. İzdatelstvo İnstituta Arheologii i Etnografii SO RAN, Novosibirsk.
- Ermolenko, L.N. (2007). "Otobrajeniye Epiçeskogo Motiva Krovojadnosti v İzobrazitelnih Pamyatnikah". *Mif, Obryad i Ritualnyı Predmet v Drevnosti*. Magellan, Surgut, 43-56.

- Ermolenko, L.N. (2008a). *İzobrazitelniye Pamyatniki i Epiçeskaya Traditsiya: po Materyalam Kulturi Drevnih i Srednevekovih Koçevnikov Evrazii*. Tomski Universitet, Tomsk.
- Ermolenko, L.N. (2008b). "Elementı Groteska vo Vneşnosti Geroiçeskikh Personajei". *Trudi Sibirskoi Assotsiatsii İssledovatelei Pervobitnogo İskusstva*, Vip.: IV: 70-80.
- Ermolenko, L.N. ve Kurmankulov, J.K. (2013). "Problema İkonografiçeskikh İstokov Polovetskoi Skulpturı i Osobennoye Kıpçakskoye İzvayaniye iz Uroçışa Kızılı". *İzvestiya AN RK*, No 3: 155-164.
- Evtjuhova, L.A. (1952). "Kamennyye İzvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii". *Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii Sibiri*, T. 1, No 24: 72-120.
- Fedorov-Davıdov, G.A. (1966). *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod Vlastiyu Zolotoordinskih Hanov*. MGU, M.
- Fedorov-Davıdov, G.A. (1976). *İskusstvo Koçevnikov i Zolotoy Ordı. Oçerki Kulturi i İskusstva Narodov Evraziyskih Stepey i Zolotoordinskih Gorodov*. İskusstvo, M.
- Formozov, A.A. (1987). *Naskalniye İzobrajeniya i ih İzuçeniye*. Nauka, M.
- Formozov, A.A. (2006). *Russkiye Arheologi v Period Totalitarizma*. Znak, M.
- Gandzaketsi, Kirakos. (1976). *Istoriya Armenii*. Nauka, M.
- Gavrilova, A.A. (1965). *Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemon*. Nauka, Moskva-Leningrad.
- Gmelin, I.G. (1994). "Poyezdka po Rudnomu Altayu v Avguste-Sentyabre 1734 goda". *Kuznetskaya Starina*, Vip. 2:150-169.
- Golden, P.B. (1997). "Notes on The Qıpçaq Tribes: Kimeks and Yemek". *The Turks, Vol. 1*: 121.
- Golden, P.B. (1998). "Religion among the Qıpçaqs of Medieval Eurasia". *Central Asiatic Journal*, 42/2: 180-237.
- Golden, P.B. (2002). "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler". *Türkler, Cilt 2*: 1335-1355.
- Golden, P.B. (2003). "Formirovaniye Kuman-Kıpçakov i ih Mira". *Materiyalı po Arheologii, İstorii i Etnografii Tavrii*, Vip. X: 458-480.
- Golden, P. B. (2008). "Religiya Kıpçakov Srednevekovoy Yevrazii". *Stepi Evropı v Epohu Srednevekoviya. Zolotoordynskoye Vremya*, T. 6: 309-340.
- Golden, P.B. (2014). "Qıpçaq". *Turcology and Linguistics. N. Demir (drl). Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara*, 183-202.
- Golubovski, P.V. (2011). *Peçenegi, Torki i Polovtsi. Veçe, Moskva*.

- Gonçarov, A. (2016). "Osobennosti İspolzovaniya Metalla Naseleniyem Kazahstana v Epohu Pozdney Bronzi". *World of Great Altai*, 2(4.1): 679-688.
- Gorbunov, V.V. (1998). "Tyajelovoorujennaya Konnitsa Drevnih Tyurok (Po Materialam Naskalnih Risunkov Gornogo Altaya)". *Snaryajeniye Verhovogo Konya Na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekoviyeye*. Izdatelstvo AGU, Barnaul, 102-128.
- Gorbunov, V.V. (2009). "Poyasnııye Blyahi-Nakladki Srostkinskoy Kultury". *Teoriya i Praktika Arheologičeskih İssledovaniy*, Vıp. 5: 120-130.
- Gorbunov, V. V. (2012). "Srostkinskaya Arheologičeskaya Kultura: İtogi i Perspektivy İzüçeniya". *Kultura Stepnoy Evrazii i ih Vzaimodeystviye s Drevnimi Tsivilizatsiyami*, Kn. 2: 549-554.
- Gorbunov, V.V. ve Tişkin, A.A. (2018). "Rezultatı İzüçeniya Eponimnogo Pamyatnika Srostki-I na Altaye: Vozvraşeniye k İstokam I Novıye Materialy". *Arheologiya Evraziiskih Stepey*, No 6: 73-80.
- Gorbunova, T.G.(2003). "Rasprostraneniye Tyurkskoy Kulturnoy Traditsii na Yuge Zapadnoy Sibiri (Po Materialam Ukraşeniy Konskogo Snaryajeniya)". *Istoričeskiy Opıt Hozyaystvennogo i Kulturnogo Osvoyeniya Zapadnoy Sibiri*, Kn. 1: 43-48.
- Gorodtsov, V.A. (1907). "Rezultatı Arheologičeskih İssledovaniy v Bahmutskom Uyezde Ekaterinoslavskoy Gubernii 1903 godu". *Trudy XIII AS.*, T.1: 249-268.
- Gömeç, S. (1998). "Şamanizm ve Eski Türk Dini". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı:4: 38-51.
- Gömeç, S. (2003). "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 22, Sayı 33: 79-104.
- Gömeç, S. Y. (2013). "Türk Tarihinde Kıpçaklar". *Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi*, No 08: 111-128.
- Graç, A.D. (1955). "Kamennyye İzvayaniya Zapadnoy Tuvı (K Voprosu o Pogrebalnom Rituale Tugyu)". *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Vıp. XVI: 401-431.
- Graç, A.D. (1961). *Drevnetyurkskiye İzvayaniya Tuvı*. Izdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- Grach, A.D. (1966). "Hronologicheskiye i Etno-Kulturnıye Granitsı Drevnetyurkskogo Vremeni". *Tyurkologičeskiy sbornik*. Nauka, M., 188-193.
- Graç, A.D. (1973). "Voprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgoobraznih İzobrajenii Gornogo Kozla". *Tyurkologičeski Sbornik*. Nauka, Moskva, 316-333.

- Grigoriyev, S.A. (2017). "Sotsialniye Protsesi v Drevney Evrazii I Razvitiye Tipov Splavov v Metallurgiĭeskom Proizvodstve". *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 5(2): 17-41.
- Grudoĭka, Ĭ.V. (2016). "Voprosi Kulturnoy Prinadlejnosti i Hronologii Kurganov s Usami". *Nauka YUUrGU: Materiali 68 Nauĭnoy Konferentsii*, T.1: 291-299.
- Grudoĭka, Ĭ.V. (2018). "Kurgani s Usami: Pamyatniki Rannego Srednevekovya Uralo-Kazakhstanskikh Stepey". *Sovremennkiye Reĭeniya Aktualnih Problem Evraziyskoy Arheologii*, No 1: 156-159.
- Gryaznov, M. P. (1930). *Drevniye Kulturi Altaya*. Obĭestvo Izuĭeniya Sibiri, Novosibirsk.
- Gryaznov, M.P. (1940). Raskopki Na Altaye. *Soobĭeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*. Vĭp 1: 17-21.
- Gryaznov, M. P. (1949). "Raskopki Altayskoy Ekspeditsii na Blijnih Yelbanah". *KSIIMK*, Vĭp. XXVI: 110-119.
- Gryaznov, M. P. (1950). *Iz Dalekogo Proĭlogo Altayskogo Kraya*. Krayevoye Lektsionnoye Byuro, Barnaul.
- Gryaznov, M. P. (1951). "Arheologiĭeskiye Ĭssledovaniya Territorii Odnogo Drevnego Poselka (Raskopki Severo-altayskoy ekspeditsii v 1949 g.)". *KSIIMK*, Vĭp. XL: 105–113.
- Gryaznov, M.P. (1956). *Istoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz s. Bolĭaya Reĭka. Materialy i Ĭssledovaniya po Arkheologii*, No 48. Akademiya Nauk, Moskva.
- Gryaznov, M. P. (1960). "Arheologiĭeskiye Ĭssledovaniya na Obi v loje Vodohraniliĭa Novosibirskoy GES". *Istoriya Sibiri i Dalnego Vostoka*, Irkutsk, 22-24.
- Gryaznov, M.P. (1999). *Afanasiyevskaya Kultura na Eniseye*. Ĭzd. Dmitri Bulanin, SPB.
- Gumboldt, A. (1915). *Tsentrlnaya Aziya*, T. 1, Moskva.
- Gulyayev, S. (1851). "Zametki ob Irtiĭe i Stranah im Oroĭayemĭh". *Vestnik RGO*, Ć. III, otd. IV: 1-41.
- Gulyayev, N. (1916). "Pisaniye Kamni Naydenniye v Ust-Kamenogorskom Uyezde Semipalatinskoy Oblasti v 1913 godu". *Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela RGO*, T. 38: 259-261.
- Gumilev, L.N. (1967). *Drevniye Tyurki*. Nauka, Moskva.
- Gurkin, S.V. (1987). "Polovetskiye Svyatiliĭa s Derevyannimi Ĭzvayaniyami na Nijnem Donu". *SA*, No 4: 100-109.

- Gutsalov, S.Y. ve Tairov, A.D. (2000). *Steli i Antropomorfnyye Izvayaniya Rannego Zheleznogo veka Yuzhnouralskih Stepei. Arheologiya, Paleoekologiya i Paleodemografiya Evrazii*. İzdatelstvo GEOS, Moskva.
- Gülyüz, B. G. (2019). "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17: 201-223.
- Habdulina, M.K. (2008). "Tasmolinskaya Arheologičeskaya Kultura: Sovremennoye Sostoyaniye". *Voprosy Istorii i Arheologii Zapadnogo Kazahstana*, No 2: 181-194.
- Hazanov, A.M. (1971). *Očerki Voennogo Dela Sarmatov*. Nauka, Moskva.
- Hazanov, A.M. (2010). "Rol Koçevnikov Evraziyskih Stepey v İstorii Voyennogo İskusstva", Rol Nomadov Evraziyskih Stepey v Razvitii Mirovogo Voyennogo İskusstva, Almatı, 8-25.
- Hoppal, M. (2015). *Şamanı - Kulturi – Znaki*. Nauçnoye İzdatelstvo ELM, Tartu.
- Horoşih, P.P. (1949). "Pisanitsı na Gore Manhay". *KSIIMK*, Vıp.: 25: 127-131.
- Hudyakov, Y.S. (1986). *Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*. Nauka, Novosibirsk.
- Hudyakov, Y.S. (1987). "Obraz Voina v Naskalnom Iskusstve Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii". *Antropomorfnyye Izobrazheniya. Pervobytnoye Iskusstvo*. Nauka, Novosibirsk, 181-190.
- Hudyakov, Y.S. (1996). "Pominalniye Pamyatniki Pazyrykskoy Kultury Gornogo Altaya". *Jreçestvo i Şamanizm v Skifskuyu Epohu*, SPb., 87-89.
- Hudyakov, Y.S. (2002). "Diskussionniye Voprosy İzuçeniya Pominalnih Pamyatnikov Drevnih Tyurok v Gornom Altaye". *Drevnosti Altaya*, № 9: 137-153.
- Hudyakov, Y.S. (2004). "O Proishojdeniye Kulturi Srednevekovih Kıpçakov". *Drevnosti Altaya*, No 12: 138-153.
- İbn Hordadbeh (1986). *Kniga Putei i Stran*. Elm, Baku.
- Ilimbetova, A. (1999). "O Perezhitkah Kulta Sobaki u Başkir". *Belskiye Prostory*, No 10: 12.
- Ilyuşin, A.M. (2002). "K Diskussii Vokrug Ponyatiya Srostkinskaya Kultura". *Drevnosti Altaya. Izvestiya Laboratorii Arheologii*, Gorno-Altaysk, 88-94.
- Ilyuşin, A.M. (2015). "Arheologičeskiye Materialı iz Raskopok Kuznetskoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii v Fondah Muzeya-Zapovednika Tomskaya Pisanitsa". *Uçeniye Zapiski Muzeya-Zapovednika Tomskaya Pisanitsa*, No 2: 39-49.
- İnan, A. (1952). "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4: 19-30.

- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- İsabekova, U.K. (2017). "Mahmud Kaşgari – Osnovopolojnik Arealnoy Lingvistiki". *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, Vol. 8, No 2: 301-308.
- İsin, A. (2004a). *Şıngıstau, Berel, Şilikti, Abralı: Arheologičeskiye İssledovaniya 1999-2003 gg.* İzd.B.İ.,Semipalatinsk.
- İsin, A. (2004b). "Şıngıstauski Kompleks Predmetov Pogrebalno-Pominalnoy Obryadnosti Tyurkskogo Vremeni". *Noviye İssledovaniya po Arheologii Kazahstana.Margulanovskiye Çteniya-15*, Almatı, 59-66.
- İskenderzade, L.A. (2010). "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar". *Selcuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No 24: 255-269.
- Jalmagambetov, J. (2012). "Drevnetyurkski Kurgan Berela". *Trudi Filiala Instituta Arheologii v Astane*, T.1: 21-24.
- Jalmagambetov, J. M. (2014a). "Kazak Altayının Ortağasırlık Köşpendiler Önerindegi Buğı Beynesi". *Marğulan Okuları – 2014. Ğılımi Kazına*, Almatı-Pavlodar, 387-389.
- Jalmagambetov, J. (2014b). "K Voprosu ob Obraze Olenya v İskusstve Srednevekovih Koçevnikov Kazahskogo Altaya". *Voshojdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekovkiye Gosudarstva na Territorii Kazahstana*. Almatı, 329-333.
- Jukovskaya, N.L. (1978). "Narodniye Verovaniya Mongolov İ Buddizm (K Voprosu O Spetsifike Mongolskogo Lamaizma)". *Arheologiya İ Etnografiya Mongolii*. Nauka, Novosibirsk: 24-37.
- Kadırbayev, M.K. (1959). "İssledovaniye Kurgana s Kamennymi Gryadami v Djambulskoy Oblasti". *Vestnik AN KazSSR*. No 7 (172): 95-97.
- Kadırbayev, M.K. ve Maryaşev, A.N. (1977). *Naskalniye İzobrajeniya Hrebta Karatau*. Nauka, Almatı.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Kalan, E. (2016). "Bilge Kaghan and The Origins of Turkish State Tradition". *International Journal of East Asia Research*, Vol. 2: 67-73.
- Karayev, O. (1968). *Arabskiye i Persidskiye İstoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii*. İlim, Frunze.
- Karayev, O. (1973). *Arabo-Persidskiye İstoçniki o Tyurkskih Narodah*. İlim, Frunze.

- Karunovskaya, L. E. (1935). "Predstavleniya Altaytsev o Vselennoy". *Sovetskaya Etnografiya*, No 4-5: 160-183.
- Kastaniye, I.A. (1910). "Drevnosti Kirgizskoy Stepi i Orenburgskogo Kraya". *Trudi Orenburgskoy Uchenoy Arhivnoy Komissii*. Vıp. 22: 115-149.
- Kastaniye, I.A. (1911). *Nadgrobnıye Soorujeniya Kirgizskih Stepey*. Turgayskoye Oblastnoye Pravleniye, Orenburg.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. (Çev. S. Erdi ve S. T. Yurtsever). Kabalcı Yay., İstanbul.
- Katanov, N.F. (1897). *Otčet o Poezdke, Soverşennoi s 15 Maya po 1 Sentyabrya 1896 g. v Minusinski Okrug Eniseiskoy Gubernii*. Kazanski Universitet., Kazan.
- Kenin-Lopsan, M.B. (1987). *Obryadovaya Praktika i Folklor Tuvinskogo Şamanstva*. Nauka, Novosibirsk.
- Kiselov, S. V. (1949). *Drevnyaya İstoriya Yuzhnoy Sibiri. Materialy i İssledovaniya po Arkheologii*, No 9. AN, M-L.
- Kıçanov, E.I. (2010). *Istoriya Prigraniçnih s Kitayem Drevnih i Srednevekovih Gosudarstv (Ot Gunnov do Mañçzhurov)*. Peterburgskoye Lingvistiçeskoye Obşestvo, SPb.
- Kıldıroğlu, M. (2013). *Kırğızlar ve Kıpçaklar*. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Kızlasov, L.R. (1955). "Taştıkskiye Kamenniye İzvayaniya s İzobrajeniyem Lyudey". *KSIİMK*, Vıp. 60: 139-144.
- Kızlasov, L.R. (1960a). "Tuva v Period Tyurkskogo Kaganata (VI-VIII)". *Vestnik MGU. Seriya IX. İstoriçeskiye Nauki*. 1960. №1: 51-76.
- Kızlasov, L.R. (1960b). *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*. İzdatelstvo MGU, Moskva.
- Kızlasov, L.R. (1964). "O Naznaçenii Drevnetyurkskikh Kamennih İzvayanii İzobrajayuşih Lyudey". *SA*, No 2: 27-39.
- Kızlasov, L.R. (1969). *Istoriya Tuvi v Sredniye Veka*. MGU, Moskva.
- Kızlasov, I.L. (1973). "O Proishojdenii Stremyan". *SA*, No 3: 24-36.
- Kızlasov, I.L. (2005). "Osobennosti Tyurkskoy Runologii". *Tsentralnaya Aziya (İstoçniki, İstoriya, Kultura)*. Vostoçnaya Literatura, M., 427-449.
- Kızlasov, I.L. (2011). "Kak Nazıvali Runiçeskoye Pismo Sami Tyurkskiye Narodi". *Rossiyskaya Tyurkologiya*, No 2: 62-74.
- Kleyn, L. S. (2011). *Istoriya Arheologiçeskoy Mısli. T. 2*. İzdatelstvo SPB. Universiteta, SPB.
- Klyaştorımy, S.G. (1964). *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki kak İstoçnik po İstorii Sredney Azii*. Nauka, M.

- Klyashtorniy, S.G. (1965). "Problemy Ranney Istorii Plemeni Türk (aşına)". *Novoye v Sovetskoy Arheologii*, No 130: 278-281.
- Klyashtorniy, S.G. ve Livşits, V.A. (1971). "Sodiiskaya Nadpis iz Buguta". *Strany i Narody Vostoka*, T. X: 121-146.
- Klyashtorniy, S.G. ve Livşits, V.A. (1978). "Otkrytiye i İzuçeniye Drevnetyurkskih i Sogdiiskih Epigrafičeskih Pamyatnikov Tsentralnoy Azii". *Arheologiya i Etnografiya Mongolii*, Novosibirsk, 37-60.
- Klyashtorniy, S.G. (1978). "Hram İzvayeniye i Stela v Drevnetyurkskih Tekstah". *Tyurkologičeski Sbornik 1974*, 238-255.
- Klyashtorniy, S.G. (1981). Mifologičeskiye Syujety v Drevnetyurkskih Pamyatnikah. *Tyurkologičeski Sbornik 1977*. Nauka, M., 117-138.
- Klyashtorniy, S.G. (1986). "Kipçaki v Runičeskih Pamyatnikah". *Türccologica*, Leningrad, 153-164.
- Klyashtorniy, S.G. (2003). *Istoriya Tsentralnoy Azii i Pamyatniki Runičeskogo Pisma*. Filol. Fakultet, SPb.
- Klyashtorniy, S.G. ve Savinov, D.G. (1994). *Stepnyye imperii Evrazii*. Farn, Sankt-Peterburg.
- Klyashtorniy S.G. ve Savinov D.G. (2005). *Stepniye İmperii Drevney Evrazii*. Filologičeski Fakultet, SPb.
- Klyashtorniy, S.G. (2010). *Runičeskiye Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*. Peterburgskoye Vostokovedeniye, SPb.
- Klyashtorniy, S.G. (2012). "Naskalnaya Runičeskaya Nadpis İz Uroçışa Koytubek (Vostočny Kazahstan). Novoye Pročteniye. Rossiyskaya Tyurkologiya, No1: 64-66.
- Knyajetskaya, Y.A. (1989). "Noviye Svedeniya ob Ekspeditsii I.M. Lihareva (1719-1720)". *Strany i Narody Vostoka*, Vyp. XXVI: 10-35.
- Konovalov, P.B. (1976). *Hunnu v Zabaykalye*. Buryatskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ulan-Ude.
- Konşin, N.Y. (1903). "O Pamyatnikah Stariny v Semipalatinskoy Oblasti". *Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo RGO*, Vyp. I: 1-32
- Kontev, A.V. (2000). "230 let so Vremeni Poseşcheniya Poselka Barnaulskogo Zavoda Puteşestvennikami P. S. Pallasom i I. P. Falkom". *Barnaulskiy Hronograf*, 2001: 30-33.
- Kontev, A.V. (2004). "Rukopis Generala G. Veymarna – Pervoye İstoriko-Statističeskoye Opisaniye Kolıvano-Voskresenskih Zavodov". *Altayskiy Sbornik*, Vyp. 21: 121-142.

- Korol, G.G. (2015). "Motivı Letyaşey Ptitsı i Krılatoy Bogini v Srednevekovoy Torevtike i Traditsionnoye Naslediye Narodov Sayano-Altaya". *Mirovozzreniye Naseleniya Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v Istoričeskoj Retrospektive*. Vıp. 8: 47-63.
- Korkmaz, Z. (1995). "Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgati't Türk". *Miili Kültür*, C.2: 15-19.
- Korneeva, T.G. (2015). "Nasir Husrav: Biografiya i Tvorčestvo Filosofo-İsmailita". *Filosofiya i Kultura*, No 6 (90): 830-842.
- Kotov, V. G. (2010). "Jenskoye Bojestvo Umay/Humay: Sravnitel'naya Harakteristika". *Izvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. № 4-2: 111-114.
- Kračkovski, İ.Y. (1957). *İzbranniye Soçineniya*. T. IV. Akademiya Nauk SSSR, M-L.
- Kradin, N.N. (1992). *Koçeviye Obşestva (Problemy Formatsionnoy Harakteristiki)*. Dalnauka, Vladivostok.
- Krim, A. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Voorujeniya Rannih Tyurok Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*, IAET RAN, Novosibirsk, 409-428.
- Kubarev, V.D. (1978). "Drevnetyurkski Pominalnyy Kompleks na Dyer-Tebe". *Drevniye Kulturi Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Vıp. 1: 86-98.
- Kubarev, V.D. (1979). *Drevniye İzvayaniya Altaya (Olenkiye Kamni)*. Nauka, Novosibirsk.
- Kubarev, V.D. (1984). *Drevnetyurkskiye İzvayaniya Altaya*. Nauka, Novosibirsk.
- Kubarev, V.D. (1988). *Drevniye Rospisi Karakola*. Nauka, Novosibirsk.
- Kubarev, V.D. (2001). "İzvayaniye, Ogradka, Balbalı". *Altay i Sopredelnyye Territorii v Epohu Sredevekovya*, İzd. AltGu, Barnaul, 24-54.
- Kubarev, V. D., Tseveendorj, D. Ve Yakobson, E. (2005). *Petroglifi Tsagaan-Salaa i Baga-Oigura (Mongoliskii Altai)*. IAET SO RAN, Novosibirsk.
- Kubarev, V.D. (2007b). Drevnetyurkskiye İzvayaniya Altaya v Kontekste Prirodnogo Landşafta. *Srednevekovaya Arheologiya Evraziyskih Stepey*, T.I: 43-49.
- Kubarev, V.D. (2008). "Kon i Vsadnik: v Epose, Pogrebalnoy Traditsii i v Naskalnom İskusstve Altaya". *Drevniye i Srednevekoviy Koçevniki Tsentralnoy Azii*, Barnaul, 143-146.
- Kubarev, V.D. (2011). "Naskalnoye İskusstvo Drevnih Tyurok Altaya i Zapadnoy Mongolii". *Forum "İdel Altay"*, Vıpusk 13: 81-94.
- Kubarev, V.D. ve Kubarev, G.V. (2013). *Kamenniy İzvayaniya Drevnih Tyurok Yujnoy Sibiri: Katalog Kollektzii Muzeya İstorii i Kulturi Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka i İstoriko-Arhitektturnogo Muzeya pod Otkritim Nebom*. Izdatelstvo İnstituta Arheologii I Etnografii SO RAN, Novosibirsk.

- Kubarev, G.V. (2007). "Drevnetuyrkskiye İzvayaniya: Voploşeniye Epiçeskih Geroyev ili Voinov-Predkov". *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, No 1 (29): 136-144.
- Kubarev, G.V. (2016). "Mir v Miniyatюре: Traditsiya Pomeşeniya Votivnih Veşey v Drevnetyurkskiye Pominalniye Ogradki". *Altay v Krugu Evraziiskih Drevnostey*, Novosibirsk, İzd. İAET So RAN, 429-478.
- Kudryaşov, K.V. (1948). *Polovetskaya Step*. Ogiz, Moskva.
- Kulešov. S. (2016). *Kniga Ahmada İbn Fadlana. Puteşestviye İbn Fadlana: Voljski Put ot Bagdada do Bulgara (Katalog Vistavki)*. İzdatelski Dom Mardjani, Moskva.
- Kunik, A. (1878). *İzvestiya Al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah. Çast 1. Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk*, SPB.
- Kuzeev, R.G. (1974). *Proishojdeniye Başkirskogo Naroda*. Nauka, Moskva.
- Kuzmiçevski, P. (1887). "Şoludiviy Bunyaka v Ukrainskih Skazaniyah". *Kievskaya Starina*, T.18: 676-713.
- Kumekov, B.E. (1968). "Strana Kimakov po Al-İdrisi". *Pismenniy Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*. Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 26-28.
- Kumekov, B.E. (1969). "Hozyaistvo Kimakov". *Pismenniy Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 49-51.
- Kumekov, B.E. (1972). *Gosudarstvo Kimakov IX-X vv. po Arabskim İstočnikam*. Nauka, Almatı.
- Kumekov, B.E. (1987). *Arabskiye i Persidskiye İstočniki po İstorii Kıpçakov VIII-XIV vv.* Nauka, Alma-Ata.
- Kumekov, B. (2016). "Kimakski Kaganat". *İstoriya Tatar Zapadnogo Priuraliya. Koçevniki Velikoi Stepi v Priuraliya. Tatarskiye Srednevekoviy Gosudarstva*, T. I: 39-50.
- Kumekov, B.E., Kuzembayeva, N.E. ve Kumekova, R.B.(2018). "Kıpçakovedeniye v Evrazii. İstoriya i Perspektivi Razvitiya". *Vestnik, Seriya İstoričeskaya*, No3 (90): 95-105.
- Kuznecova, A.A. (1930). "Alttertumer aus dem Tal der mittleren Inja". *ESA*, V. Helsinki, No 5: 74-95.
- Kütük, A. (2014). "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamlar". *Tükiyat Mecmuası*, Cilt 24: 133-170.
- Lagutkina, E.V. ve Moykina, E.G. (2011). "Naslediye F.H. Arslanovoy i A.A. Çarikova v Tverskom Gosudarstvennom Universitete i Tverskom Muzeye". *Arheologiya Kazahstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi, Perspektivi: Materialy Mejdunarodnoy*

- Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 20-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiyu Instituta Arheologii imeni A.H. Margulana*. Almatı, T. 1: 69-83.
- Ledebour, H.F. (1829). *Reise Durch Das Altai Gebirge Und Die Soongarische Steppe (Im Jahre 1826)*. Berlin.
- Ledebur, K.F. (1993). *Puteshestviye po Altayskim Goram i Dzhungarskoy Kirgizskoy Stepi*. Nauka, Novosibirsk.
- Levşin, A. (1832). *Opisaniye Kirgiz-Kaysatskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*. Etnografiçeskiye İzvestiya. Ç. III, Karl Kray, SPb.
- Lui, Mau-Tsai (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Lipets, R.S. (1984). *Obrazı Batıra i Ego Konya v Tyurko-Mongolskom Epose*. Nauka, Moskva.
- Liu, Mau-Tsai. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu). Selenga Yayınları, İstanbul.
- Loyko, V.N. (2003). *Şamanizm*. Plopress, Minsk.
- Lvova, E.L., Oktyabrskaya, İ.V., Sagalayev, A.M. ve Usmanova M.S. (1988). *Traditsyonnoye Mirovozzreniye Tyurkov Yujnoy Sibiri. Prostranstvo i Vremya. Veşnyıy Mir*. Nauka, Novosibirsk.
- Lyubçanski, I.E. (2006). "Kurganı s Usami: Tipologiya i Hronologiya". *Arheologiya Yujnogo Urala. Step (Problemi Kulturogeneza)*. T. 1: 386-408.
- Mahmud al-Kaşgari, (2005). *Divan Luğat at-Türk*. (Çev. M. Auezova). Daik-Press, Almatı.
- Mahpirov, V.U. (1997). *İmena Dalekih Predkov*. Institut Vostokovedeniya AN RK, Almatı.
- Malov, S.E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoi Pismennosti. Tekstı i İssledovaniya*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- Malov, S.E. (1952). *Eniseiskaya Pismennost Tyurkov*. AN SSSR, M-L.
- Malov, S.E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*. İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva.
- Maksimova, A.G. (1958). "Naskalniye İzobrajeniya Uşelya Tamgalı". *Vestnik AN Kaz SSR*, No 9: 108-110.
- Mamadakov, Y.T. (1994). "Ritualniye Soorujeniya Bulan-Kobinskoy Kulturi". *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul, 58-62.
- Mambetkaziyeva, R.A., Danilova, A.N. ve Mambetkaziyev, E.A. (2011). "Regionalniye Osobennosti Prirodnoi Sredı Vostoçnogo Kazahstana". *Vestnik KASU, Vıp. Voprosı Ekologii, Matematiki i Informatsionnih Tehnologii*, No 6: 4-8.

- Margulan, A.H. (1948). "K Izuçeniyu Pamyatnikov Rayona r. Sarı-Su i Ulutau". *Vestnik AN Kaz SSR*, No 2 (35): 51-54.
- Margulan, A.H. (1951). "Treti Sezon Arheologičeskoy Raboty v Tsentralnom Kazahstane". *Izvestiya AN KazSSR, Ser. Arheologičeskaya*, Vıp. 3: 3-52.
- Maryaşev, A.N. ve Goryaşev, A.A. (1998). *Naskalniye İzobrajeniya Semireçya*. Fond 21 Vek, Almatı.
- Marşak, B.I. ve Skalon, K.M. (1972). *Pereşepinski Klad*. İzd. Gosudarstvenniy Ermitaj, Leningrad.
- Meletinski, E.M. (1990). *Mifologičeski Slovar*. Sovetskaya Entsiklopediya, M.
- Melioranski, P.M. (1898). "Ob Orhonskih i Eniseyskih Nadgrobnih Pamyatnikah S Nadpisyami". *JMNP*, No 6: 263-292.
- Merpert, N.Y. (1955). "Iz İstorii Orujiya Plemen Vostoçnoy Evropı v Rannem Srednevekovıye". *SA*, No XXIII: 131-168.
- Mihalev, M.S. (2018). "Transformatsiya Kartını Mira Şamana kak Otrajeniye Tsennostey Sovremennogo Buryatskogo Obşestva". *Bulletin of the KIH of the RAS*, Vol. 35, Is.1: 89-97.
- Mihaylovski, V.M. (1892). *Şamanstvo: Sravnitelno-Etnografiçeskiye Oçerki*. Komisiya İmperatorskogo Obşestva, M.
- Miller, G.F.(1937). *Istoriya Sibiri*. Tom I, Akademiya Nauk SSR, Moskva-Leningrad.
- Miller, G.F. (1996). Sibir XVIII veka v Putevıh Opisanıyah G.F. Millera. *Istoriya Sibiri*, Vıp VI, Novosibirsk.
- Minorsky, V. (1937). *Hudud al-Alam, The Regions of the World. A Persian Geography* 372. A. H. – 982 A. D. Cambridge, London.
- Minorsky, V. (2008). *Hudûdü'l-Âlem*. (Çev.Abdullah Duman ve Murat Ağarı). Kitabevi Yay., İstanbul.
- Mogilnikov, V. A. (1981). *Srostkinskaya Kultura. Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovıya*. Nauka, M.
- Mogilnikov, V.A. (1992). "Drevnetyurkskiye Ogradki Kara-Koba I". *Materyalı k İzuçeniyu Proşlogo Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk, GANIİİYAL, 175-212.
- Mogilnikov, V.A. (1996). "Ob İstokah Genezisa Drevnetyurkskoy Kultury". *Kultury Yevraziyskih Stepey Vtoroy Polovını I Tysyacheletiya n.e.*, Samara, 24-39.
- Mogilnikov, V.A. (1998). "K Harakteristike Kulturu Kimakov Severo-Zapadnih Predgorii Altaya v Svyazi s Problematikoy Etnogeneza Sibirskih Tatar". *Sibirskiye Tatari*:

- Materialı I Sibirskogo Simpoziuma «Kulturnoye Naslediye Narodov Zap. Sibiri. Tobolsk, 43 - 45.*
- Mogilnikov, V. A. (1999). "Kurgany s Sırtsovımi Vıkladkami na Yuge Zapadnoy Sibiri". VAAE, Vıp. 2: 64–68.
- Mogilnikov, V.A. (2002). *Koçevniki Severo-Zapadnih Predgorii Altaya v IX-XI Vekah*. Nauka, Moskva.
- Molčanova, O.T. (1978). *Toponimiçeski slovar Gornogo Altaya*. İzdatelstvo Gorno-Altayskogo Otdeleniya, Gorno-Altaysk.
- Muhareva, A. N. (2007). Rannesrednevekovaya Izobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifah Sayano-Altayskogo Regiona i Sopredelnih Territorii. *Vestnik NGU, Ser. Istoriya, Filologiya*. T. 6, Vıp.: 3: 189-198.
- Musabayev, G.G. (1969). "Nekotoriye Svedeniya o Zhizni M. Kaşgarskogo". *İssledovaniya po Tyurkologii*. Nauka, Almatı, 48-62.
- Nadelyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R. ve Şerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurkski Slovar*. Nauka, Leningrad.
- Nehoroşev, V.N. (ed.). (1967). *Geologiya SSSR. T. XLI, Vostoçnyy Kazahstan*. Ç. 1. İzd. Nedra, Moskva.
- Nesterov, S.P. (1990). *Kon v Kultah Tyurkoyaziçnih Plemen Tsentralnoy Azii v Epohu Srednevekoviya*. Nauka, Novosibirsk.
- Neverov, S.V. (1988). "Etniçeskaya Prinadlejnost Srostkinskoy Kulturi". *Voprosi İstoriografii Sibiri i Altaya*. Barnaul, 188-200.
- Neverov, S. V. (1990). "Etnokulturniye Osobennosti Srostkinskoy Kulturi". *Problemi İstoriçeskoy İnterpretatsii Arheologiçeskih i Etnografiçeskih İstoçnikov Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 170-174.
- Neverov, S. V. (1991). "Hronologiya i Periodizatsiya Srostkinskoy Kulturi Verhnego Priobiya". *Problemi Hronologii i Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Yujnoy Sibiri*. Barnaul, 180-182.
- Neverov, S.V. ve Gorbunov, V. V. (2001). "Srostkinskaya Kultura (Periodizatsiya, Areal, Komponentı)". *Prostranstvo Kulturi v Arheologo-Etnografiçeskom İzmerenii: Zapadnaya Sibir i Sopredelnye Territorii*. Tomsk, 176-178.
- Nikitin, V.P. (1902). "Kratkoye Opisaniye Pamyatnikov Drevnosti Semipalatinskoy Oblasti". *Izvestiya Imperatorskoy Arheologiçeskoy Komissii*. Vıp.2: 103-111.
- Nikonorov, V. P. ve Hudyakov, Y. S. (2004). *Svistyashchiye Strely Maodunya i Marsov Meç Attily: Voyennoye Delo Aziatskih Hunnu i Evropeyskih Gunnov*. Nauka, SPb.

- Novgorodova, E.A. (1984). *Mir Petroglifov Mongolii*. Nauka, M.
- Novik, Y.S. (2004). *Obryad i Folklor v Sibirskom Şamanizme: Opt Sopostavleniya Struktur*. Vostochnaya literatura, M.
- Okladnikov, A.P.(1936). "Kamennyye Rıby". SA, T. I: 215-245.
- Okladnikov, A.P. (1950). *Neolit i Bronzovyy vek Pribaykaliya. Materialy i İssledovaniya po Arkheologii*, Vıp. 18. Nauka, M-L.
- Okladnikov, A.P. (1959). *Şişkinskiye Pisanitsı*. İrkutskoye İzdatelstvo, Irkutsk.
- Okladnikov, A.P. (1967). *Utro İskusstva*. İzdatelstvo Iskusstvo, L.
- Okladnikova, E.A. (1988). "Grafiti Kara-Oyuka, Vostochnogo Altaya (Harakteristika İzobrazitelnyh Osobennostei i Hronologiya)". *Materialnaya i Duhovnaya Kultura Narodov Sibiri*, T.XLII: 140-158.
- Olhovski, V.S. (2001). "Tamga (k Funktsii Znaka)". *Istoriko-Arheologičeski Almanah*, No 7: 75-86.
- Omarov, G.K., Tişkin, A.A., Besetayev, B.B., Seregin, N.N., Sapatayev, S.A. ve Sagındıkova, S.T. (2016). "Predvaritelniye Rezultaty Arheologičeskikh Raskopok na Mogilnike Ayan". *Altay – Turki Aleminin Besigi*, Oskemen, 194-199.
- Omarov, G.K. ve Besetayev, B.B. (2019). "Medieval Nomadic Eastern Kazakhstan". *The World of the Ancient Turks*, Nursultan, 26-48.
- Onğar, A. (ed).(2012). *Trudy Filiala Instituta Aheologii im. A.H. Marğulana v g. Astana*. Izdatelskaya Gruppa FIA im. A.H. Marğulana v g. Astana, T. I, Astana.
- Orazbayev, A.M. ve Omarov, G.K. (1998). Nekotoriye İtogi Arheologičeskogo İssledovaniya Vostochnogo Kazahstana. *Problemy İzuçeniya i Sohraneniya İstoričeskogo Naslediya*. Almatı, 9-71.
- Orazbayeva, Z.B. (2014). Vklad F.H. Arslanovoy v İzuçeniye Srednevekovoy Arheologii Kazahstanskogo Priirtyşiya. *Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii Orazbayevskiye Çteniya-VI*. Kazak, Universiteti, Almatı: 428-434.
- Orbeli, I.A. ve Trever, K.V. (1935). *Sasanidskiy Metall. Hudojestvenniye İzdeliya iz Zolota, Serebra i Bronzy*, Academia, Moskva-Leningrad.
- Öğel, B. (1957). "Doğru Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar". *Belleten*, No 81: 81-137.
- Öğel, Bahaeddin. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Öğel, B. (2014). *Türk Mitolojisi*. Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Pallas, P.S. (1780). "Rassujdeniya o Starinnih Rudnih Kopyah v Sibiri i ih Podobii s Vengerskimi, Različestvuyuşimi ot Kopey Rimskih". *Akademičeskiye İzvestiya*, Ç. 5: 312-337

- Pallas, P.S. (1786). *Putešestviye po raznim mestam Rossiyskogo gosudarstva*. Kn. 2. Akademiya nauk, SPb.
- Pedašenko, F. (1907). "Referat ob Arheologičeskikh Nahodkah v Okrestnostyah g. Semipalatinska". *Otčet Semipalatinskogo Zapadno-Sibirskogo Otdeleniya RGO za 1903 g.* Prilozheniye, 14-28
- Pelliot, P. A. (1920). "Propos des Comans". *Journal Asiatique*, Ser. 11, Vol. 15: 148-149.
- Pilipčuk, Y.V. (2016). "Kem Bılı Kipçaki i Kimaki?". *Dialog Tsivilizatsii*, No 22-23: 84-96.
- Pimenova, K.V. (2007). "Predstavleniya o Zlıh Duhah, Porçe i Obryadı Oçıšeniya u Sovremennih Tuvinskih Şamanov". *Etnografičeskoye Obozreniye*, No 4: 86-100.
- Pletneva, S.A. (1974). *Polovetskiye Kamenniy İzvayaniya. Svod Arheologičeskikh Istočnikov*. İzdatelstvo Nauka, Moskva.
- Pletneva, S. (1975). "Polovetskaya Zemlya". *Drevnerusskiye Knyajestva X-XIII vv.* L.G. Beskrovnny (drl.). Nauka, Moskva, 260-300.
- Pletneva, S. (hsl.). (1981). *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya*. Nauka, Moskva.
- Pletneva, S. (2003). *Koçevniki Yuzhnorusskikh Stepei v Epohu Srednevekovya IV-XIII veka*. Voronejski Gosudarstvenniy Universitet, Voronej.
- Pletneva, S. (2010). *Polovtsi*. Lomonosov, Moskva.
- Pogodin, M. (1844). "Ob Arheologičeskikh Sobraniyah pr. Pogodina". *Moskvityanin*. Ç. III, No 5: 169.
- Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del. (1845). *Poiski v Kurganah po Buhtarme*. Spb., Ç. XII: 491-493.
- Pokrovski, A.M. (1905). *Verhne-Saltovski Mogilnik. Trudi XII Arheologičeskogo Siyezda*. T. 1, Tovarişestvo Tipografii Mamontova, Moskva.
- Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey*. (1856). T. 7. Tipografiya Eduarda Pratsa, Peterburg.
- Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey*. (1908). T. 2. Akademiya Nauk, Peterburg.
- Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey*. (1926-1928). T. 1. Akademiya Nauk, Leningrad.
- Novgorodskaya Pervaya Letopis Starşego i Mladşego İzvodov*. (1950). AN SSSR, M-L.
- Poppe, N. (1955). "The Turkic Loan Words in Midlle Mongolian". *Central Asiatic Journal*, Vol. 1: 36-42.
- Potanin, G.N. (1883). "Çertejnaya Kniga Sibiri, Sostavlennaya Tobolskim Sinom Boyarskim Semenom Remezovim v 1701 godu". *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, Ç. 227: 316-319.
- Potapov, L.P. (1946). "Kult Gor na Altaye". *SE*, No 2: 145-160.
- Potapov, L.P. (1953). *Očerki Po İstorii Altaytsev*. İzd. Akademii Nauk, Moskva-Leningrad.

- Potapov, L.P. (1978). "K Voprosu o Drevnetyurkskoy Osnove i Datirovke Ayltayskogo Şamanstva". *Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibir*. Nauka, Novosibirsk.
- Potapov, L.P. (1979). "Yersub v Orhonskih Nadpisyah". *Sovetskaya Tyurkologiya*, No 6: 71-77.
- Potapov, L.P. (1991). *Altayski Şamanizm*. Nauka, Leningrad.
- Pritsak, O. (1982). "The Polovcians and Rus". *Journal Article in Archivum Eurasiae medii Aevi*, 2: 321-380.
- Pulleybank, E. (1966). "Chinese and Indo-Europeans". *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 98: 9-39.
- Radlov, V. V. (1884). "Drevniye Aborigeny Sibiri". *Jivopisnaya Rossiya*. T. XI: 27.
- Radlov, V.V. (1989). *İz Sibiri: Stranitsy Dnevnika*. Nauka, Moskva.
- Radlov, V.V. (1892). *Atlas Drevnostey Mongolii. Trudy Orhonskoy Ekspeditsii*. Vıp. 1: 1-70.
- Radlov, V. V. (1896). *Sibirskiye Drevnosti: iz Putevıh Zapisok po Sibiri*. SPb.
- Ramsted, G.İ. (2014). "Kak bıł Nayden Selenginskiy Kamen". *Trudy Troitsko-Kyahtinskogo Otdeleniya Priamurskogo Otdela Imp. Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, T. IV, Vıp. 1: 34-49.
- Rasovski, D.A. (2012). *Polovtsı. Çernıye Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii*. Tsivoi, Moskva.
- Raşid-Ad-Din. (1952). *Sbornik Letopisei*. T. 1, Kniga 1. Akademiya Nauk SSSR, M.-L.
- Rizniçenko, V. (1928). "Zraski Pervisnogo Mistetstva Na Meji Pustel Gobi". *Antropologiya. Riçnik Kabinetu*, Kiev.
- Ribakov, B.A. (1952). "Russkiye Zemli na Karte İdrisi 1154". *KSİİMK*, Vıp. 43: 3-44.
- Ribakov, B.A. (1963). *Drevnyaya Rus. Skazaniya. Bilini. Letopisi*. AN SSR, Moskva.
- Rıçkov, N. P. (1772). *Dnevniye Zapiski Puteşestviya N. Rıçkova po Kirgiz-Kaysatskoy Stepı v 1771 godu*. İmperatorskaya Akademiya Nauk, SPb.
- Rogozhinski, A.Y. (2010a). "İstoriya İzuçeniya i Novıye İssledovaniya Kultovogo Kompleksa Tamgalıtas na Reke Ili". *Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana*. TOO Print-S, Almatı, 474-479.
- Rogozhinski, A.Y. (2010b). "Novıye Nahodki Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Epigrafiki i Monumentalnogo İskusstva Na Yuge i Vostoke Kazahstana". *Rol nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya N.E. Masanova*. Print-S, Almatı, 329-344.
- Rogozhinski, A.Y. (2011a). "Pamyatniki Naskalnogo İskusstva Kazahstana". *Rock Art in Central Asia*, November: 207-246.

- Rogozhinski, A.Y. (2011b). "Petroglifi Gor Tarbagataya". *Ot Altaya do Kaspiya*, T. 1: 93-103.
- Rogozhinski, A.Y. (2014). "Tamgi-Petroglifi Srednevekovih Koçevnikov Kazahstana (Opit Tipologii i İdentifikatsii Znakov)". *Dialog Kultur Evrazii v Arheologii Kazahstana*, Sariarka, Astana, 534-547.
- Rogozhinski, A.Y. (2019). "Flagi Na Skalah (Izobrajeniya Znamen v Landshaftah s Petroglifami Tyurkskoy Epohi Kazahstana)". *Trudi Sibirskoy Assotsiatsii İssledovateley Pervobitnogo İskusstva*, Vıp. XII: 275-289.
- Romodina, V.A. (ed). (1973). *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii*. Nauka, M.
- Roux, Jean-Paul. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. (Çev. A. Kazancıgil). Kabalcı Yay., İstanbul.
- Roux, Jean-Paul. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev. A. Kazancıgil ve I. Arslan). Kabalcı Yay., İstanbul.
- Roux, Jean-Paul. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. A. Kazancıgil ve I. Arslan). Kabalcı Yay., İstanbul.
- Rozen, M.F. (1983). "Drevnyaya Metallurgiya i Gornoye Delo na Altaye. Obzor İssledovaniı". *Drevniye Gornyaki i Metallurgi Sibiri*, Barnaul, 19-34.
- Rozvadovski, A. (2014). "Naskalnoye İskusstvo i Şamanizm: Fenomenologiya, Kontekst i Etika". *Teoriya i Praktika Arheologičeskih İssledovaniı*, No 2: 57-71.
- Rubruk, G. (1957). *Puteşestviye v Vostočnyye Stranı*. (Çev. N.P. Şastina). Geografičeskaya Literatura, M.
- Rudenko, S.I. ve Gluhov, A.N. (1927). "Mogilnik Kudırge na Altaye". *Materialı po Etnografii*, T. III, Vıp. 2: 37-52.
- Rudenko, S.I. (1953). *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya*. AN SSSR, Leningrad.
- Rudenko, S. İ. (2006). *Başkırı. İstoriko-Etnografičeski Oçerki*. İzdatelstvo Kitap, Ufa.
- Ryazanov, V. T. (2011). "Reforma 1861 goda v Rossii: Priçini i İstoričeskiye Uroki". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Seriya 5. Vıp. 2: 3-17.
- Saadettin, B. (2016). Şamanizm. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Merkezi, Turkoloji.cu.edu.tr*.
- Sagalayev, A.M. ve Oktyabrskaya İ.V. (1990). *Traditsionnoye Mirovozzreniye Tyurkov Yujnoy Sibiri. Znak i Ritual*. Nauka, Novosibirsk.
- Samaşev, Z. (1992). *Naskalniye İzobrajeniya Verhnego Priirtışıya*. Gılım, Almatı.

- Samaşev, Z.S., Frankfort, A.P., Yermolayeva, A.S., Jumabekova, G.S., Giy, E., Sunğatay, S., Jetibayev, J.M. ve Omarov, G.K. (1998). "Issledovaniye Kulturi Drevnih Koçevnikov Kazahskogo Altaya". *Problemy İzuçeniya i Sohraneniya İstoricheskogo Naslediya: Materialı Mejdunarodnoi Arheologičeskoj. Konferentsii Almatı*, 174-202.
- Samaşev, Z., Bazarbayeva, G., Djumabekova, G. ve Sunğatay, S. (2000). «*Berel-Berel. Albom*». Obşestvennyy Fond Podderjki İstoriko-Arheologičeskikh Pamyatnikov i Kulturnogo Naslediya «Berel», Almatı.
- Samaşev, Z., Ermolayeva, A. ve Kuş, G. (2007). *Drevniye Sokrovişa Kazahskogo Altaya*. Öner, Almatı.
- Samaşev, Z., Ermolayeva, A. ve Kuş, G. (2008). *Kazak Altayının Köne Kazınaları*. Öner, Almatı.
- Samaşev, Z., Toleubaev, A., Djumabekova, G. (2008). *Sokrovişa Stepnih Vojdey (Kazak Altayının Köne Kazınaları)*. Öner, Almatı.
- Samaşev, Z., Bazılhan, N. ve Bayar, D. (2009). Drevnetyurkskiye İzvayaniya Evraziyskih Stepey. *Madeni Mura*, No 1 (22): 30-39.
- Samaşev, Z., Bazılhan, N., Samaşev, S. (2010). *Drevnetyurkskiye Tamgi*. Abdi, Almatı.
- Samaşev, Z.S. (2011). *Berel*. Taymas, Almatı.
- Samaşev, Z., Cjan, So Ho. ve Murgabayev, S. (2011). *Naskalnoye İskusstvo Kazahstana*. Fond İstorii Severo-Vostoçnoy Azii, Seul.
- Samaşev, Z. ve Stolner, T. (2013). *Unbekanntes Kazachstan*. Archäologie Im Herzen Asiens. Band I. Katalog der Ausstellung Des Deutschen Bergbau-Museums Bochum Vom 26. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum.
- Samaşev, Z. (2013). *Drevnetyurkskaya Grafika*. Prosper Print, Astana.
- Samaşev, Z. (2014). "Kultura Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya (Po Materialam Nekropolya Karakaba)". *Voshozhdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekovkiye Gosudarstva na Territorii Kazahstana*, 669-690.
- Samaşev, Z., Çotbayev, A., Jalmagambetov, J., Kariyev Y., Aitkali, A., Ahmetov, M. (2014). "Karakaba: Perviy Rezultatı İssledovaniy". *Trudi FİA*, T. 3: 207-236.
- Samaşev, Z.S. (2016). "Pamyatniki Srednevekovih Koçevnikov Verhoviyy Reki Karakaba v Kazahskom Altaye". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk, 379-409.
- Samaşev, Z., Tsevendorj, D., Ongarulu, A. ve Çotbayev, A. (2016). *Drevnetyurkskii Kultova-Pominalnyy Kompleks Şiveet Ulaan*. FİA, Astana.

- Samaşev, Z., Ongar, A., Çotbayev, A., Nuskabay, A., Kairmagambetov, A., Kiyasbek, Ğ. ve Kızırhanov, M. (2018). "Kultura Rannih Sakov Tarbagataya". *Altay – Tyurki Aleminin Besigi*, Vıp. 1: 8-14.
- Samaşev, Z. (2019b). "Şımaylı – Novoye Mestonahojdeniye Petroglifov v Vostočnom Kazahstane". *İzobrazitelniye i Tehnologičeskiye Traditsii Rannih Form İskusstva. Trudi SAİPI. Vıp. XII: 301-315.*
- Savinov, D.G. (1973). "K Etničeskoy Prinadlejnosti Srostkinskoy Kulturi". *Proishojdeniye Aborigenov Sibiri i ih Yazıkov*. Tomsk, 189-192.
- Savinov, D.G. (1981). "Novyye Materialy po İstorii Slojnogo Luka i Nekotoriye Voprosı Ego Evolyutsii v Yujnoy Sibiri. Voennoye Delo Drevnih Plemon Sibiri i Tsentralnoy Azii. Novosibirsk, 146-162.
- Savinov, D.G. (1982). "Drevnetyurkskiye Kurganı Uzuntala". *Arheologiya Severnoy Azii*. Novosibirsk, 102-122.
- Savinov, D.G. (1984a). *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*. Izd. LGU, Leningrad.
- Savinov, D.G. (1984b). "Sibirskiy Realii Polovetskih Kamennih İzvayanii". *Arheologiya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka*. Novosibirsk, 115-1227
- Savinov, D.G. (1993). "Tesinskiye Labirinti – k İstorii Poyavleniya Personifitsirovannogo Şamanstva v Yuzhnoy Sibiri". *Etnografıcheskiye Tetradi*, Vıp.1: 35-48.
- Savinov, D.G. (1994a). *Drevnetyurkskoye Vremya. Drevniye Kulturi Bertekskoy Dolini*. Nauka, Novosibirsk.
- Savinov, D.G. (1994b). *Gosudarstva i Kulturogenез na Territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannego Srednevekoviya*. KemGU, Kemerovo.
- Savinov, D.G. (1998). "O Skifskom» i Hunnskom Plastah v Formirovanii Drevnetyurkskogo Kulturnogo Kompleksa". *Voprosı Arheologii Kazahstana*. Vıp. 2: 130-141.
- Savinov, D.G. (2008). "Drevnetyurkskiy Kulturniy Kompleks i Kulturogenез". *Mongolskaya Imperiya i Koçevoy Mir*, T. 3: 319-329.
- Savinov, D.G. (2015). "Tamgoobrazniye İzobrajeniya Gornih Kozlov, İli k Opredeleniyu Farna Drevnetyurkskih Kaganov". *Realniye i Znakoviye Formı Sotsiyalnoy Differentsatsii v Arhaike. Mif i Formı Otrajeniya v Ritualnoy Praktike*. Muzei Antropologii i Etnografii RAN, SPB, 64-74.
- Seregin, N.N. ve Matrenin, S.S. (2014). *Arheologıcheskiye Kompleksı Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspektı İnterpretatsii*. Azbuka, Barnaul.

- Seregin, N. N. (2018). "Pogrebalniy Obryad Rannesrednevekovih Tyurok Tsentralnoy Azii: Formirovaniye i Evolyutsiya". *Narody i Religii Yevrazii*, 15 (2), 34-51.
- Sergeyev, A. D. (1970). "G. I. Spassky kak Arheolog Altaya". *Priroda i Prirodniye Resursy Altaya i Kuzbassa. Çast. 1. Izvestiya Altayskogo Otdela VGO SSSR*. Biysk, Vıp. 13: 132-134.
- Sevortyan, E.V. (1974). *Etimologicheski Slovar Tyurkskih Yazikov*. Nauka, Moskva.
- Smirnov, Y.I. (1909). *Vostochnoye Srebro. Atlas Drevney Serebryanoy i Zolotoy Posudi Vostochnogo Proishojdeniya, Naydennoy Preimushchestvenno v Predelah Rossiyskoy Imperii*. Izdaniye Imp. Arheolog. Komissii, SPb.
- Smolyak, A.V. (1991). *Şaman: Liçnost, Funktsii, Mirovozzreniye*. Nauka, Moskva.
- Soenov, V.I. ve Glebov, A.M. (1997). "Srednevekovyy Altayski Şlem". *Izvestiya Laboratorii Arkheologii*, No 2: 152–154.
- Sokolova, Z.P. (1972). *Kult Zhivotnih v Religiyah*. Nauka, Moskva.
- Sorokin, S.S. (1969). "Bolşoy Berelski Kurgan". *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, T. 10: 208-236.
- Sorokin, S.S. (1974). "Tsepocka Kurganov Vremeni Rannikh Koçevnikov na Pravom Beregu Kok-su (Yujniy Altay)". *ASGE*, Vıp. 16: 16-91.
- Spassky, G. (1818a). "Puteşestviye po Yuzhnim Altayskim Goram v 1809 godu". *Sibirskiy vestnik*, Ç. III: 28-64.
- Spassky, G. (1818b). "O Sibirskih Drevnih Kurganah". *Sibirskiy Vestnik*, Ç. II: 149-154.
- Spassky, G. I. (1857). "O Dostoprimeçatelneyşih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostey i Shodstve Nekotorih iz nih s Velikorusskimi". *Zapiski Russkogo Imperatorskogo Geografiçeskogo Obşestva. Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, Kn. XII, SPb.
- Spassky, G. (1818c). "O Drevnih Razvalinah v Sibiri". *Sibirskiy Vestnik*, Ç. III. 39-41.
- Spassky, G.İ. (1825). "Kommentarii k Retsenzii A. Remüzeva". *Sibirski Vestnik*, Kn. IV: 286-301.
- Spitsin A. (1898). "K Voprosu o Kamennih Babah". *Zapiski Russkogo Arkheologicheskogo Obşestva*, T. X, Vıp. 1, 2: 342-343.
- Spitsin, A.(1906). *Sibirskaya Kolleksiya Kunstkameri. Zapiski Otdeleniya Russkoy i Slavyanskoy Arheologii Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, T. VIII, Vıp. 1. Spb.
- Stachowski, M. (2004). "The Origin of the European Word for Sabre". *Studia Etymologyka Cracoviensia*, Vol. 9: 133-141.

- Suraganova, Z.K. ve Sarmanova, S.R. (2017). "Saukele: Ot Predmeta do Obryada". *Poleviye İssledovaniya v Priirtıŝiye, Verhnem Priobiye i na Altaye v 2016 godu: Ahheologiya, Etnografiya, Ustnaya İstoriya*, Vıp.12: 130-133.
- Surazakov, A.S. (1983). "O Soveŝanii Po İtogam Polevıh İssledovanii 1982 g. v Gorno-Altayskom NİİİYAL". *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 gg.* Gorno-Altaysk, GANİİİYAL, 163-166.
- Surazakov, A.S. (1993). "İssledovaniya v Mestnosti Kotır-Tas". *Altaica*, No 2: 50-51.
- Şer, Y. (1966). *Kamenniye İzvayaniya Semireçiya*. Nauka, Moskva-Leningrad.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2 Baskı. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Yeditepe Yay., İstanbul.
- Şternberg, L.Y. (1936). *Pervobıtnaya Religiya v Svete Etnografii*. İzd. İnstituta Narodov Severa, Leningrad.
- Şulga, P.İ. *Snaryajeniye Verhovoy Loşadi I Voinskiye Poyasa na Altaye*. Ç. 1, Barnaul.
- Şvetsov, M.L. (1979). *Polovetskiye Svyatılıŝa*. SA, No 1: 199-209.
- Taşağıl, A. (1994). *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*. Turan Yay., İstanbul.
- Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-X asır)*. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Taşağıl, A., Çelik, B., Kamalov, İ., Aka, İ., Alpargu, M. ve Kanlıdere, A. (2011). *Orta Asya Türk Tarihi*. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir.
- Taşağıl, A. (2014). *Gök-Türkler*. I-II-III. 2 baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Taylor, E.B. (1989). *Pervobıtnaya Kultura*. Politizdat, Moskva.
- Tekin, T. A. (1968). "A Grammar of Orkhon Turkic". *Bloomington, Uralic and Altaic Series*, Vol. 69: 258-294.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Teterin, Y.V. (2004). "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Berelskoy Epohi". *Voyennoye Delo Narodov Sibiri i Tsentralnoy Azii*, Vıp.1: 37-82.
- Tişkin, A.A., Gorbunov, V.V. ve Gorbunova, T.G. (2011). *Altay v Epohu Srednevekoviya: İllustrirovanniy İstoričeskiy Atlas*. Artika, Barnaul.
- Tizengauzen, V.G. (1941). *Sbornik Materialov Otnosyaşiyesya k İstorii Zolotoi Ordı*. T. II, Akademiya Nauk, M.-L.
- Togan, Z.V. (1970). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

- Tokarev, S.A. (1986). *Religiya v İstorii Narodov Mira*. Çetvertoye İzdaniye. Politizdat., Moskva.
- Tokarev, S.A. (1990). *Ranniye Formı Religii*, Politizdat, Moskva.
- Tolegenov, E., Oralbai, E., Kariev, E. ve Aljanov, K. (2011). "Sarıköl Eskertkişindeği 2010 Zhılğı Kazba Zhumıstarının Korıtındıları". *Margulanovskiye Çteniya-2011*, Astana.
- Toleubayev, A.T. (1991). *Reliktı Doislamskih Verovanii v Semeinoi Obryadnosti Kazahov*. Gılım, Almatı.
- Toleubayev, A.T. (1998). Pamyatniki Epohi Bronzı Yeskealmas i Masalı v Severnyh Sklonah Tarbağataya. *Problemi İzuçeniya i Sohraneniya İstoriçeskogo Naslediya*. Almatı, 83-104.
- Toleubayev, A.T., Beysenov, A.Z. ve Omarov, G.K. (1998). "Kurganı s Kamennimi Gryadami na Severnyh Sklonah Tarbağataya". *Problemi İzuçeniya i Sohraneniya İstoriçeskogo Naslediya*, T.1: 218-224.
- Toleubayev, A.T. (2010). A.M. Orazbayev i Formirovaniye Arheologičeskoy Nauki i Obrazovaniya v Kazahstane. *Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii Orazbayevskiye Çteniya-II*. Kazak, Universiteti, Almatı, 7-15.
- Toporov, V.N. (2010). *Mirovoye Derevo: Universalniye Znakoviye Kompleksi*. T.2. İzd. Rukopisniye Pamyatniki Drevney Rusi, Moskva.
- Trevel, C.(1932). *Excavations in Northern Mongolia*. Fedorov, Leningrad.
- Trifonov, Y.I. (1973). "Ob Etniçeskoy Prinadlejnosti Pogrebenii s Konem Drevnetyurkskogo Vremeni". Tyurkologičeski Sbornik. M., 351-374.
- Trifonov, U.I., Ilyuşin A.M. ve Alehin U.P. (1998). Novıye Arheologičeskiye Materialı po İstorii Kıpçakov Kazahstana. *Voprosı Arheologii Severnoy i Tsentralnoy Azii*. Kemerovo-Guriyevsk, 220-233.
- Troitskaya, T.N. (2002). "K Voprosu o Srostkinskoy Kulture". *Drevnosti Altaya*, No 9: 103-107.
- Tshovreba, Kartlis. (2008). *İstoriya Gruzii*. Artanudji, Tbilisi.
- Tumanski, A.G. (1897). "Novootkritiy Persidski Geograf X Stoletiya i İzvestiya Ego o Slavyanah i Russah". *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, T. X: 121-137.
- Umnyakov, I.I. (1940). "Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira". *Trudi Samarkandskogo Gospedinstituta*, Vip. 1: 103-132.

- Vadetskaya, E.B. (1973). "K İstorii Arheologičeskogo İzuçeniya Minusinskih Kotlovin". *Izvestiya Laboratorii Arheologičeskih İssledovaniy*, Vıp. VI: 91-159.
- Vadetskaya, E.B., Leontyev, N.V. ve Maksimenko, G.A. (1980). *Pamyatniki Okunevskoy Kulturi*. Nauka, Leningrad.
- Vadetskaya, E.B. (2007). "İmitatsiya Mertvıh Dlya Prodleniya ih Zhizni". *Mirovozzreniye Naseleniya Yuzhnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v İstoričeskoj Retrospektiv*, T.1, No1: 66-80.
- Valihanov, Ç. (1985). *Soraniye Soçineniye v 5 Tomah*. T.4. Akademiya Nauk KazSSR, Alma-Ata.
- Vasyutin, A. S. (2003). "Srostkinskaya Arheologičeskaya Kultura: İstoriografičeskiye Mifi i Arheologičeskiye Faktı (K Voprosu o Meste, Vremeni i Komponentah Formirovaniya Kulturi)". *Istoričeskiy Opıt Hozyaystvennogo i Kulturnogo Osvoyeniya Zapadnoy Sibiri*. Barnaul, 13-19.
- Vaynşteyn, S.I. (1966). "Nekotoriye Voprosı İstorii Drevnetyurkskoy Kultury", *Sovetskaya Etnografiya*. No 3: 60-81.
- Vaynşteyn, S.I. ve Kryukov M.V. (1984). "Sedlo i Stremya". *Sovetskaya Etnografiya*. No 6: 114-130.
- Vaynşteyn, S.I. (1991). *Mir Koçevnikov Tsentra Azii*. Nauka, Moskva.
- Veselovski, N.I. (1915). "Sovremennoye Sostoyaniye Voprosa o Kamennih Babah ili Balbalah". *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo Obşestva İstorii i Drevnostey*. T. XXXII, Odessa.
- Veymarn, G. (1766). *Istoriya Kolyvano-Voskresenskih Zavodov*. SPb.
- Vinogradova, V. L. (1973). *Polovtsı. Slovar-Spravočnik Slova o Polku Igoreve*. Nauka, M-L.
- Vladimirtsov, B.Y. (1927). Etnologo-Lingvističeskiye İssledovaniya v Urge, Urginskom İ Kenteyском Rayonah. *Severnaya Mongoliya*. Vıp. II: 1-42.
- Voitov, V.E. (1996). *Drevnetyurkski Panteon İ Model Mirozdaniya V Kultova-Pominalnih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv*. İzdatelstvo GMV, Moskva.
- Yadrintsev, N. M. (1892). "Otçet Ekspeditsii na Orhon, Sovershennoy v 1889 godu". *Trudi Orhonskoi Ekspeditsii*, Vıp.1: 51-113.
- Yakubi (2002). *Ülkeler Kitabı*. (Çev. Murat Ağarı).Kitabevi Yay., İstanbul.
- Yakubovski, A.Y. (1947)."Voprosı Etnogeneza Turkmen v VIII-X vv". *Sovetskaya Etnografiya*, No3: 48-55.
- Yakubovski, A. Y. ve Bolşakov, O. G. (1958). *Narodı Sredney Azii pod Vlastyu Halifata. İstoriya SSSR, III—IX vv*. İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva.

- Yalınkılıç, T. (2013). "Kül Tigin Yazıtının Çince Metni ve Tercümesi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Cilt: 2 Sayı: 2: 79-85.
- Yılmaz, A. (2005). "Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 2, Sayı 4: 206-2013.
- Zaharov, A.A. (1926). "Materialı Po Arheologii Sibiri. Raskopki Akad. V.V. Bartolda v 1965 g.". *Tr. Gos. Ist. Muzeya*, Vıp. 1: 71-106.
- Zavituhina, M.P. (1977a). "Sobraniye M.P. Gagarina 1716 g. v Sibirskoy kolleksii Petra I". *ASGE*, Vıp. 18: 41-51.
- Zavituhina, M.P. (1977b). "K Voprosu o Vremeni i Meste Formirovaniya Sibirskoy Kolleksii Petra, I". *Kultura i iskusstvo petrovskogo vremeni. Publikatsii i issledovaniya*. Avrora, L.: 63-69.
- Zavituhina, M.P. (1978). "Kolleksiya G.F. Millera iz Sibiri Odno iz Drevneyşih Arheologičeskih Sobranii Rossii". *SGE*, Vıp. XLIII: 37-40.
- Zavituhina, M.P. (1999). "N.K. Vitsen i Ego Sobraniye Sibirskih Drevnostey". *ASGE*, Vıp. 34: 102-114.
- Zaybert, V.F. (2005). *Istoriko-kulturnoye Znaçeniye Poseleniya Botay. Otçet ob Arheologičeskih İssledovaniyah po Gosudarstvennoy Programme «Kulturnoye Naslediye» v 2004 g. – Almatı.*
- Zeymal, E.V. (1979). *Amudarinski Klad: Katalog Vıstavki*. İskusstvo, L.
- Zinner, E.P. (1968). *Sibir v İzvestiyah Zapadnoevropeyskih Puteşestvennikov i Uçenih XVIII veka*. Vostoçno-Sibirskoye Knizhnoye İzdatelstvo, Irkutsk.
- Zubova, A.V. ve Kubarev, G.V. (2015). "Kranyologičeskaya Harakteristika Rannesrednevekovogo Naseleniya Gornogo Altaya po Materiyalam Mogilnika Kudurge". *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No 4 (31): 85-92.
- Zuyev, Y.A. (1967). *Drevnetyurkskiye Genologičeskiye Predaniya Kak İstoçnik po Ranney İstorii Tyurkov*. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy Stepeni Kandidata Nauk, Alma-Ata.

İNTERNET KAYNAKLARI

Göktürk Kağanlığı'nın Ulaştığı En Geniş Sınırlar (576 yıl).
https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6kt%C3%BCrk_Ka%C4%9Fan%C4%B1%C4

[%9F%C4%B1#/media/Dosya:First_Turk_Khaganate\(600\).PNG](#) (erişim tarihi: 01.05.2020).

Doğu Kazakistan'ın Kazakistan'daki Konumu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fu_Kazakistan_Eyaleti#/media/Dosya:East_Kazakhstan_in_Kazakhstan.svg (erişim tarihi: 01.05.2020).

Durnova, İ.V. "Iz İstorii Obrazovaniya Vostochno-Kazakhstanskoy Oblasti". <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1620> (erişim tarihi: 31.03.2020).

Kaşgârlı Mahmud'un Dünya Haritası. Literatür: [http://galeri.genelturktarihi.net/kasgarli-mahmudun-dunya-haritasi#!prettyPhoto\[images\]/3/](http://galeri.genelturktarihi.net/kasgarli-mahmudun-dunya-haritasi#!prettyPhoto[images]/3/) (erişim tarihi: 03.05.2020).

Prirodnyye Usloviya i Resursy VKO/Fiziko-Geograficheskoye Polozheniye. <http://e-priroda.gov.kz/index.php/ru/prirodnye-usloviya-i-resursy-vko/vostochno-kazakhstanskaya-oblast/fiziko-geograficheskoe-polozhenie> (erişim tarihi: 31.03.2020).

Sotsialno-Ekonomiçeski Pasport Vostoçno-Kazahstanskoy Oblasti za 2018 god. <http://www.akimvko.gov.kz/ru/region/> (erişim tarihi: 01.04.2020).

Kazakistan Yaylaları. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan_Yaylalar%C4%B1 (erişim tarihi: 06.05.2020).

Kuman-Kıpçak Ülkesi Haritası XIII. Yüzyıl (1200-1241).

[https://tr.wikipedia.org/wiki/De%C5%9Ft-i_K%C4%B1p%C3%A7ak#/media/Dosya:State_of_Cuman-Kipchak_\(13.\)_tr.png](https://tr.wikipedia.org/wiki/De%C5%9Ft-i_K%C4%B1p%C3%A7ak#/media/Dosya:State_of_Cuman-Kipchak_(13.)_tr.png)

(erişim tarihi: 01.05.2020).

**EK-1: DOĞU KAZAKISTAN MÜZELERİNDEN GELEN TAŞ HEYKELLER
KATALOĞU**

Bulunduğu Yer: Zaysan Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Beyaz Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlatılmış formda. Yay kaşları stilize edilmiş olup burun çizgisiyle birleştirilmiş. Burnu çok belirgin, uzun ve kalındır. Büyük, badem şeklindeki gözleri dışbükey olarak gösterilmiş. Burun delikleri belirgin şekilde işlenmiş. Gür kavisli bıyık ile dudakları kaynaşmış olup tek bir kabartma oluşturmuş durumdadır. Kulaklarda halkanın içinden sarkan küçük bir çubuk ve ucunda küçük asma ile küpeler tasvir edilmiş.

Bulunduğu Yer: Zaysan Müzesi.

İşleme Tekniği: Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin sadece üst kısmı korunmuştur. Kafasının üst kısmı biraz işlenmiş ve kenarları yıpranmış durumdadır. Tombul yüzlü ve dar alınlıdır. Girintili çizgiler ile burun, ağız, badem şeklindeki gözleri ifade edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Zaysan Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Kafası vücuttan şematik olarak boyun ve omuz hatları ile ayırt edilmiştir. Tombul yüzlü ve dar alınlıdır. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri ile ağzı oyuklar ile gösterilmiştir. Kulaklarında halka şeklinde küpeler bulunmaktadır.

Bulunduğu Yer: Kalbatav Múzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı ve yüzünün sağ tarafı yıpranma izlerini taşımaktadır. Yay kaşları ince ve uzun burun ile birleştirilmiş. Gözleri dışbükey olarak işlenmiş. Bıyıkları ince ve kavislidir. Heykellin kafası çene ve boynun şematik hatları ile tek parça taştan ayırt edilmiştir. Sağ eli dirseğe dik açıyla bükülmüş ve kadehi tutmuş. Göğüs kısmında kanatlarını açmış bir kuş görüntüsü bulunmaktadır. Ancak bu şekilde önlük ifade edilmiş olabilir. Sol elin ana hatları net bir şekilde görünmemektedir.

Bulunduğu Yer: Kalbatav Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Gözleri birbirine çok yakın yerleştirilmiş olup kenarları kontur girintilerle belirtilmiş, orta kısmında burunla birleştirilerek tek bir kabartma oluşturmuş. Bıyıkları dalgalı incedir. Ağız net bir şekilde görünmeyen bir oluk ile tasvir edilmiştir. Heykelin kafası, boyun ve sakalın şematik hatları ile tek parça taştan ayırt edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Kalbatav Múzesi.

İşleme Tekniği: Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykeltıraş düz bir yüzeyin üst kısmında bulunan doğal bir çıkıntılı yeri burun olarak işlemiş. Heykelin yay kaşları, küçük gözleri ve ağzı oyuklar ile yapılmış. Ağzın kenarları aşağıya doğru eğilmiş bir girintili çizgi şeklindedir. Heykelin kafası çenenin şematik bir çizgisi ile tek parça taştan ayırt edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

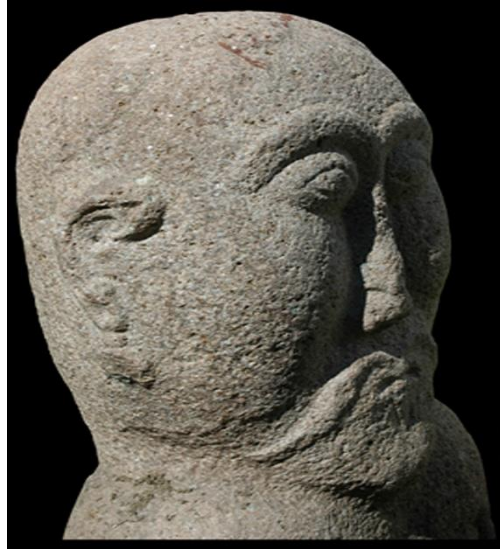
İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Saçı geriye taranmış ve arkasında saç telleri izlenebilir. Yay kaşları öne hafif çıkıntılı burun hatı ile birleştirilmiş. Gözleri dışbükey olarak şekillendirilmiş ve kenarları girintili kontur çizgiler ile vurgulanmış. Elmacık kemikleri stilize edilmiştir. Gür bıyıkları dalgalar şeklinde aşağıya inmiş ve sakalla birleştirilmiş. Dudakları net olarak tasarlanmıştır. Kulaklarda top şeklindeki asmalarla küpeler bulunmaktadır. Baş vücuttan boyun ve omuz hatları ile ayrılmıştır. Kaftanın üçgen yakaları gösterilmiştir. Sağ eli dirseğe bükülmüş ve göğsün önünde bir kadehi tutmuş.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmının kenarları hafifçe yüksetilmiş olup şapka görüntüsünü vermektedir. Yüz özelliklerine bakılırsa bir kadın tasvir edilmiş. Yay kaşları ve burnun anahatları zayıf bir şekilde görülebilir. Dudaklarının konturları dışbükey olarak gösterilmiş, ortasında bir oyuk mevcuttur. Gözleri de aynı şekilde küçük oyuklarla ifade edilmiştir. Heykelin kafası bir sivri çene hatları ile tek parça taştan ayırt edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Saçı geriye taranmış. Kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri dışbükey badem şeklindedir ve kenarları girintili kontur çizgisi ile gösterilmiştir. Gür bıyıkların uçları, kulakların bölgesine yukarı doğru kıvrılarak yükseltilmiştir. Sakalı hafifçe çıkıntılarla belirtilmiştir. Dudaklarının ortasında bir oyuk mevcuttur. Kulakları belirgin şekilde işlenmiş. Heykelin kafası boyun ve omuz hatları ile tek parça taştan ayırt edilmiştir. Sağ eli ile kadehi tutmuş ve sol eli kılıcın kabzası üzerine dayanmaktadır. Parmakları özenli bir biçimde ifade edilmiştir. Heykelin alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Semey Múzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Tek parça taşın düz yüzeyinde kadının yüz özellikleri açıkça tasvir edilmiştir. Heykelin üst kısmı dikdörtgen olarak işlenmiş ve bu da bir şapka görüntüsünü vermektedir. Yay kaşlar burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri küçük oyuklar şeklinde işaretlenmiştir. Dudakları ortası oyukla belirtilmiştir. Heykelin sivri çenesi net bir şekilde betimlenmiş ve boynu şematik olarak ifade edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yamuk olarak işlenmiş. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir.

Gözleri dışbükey, kenarları ise girintili kontur çizgiler ile temsil edilmiş. Ağız, çıkıntılı dudakların kabartması ve ortasında kemerli bir yiv ile ifade edilmiştir. Boyun derinleşmeler ile şematik olarak gösterilmiştir.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin  st kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Burunla birleşmiş yay kaşları stilize edilmiş durumdadır. Gözlerin kenarları girintili çizgiler ile dışbükey ifade edilmiştir. Bıyıkları dudakların üst konturunu tekrarlamış. Heykelin başı omuz hatlarının işlenmesi ile vücuttan ayrılmıştır. Sağ eli ile kadehi tutmuş, sol eli ise dirseğe hafışe bükülmüş ve aşağıya doğru indirilmiş. Heykelin alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykel dörtgen granit taştan yontulmuş ve üst kısmı yuvarlatılmış durumdadır. Kalın yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri büyük, badem şeklinde, ortası oyuklarla kenarları ise dışbükey olarak işaretlenmiştir. Bıyıkları kabartma tekniği ile ifade edilmiştir. Dudakları net bir şekilde tasarlanmış ve ortası derinleştirilmiş çizgi ile temsil edilmiştir. Dudakların altında, şematik olarak girintili çizgi ile çenesi belirtilmiştir. Kulaklarda halkanın içinden sarkan küçük bir çubuk ve ucunda küçük asma ile küpeler tasvir edilmiş.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in
Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykkelin yüz özellikleri kabartma ile ifade edilmiştir. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözler büyük, badem şeklinde dışbükey olarak betimlenmiştir. Bıyıkları uzun, kenarları kavislidir. Dudakların kenarları derinleşmiş çizgilerle işlenmiş ve ortasında bir oyuk bulunmaktadır. Dudakların altında, hafifçe çıkıntılarla sakal temsil edilmektedir. Kafası boyun şematik hatları ile vücuttan ayrılmıştır. Dirseğe bükülmüş olan sağ kolu kadehi tutmuş. Sol eli ise hafifçe bükülmüş ve kılıcın sapına dayanmaktadır. Heykelin belden başlayan alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafasının üst kısmı sağ tarafı kulağı ile birlikte yıkılmıştır. Yay kaşları burun hatı ile birleştirmiştir. Büyük badem şeklindeki gözleri, kenarları girintili kontur çizgisi ile dışbükey olarak gösterilmiştir. Burun, bıyık ve ağız kısımlarının bazı parçaları yıkılmıştır. Bıyıkları uzun ve ince olarak ifade edilmiştir. Kulaklarında top şeklinde asma ile küpeler bulunmaktadır. Kafası çene ve omuzun şematik hatlarıyla vücuttan ayrılmıştır. Geniş üçgen yakalı ve kollarını omuzlarının yarısına kadar kapatmış kaftan tasvir edilmiştir. Sağ eli dirseğe dik açıyla bükülmüş ve kadehi tutmuştur. Sol eli hafifçe bükülmüş ve kemer üzerindedir. Heykelin kemerdan başlayan alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Semei Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Azat Aitkali'nin Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykel, eşkenar dörtgen bir granit taştan yontulmuştur. Yüz ana hatları çok gerçekçi ifade edilmiştir. Kavisli uzun kaşların uçları aşağıya doğru eğilerek gözlerin üst konturlarını tekrarlamıştır. Gözleri, oval formunda olup dışbükey olarak şekillendirilmiş ve kenarları derinleşmiş çizgiler ile işlenmiştir. Burnu düz incedir ve ucu kısmında daha geniştir. Bıyıkları ince ve uzundur, uçları aşağıya doğru eğilmiştir. Ağız dudaklarının ortasında tek bir çizgi ile temsil edilmiş. Kulakları ortası oyukla halka şeklindeki kabartma ile belirtilmiştir. Heykelin kafası uzun çene görüntüsü ile tek parça taştan ayırt edilmiştir. Sağ eli dirseğe dik açıyla bükülmüş ve kadehi tutmuş şekildedir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası boyun ve omuz hatlarının işlenmesi ile tek parça taştan ayrılmıştır. Ayrıca, kafasını örten yüksek değil bir şapka tasvir edilmiştir. Yay kaşlar ile burun birleştirilmiştir. Büyük badem gözleri dışbükey olarak tasvir edilmiştir. Bıyığı kısa ve kalın, kenarları aşağıya doğru eğilmiştir. Kulakları belirgin şekilde ifade edilmiştir. Sağ eli göğüs seviyesinde bükülmüş ve kadehi tutmuş. Kaftan veya başka giysin üçgen biçimli yakası belirtilmiştir. Heykelin alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in
Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykel kafasının üst kısmı işlenmiş ve savaşçı miğferini andıran şapka ile kaplıdır. Sağ tarafında derinleşmiş üç çizgi mevcuttur. Yüzün imgesi kenarlarının işlenmesi neticesinde şekillendirilmiştir. Yay kaşları ortasında düz bir burun ile birleştirilmiştir. Ağzı küçük bir oyuk ile ifade edilmiştir. Sağ eli dirseğe bükülmüş ve kadehi tutmuş ve sol eli kılıcın kabzasına dayanmış. Kılıcın sapı ince zirvesi yuvarlak bir biçimdedir. Kadehi şekli silindirik, gövdesi dışbükeydir. Elleri ve parmakları özenli şekilde ifade edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Semey Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası, gövdeden yüzün oval şeklindeki şematik bir imgesi ile ayrılmıştır. Arkaya taranmış saç telleri tasvir edilmiştir. Göz ve burun hatları girintili kontur çizgileri ile ifade edilmiştir. Ağzı ortasında bir girintili çizgi temsil edilmiş. Elmacık kemikleri de küçük dışbükey çıkıntılarla tasarlanmıştır. Göğüs seviyesinde derinleşmiş kontur çizgilerle eşkenar dörtgen biçimli önlük belirtilmiştir. Sağ eli dirseğe bükülmüş ve kadehi tutmuş, sol el ise göbek kısmında bulunmaktadır. Ayrıca, elleri ve parmakları detalize edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Arkaya doğru taranmış saç örgüleri tasvir edilmiştir. Yüzü kısmen kırılmış olmasına rağmen ana hatları görülebilir. Kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri büyük ve badem şeklindedir, kenarları girintili konturlarla çizilmiştir. Kafası boyun ve omuz hatlarının işlenmesi ile vücuttan ayrılmıştır. Kaftanın üçgen yakaları belirtilmiştir. Sağ eli dirseğe bükülmüş ve kadehi tutmuş, sol el ise hançerin kabzasına yakın tasvir edilmiştir. Elleri ve parmakları özenle işlenmiştir. Belde birçok küçük plakalardan oluşan kemer betimlenmiştir. Kemerin sağ tarafında uzun ince askılar ile matara, sol tarafında ise saplarının zirveleri halka biçimli olan hancer ve kılıc gösterilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Beyaz Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykele ciddi derecede zarar verilmesine rağmen, ana hatları izlenebilir. Heykel tüm detayları ile bağdaş kurarak oturmuş pozda soylu bir kişiyi canlandırmaktadır. Kafası kırılmış ve kaybolmuştur. Sağ eli göğüs seviyesinde bir kadehi tutmuş olarak ve sol el bacağın üzerinde tasvir edilmiş. Heykelin arkasında belirtilen dalgalı kabartmalar, muhtemelen dar kemer ile kuşatılmış bir kürk mantoyu temsil etmektedir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma-oyma

Taşın Cinsi: Kiltası

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası, çene ve boyun hatlarını temsil eden şematik derinleşmiş çizgilerle tek parça taştan ayrılmıştır. Alın kısmında ortasından ikiye ayrılmış saç tasvir edilmiştir. Yay kaşları burun ile birleştirilmiştir. Gözleri oyuklarla temsil edilen göz bebeği ile betimlenmiştir. Heykelin önemli unsurları: gözleri, kaşları, giyisilerin detayları, elleri ve kadehi girintili kontur çizgilerle ifade edilmiştir. Burun, dudakları ve kıvrılmış bıyıkları kabartma tekniği ile yapılmıştır. Heykelin kafası ve boyun seviyesinden aşağıda bulunan tüm detaylar çizgi tekniği ile işlenmiştir. Göğüs kısmında kolye belirtilmiştir. Bunun altında ise, kaftan yakalarının ana hatları izlenmektedir. Sağ eliyle sürahi tutmuş, sol eli ise kılıcın sapı üzerinde. Kulaklarında, asma topu ile yarı oval şeklindeki küpe betimlenmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Kırmızı Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı uzun ve konik şeklindedir, muhtemelen böylece bir başlık tasvir edilmiştir. Yay yaşları, sivri uçlu burun ile birleştirilmiştir. Gözleri ve ağzı, kavisli girintili çizgiler ile ifade edilmiştir. Çenesi ayrıntılı olarak işlenmiştir. Kafası vücuttan ayrılmış, boyun ve omuz hatları şematik olarak betimlenmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Kırmızı Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı uzun, dikdörtgendir ve muhtemelen bu şekilde bir şapka tasvir edilmiştir. Ancak, kısmen heykelin üst kısmı korunmamıştır. Yüz özellikleri kadın imgesini ifade etmektedir. Yay kaşları, burun hatı ile birleştirilmiştir. Elmacık kemikleri yuvarlak çıkıntılarla belirtilmiştir. Dudakları net bir şekilde işlenmiş ve ortasında bir oyuk bulunmaktadır. Heykelin kafası çenenin şematik hatları ile vücuttan ayrılmıştır. Kadının göğüs kısmı iki yuvarlak çıkıntılarla ifade edilmiştir. Elleri ayrıntılı olarak işlenmemiş, sadece ana hatları belirtilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

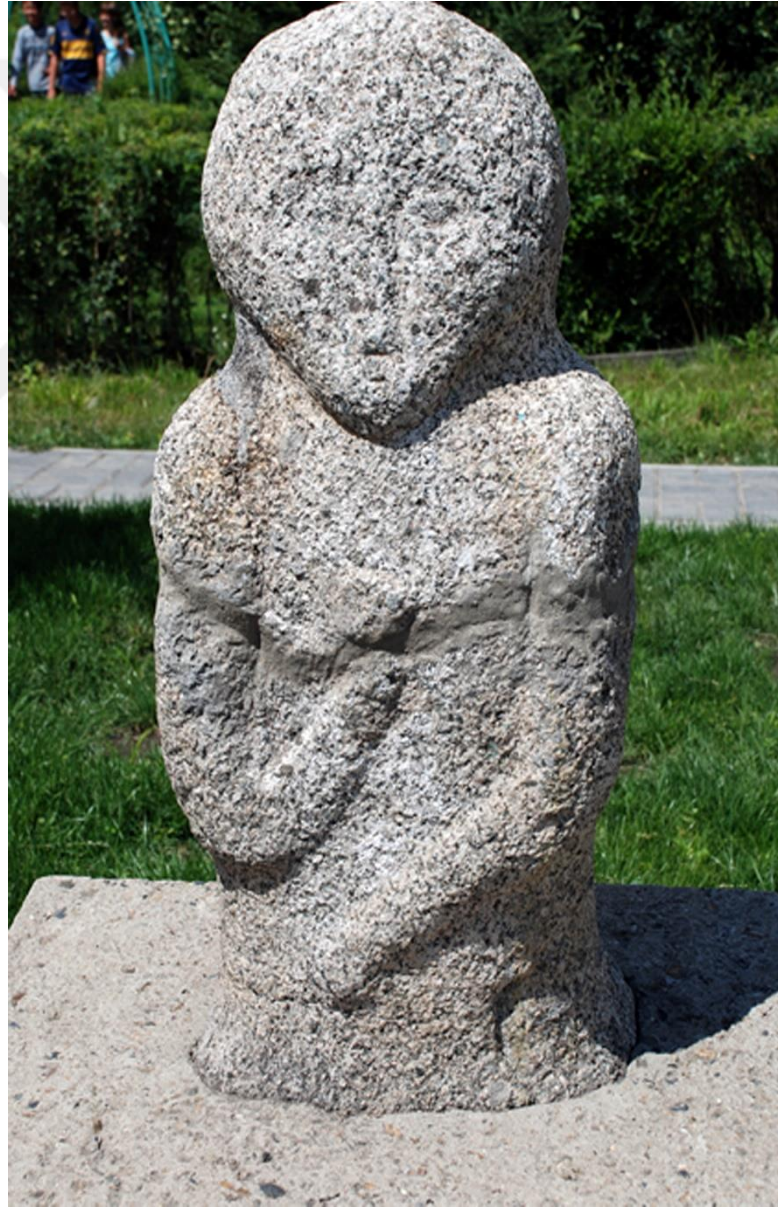
İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Yay kaşları, ortasından aşağıya doğru uzanan düz ve ince bir burun hatı ile birleştirilmiştir. Ağzı küçük bir girintili çizgi ile ifade edilmiştir. Sağ eli dirsekte bükülmüş olup kadehi tutmuş ve sol eli hafifçe bükülerek kemerin üzerine dayanmaktadır. Heykelin kafası sivri çene, boyun ve omuz hatları ile tek parça taştan ayırt edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Kırmızı Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin sadece kafası korunmuştur. Kafasının üst kısmı sağ tarafı da yıkılmıştır.

Yüz ana hatları girintili kontur çizgiler ile ifade edilmiştir. Yay kaşlar burun hatı ile birleştirilmiş. Gözleri büyük, badem şeklindedir. Ağız dudaklarının ortasında küçük bir oyukla temsil edilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

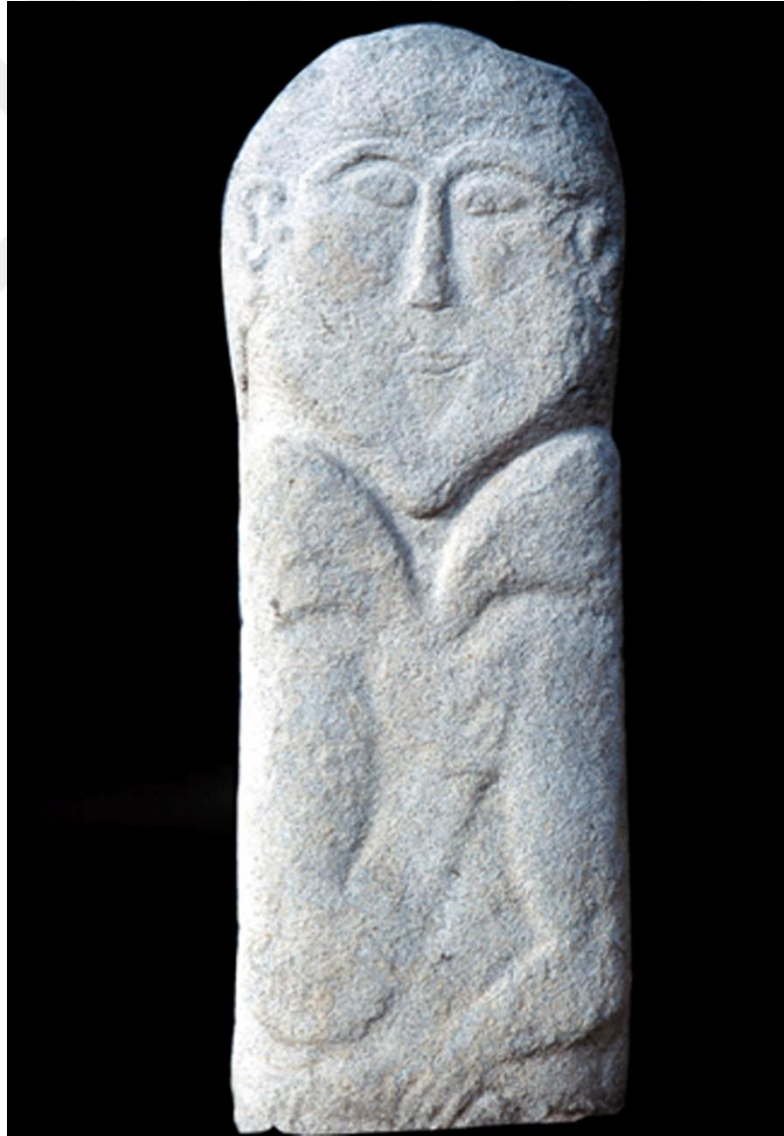
İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üstü yuvarlak duruma getirilmiştir. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Badem şeklindeki büyük gözleri dışbükey olarak betimlenmiştir. Dudakları girintili çizgi ile işaretlenmiştir. Kulaklarında top şeklindeki asmalarla küpeler tasvir edilmiştir. Sivri çenesi şematik olarak belirtilmiştir. Göğüs seviyesinde kaftanın üçgen yakası gösterilmiştir. Sağ eli dirseğe bükülmüş olup bir kadehi tutmuş. Sol eli ise, kılıcın kabzası üzerine dayanmaktadır. Elleri ve parmakları özenli bir biçimde işlenmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı yuvarlak duruma getirilmiştir. Tepesinde mühtemelen küçük çıkıntı ile bir şapka ifade edilmiştir. Kafası, tek parça taştan boyun ve omuz şematik hatları ile ayrılmıştır. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Badem şeklindeki büyük gözleri, dışbükey olarak betimlenmiştir. Elmacık kemikleri küçük çıkıntılarla ifade edilmiştir. Bıyıklarının uçları kıvrılmış ve uzundur. Ağız ortasında uzun bir girintili çizgi ile belirtilmiştir. Omuz seviyesi altında tasvir edilen tüm detaylar girintili kontur çizgi tekniği ile yapılmıştır. Sağ kolu dirsekte bükülmüş ve göğüs seviyesinde kadehi tutmuş. Sol kolu ise, aşağıya doğru indirilmiştir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 6.-8. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykel, dörtgen bir kaba granitten yapılmıştır. Yüz özellikleri diğer öğelere göre, daha itinalı olarak işlenmiştir. Kaşları kavislidir, ortasında düz burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri büyük ve badem şeklindedir. Özgün bir şekilde elmacık kemikleri, ince uzun bıyıkları ve üçgen öykıntı ile bir sakal belirtilmiştir. Kafası tek parça taştan sivri çene ve boyun şematik hatları ile ayrılmıştır. Bu heykelde, her zamanki gibi kadehi sağ elinde değil, sol elinde bulunması çok ilginçtir. Sağ eli hançerin kabzasına dayanmaktadır.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası tek parça taştan çenenin şematik hatlarıyla ayrılmıştır. Hafifçe aşağıya eğilmiş kaşları burun ile birleştirilmiştir. Ağız oval bir oyuk olarak belirtilmiştir.

Göğüs seviyesinde, dirseğe bükülmüş sağ kolun izleri fark edilir ve elin olması gereken yerde yuvarlak nesnenin konturu izlenmektedir. Heykelin alt kısmı korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst ön kısmında tek bir kabartma oluşturan kaşları ile burun hatlarından başka hiç bir detaylar korunmamıştır.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası tek paröa taştan çenenin şemetik hatları ile ayrılmıştır. Elleri detalize edilmemiştir. Ön kısmı şiddetli hava koşullarına maruz kalmıştır. Buna rağmen, yuvarlak oyuklarla belirtilen gözleri ve kabartma ile yapılmış burun fark edilebilir. Ağız bir oyukla işaretlenmiştir. Diğer öğeler görülmemektedir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin kafası tek parça taştan sivri bir çene şematik hatları ile ayrılmıştır. Ön kısmı ciddi bir şekilde erozyona uğramış ve bu nedenle işlenen yerlerini görmek zordur. Kaşları ince bir çizgi ile işaretlenmiştir. Burnu düz kabartma ile ifade edilmiştir. Ağız ortasında bir oyukla gösterilmiştir. Vücut kısmında sadece iki yuvarlak çıkıntılarla kadın göğüsleri tasvir edilmiştir. Ellerin konturu zorlukla izlenebilir. Yanlardan inen elleri göbeğin alt kısmında birleştirilmiştir. Diğer öğeler görünmemektedir.

Bulunduğu Yer: Öskemen bölgesel Müzesi.

İşleme Tekniği: Kabartma, Çizgi

Taşın Cinsi: Gri Granit

Tarihi: M.S. 8.-12. yy.

Kaynak: Prof. Dr. Z.S. Samaşev'in Şahsi Fotoğrafları

Tanımı: Heykelin üst kısmı sivri biçimde işlenmiş ve böylece görünüşe bakılırsa bir şapka veya savaşçı miğferi ifade edilmiş. Yay kaşları burun hatı ile birleştirilmiştir. Gözleri büyük, badem şeklindedir. Kenarları girintili kontur çizgilerle dışbükey olarak belirtilmiştir. Kulaklarında damla boncuklarla küpeler tasvir edilmiştir. Kafası gövdesinden sivri çene ve omuz hatları ile ayrılmıştır.

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1:

Literatür: https://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fu_Kazakistan_Eyaleti#/media/Dosya:East_Kazakhstan_in_Kazakhstan.svg (erişim tarihi: 01.05.2020). Doğu Kazakistan'ın Kazakistan'daki Konumu.

Levha 2: Miller, G.F. (1937). *Istoriya Sibiri*. Tom I. Akademiya Nauk SSR, Moskva-Leningrad. Miller Koleksiyonu.

Levha 3: Armstrong, I.A. (1860). *Semipalatinskiye Drevnosti*. Tip. Imp. Akad. Nauk, SPb. Semey Şehri Yakınlarında Armstrong Tarafından Bulunan Buluntular.

Levha 4: Tişkin, A.A., Gorbunov, V.V. ve Gorbunova, T.G. (2011). Altay v Epohu Srednevekoviya: İlyustrirovanniy İstoriçeskiy Atlas. Artika, Barnaul. Ermitaj Müzesinde Bulunan Kudurge Mezarlığı Buluntuları.

Levha 5: Tişkin, A.A., Gorbunov, V.V. ve Gorbunova, T.G. (2011). Altay v Epohu Srednevekoviya: İlyustrirovanniy İstoriçeskiy Atlas. Artika, Barnaul. Kudurge Tipi Anıtlardan Gelen Buluntular. Tişkin vd., 2011.

Levha 6: Gavrilova, A.A. (1965). Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemon. Nauka, Moskva-Leningrad. Kudurge Taşında Tasvir Edilen Görüntü.

Levha 7: Gavrilova, A.A. (1965). Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemon. Nauka, Moskva-Leningrad. Berel Tipi Anıtlardan Gelen Buluntular.

Levha 8: Hudyakov, Y.S. (1986). *Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*. Nauka, Novosibirsk. Berel Tipi Anıtlardan Gelen Silah Öğeleri.

Levha 9: Samaşev, Z.S. (2011). *Berel*. Taymas, Almatı. Berel Mezarlığının Kurgan No 25-ten Gelen Buluntular.

Levha 10: Berel Mezarlığı. Kurgan No 37 Planı, Kesitleri ve Definden Gelen Buluntular. Samaşev, 2011.

Levha 11: Samaşev, Z.S. (2011). *Berel*. Taymas, Almatı. Berel Mezarlığı. Kurgan No 38 Planı, Kesitleri ve Definden Gelen Buluntular.

Levha 12: Jalmagambetov, J. (2012). “Drevnetyurkski Kurgan Berela. *Trudi Filiala Instituta Arheologii v Astane*”. T.1. Berel Mezarlığı. Kurgan No 40 A Planı, Kesitleri ve Definden Gelen Buluntular.

Levha 13: Beisenov, A.Z. (2017). “Kurganı s Usami Tsentralnogo Kazahstana”. *Arheologičeskoye Naslediye Tsentralnogo Kazahstana: Izucheniye i Sokhraneniye*. T. 2. “Bıyıklı” Kurganların Tipleri.

Levha 14: Arslanova, F.H. (1975). “Kurgani s Usami Vostočnogo Kazahstana”. *Drevnosti Kazahstana*. Nauka, Almatı. Doğu Kazakistan Bölgesinden Gelen Bazı “Bıyıklı” Kurganların Planı, Kesitleri ve Definlerden Buluntular.

Levha 15: Samaşev, Z., Tsevendorj, D., Ongarulu, A. ve Çotbayev, A. (2016). *Drevnetyurkskii Kultova-Pominalniy Kompleks Şiveet Ulaan. FİA, Astana. Kokentau Anıtının Topoğrafik Planı*.

Levha 16: Ahmetov, D., Samaşev, Z., Kariev, E., Çotbayev, A., Ongar, A., Umitkaliev, U., Junishanov, A., Nuskabay, A., Rahmankulov, E., Kairmagambetov, A., Kızırhan, M., Kiyasbek, G., Erbolatov, S., Tolegenov, Y., Oralbay, E., Samaşev, S., Ahmadiyev, A., Kurmangaliyev, A., Musurmankul, P., Adelçanov, K., Jarmuhametov, D., Aleksandrov, S., Bokovenko, N., Bolşakov, D., Gasanov, Z., Taşağıl, A., Kutlu, M., Ergoja, L., Aitkali, A., Çoban, G., Flegontov, P. ve Poduşkin, N. (2019). “Kulturnoye Naslediye Sakov i Velikih Tyurkov v Vostočnom Kazahstane: Voprosı Kompleksnogo İzuçeniya, Sokhraneniya i Mezeefikatsii”. *Altay – Tyurki Aleminin Besigi*. Vıp.1. Eleke Sazı Abidesi ve Yakınında Bulunan Heykel.

Levha 17: Kubarev, G.V. (2016). “Mir v Miniyatıyre: Traditsiya Pomeşeniya Votivnih Veşey v Drevnetyurkskiye Pominalniye Ogradki”. *Altay v Krugu Evraziiskih Drevnostey*. Novosibirsk, İzd. İAET So RAN. Sarıköl Anıtı.

Levha 18: Kubarev, G.V. (2016). “Mir v Miniyatıyre: Traditsiya Pomeşeniya Votivnih Veşey v Drevnetyurkskiye Pominalniye Ogradki”. *Altay v Krugu Evraziiskih Drevnostey*. Novosibirsk, İzd. İAET So RAN. Sarıköl Anıtından Gelen Buluntular.

Levha 19: Tolegenov, E., Oralbai, E., Kariev, E. ve Aljanov, K. (2011). Sarıköl Eskertkişindeği 2010 Jılğı Kazba Jumıstarının Korıtındıları. *Margulanovskiye Çteniya-2011*, Astana. Kopa 1 Anıtı.

Levha 20: Tolegenov, E., Oralbai, E., Kariev, E. ve Aljanov, K. (2011). Sarıköl Eskertkişindeği 2010 Jılğı Kazba Jumıstarının Korıtındıları. *Margulanovskiye Çteniya-2011*, Astana. Kopa 2 Anıtı.

Levha 21: Rogozhinski, A.Y. (2011). “Pamyatniki Naskalnogo İskusstva Kazahstana”. *Rock Art in Central Asia*, November. Kazakistan Kaya Resimleri ile Haritası.

Levha 22: Rogozhinski, A.Y. (2011). “Petroglifi Gor Tarbagataya”. *Ot Altaya do Kaspiya*, T. 1. Tarbagatai Kaya Resimleri.

Levha 23: Samaşev, Z. (2013). *Drevnetyurkskaya Grafika*. Prosper Print, Astana. Bozanbai Kaya Resimleri.

Levha 24: Kubarev, V.D. (2011). “Naskalnoye İskusstvo Drevnih Tyurok Altaya i Zapadnoy Mongolii”. *Forum “İdel Altay”*, Vıpusk 13. Av Sahneleri ve Süvari Görüntüleri ile Kaya Resimleri.

Levha 25: Kubarev, V.D. (2008). “Kon i Vsadnik: v Epose, Pogrebalnoy Traditsii i v Naskalnom İskusstve Altaya”, *Drevniye i Srednevekovıye Koçevniki Tsentralnoy Azii*, Barnaul. Orta Çağ Şiveet-Hairhan (Moğolistan) Kaya Resimleri.

Levha 26: Okladnikova, E.A. (1988). "Grafiti Kara-Oyuka, Vostoçnogo Altaya (Harakteristika İzobrazitelnih Osobennostei i Hronologiya)". *Materialnaya i Duhovnaya Kultura Narodov Sibiri*, T.XLII. Doğu Altay Bölgesi Savaş Sahneleri ile Kaya Resimleri.

Levha 27: Samaşev, Z., Tsevendorj, D., Ongarulu, A. ve Çotbayev, A. (2016). *Drevnetyurkskii Kultova-Pominalny Kompleks Şiveet Ulaan. FİA, Astana. Şiveet Ulaan'dan Bulunan Stel Üzerindeki Türk Boylarına ait Damgalar.*

Levha 28: Samaşev, Z., Tsevendorj, D., Ongarulu, A. ve Çotbayev, A. (2016). *Drevnetyurkskii Kultova-Pominalny Kompleks Şiveet Ulaan. FİA, Astana. Orhun Abidelerinde Bulunan Polimorfik Yaratıkları Temsil Eden Heykellerin Üzerindeki Aşına Soyunun Damgası.*

Levha 29: Graç, A.D. (1973). “Voprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgoobraznih İzobrajenii Gornogo Kozla”. *Tyurkologičeski Sbornik*. Nauka, Moskva. Erken Türk Dönemi Dağ Keçisi Damgaları. I-Kağanlara ait Damgalar; II-IV-Petroglifler: II-Moğolistan; III-Tuva; IV-Kazakistan.

Levha 30: Graç, A.D. (1973). “Voprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgoobraznih İzobrajenii Gornogo Kozla”. *Tyurkologičeski Sbornik*. Nauka, Moskva. Güney Sibiriya ve Orta Asya Bronz Çağı'ndan Günümüze Kadar Çeşitli Nesnelerin ve Kayaların Üzerindeki Dağ Keçisi Görüntüleri.

Levha 31: Savinov, D.G. (2015). “Tamgoobrazniye İzobrajeniya Gornih Kozlov, İli k Opredeleenyu Farna Drevnetyurkskih Kaganov”. *Realniye i Znakoviye Formı Sotsiyalnoy Differentsatsii v Arhaike. Mif i Formı Otrajeniya v Ritualnoy Praktike*. Muzei Antropologii i Etnografii RAN, SPB. Bir Dağ Keçisi Damga Türleri ve Onların Kullanım Örnekleri: 1- Oengin Anıtı; 2- Bayan Çor Kağan (İl Etmiş); 3- Şiveet Ulaan Anıtı; 4- Ungetu Anıtı; 5-Ashete Anıtı; 6-Koşo-Tsaidam Anıtı; 7-Yustıd Anıtı; 8-Ungetu; 9-Ulatai, Sağlı Anıtı. 1-6,8-Moğolistan; 7-Gorniy Altay; 9-Tuva.

Levha 32: Bernştam, A.N. (1948). "Noviye Epigrafiçeskiye Nahodki iz Semireçiya". *Epigrafika Vostoka*. No 2; Rogozhinski, A.Y. (2010b). "Noviye Nahodki Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Epigrafiki i Monumentalnogo İskusstva Na Yuge i Vostoke Kazahstana". *Rol nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya N.E. Masanova*. Print-S, Almatı. Doğu Kazakistan'dan Gelen Runik Yazıtlar.

Levha 33: Kubarev, G.V. (2007). "Drevnetuyrkskiye İzvayaniya: Voploşeniye Epiçeskih Geroyev ili Voinov-Predkov". *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, No 1 (29). Göktürk Dönemi Soylu İnsanlara ait Heykeller.

Levha 34: Bayar, D. (2004). "Noviye Arheologiçeskiye Raskopki na Pamyatnike Bilge-Kagana". *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, No 4 (20). Bilge Kağan Anıtından Gelen Buluntular.

Levha 35: Evtyuhova, L.A. (1952). "Kamennyye izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii". Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii Sibiri. T. 1, No 24. Göktürk Dönemi Taş Heykellerde Tasvir Edilen Nesneler: a-Kılıç Türleri; b-Hancer Türleri; c-Küpe Türleri; ç-Kemer Detayları.

Levha 36: Arzhantseva, İ.A. (1987). "Poyasa Na Rospisyah Afrasyaba". *İstoriya Materiynalnoy Kulturi Uzbekistana, Vip.21. Orta çağ Afrasiyab Duvar Resimlerinde Tasvir Edilen Kemer ve Silah Detayları*.

Levha 37: Dobjanski, V.N. (1990). *Naborniye Poyasa Koçevnikov Azii*. İzdatelstvo Novosibirskogo Universiteta, Novosibirsk. Orta Çağ'a ait Kazakistan Topraklarından Gelen Kemerler: a-Taş Heykellerde Tasvir Edilenler; b-Definlerden Çıkarılan Buluntular.

Levha 38: Vadetskaya, E.B. (2007). "İmitatsiya Mertvıh Dlya Prodleniya ih Zhizni". *Mirovozzreniye Naseleniya Yuzhnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v İstoriçeskoj Retrospektiv*, T.1, No1. Taştık Kültürüne ait Ölülerin Maskeleri.

Levha 39: Kızlasov, L.R. (1955). Taştıkskiye Kamennıye İzvayaniya s İzobrajeniyem Lyudey. *KSİİMK*, Vip. 60; Kızlasov, L.R. (1960b). *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*. İzdatelstvo MGU, Moskva. Taştık Kültürünün Farklı Aşamalarına ait Taş Heykeller.

Levha 40: Gutsalov, S.Y. ve Tairov, A.D. (2000). "Steli i Antropomorfniye İzvayaniya Rannego Zheleznogo veka Yuzhnouralskih Stepei". *Arheologiya, Paleoekologiya i Paleodemografiya Evrazii*. İzdatelstvo GEOS, Moskva. Güney Ural Bozkırlarından Gelen İskit Taş Heykelleri.

Levha 41: Şer, Y. (1966). *Kamennıye İzvayaniya Semireçiya*. Nauka, Moskva-Leningrad; Çarikov, A.A. (1976). "Rannesrednevekovıye Skulpturi iz Vostoçnogo Kazahstana". *SA*, No 4.

Doğu Kazakistan Bölgesinden Gelen Göktürk Dönemine ait Taş Heykeller.

Levha 42: Şer, Y. (1966). *Kamennıye İzvayaniya Semireçiya*. Nauka, Moskva-Leningrad. Kazakistan Topraklarından Gelen Kuş İmgesi ile Taş Heykeller.

Levha 43: Arslanova, F.H. ve Çarikov, A.A. (1974). *Kamennıye İzvayaniya Verhnego Priirtışıya*. SA, No 3. Doğu Kazakistan, Zaysan İlçesinden Gelen Taş Heykel.

Levha 44: Çarikov, A.A. (1986). "İzobrazitelniye Osobennosti Kamennih İzvayanii Kazahstana". SA, No 1. Taş Heykellerde Tasvir edilen Yüz İmgesinin Özellikleri. a – Erken Türk Dönemi; b – Kimek-Kıpçak dönemi – 1 Tip; c – Kimek-Kıpçak Dönemi – 2 Tip.

Levha 45: Çarikov, A.A. (1979). "O Lokalnih Osobennostyah Kamennih İzvayanii Priirtışıya". SA, No 2. Doğu Kazakistan Taş Heykellerinde Tasvir edilen Şapka ve Kapların Dağılım Alanı.

Levha 46: Basilov, V. N. (1984). *Izbranniki Duhov*. Politizdat, Moskva. Şaman Kıyafeti ve Tasvirler ile Davullar.

Levha 47: Hoppal, M. (2015). *Şamanı - Kulturi – Znaki*. Nauçnoye İzdatelstvo ELM, Tartu. Davulların Üzerinde Tasvir Edilen Resimler: a-Mitolojik Varlıklar ve Uzay Cisimleri; b-Şamanın Yardımcı Ruhları.

Levha 48: Devlet, E.G., Pahunov, A.S. ve Devlet, M.A. (2017). "Solntsegoloviye Personazhi Karakola". *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 49. Karakol'dan Gelen Güneş Başlı İnsan Görüntüleri.

Levha 49: Kubarev, V.D. (1988). *Drevniye Rospisi Karakola*. Nauka, Novosibirsk. Karakol Taş Kutuları Üzerinde Tasvir Edilen Görüntüler.

Levha 50: Vadetskaya, E.B., Leontyev, N.V. ve Maksimenko, G.A. (1980). *Pamyatniki Okunevskoy Kulturi*. Nauka, Leningrad. Okuneva Kültürüne Ait Tasvirler.

Levha 51: [http://galeri.genelturktarihi.net/kasgarli-mahmudun-dunya-haritasi#!prettyPhoto\[images\]/3/](http://galeri.genelturktarihi.net/kasgarli-mahmudun-dunya-haritasi#!prettyPhoto[images]/3/) (erişim tarihi: 0.3.05.2020). Kaşgârlı Mahmud'un Dünya Haritası.

Levha 52: Samaşev, Z.(2014). "Kultura Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya (Po Materialam Nekropolya Karakaba)". *Voshozhdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekovıye Gosudarstva na Territorii Kazahstana*; Samaşev, Z.S. (2016). "Pamyatniki Srednevekovıh Koşevnikov Verhoviı Reki Karakaba v Kazahskom Altaye". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk; Altınbekov, K. ve Dosayeva, D. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Vooruzheniya Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk. Karakaba Mezarlığı, 4 no.lu Kurgandan Gelen Buluntular.

Levha 53: Samaşev, Z.(2014). "Kultura Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya (Po Materiyalam Nekropolya Karakaba)". *Voshozhdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekoviy Gosudarstva na Territorii Kazahstana*; Samaşev, Z., Çotbayev, A., Jalmagambetov, J., Kariyev Y., Aitkali, A., Ahmetov, M. (2014). "Karakaba: Perviy Rezultatı İssledovaniy". *Trudi FİA*, T. 3.Samaşev, Z.S. (2016). "Pamyatniki Srednevekovih Koçevnikov Verhoviyy Reki Karakaba v Kazahskom Altaye". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk; Altınbekov, K. ve Dosayeva, D. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Vooruzheniya Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk. Karakaba Mezarlığı, 9 no.lu Kurgandan Gelen Buluntular.

Levha 54: Samaşev, Z.(2014). "Kultura Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya (Po Materiyalam Nekropolya Karakaba)". *Voshozhdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekoviy Gosudarstva na Territorii Kazahstana*; Samaşev, Z., Çotbayev, A., Jalmagambetov, J., Kariyev Y., Aitkali, A., Ahmetov, M. (2014). "Karakaba: Perviy Rezultatı İssledovaniy". *Trudi FİA*, T. 3.Samaşev, Z.S. (2016). "Pamyatniki Srednevekovih Koçevnikov Verhoviyy Reki Karakaba v Kazahskom Altaye". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk; Altınbekov, K. ve Dosayeva, D. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Vooruzheniya Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk. Karakaba Mezarlığı, 11 no.lu Kurgandan Gelen Buluntular.

Levha 55: Samaşev, Z.(2014). "Kultura Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya (Po Materiyalam Nekropolya Karakaba)". *Voshozhdeniye k Verşinam Arheologii: Drevniye i Srednevekoviy Gosudarstva na Territorii Kazahstana*; Samaşev, Z., Çotbayev, A., Jalmagambetov, J., Kariyev Y., Aitkali, A., Ahmetov, M. (2014). "Karakaba: Perviy Rezultatı İssledovaniy". *Trudi FİA*, T. 3.Samaşev, Z.S. (2016). "Pamyatniki Srednevekovih Koçevnikov Verhoviyy Reki Karakaba v Kazahskom Altaye". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk; Altınbekov, K. ve Dosayeva, D. (2016). "Konservatsiya i Restavratsiya Predmetov Vooruzheniya Rannih Tyurkov Kazahskogo Altaya". *Altay v Krugu Yevraziskikh Drevnostey*. IAET RAN, Novosibirsk. Karakaba Mezarlığı, 12 no.lu Kurgandan Gelen Buluntular.

Levha 56: Akişev, K.A. (hızl.) (1987). *Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES*. Nauka, Alma-Ata. Kurganlardan Gelen Buluntular: a-Belokamenka; b-Akçi-2.

Levha 57: Akişev, K.A. (hızl.) (1987). *Arheologičeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES*. Nauka, Alma-Ata. Akçi-1 Kurganın Planı ve Kesitleri, Definden Gelen Buluntular.

Levha 58: Omarov, G.K. ve Besetayev, B.B. (2019). "Medieval Nomadic Eastern Kazakhstan". The World of the Ancient Turks. Nursultan. Bazı Yayınlanmamış Fotoğraflar Kazı Başkanı G. Omarov'a Aittir. Tuyetas Kurganın Planı ve Kesitleri, Definden Gelen Buluntular: Dokuma Örnekleri, At Koşum Takımı Detayları.

Levha 59: Fotoğraf Kazı Başkanı G. Omarov'a Aittir. Milli Müzede (Kazakistan, Nursultan Şehri) Bulunan Tuyetas Kurganından Gelen At Koşum Takımının Rekonstrüksiyonu.

Levha 60: Omarov, G.K. ve Besetayev, B.B. (2019). "Medieval Nomadic Eastern Kazakhstan". The World of the Ancient Turks. Nursultan. Bazı Yayınlanmamış Fotoğraflar Kazı Başkanı G. Omarov'a Aittir. Ayan Kurganından Gelen Buluntular: Dokuma Örnekleri, Kılıc, Kemer Detayları.

Levha 61: Omarov, G.K. ve Besetayev, B.B. (2019). "Medieval Nomadic Eastern Kazakhstan". The World of the Ancient Turks. Nursultan. Bazı Yayınlanmamış Fotoğraflar Kazı Başkanı G. Omarov'a Aittir. Ayan Kurganından Gelen Buluntular: At Koşum Takımının Detayları.

Levha 62: Yayınlanmamış Resim Ressam N. Şilmagambetov'a Aittir. Ayan Kurganı Buluntularına Göre Yapılan Erkek Giysi ve At Koşum Takımının Rekonstrüksiyonu.

Levha 63: Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışiya. T.3. FİA, Astana. Zevakino Mezarlığının 145 ve 254 no.lu Kurganlardan Gelen Kemer Detayları: a-Ejderha Tasviri ile Levha; b-Geyik Tasviri ile Levha.

Levha 64: Arslanova, F.H. (1963b). "Bobrovski Mogilnik". *İzvestiya Akademii Nauk Kaz SSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, Vıp.: 4; Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışiya. T.3. FİA, Astana. Bobrovski Mezarlığından Gelen Buluntular: a- Elbise; b-Kemere Ait Detaylar.

Levha 65: Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışiya. T.3. FİA, Astana. Zevakino Mezarlığının 145 no.lu Kurganından Gelen Buluntular.

Levha 66: Arslanova, F.H. (1968). "Pamyatniki Pavlodarskogo Priirtışiya (VII-XIII vv.)". *Novoye v Arheologii Kazahstana*, Gılım, Almatı; Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışiya. T.3. FİA, Astana. Bobrovski Mezarlığından Gelen Kaplar.

Levha 67: Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışıya. T.3. FİA, Astana. Zevakino 146 no.lu Kurganın Planı ve Kesitleri, Definden Gelen Buluntular.

Levha 68: Pletneva, S. (hızl.). (1981).Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya. Nauka, Moskva. Srostki Kùltürünün Cenaze Ayini ve Definlerden Gelen Buluntular.

Levha 69: Spitsın A. (1898). "K Voprosu o Kamennih Babah". *Zapiski Russkogo Arkheologicheskogo Obşestva*. T. X, Vıp. 1, 2; Pletneva, S.A. (1974). *Polovetskiye Kamennıye İzvayaniya*. Svod Arheologičeskih İstočnikov. İzdatelstvo Nauka, Moskva; Ermolenko, L.N. ve Kurmankulov, J.K. (2013). "Problema İkonografičeskih İstokov Polovetskoi Skulpturı i Osobennoye Kıpçakskoye İzvayaniye iz Uroçışa Kızlı". *İzvestiya AN RK*, No 3. İki Elinde Kap Tutan Taş Heykeller: a – Dinyeper; b – Yedisu (Almatı); c – Merkezi Kazakistan.

Levha 70: Savinov, D.G. (1984b). "Sibirskiye Realii Polovetskih Kamennih İzvayanii". *Arheologiya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka*. Novosibirsk. Taş Heykellerin Üzerinde Tasvir Edilen Nesneler: 1-4 – Doğu Avrupa Kuman/Polovets Dönemi; 5-28 –Sibiry ve Orta Asya Kimek-Kıpçak Dönemi.

Levha 71: Ermolenko, L.N. (1994). "O Semantike Srednevekovih Kočevničeskih Svyatiliş So Skritimi v Nasıpyah İzvayaniyami". *Etnokulturnıye Protsesi v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v I-II Tısayaçeletii n.e.* Kuzbassvuzizdat, Kemerovo; Ermolenko, L.N. (2004). *Srednevekovıye İzvayaniya Kazahstanskıh Stepei (Tipologiya, Semantika v Aspekte Voennoy İdeologii i Traditsionnogo Mirovozzreniya)*. İzdatelstvo İnstituta Arheologii i Etnografii SO RAN, Novosibirsk. Merkezi Kazakistan Bölgesinden Gelen Taş Heykeller ile Mabetler.

Levha 72: Arslanova, F.H. ve Çarikov, A.A. (1974). "Kamennıye İzvayaniya Verhnego Priirtışıya". SA, No 3. Doğu Kazakistan Bölgesinden Gelen Taş Heykellerle Mabetlerin Planı ve Kesitleri.

Levha 73: Gurkin, S.V. (1987). "Polovetskiye Svyatilişa s Derevyannımi İzvayaniyami na Nijnem Donu". SA, No 4. Don Bölgesinden Gelen Ahşap Heykeller ile Mabetlerin Planı ve Kesitleri, İçinden Çıkarılan Buluntular.

Levha 74: Çarikov, A.A. (1976). "Rannesrednevekovıye Skulpturı iz Vostočnogo Kazahstana". SA, No 4. Doğu Kazakistan Bölgesinden Gelen Kimek-Kıpçak Dönemine ait Taş Heykeller.

Levha 75: Ajigali, S.E. (2014). "Oçerk Kulturnogo Naslediya Aralo-Kaspiiskogo Regiona". *Prostranstvo i Vremya*. T. 5, Ç. 2. XIII-XIX. yüzyıllara ait Kazakistan Mezar Üstü Yapıları.

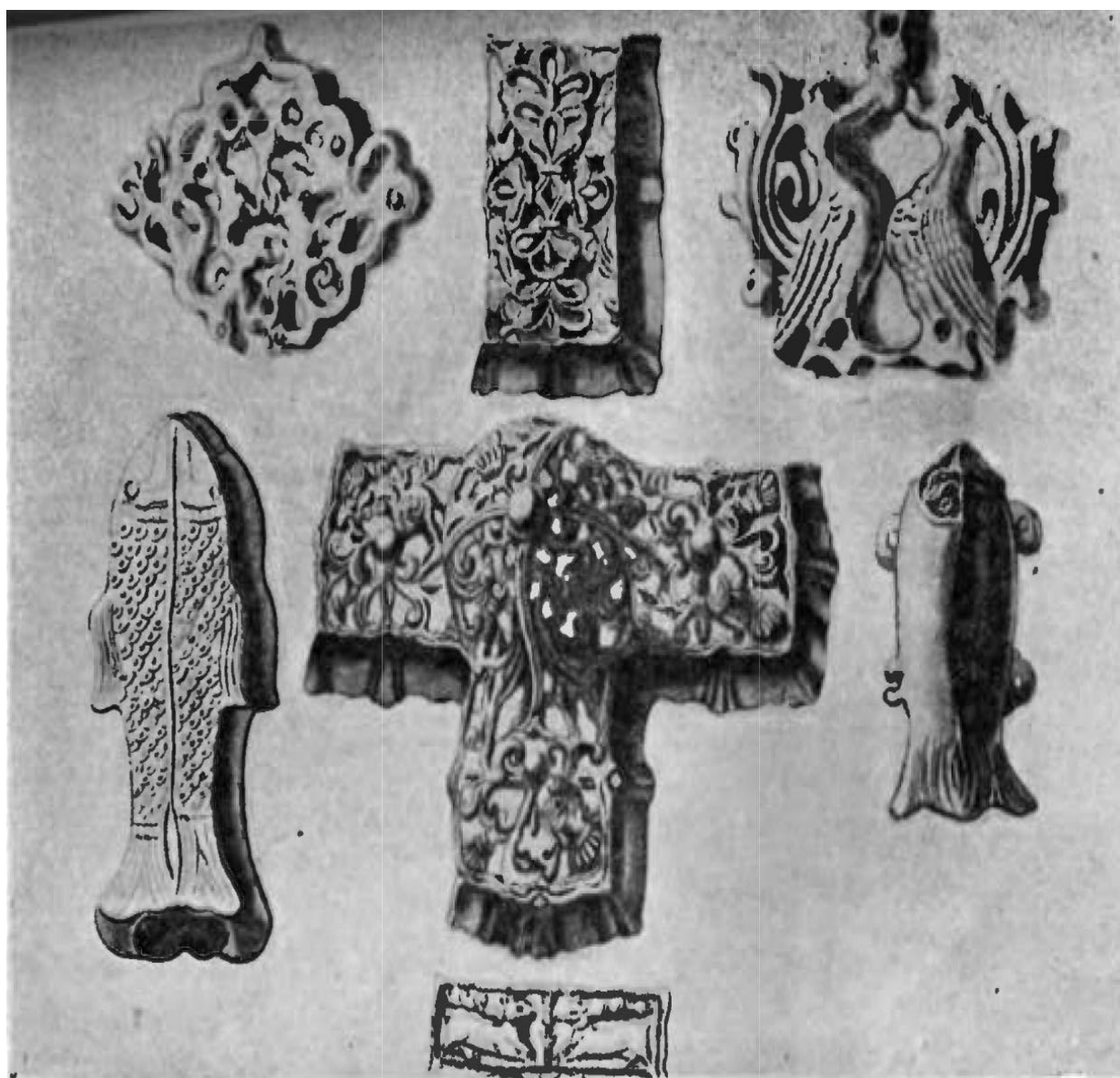
Levha 76: Arslanova, F.H. (2013). Oçerki Srednevekovoi Arheologii Verhnego Priirtışıya. T.3. FİA, Astana. Kimek-Kıpçak Dönemine ait Kurganlardan Gelen Stilize Edilmiş Kuş İmgesi ile Levhalar.

Levha 77: Alehin, U.P. (1998b). "Miroviye Religii i Mirovozzreniye Narodov Yuzhnoi Sibiri v VIII-X vv". *Sibir v Panorame Tısyaçeletii*, T.1: 12-20. Kondratiyevka-1 Mezarlığından Gelen Buluntular.

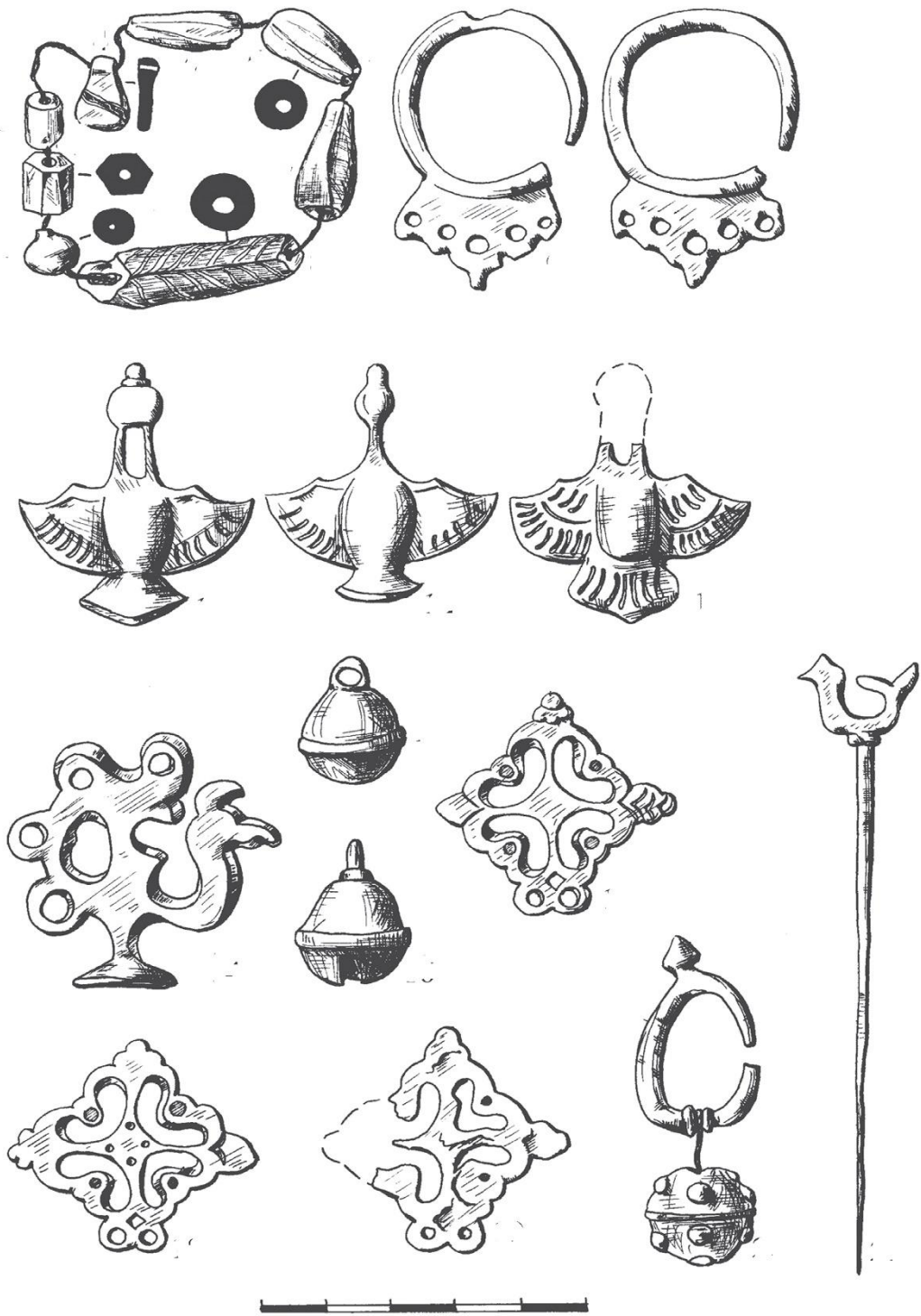
Levha 78: Alehin, U.P. (1998b). "Miroviye Religii i Mirovozzreniye Narodov Yuzhnoi Sibiri v VIII-X vv". *Sibir v Panorame Tısyaçeletii*, T.1: 12-20. İvanovka-III Mezarlığından Gelen Buluntular.

Levha 79: Alehin, Y.P. (1998a). "Kurgan Kimakskoi Znati na rudnom Altaye". *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya*, Vıp. IX. Kondratiyevka-IV Mezarlığından Gelen Buluntular.

LEVHALAR**LEV.1**

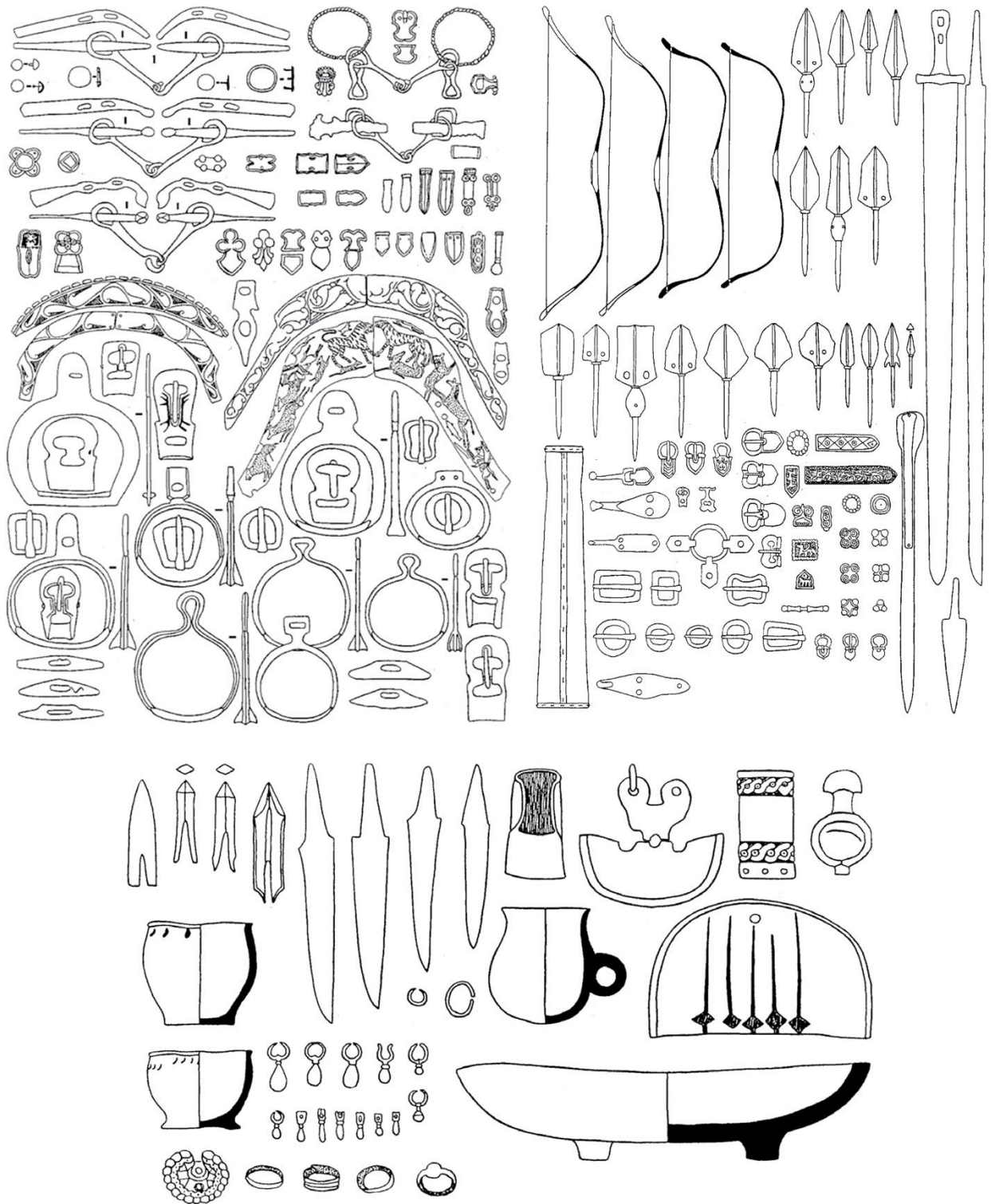
LEV.3

LEV.4

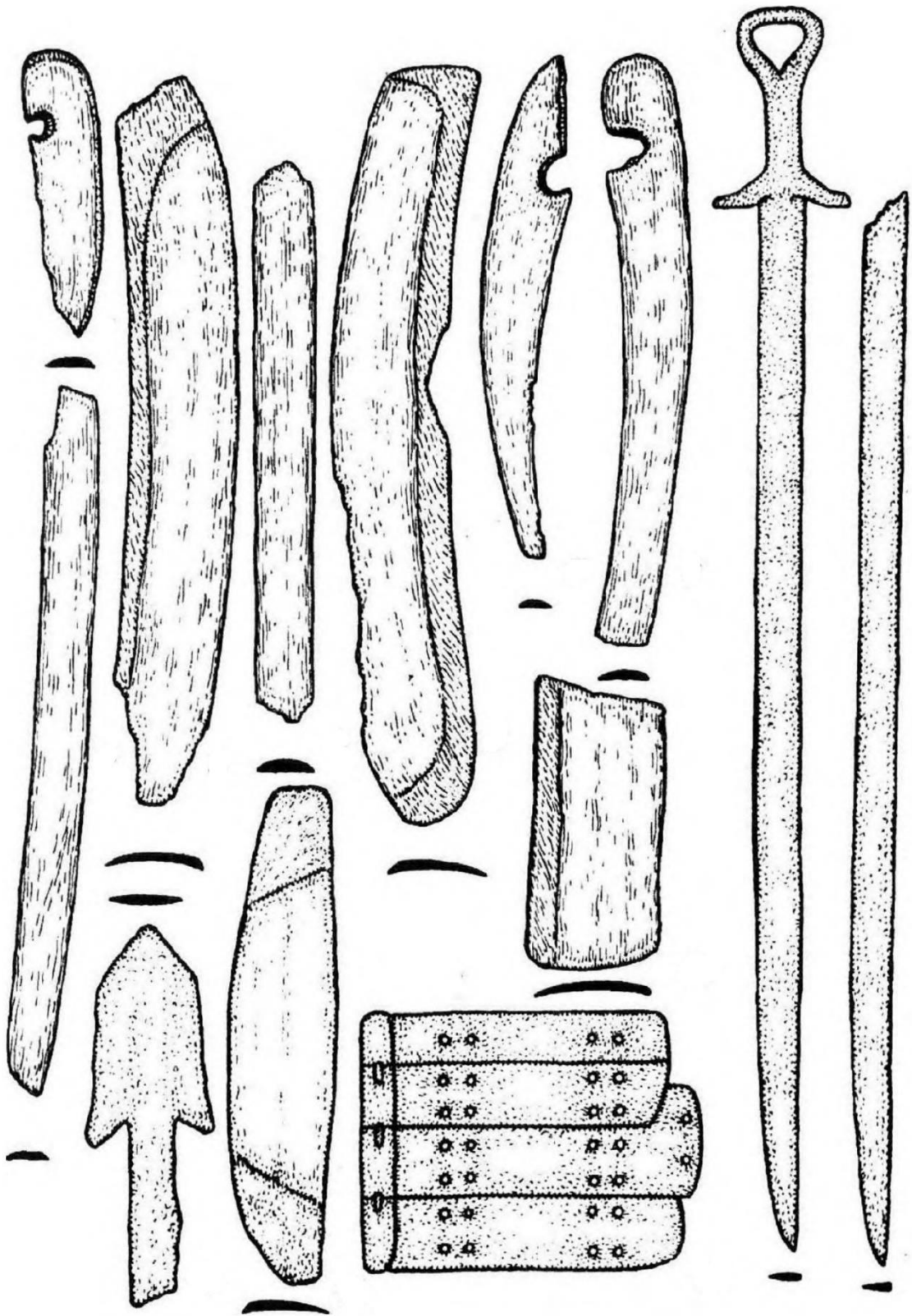
LEV.5

LEV.6

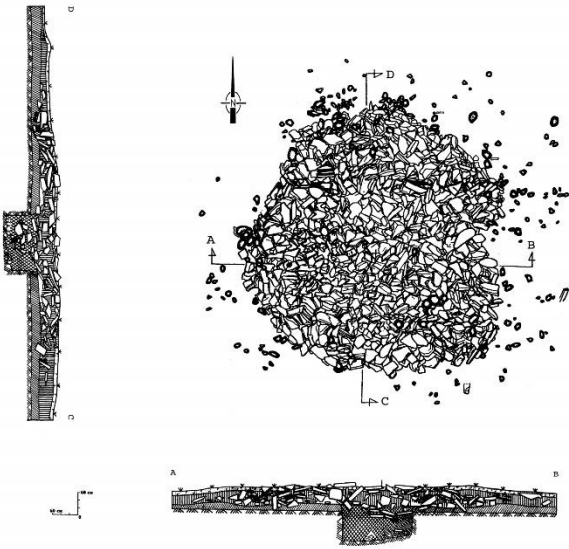
LEV.8

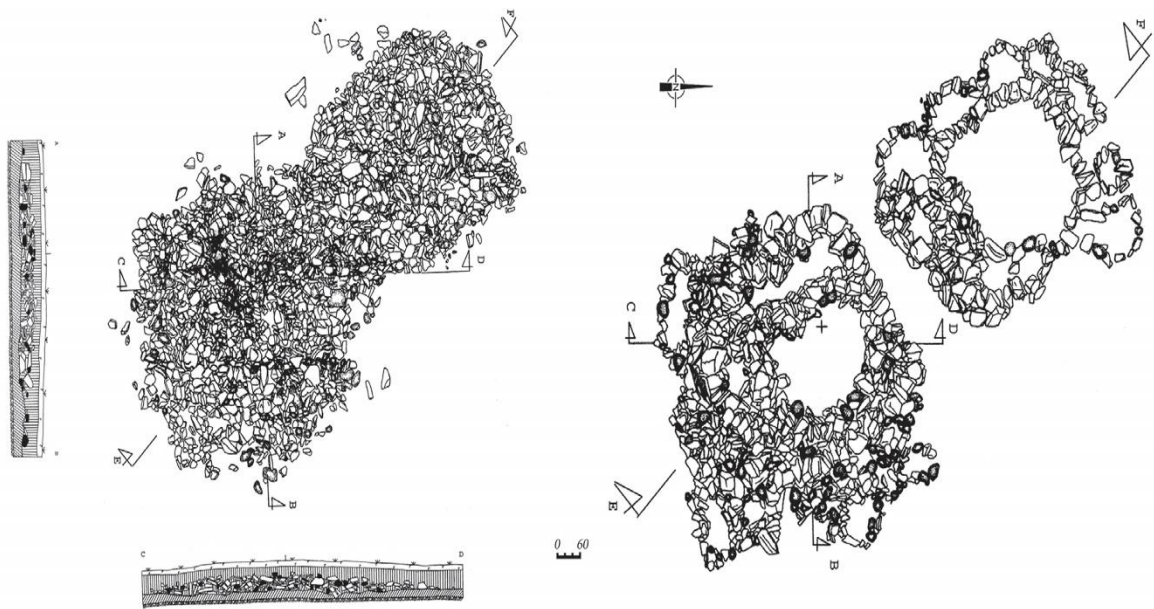
LEV.9

LEV.10

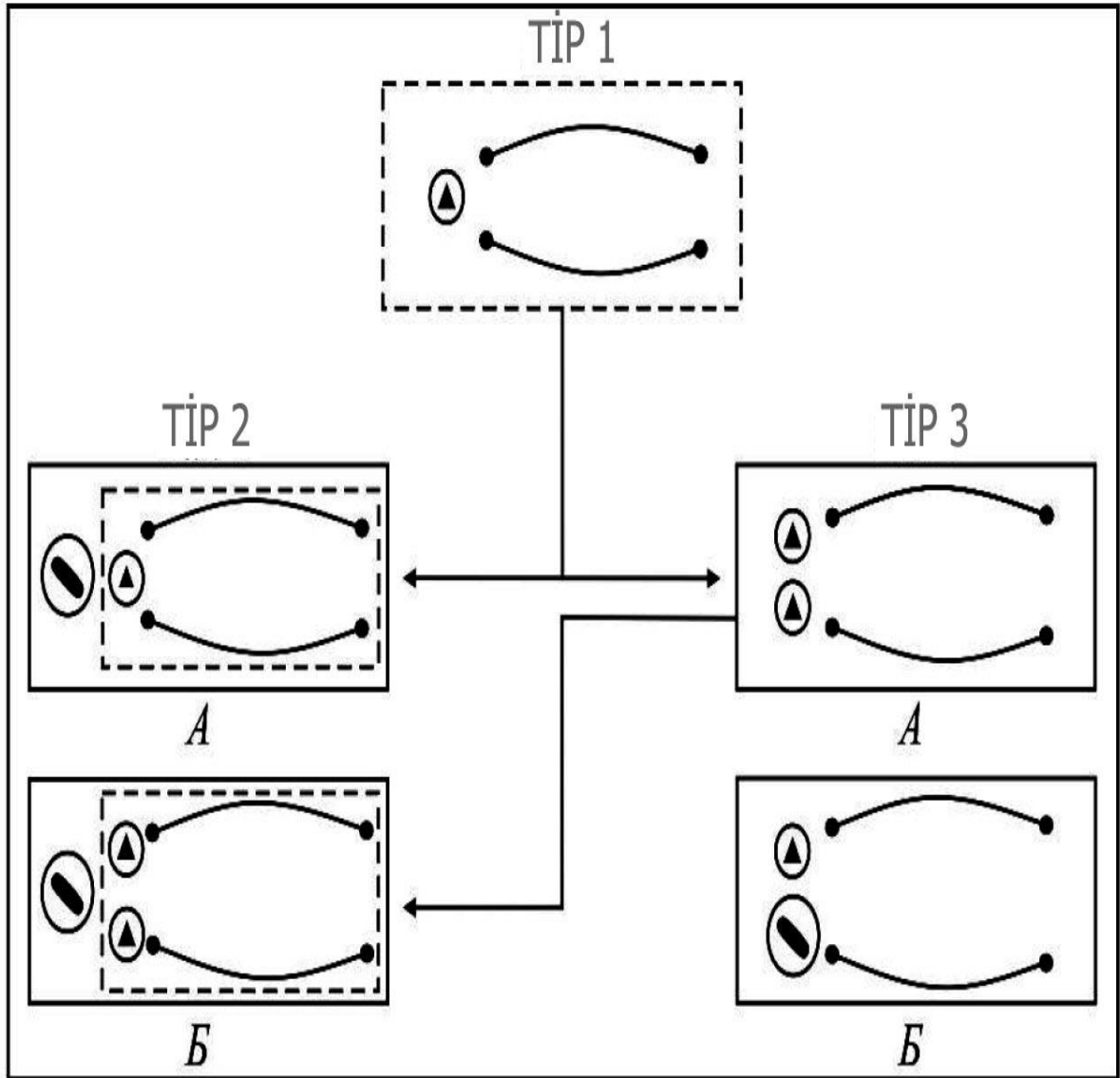
LEV.11

LEV.12

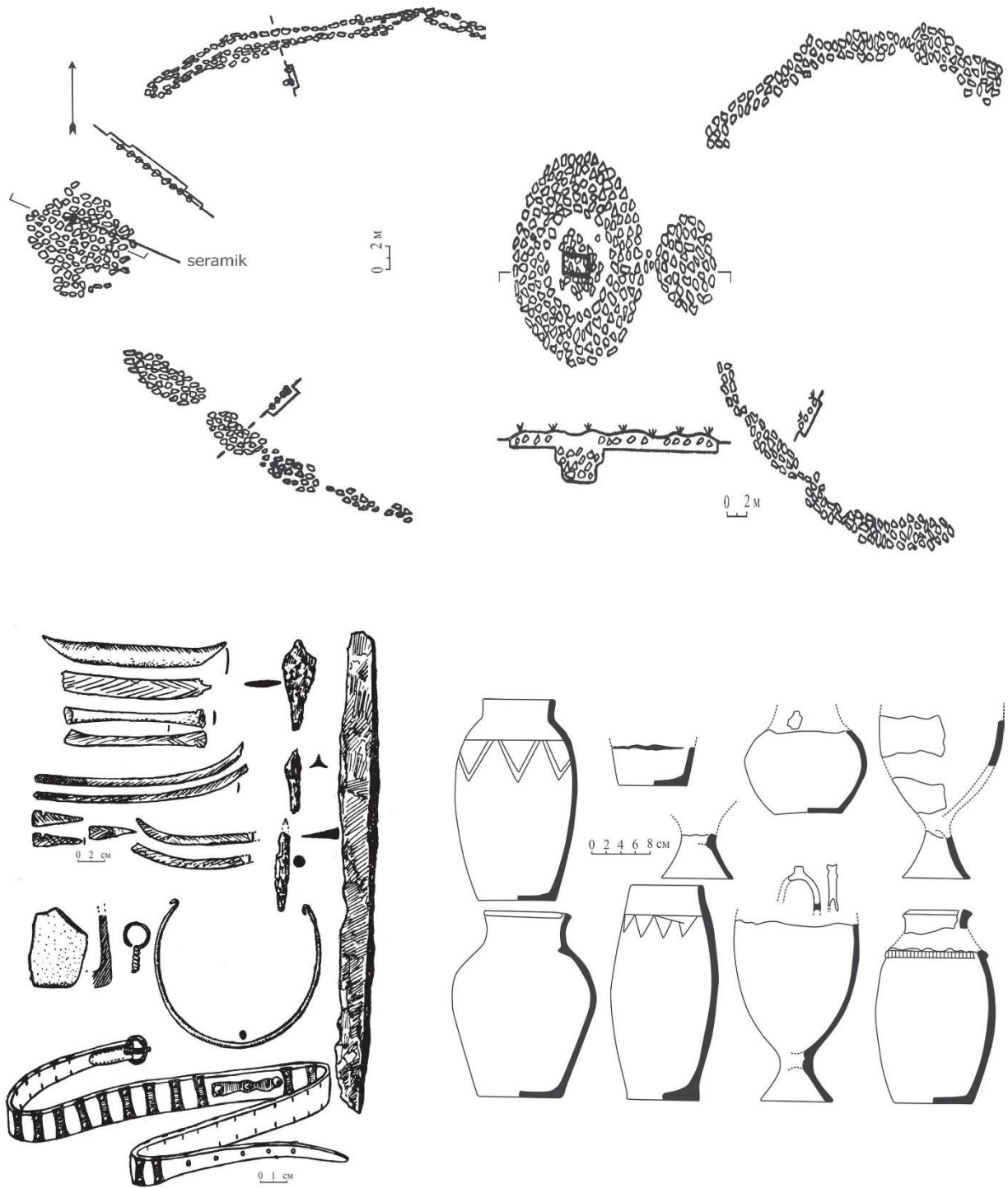
LEV.13

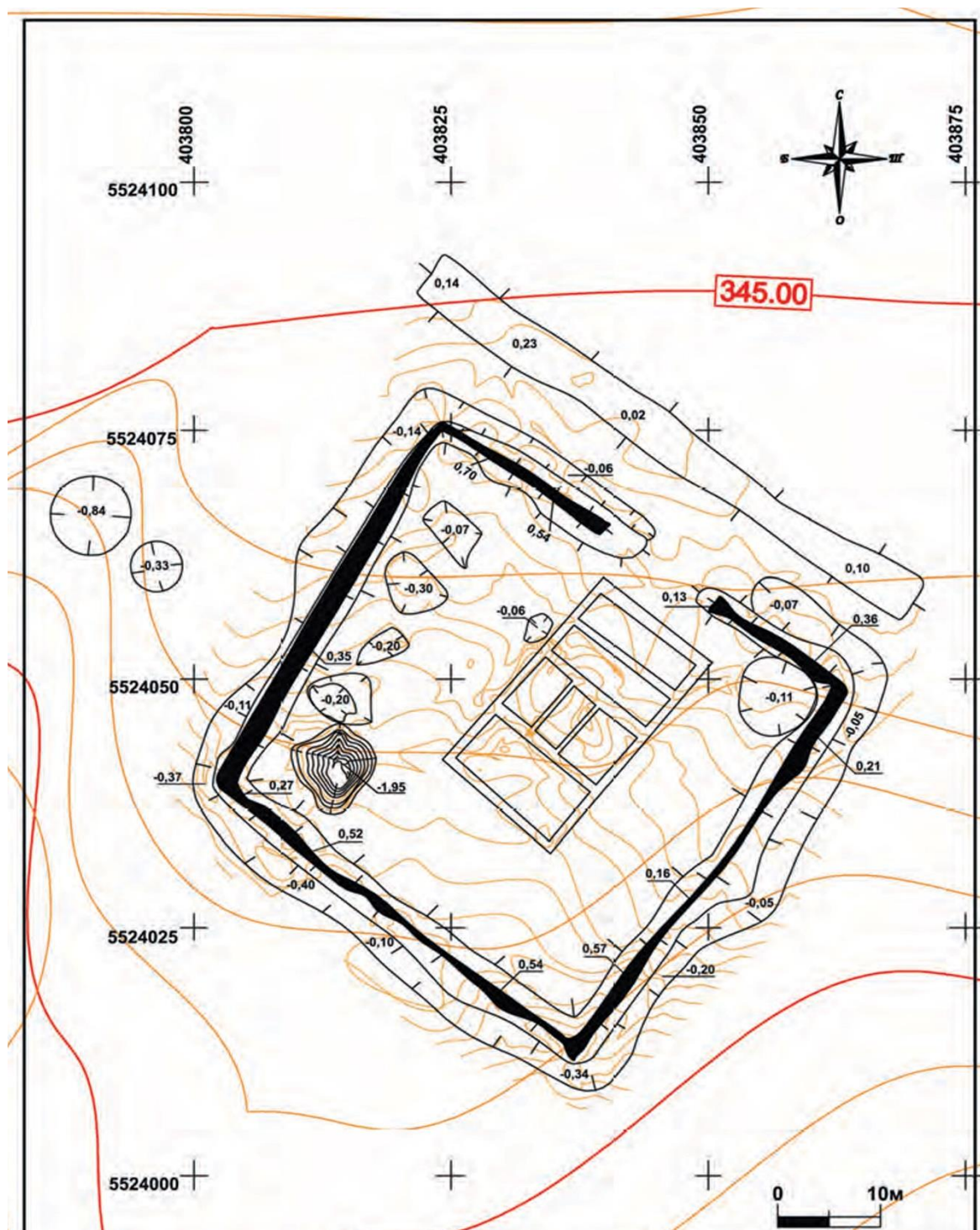
⊗ - DEFİN

⊙ - SERAMİK VE HAYVAN KEMİKLERİ PARÇALARI

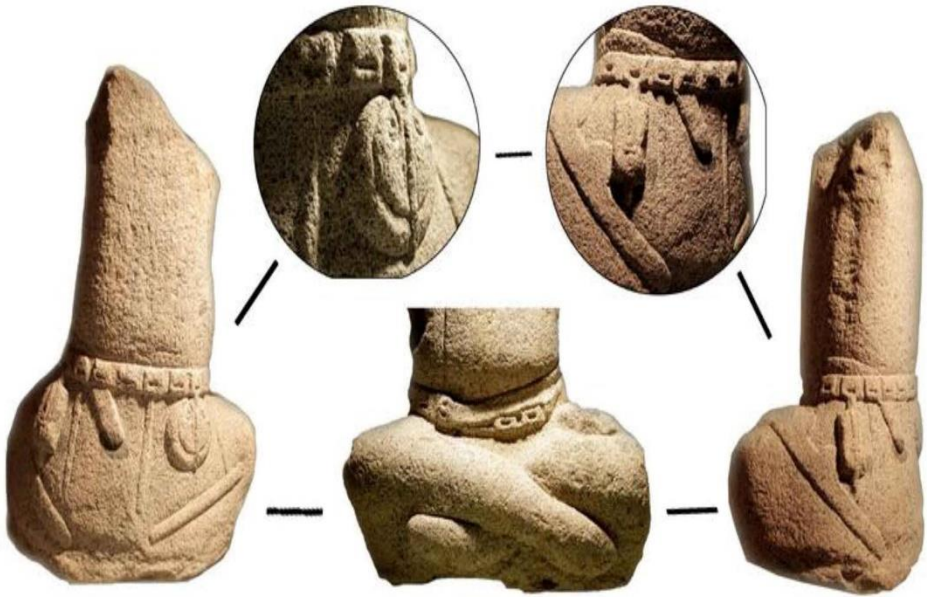
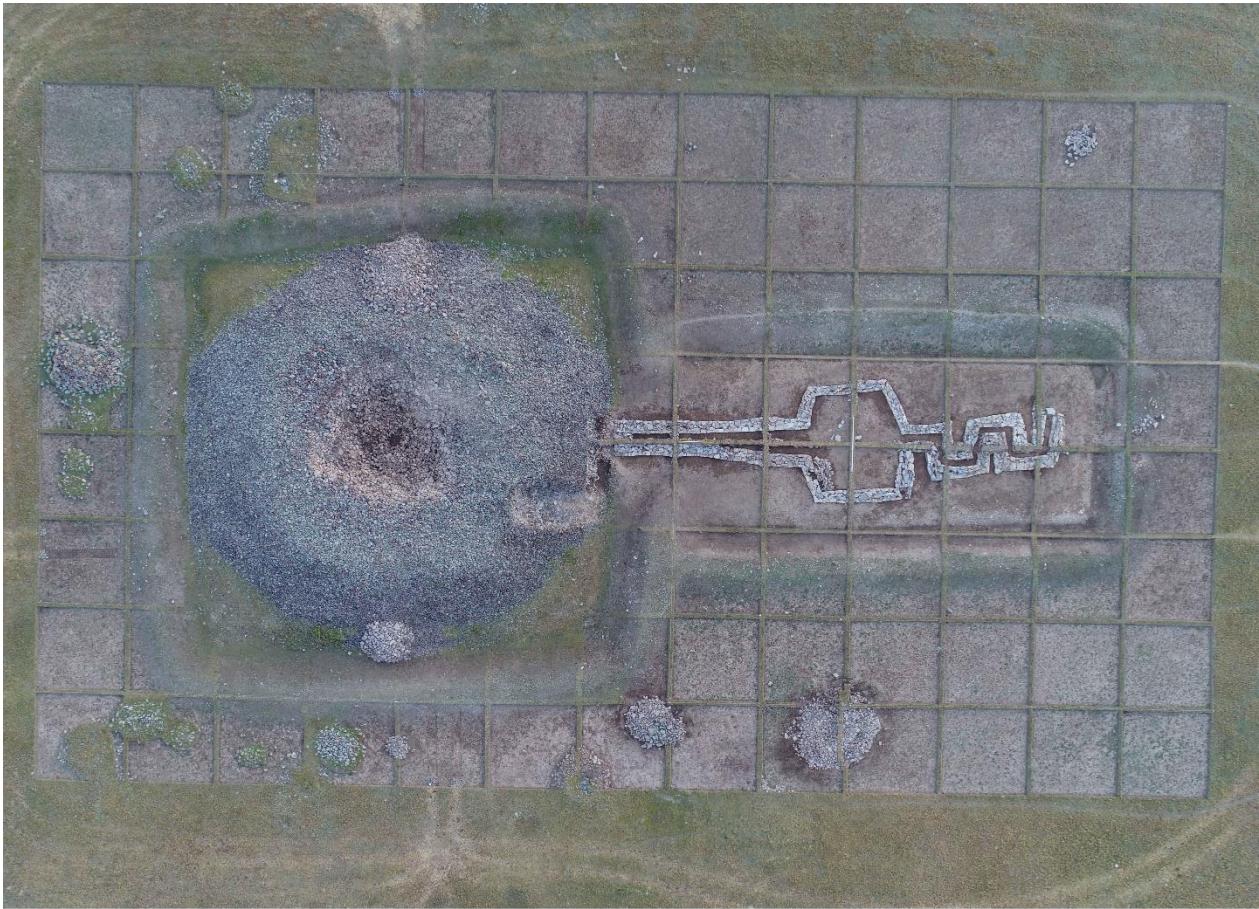
LEV.14

LEV.15

LEV.16

LEV.17

LEV.18

LEV.19

LEV.20

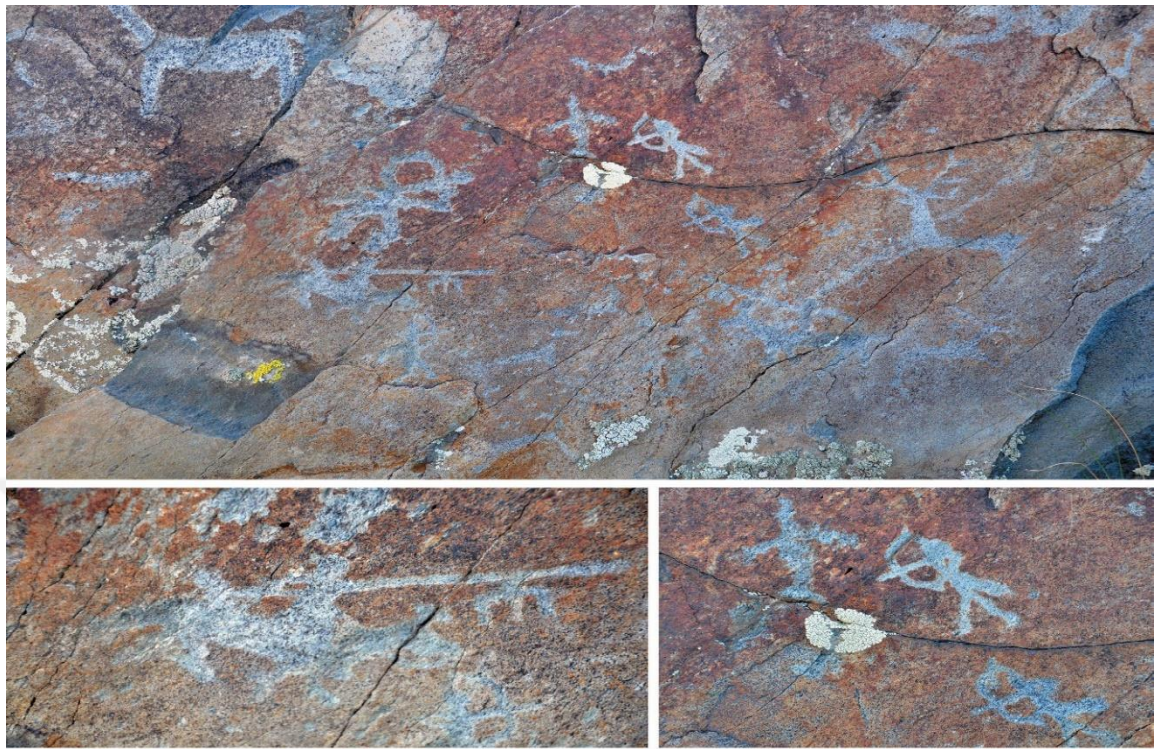
LEV.21

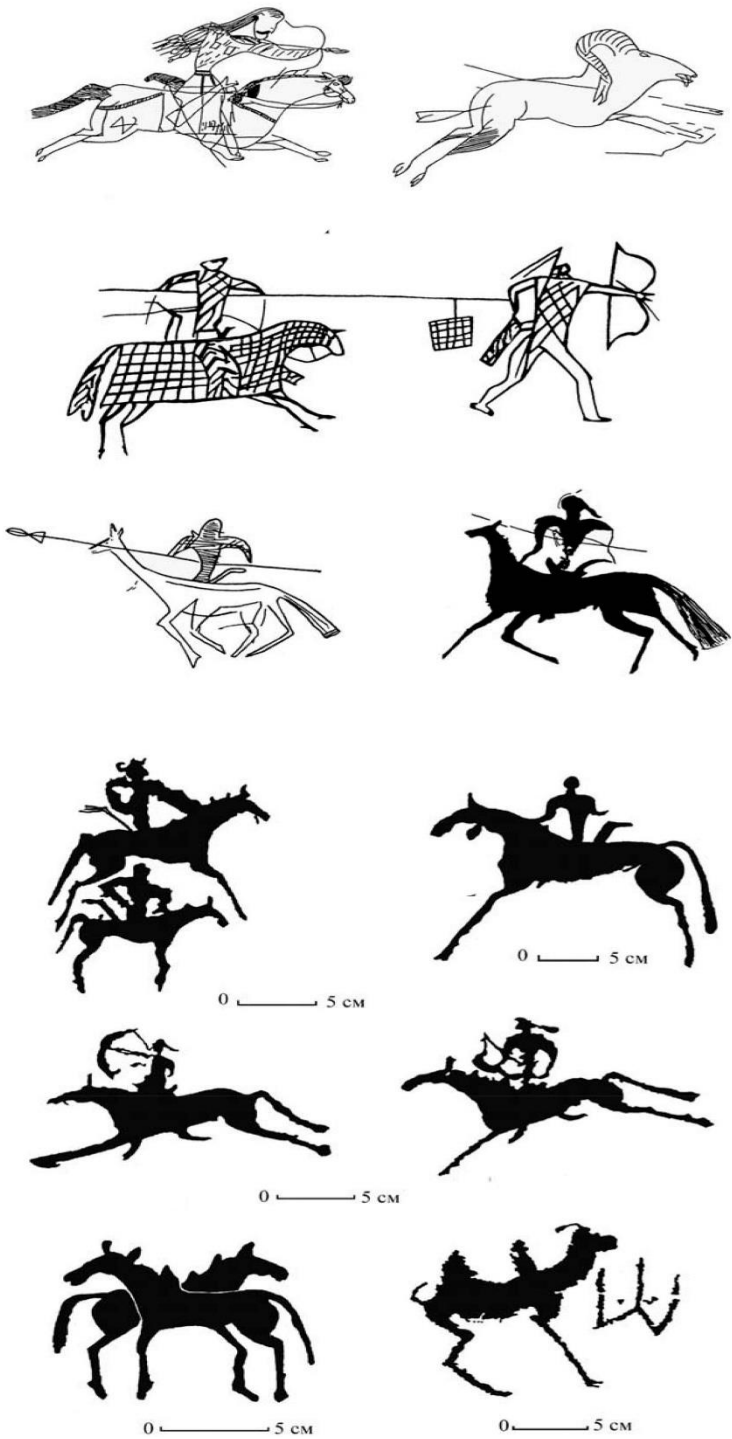
LEV.22

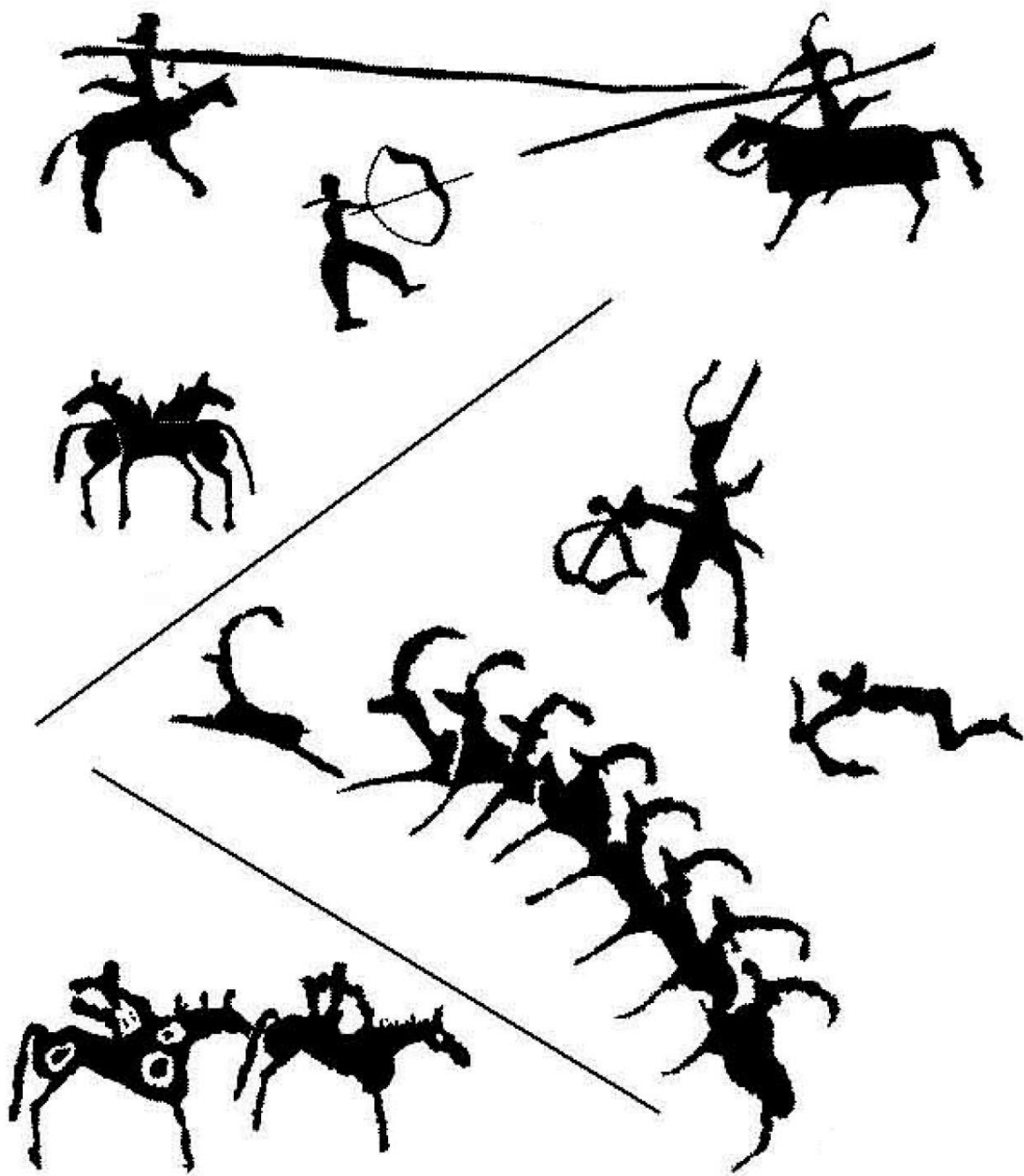
LEV.23

LEV.24

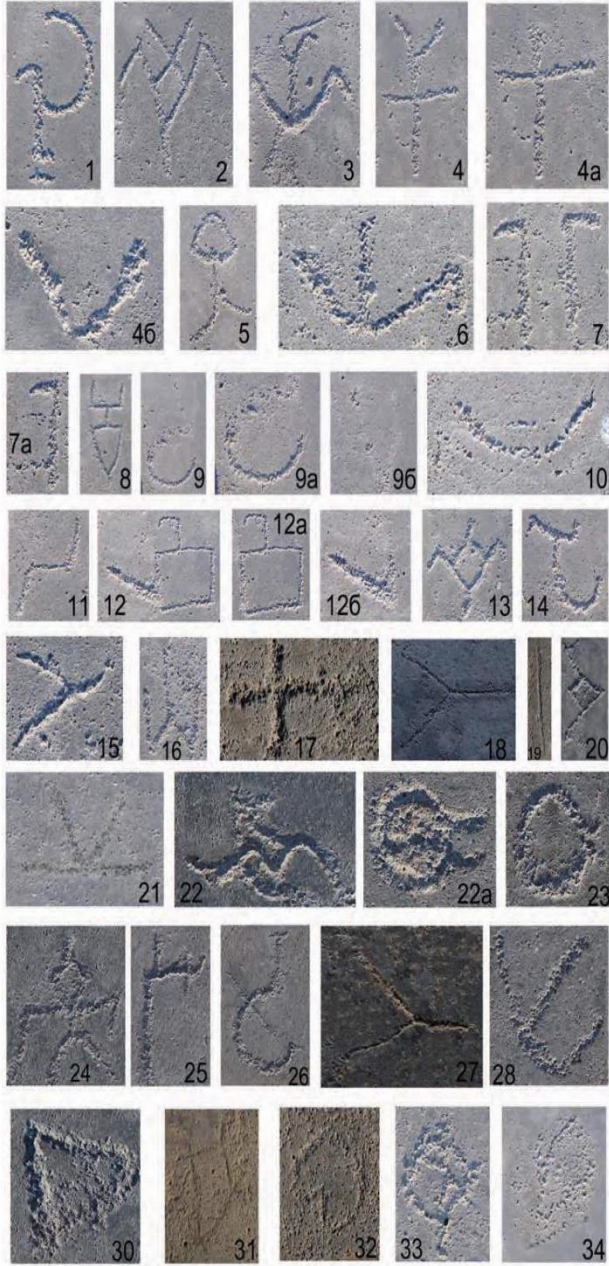
LEV.25

LEV.26

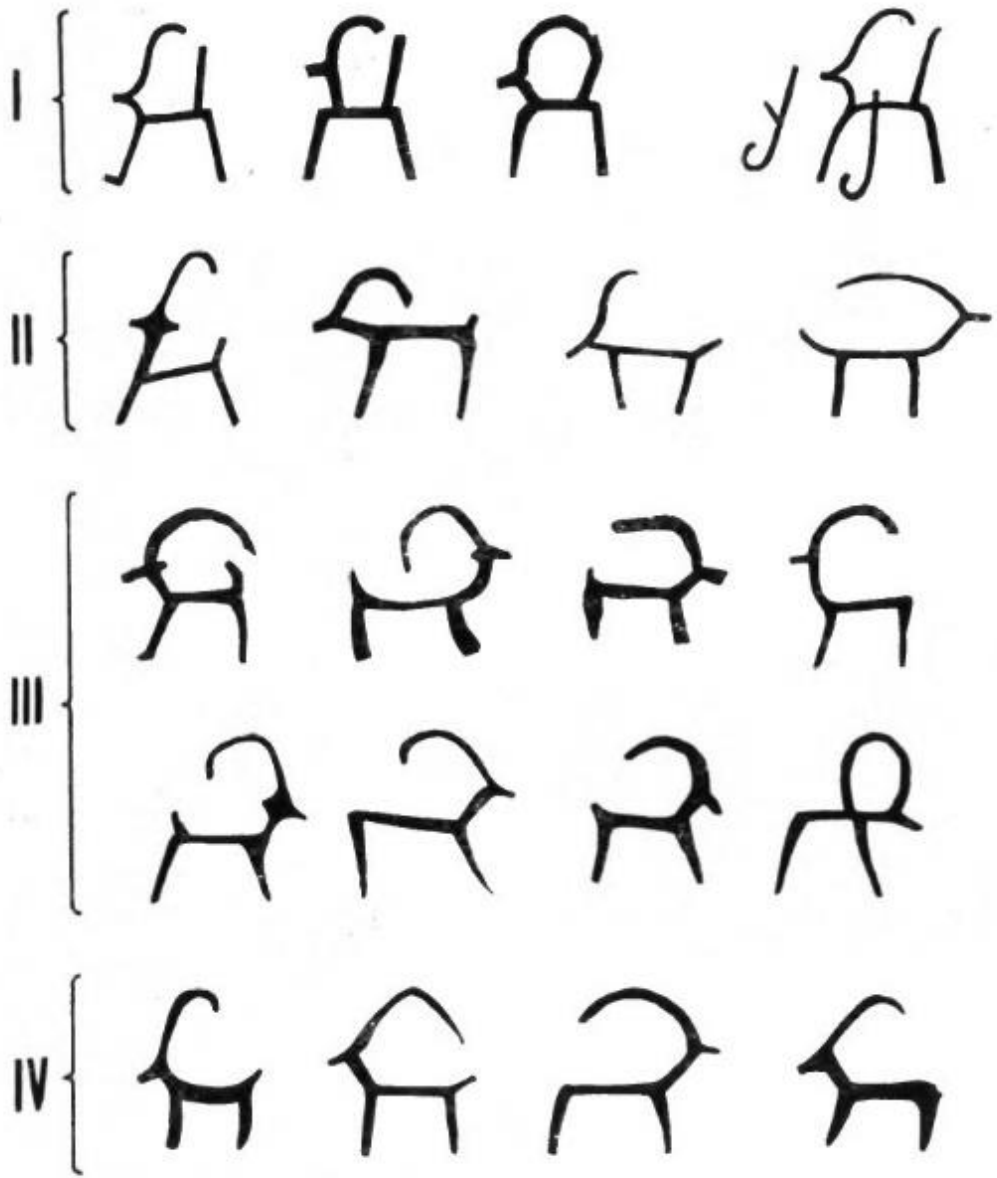
LEV.27

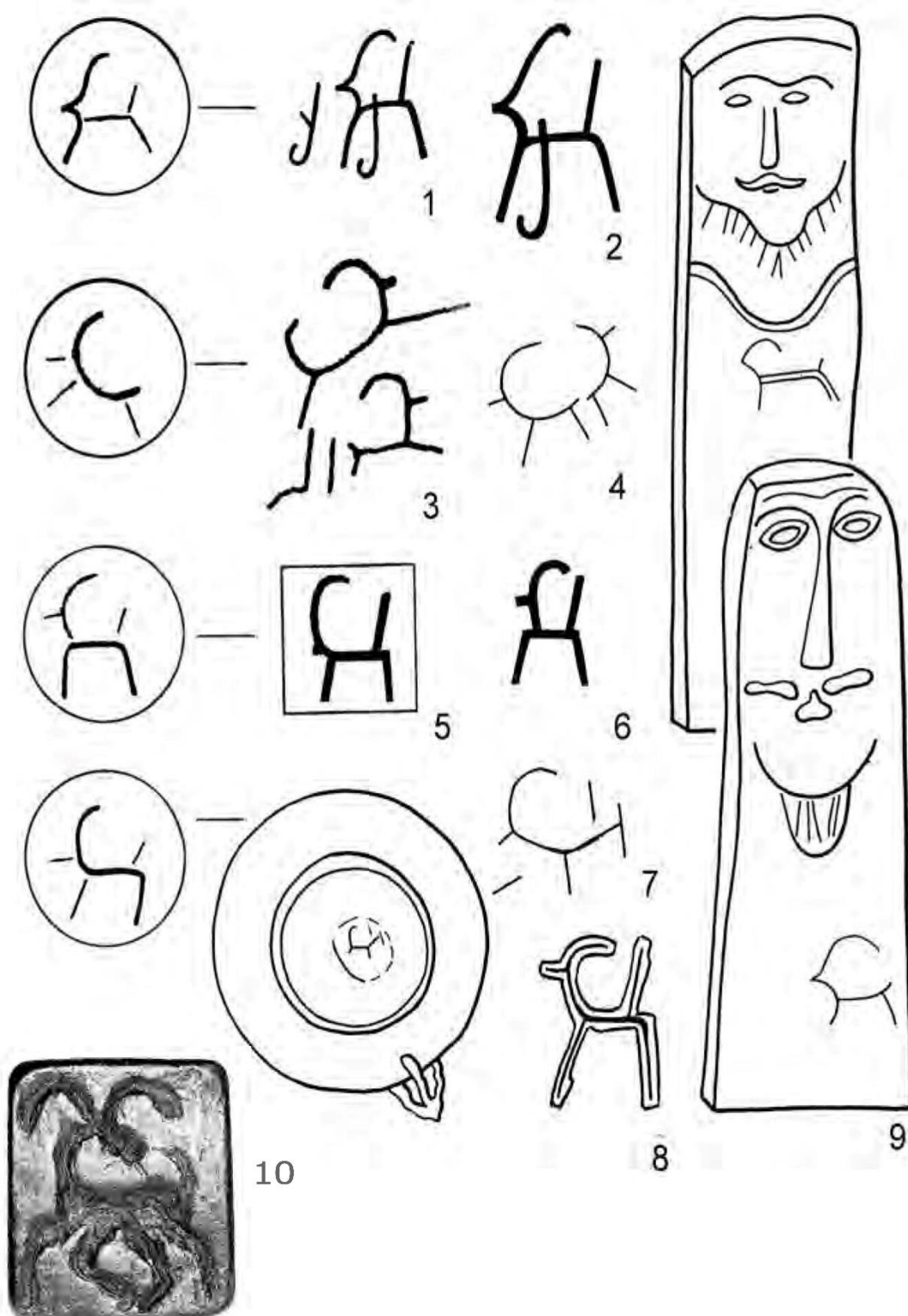
LEV.28

LEV.29

LEV.31

LEV.32

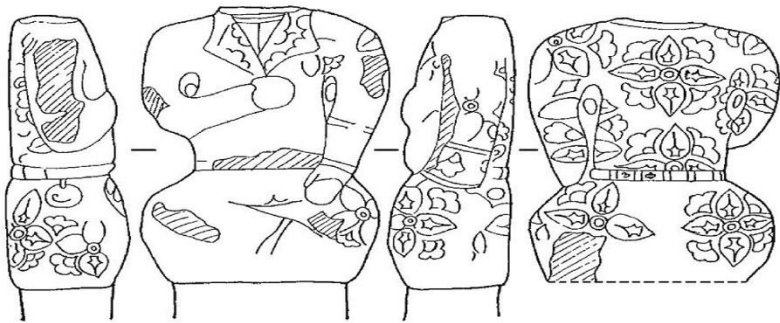
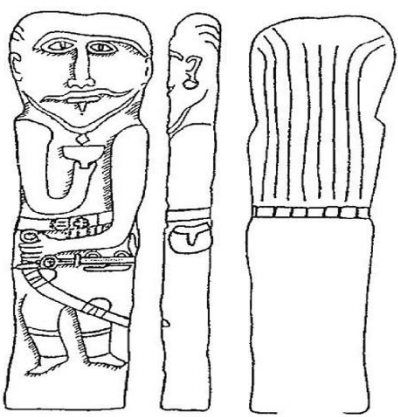
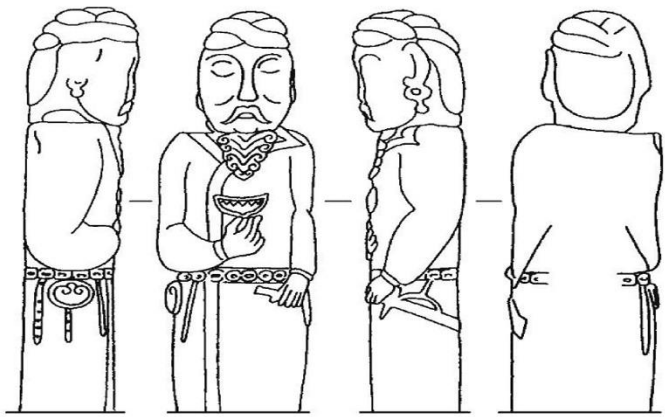
a

b

0 10 cm

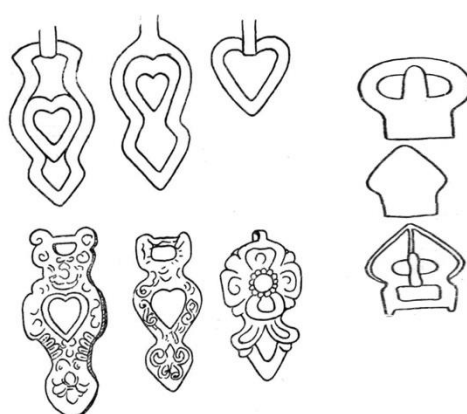
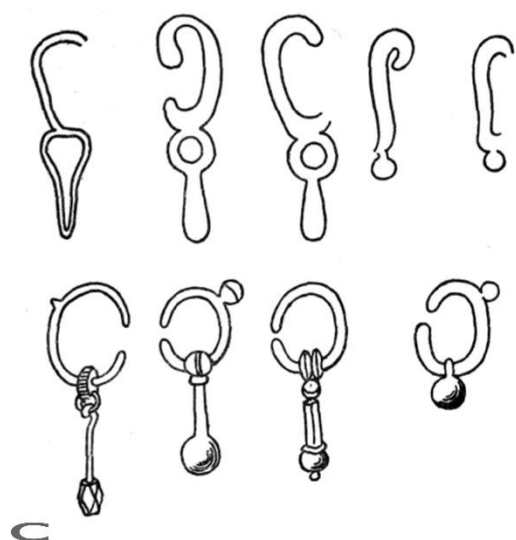
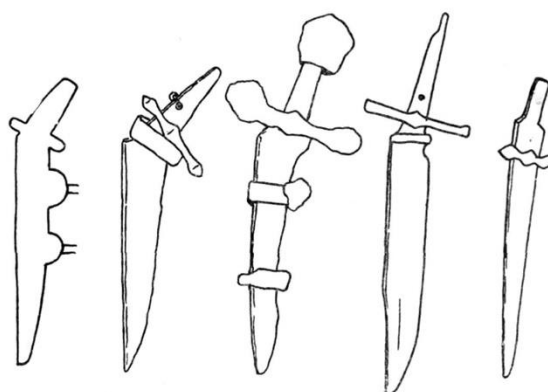
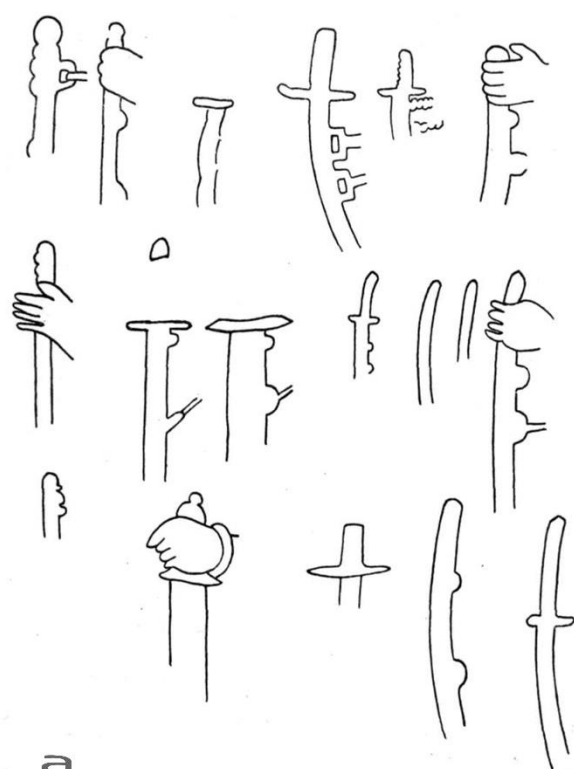
LEV.33

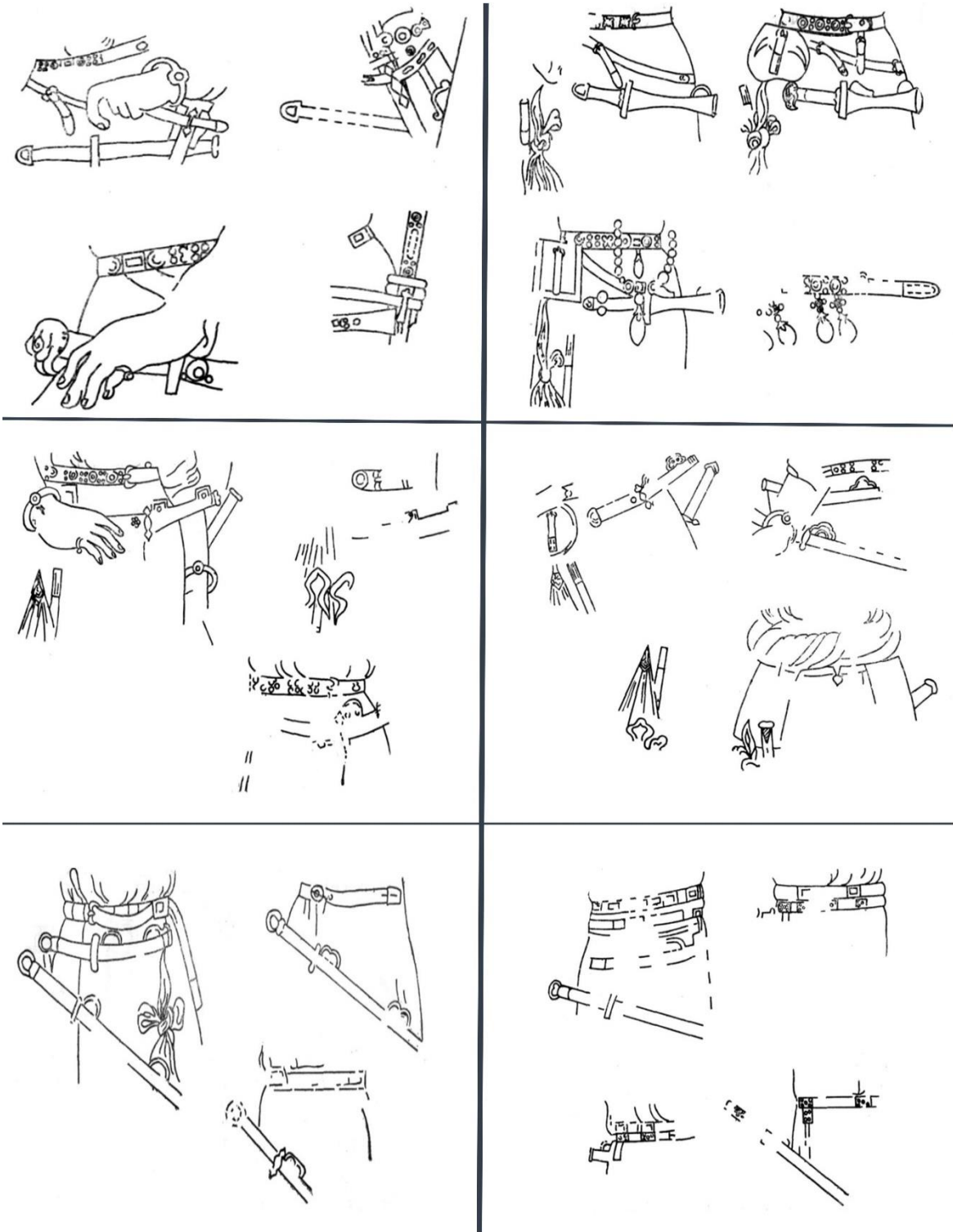
LEV.34

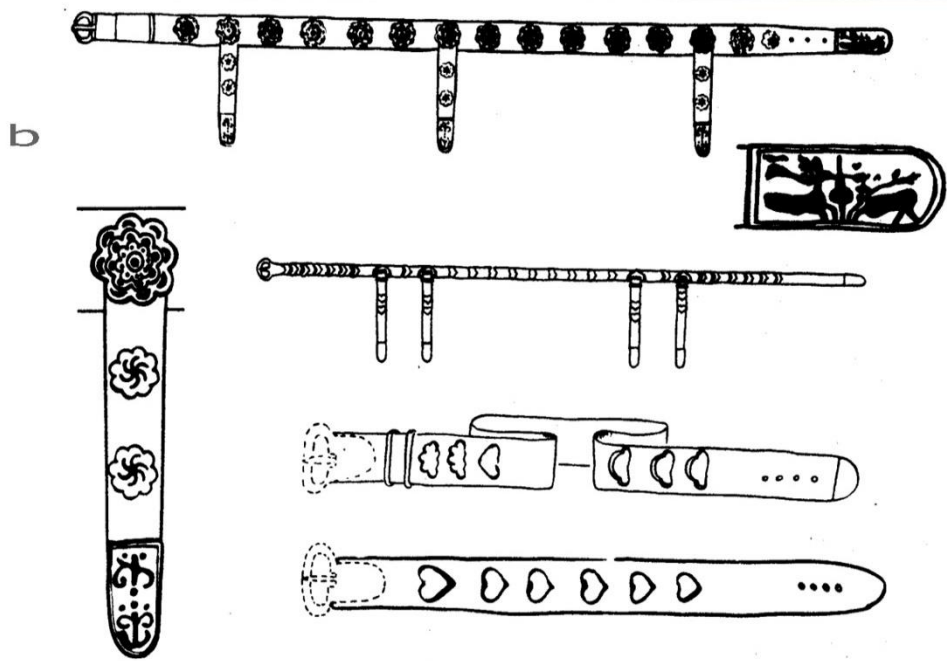
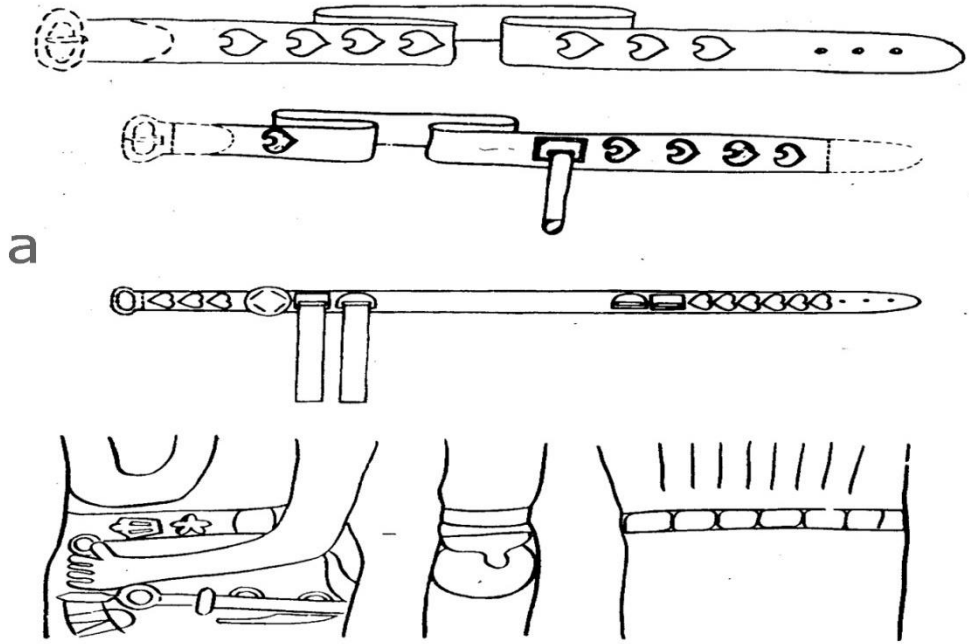

LEV.35

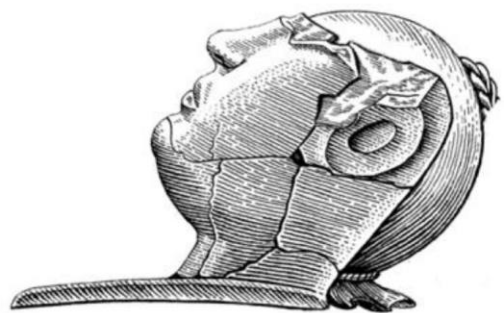
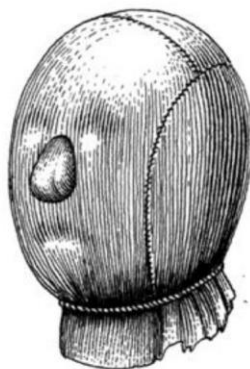
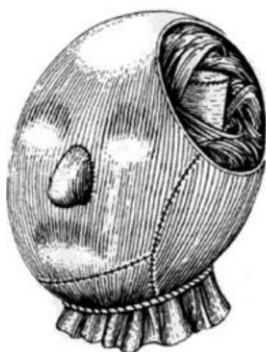
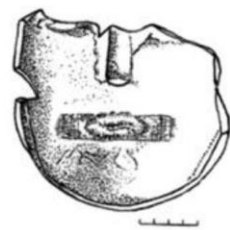
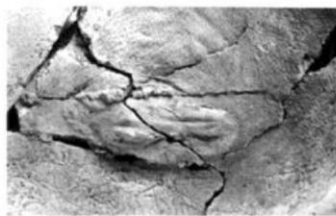

LEV.36

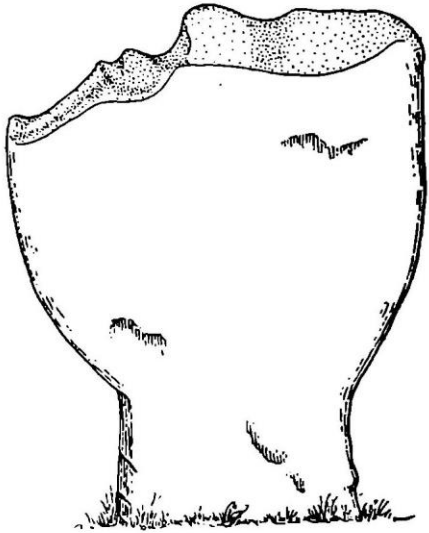
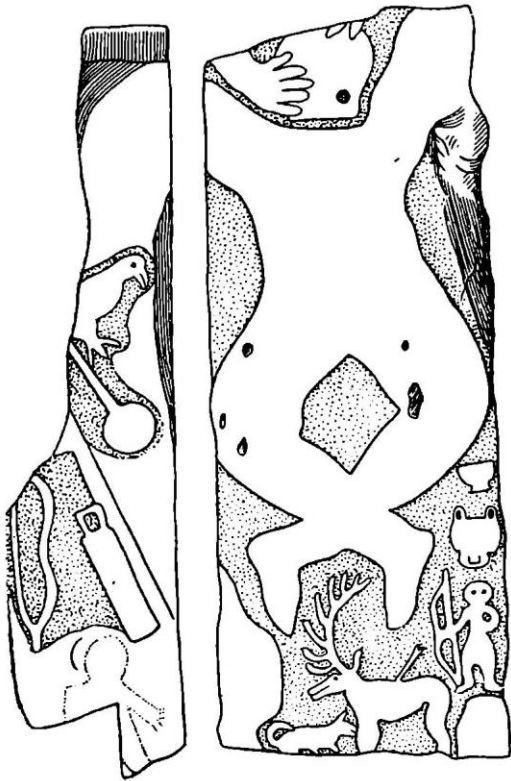

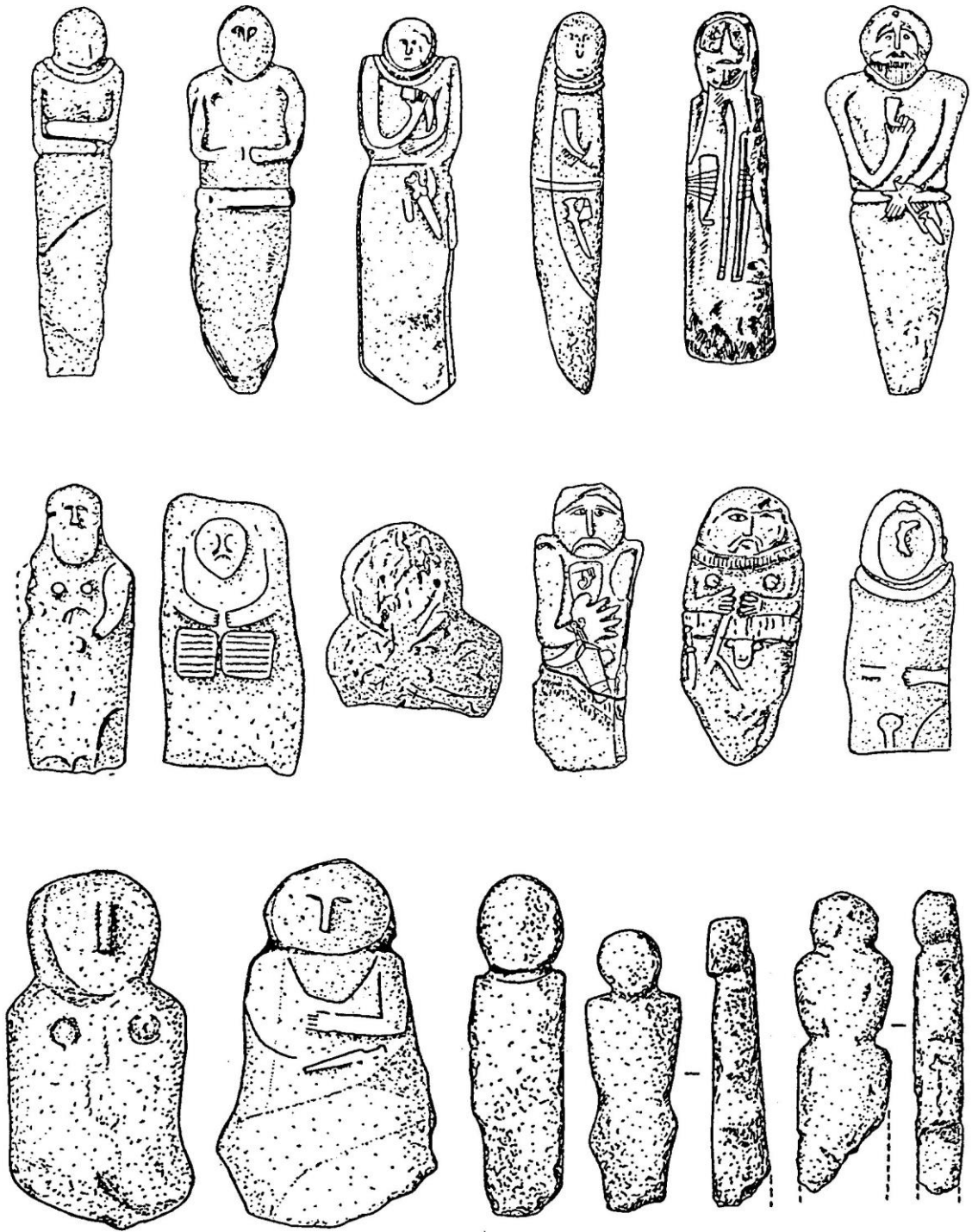
LEV.38

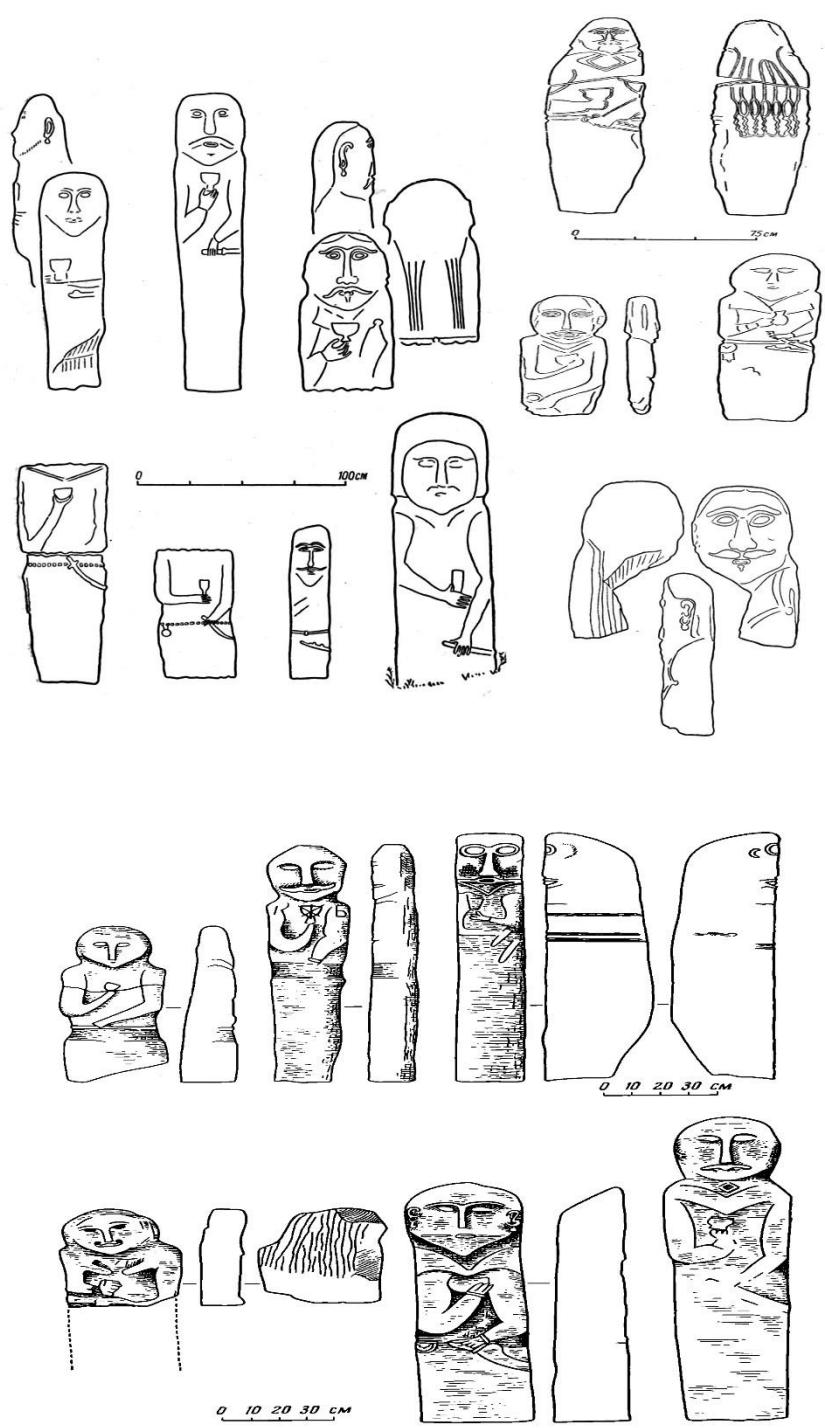
LEV.39

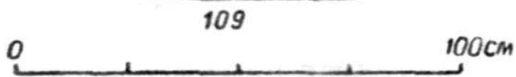
LEV.40

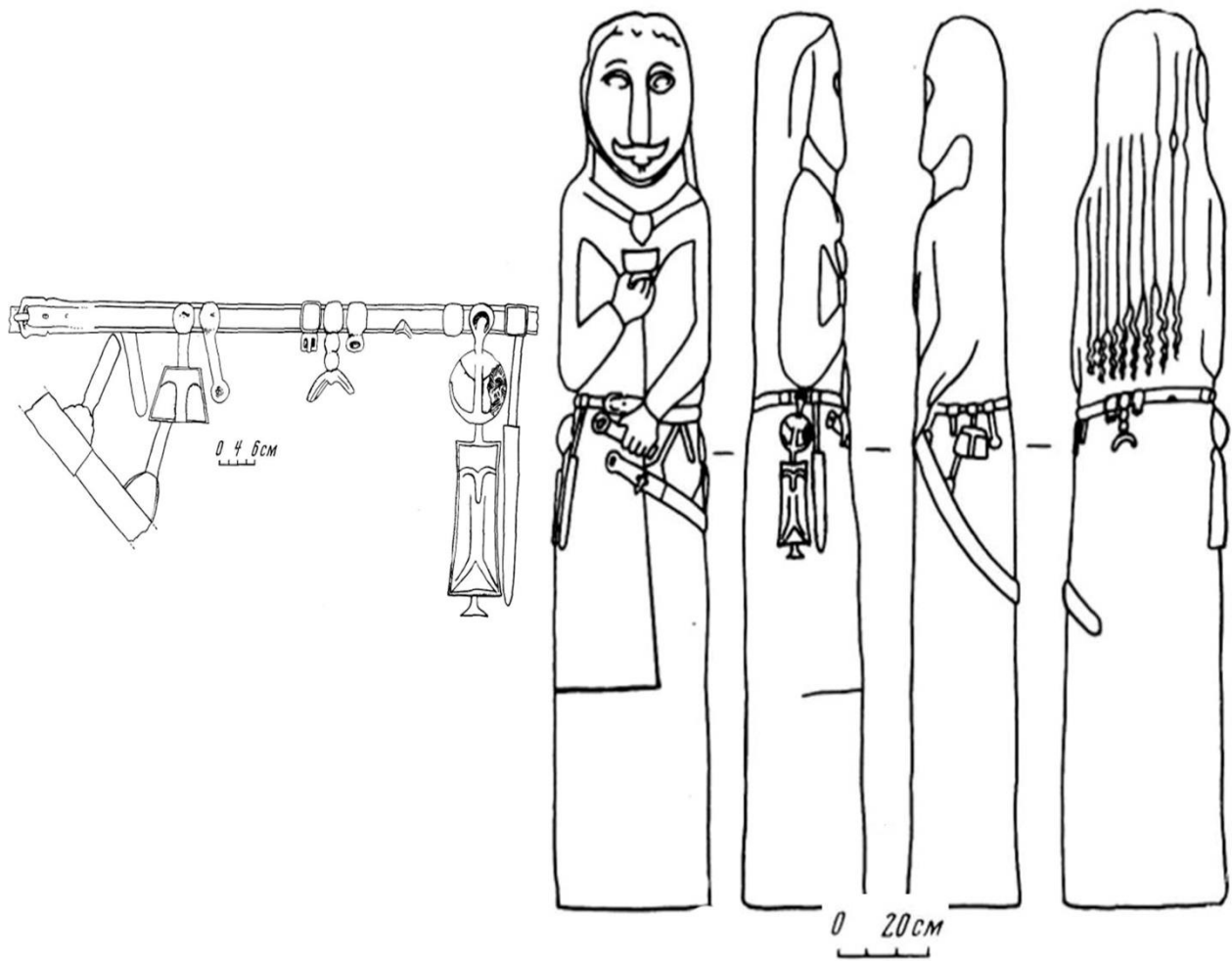
LEV.41

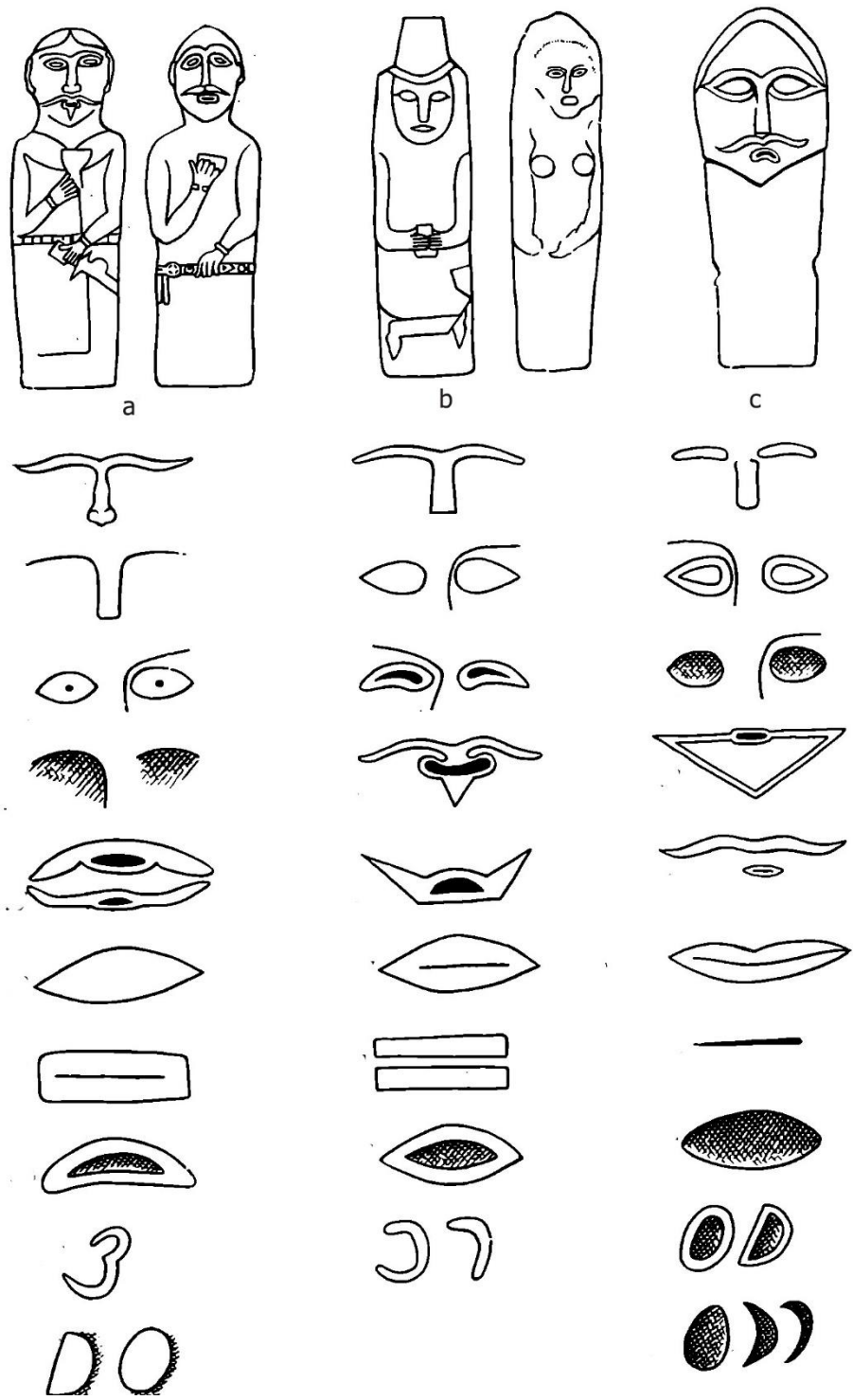
LEV.42

LEV.43

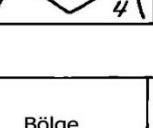

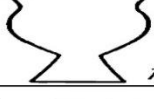
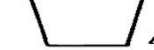
LEV.44

LEV.45

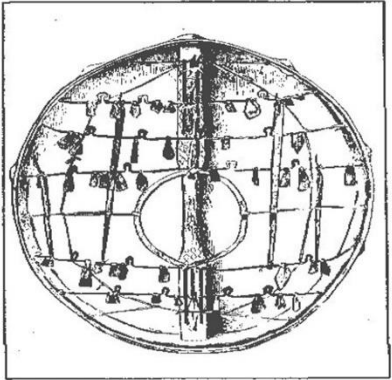
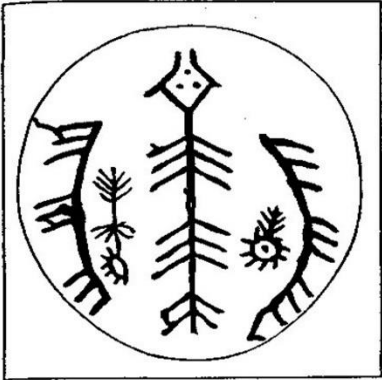
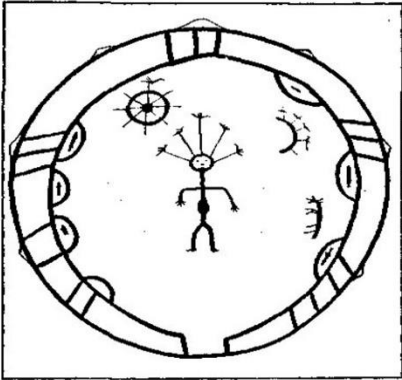
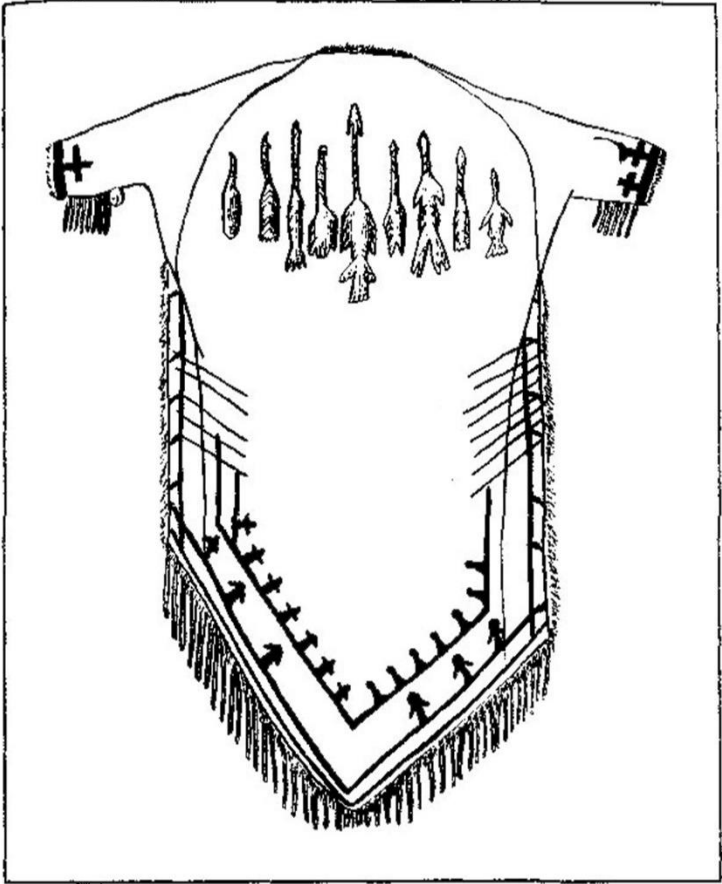
a	Bölge	Moğolistan	Tuva	Altay	İrtiş	Yedisu
	Göktürk Dönemi Taş Heykellerinin Sayısı	15	37	17	38	65
Şapkaların Türleri					4	
					1	
			1		9	12
			6	7	10	27
			4	2	8	5
		1	8	3	1	

ç	Bölge	Tuva	Altay	İrtiş	Yedisu	Batı Kazakistan	Güney Rusya
	Kimek-Kıpçak Dönemi 1 tip Taş Heykellerin Sayısı	22	4	8	38	6	700
Şapkaların Türleri				3		1	8
		1		1	7		5
							
		1	1	1	2	3	6
					22		6

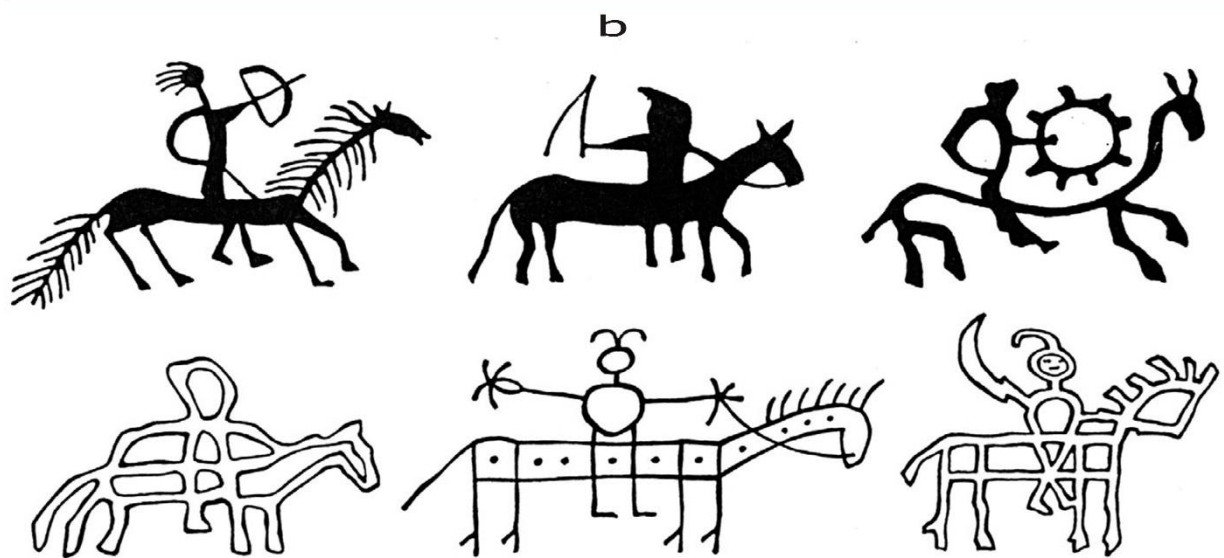
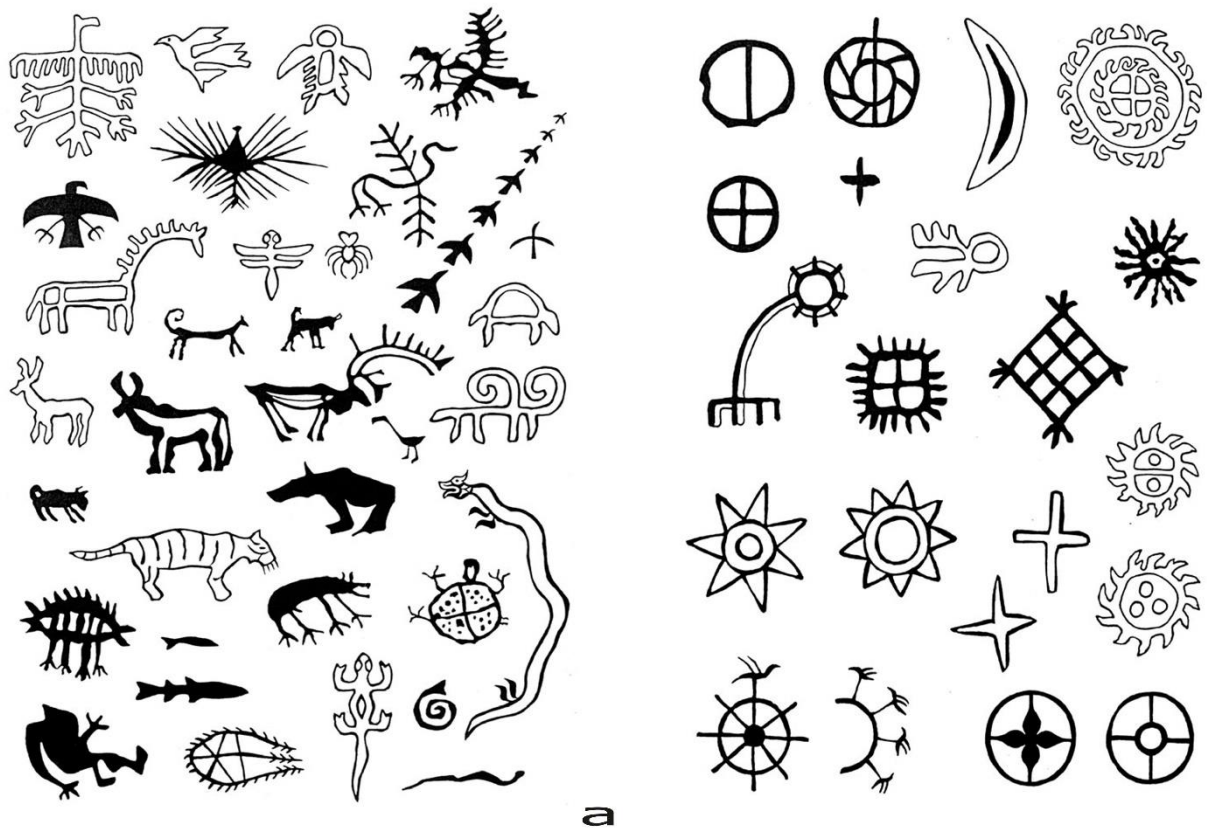
b	Bölge	Moğolistan	Tuva, Hakas, Altay	İrtiş	Yedisu
	Göktürk Dönemi Taş Heykellerde Tasvir Edilen Kapların Sayısı	15	69	38	65
Kaplarn Türleri		5	5	16	33
		2	4	10	10
			12	3	
			4	2	1
			19	1	2
		1	1	1	2

ç	Bölge	Moğolistan	Tuva	Altay	İrtiş	Yedisu	Batı Kazakistan	Güney Rusya
	Kimek-Kıpçak Dönemi 2 Tip Taş Heykeller	12	22	9	36	26	8	43
Şapkaların Türleri		1	3	1	12	3	1	15
		5	10	4	10	10	5	24
			5	2	9	9	2	5
					5			11
		1	1	1		1		

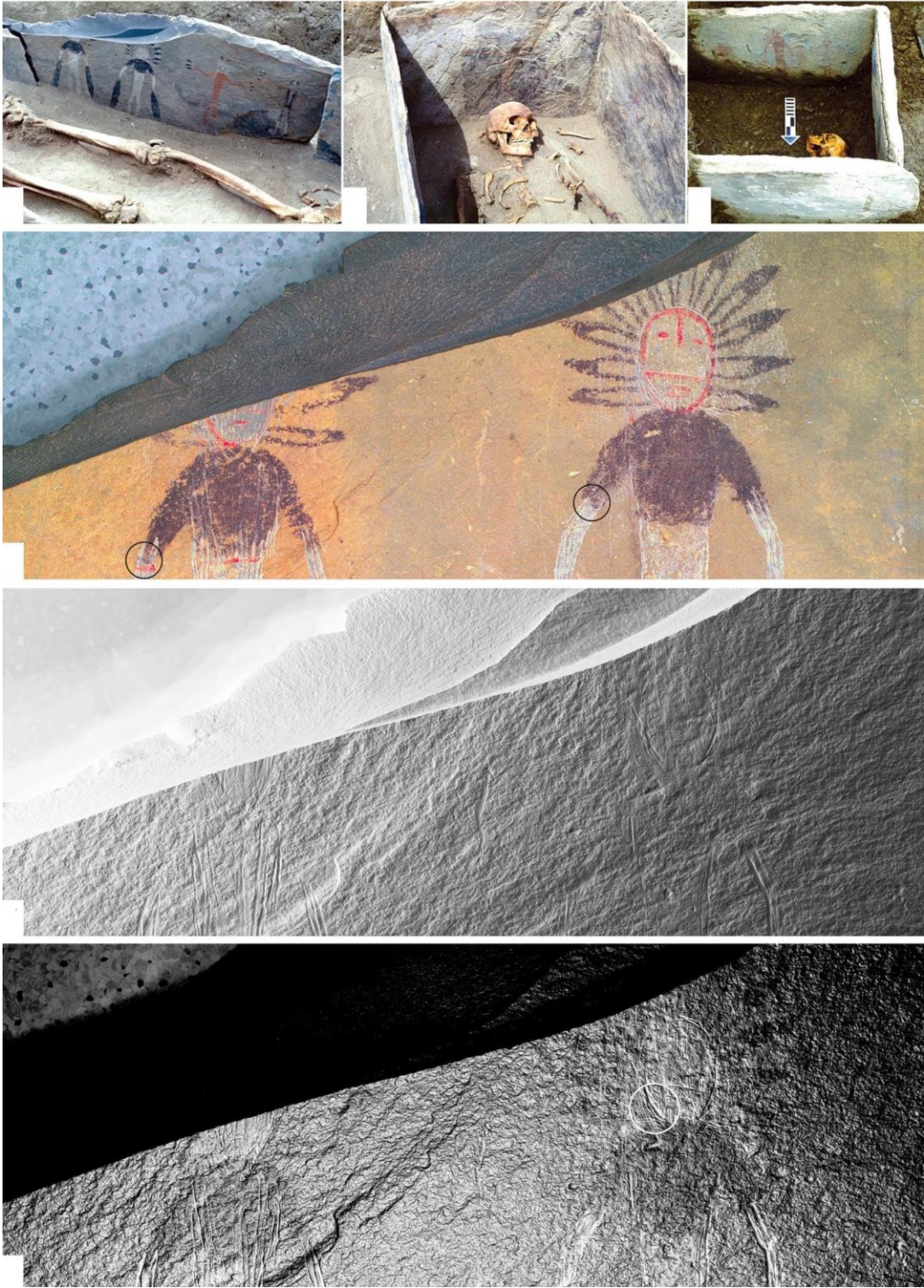
LEV.46

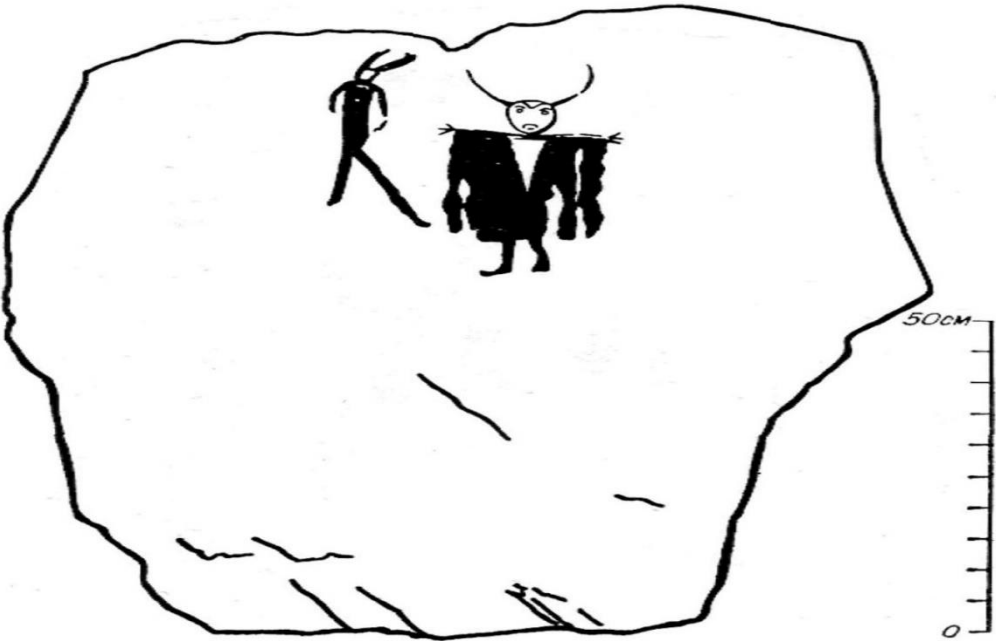

LEV.47

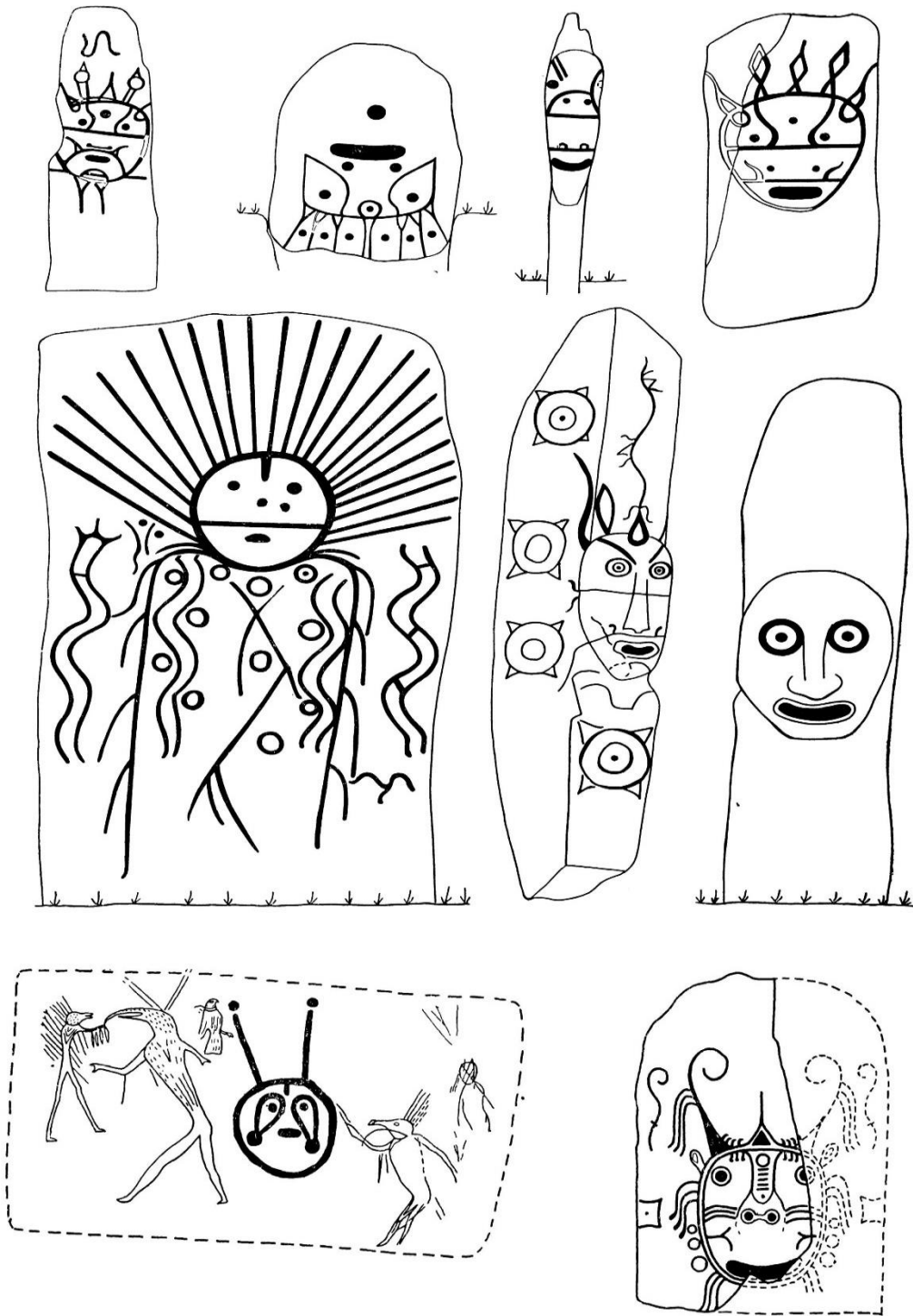

LEV.48

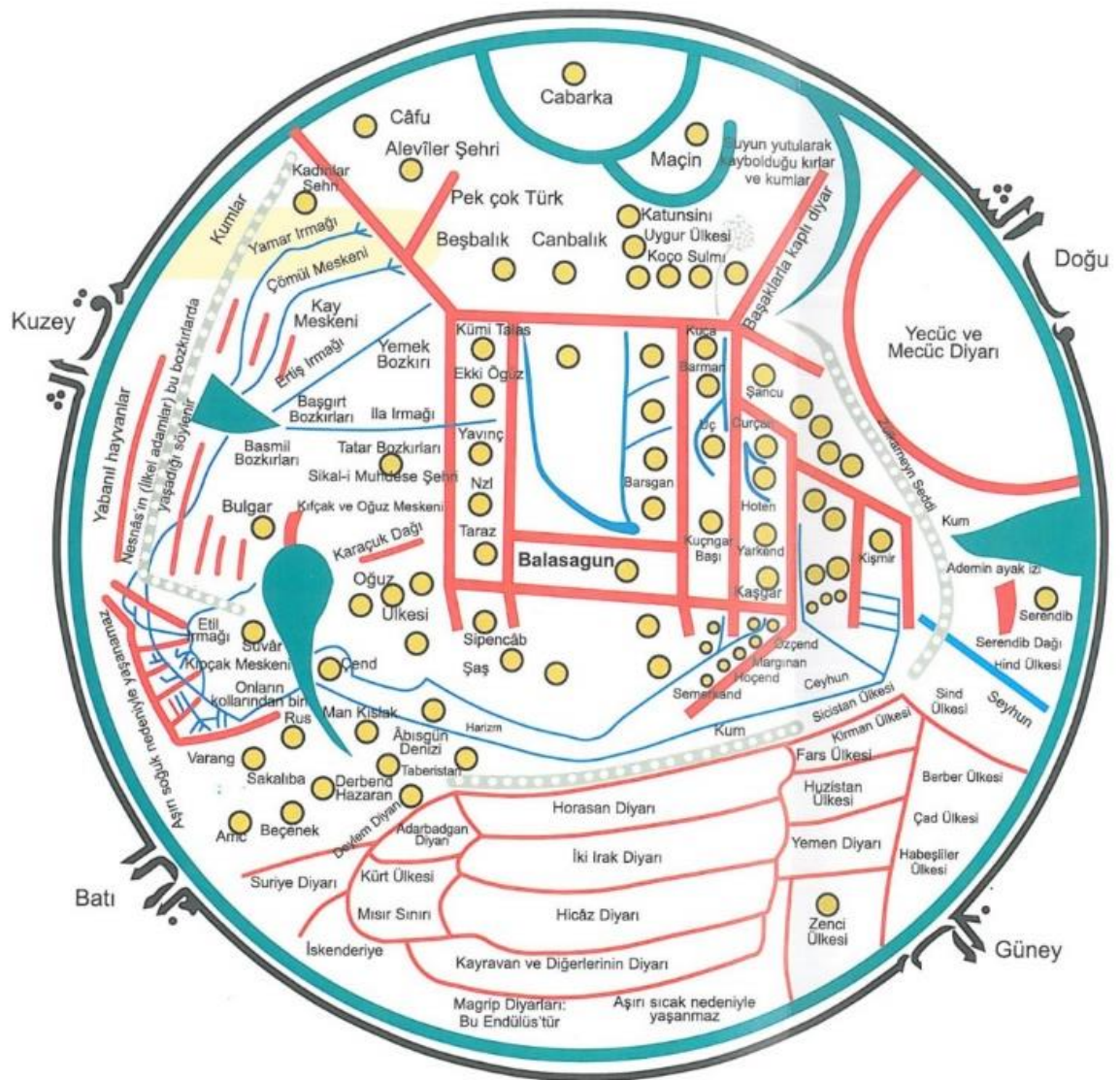

LEV.50

LEV.51

LEV.52

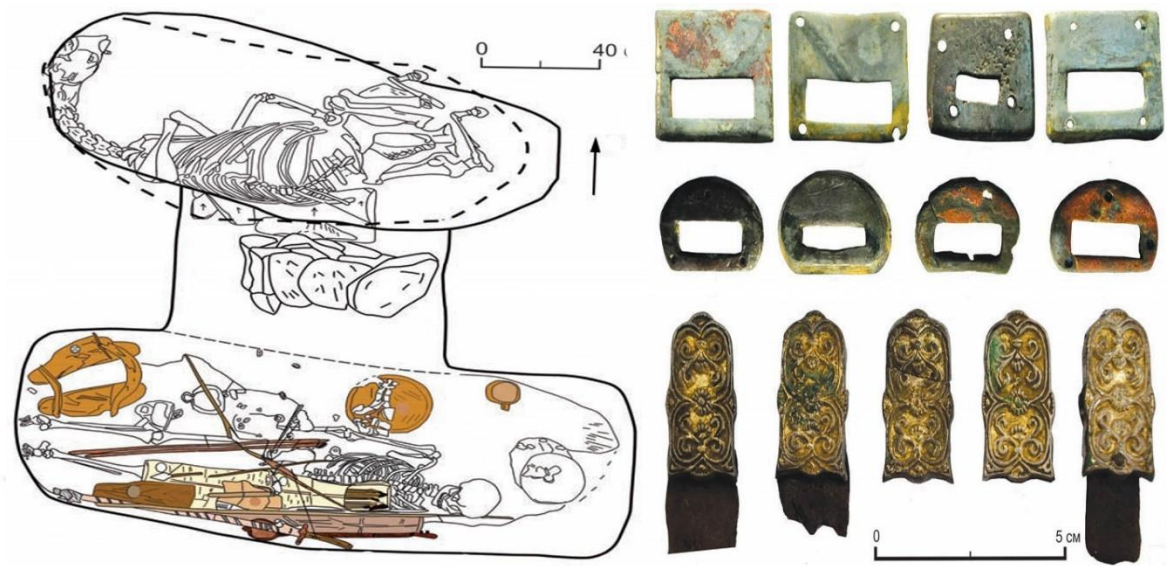
LEV.53

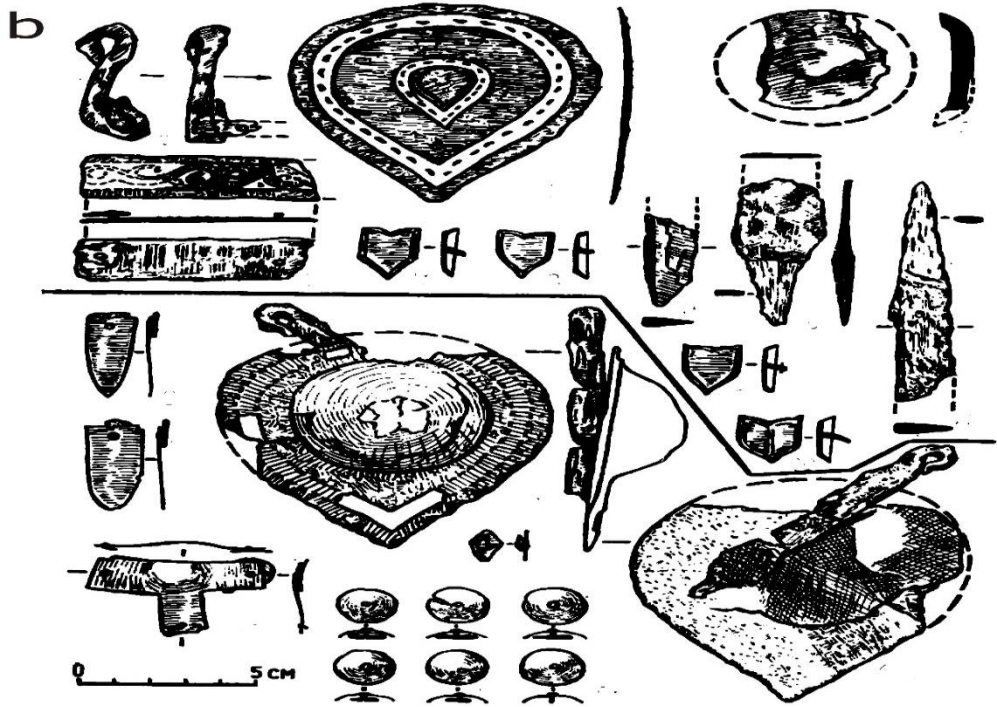
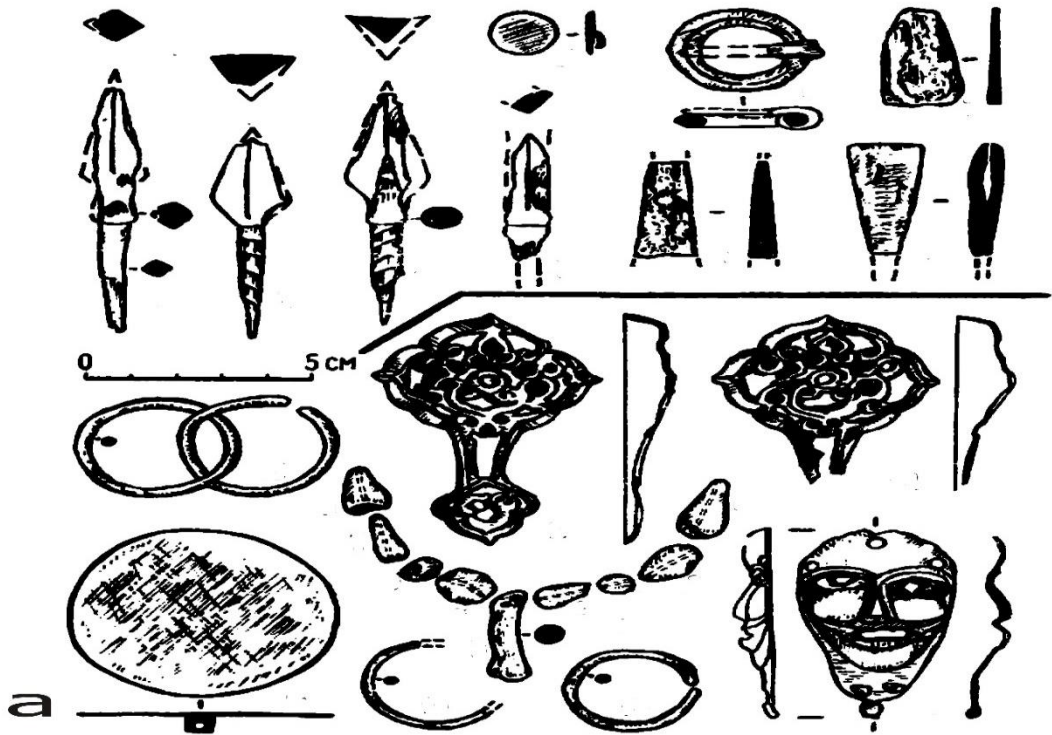

LEV.54

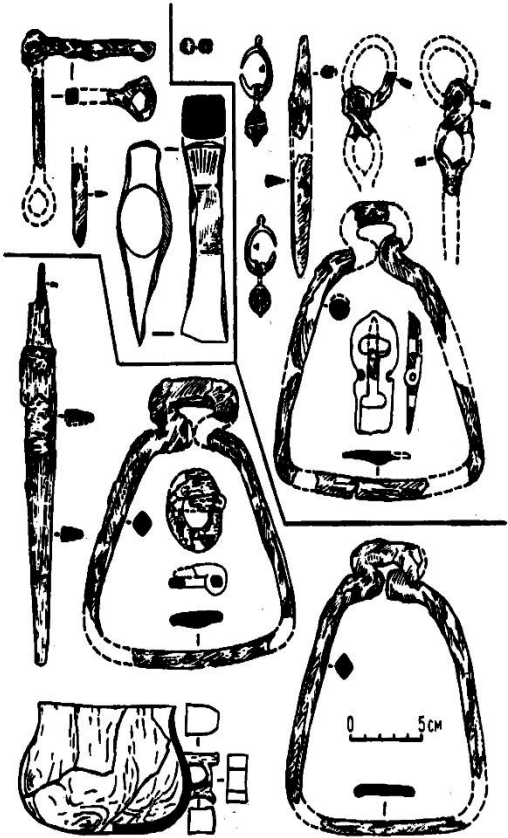
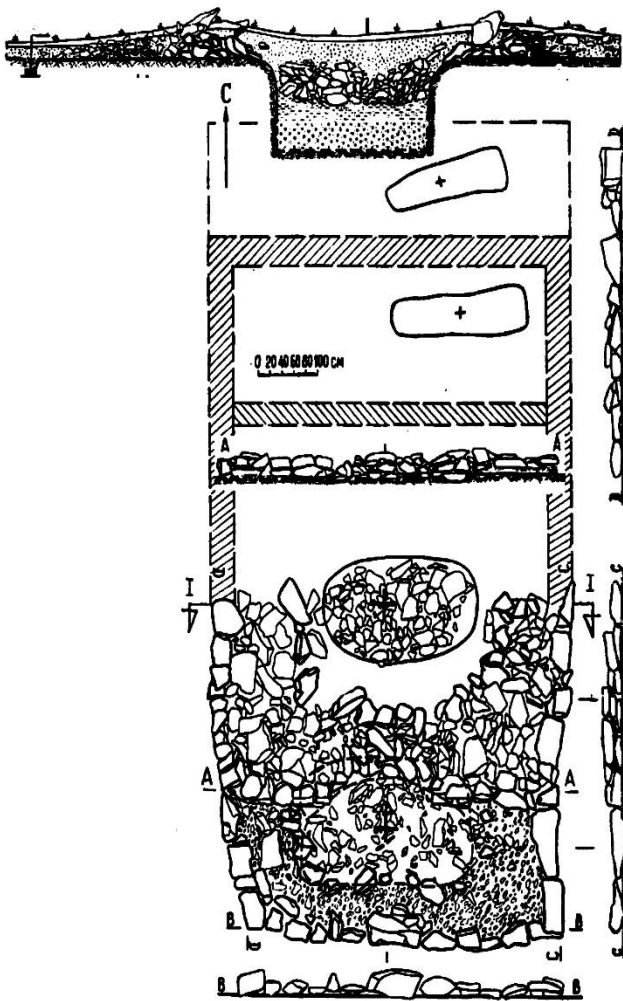

LEV.55

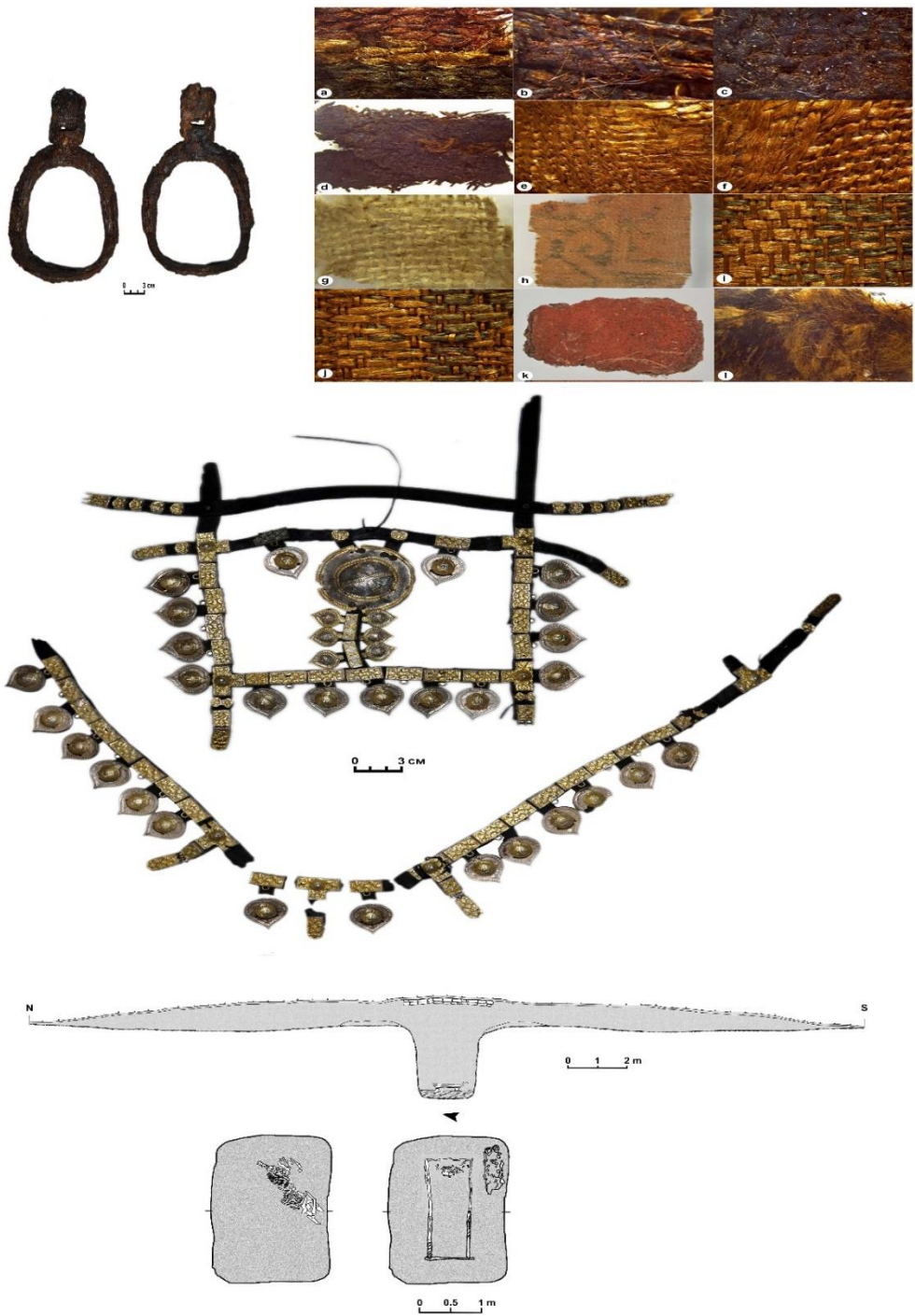

LEV.57

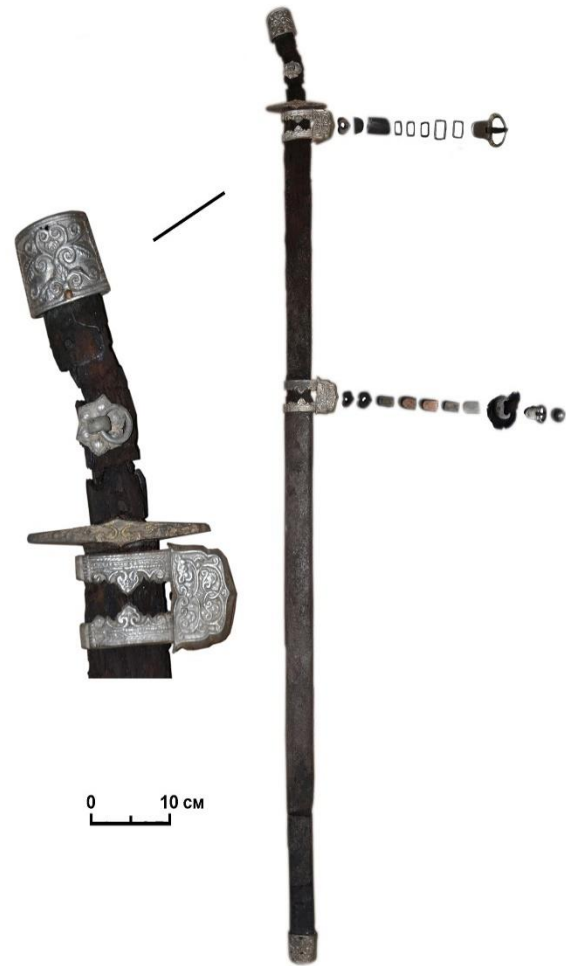
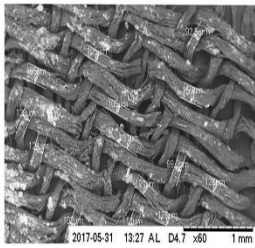
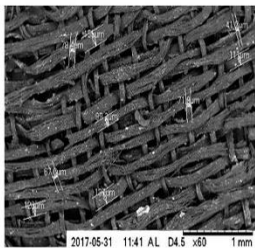
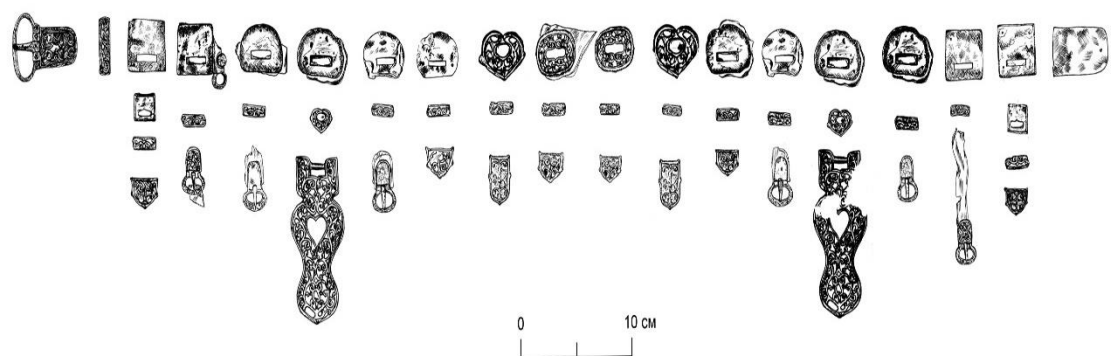
LEV.58

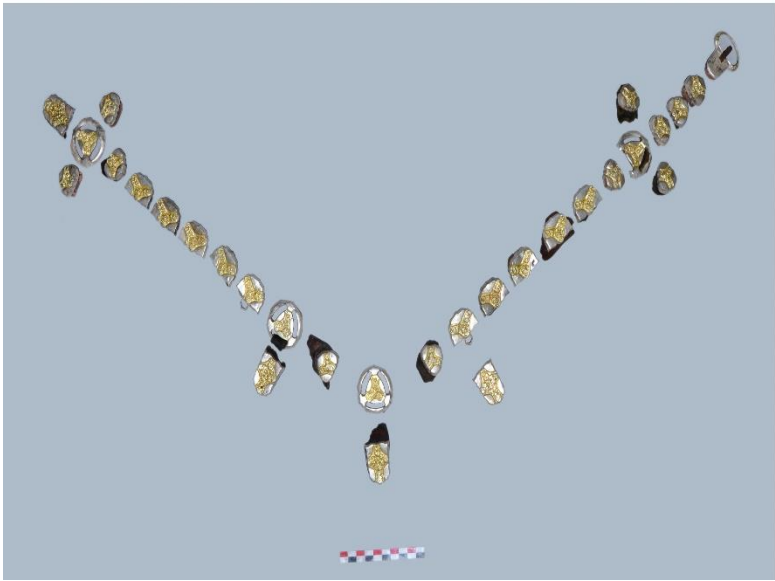
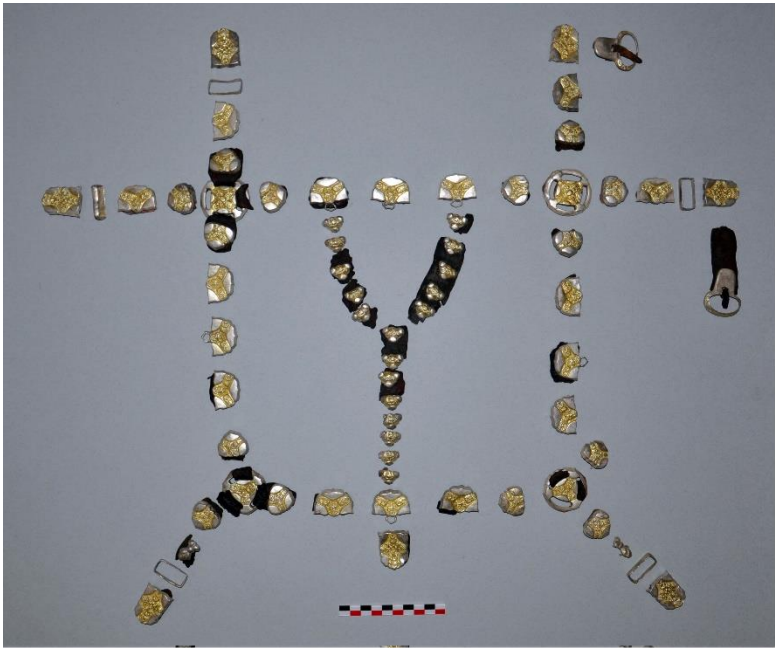
LEV.59

LEV.60

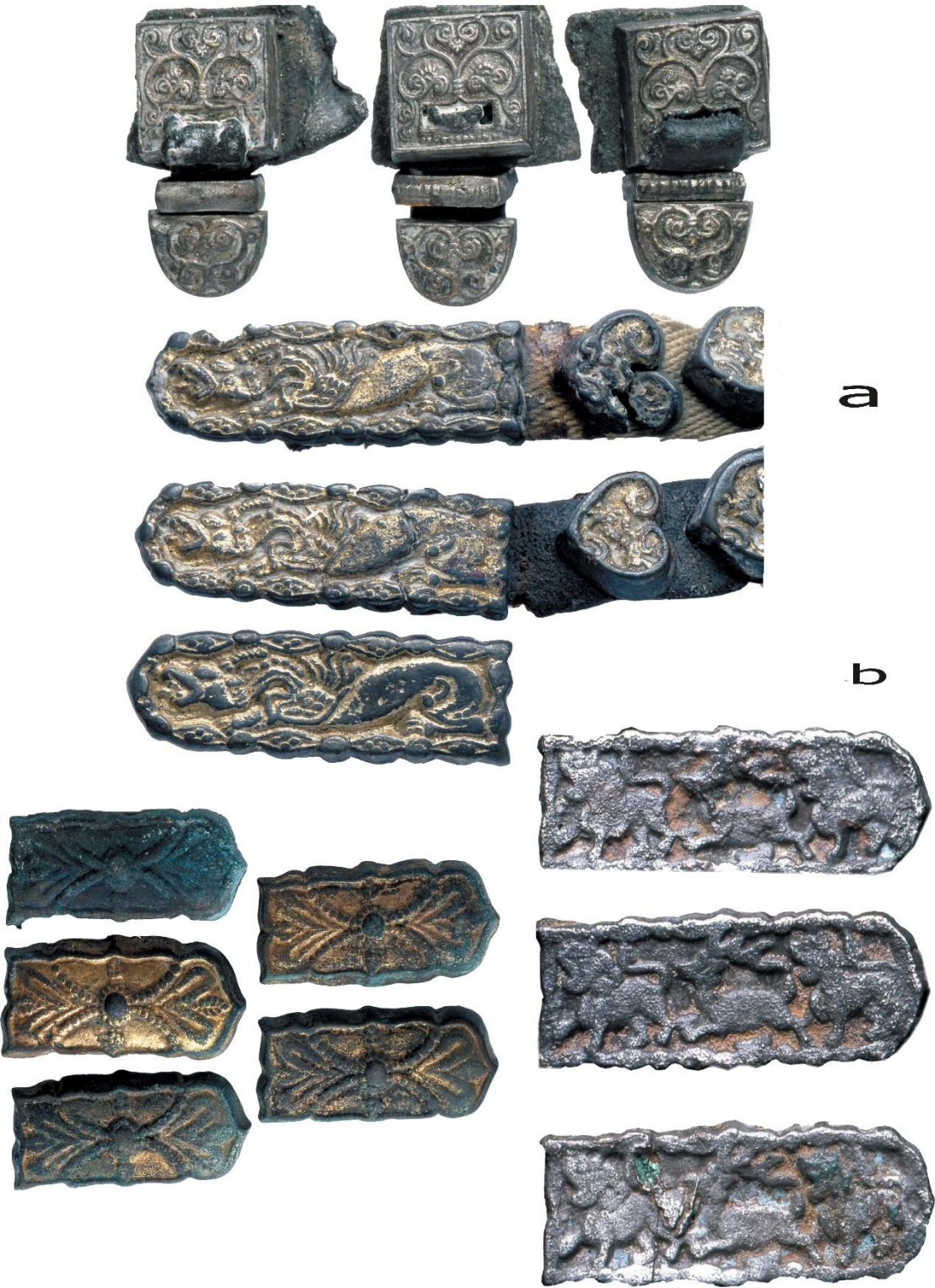

LEV.61

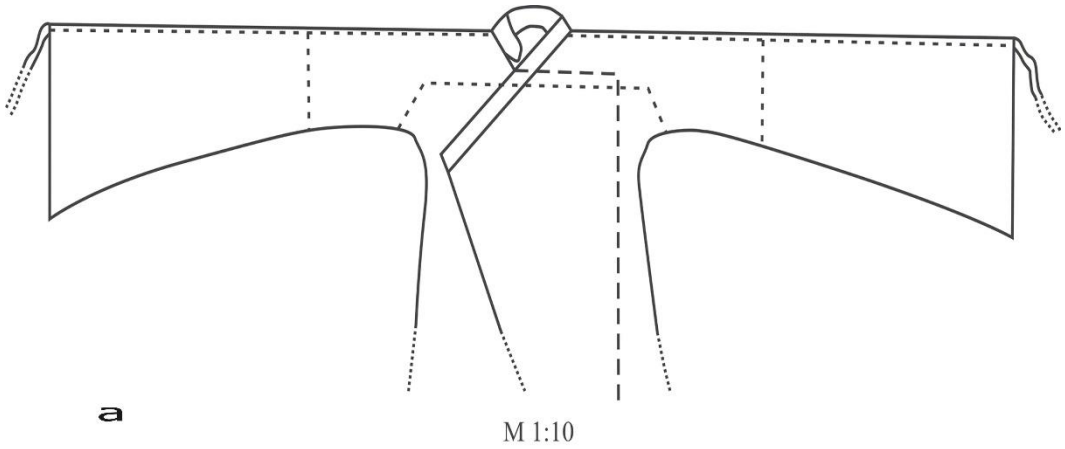

LEV.63

LEV.64

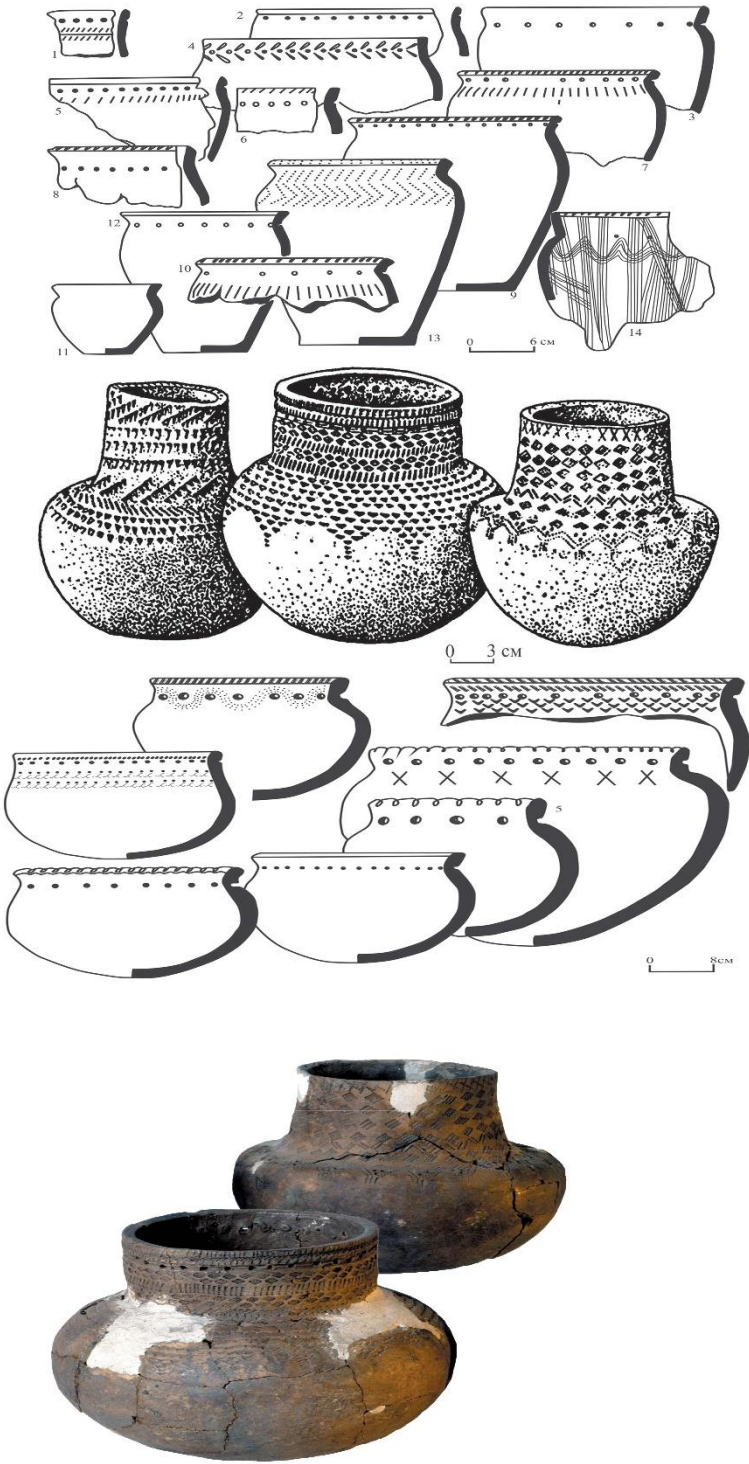
b

LEV.65

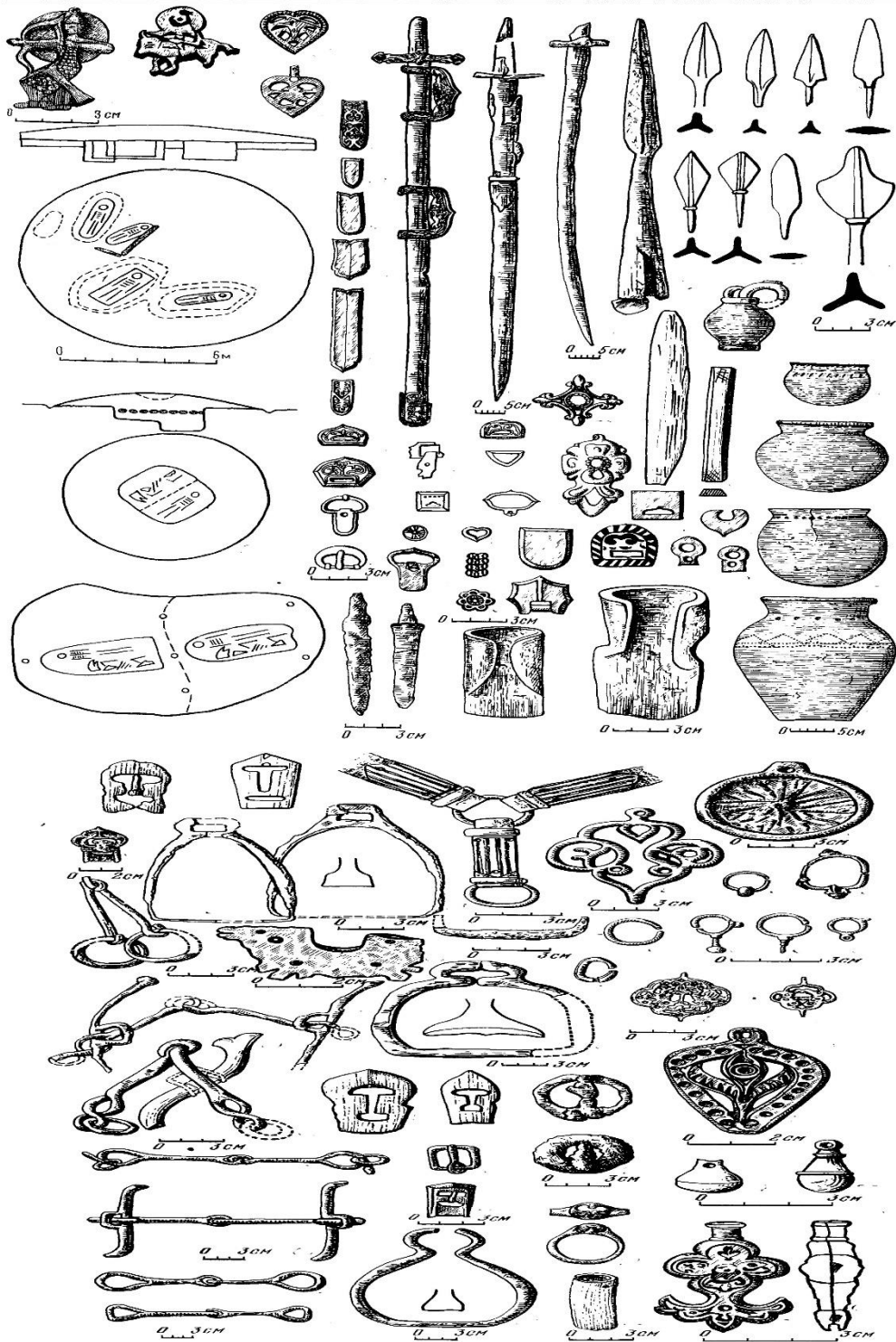

LEV.66

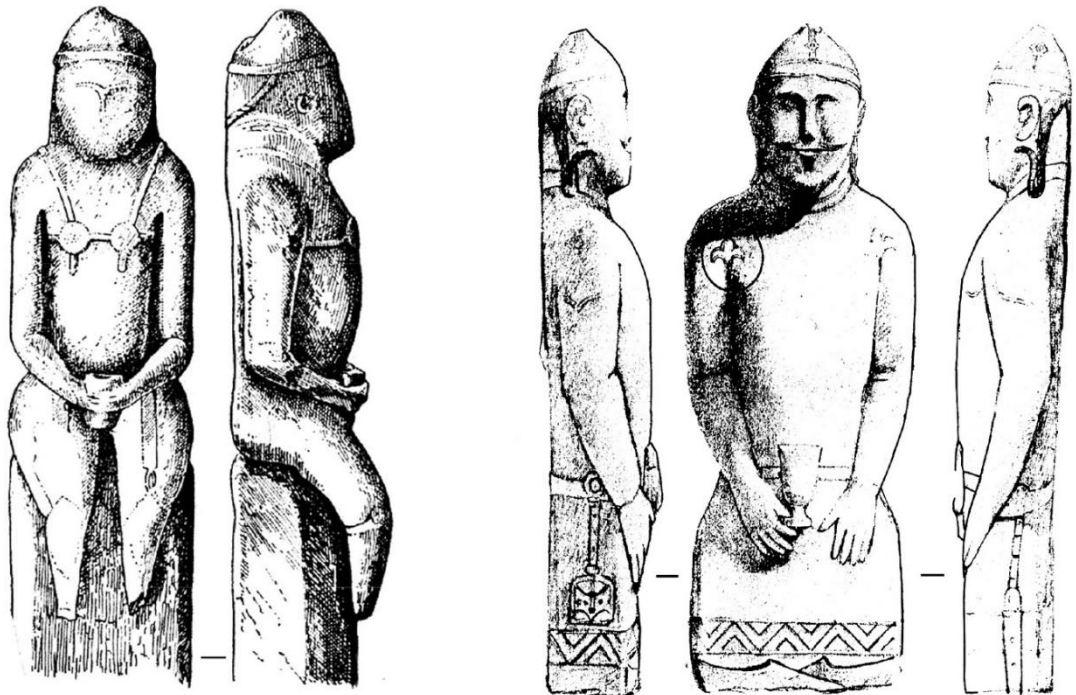

LEV.67

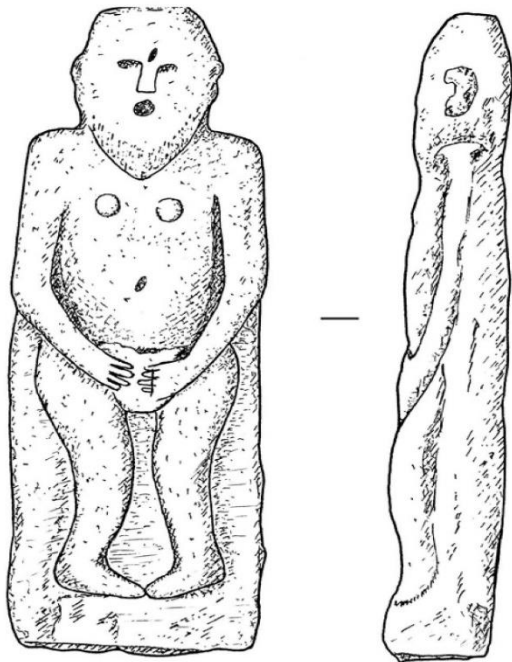

LEV.69

a

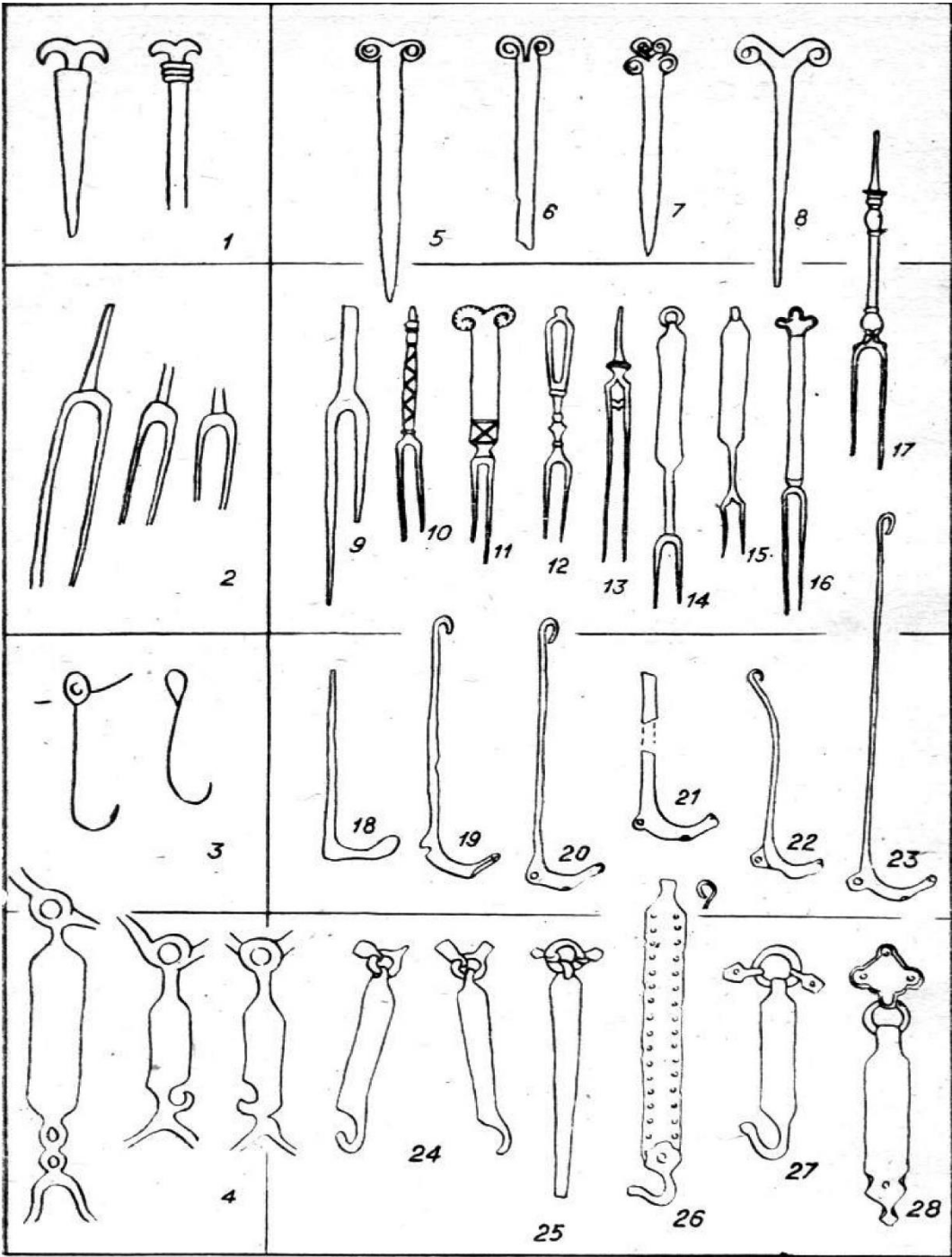
b

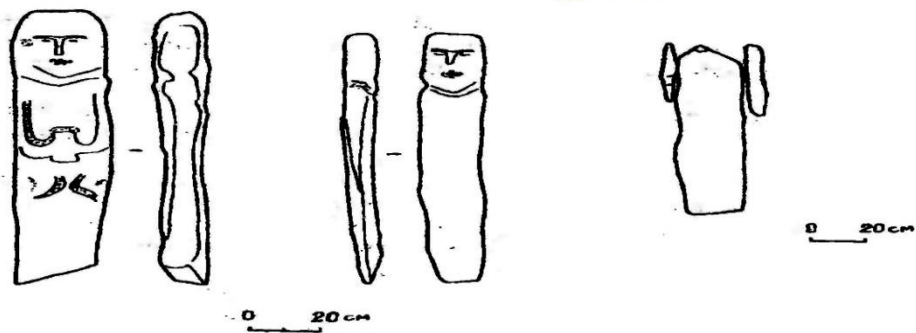
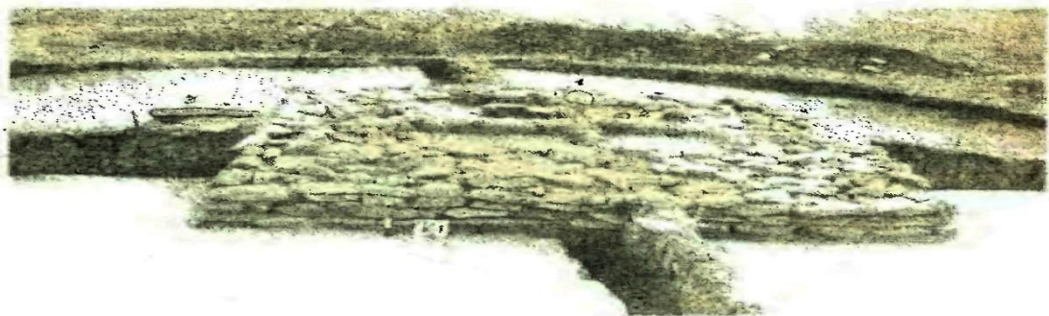
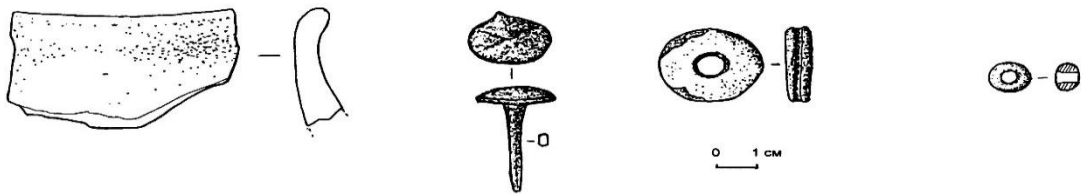
c

0 10 cm

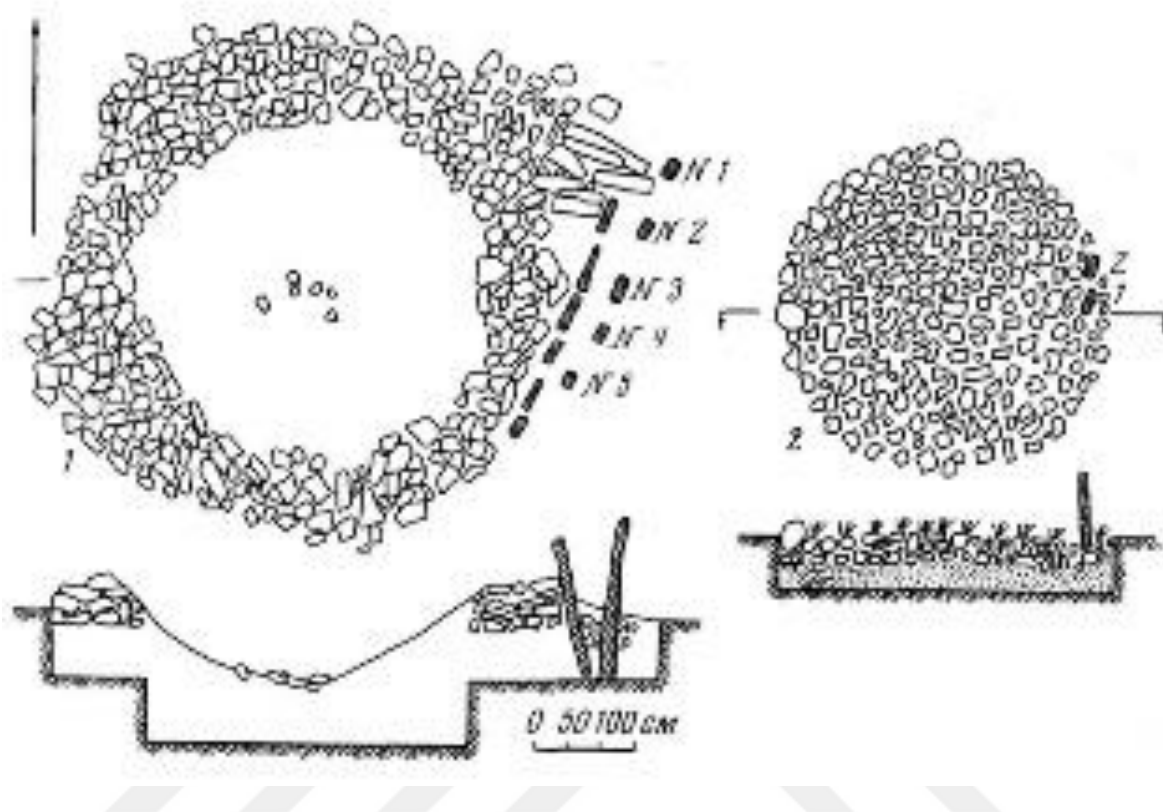
LEV.70

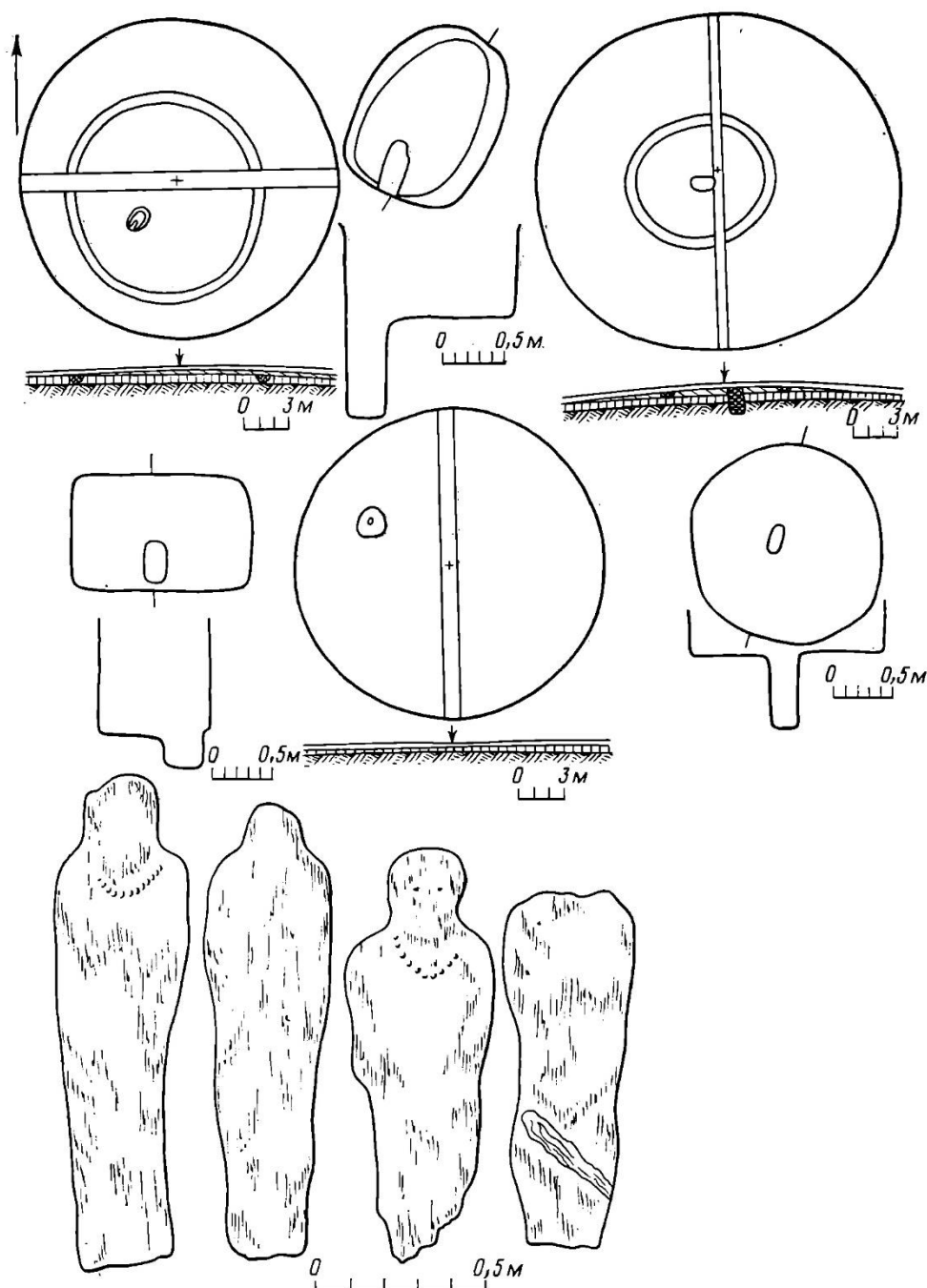
LEV.71

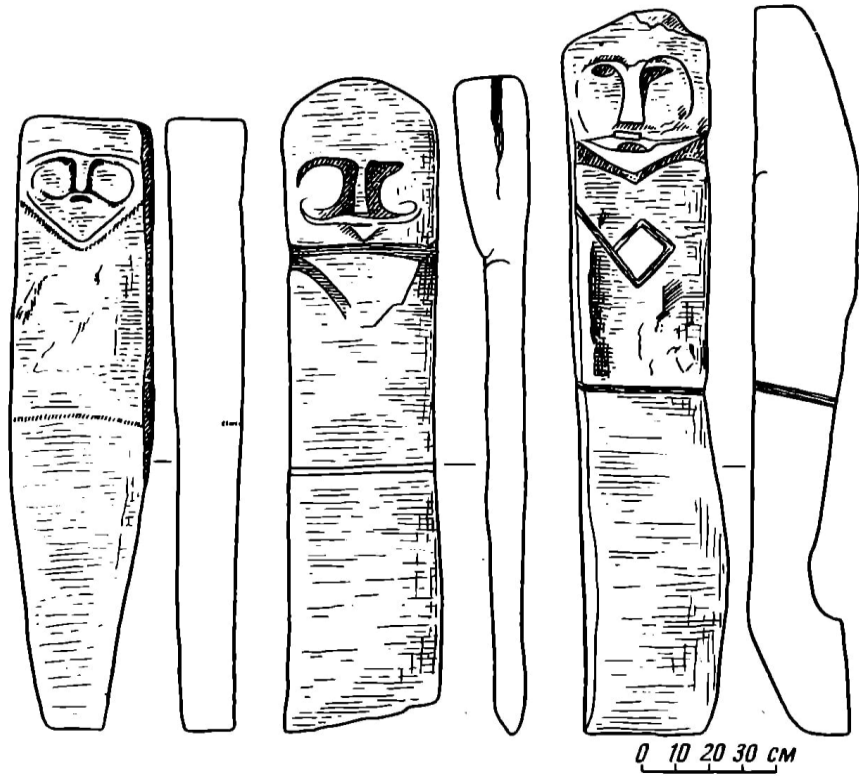
LEV.72

LEV.73

LEV.74

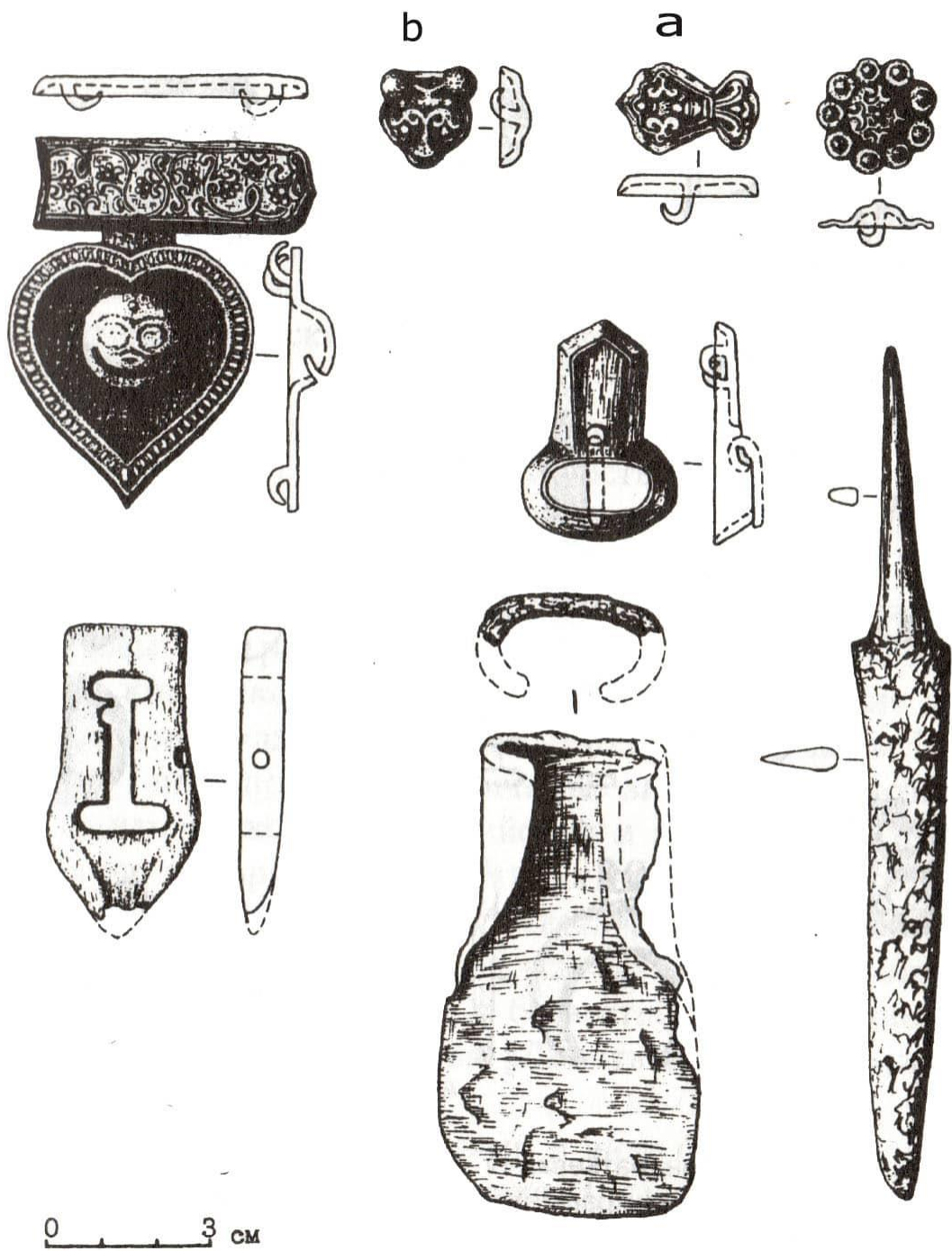
LEV.75

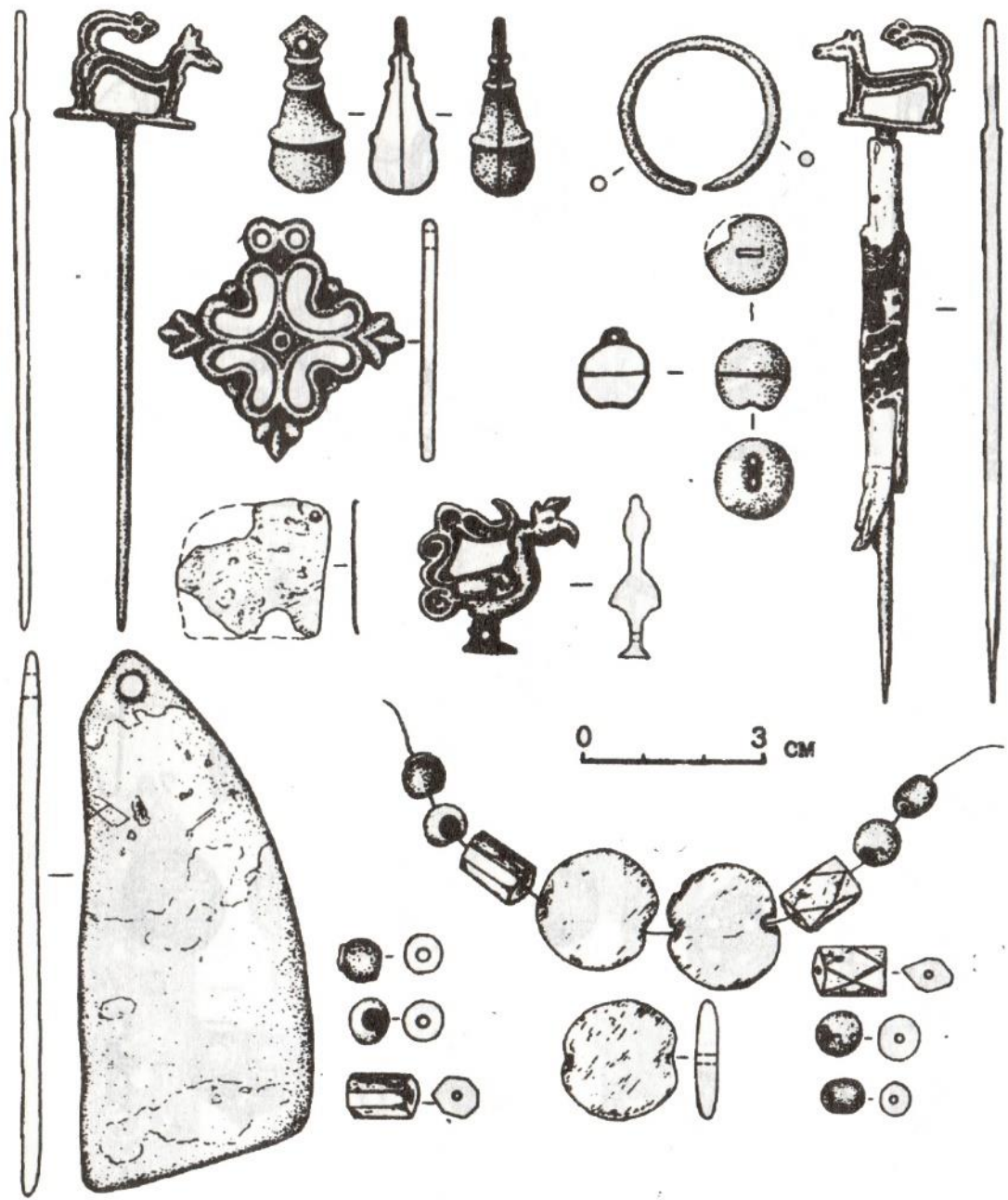
LEV.76

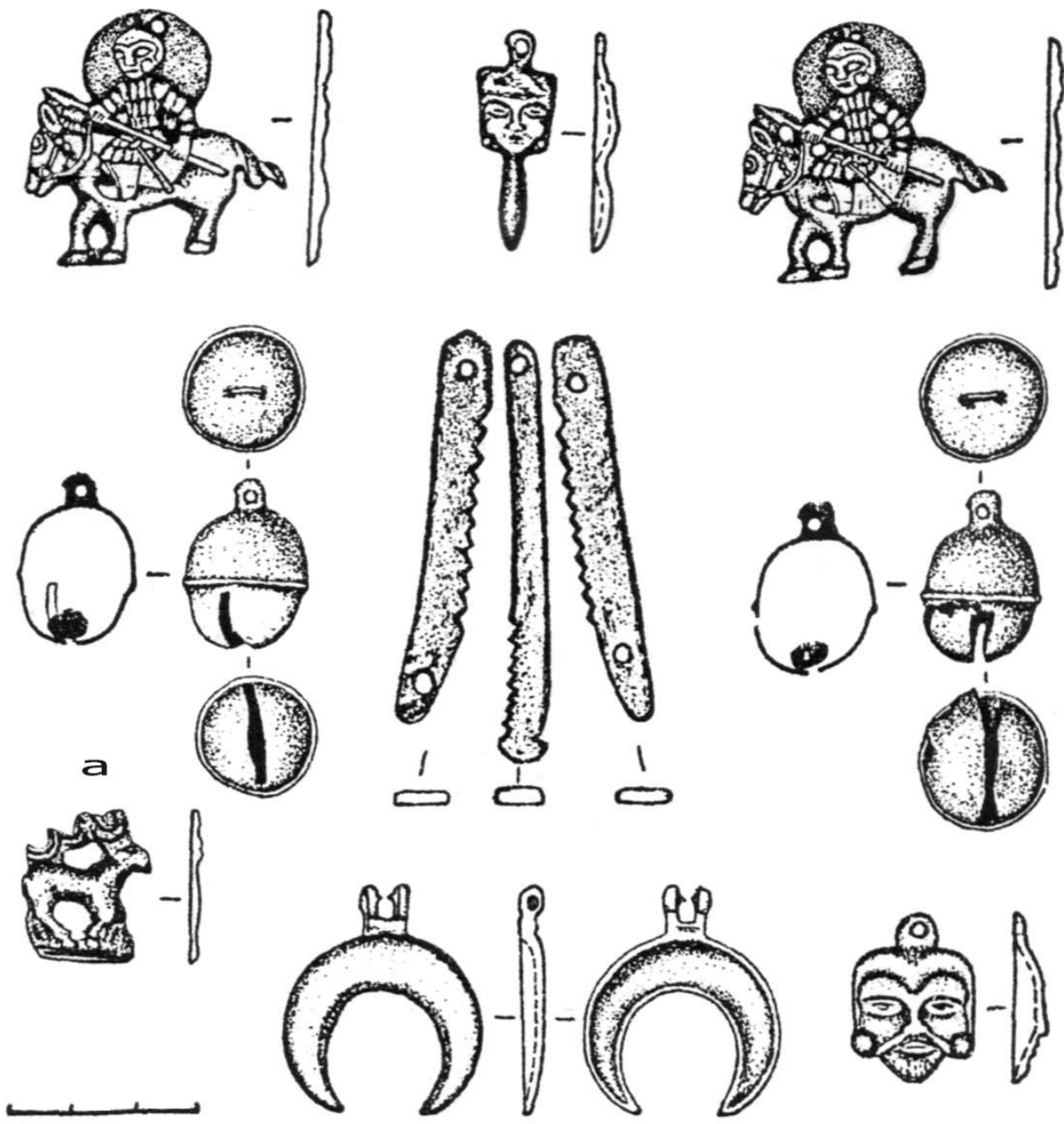
LEV.77

LEV.78

LEV.79

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Azat AİTKALİ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Gymnasium No 2, Kazakistan, Kurçatov şehri
Lisans Diploması	Semey Pedagoji Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2009.
Yüksek Lisans Diploması	Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, 2011.
Tez Konusu	Arheologičeskiye Materialı i İstoričeskiye Svedeniya po İstorii Gunnov (Hunların Tarihi Üzerine Arkeolojik Materyaller ve Tarihi Bilgiler)
Yabancı Dil / Diller	Kazakça, Rusça, İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Arkeoloji Enstitüsü, Kazakistan, Almatı, 2011-2012; Arkeoloji Enstitüsünün Şubesi, Kazakistan, Astana, 2012-2016. Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, 2020.